

ABRINDO RUTAS, EXPANDINDO CAMIÑOS

Novas perspectivas
nos estudos
lingüísticos e literarios galegos

Editores
Michał Belina
Bartosz Dondelewski
Aleksandra Jackiewicz



**ABRINDO
RUTAS,
EXPANDINDO
CAMIÑOS**

ABRINDO RUTAS, EXPANDINDO CAMIÑOS

Novas perspectivas nos estudos
lingüísticos e literarios galegos

Editores

Michał Belina

Bartosz Dondelewski

Aleksandra Jackiewicz



Editores

Michał Belina

Bartosz Dondelewski

Aleksandra Jackiewicz

Avaliadores

Danny M. Barreto

Ewa Stala

Redactora xefa

Magdalena Zielińska

Redacción e corrección

Marina Ayumi Izaki Gómez

Claudia Mariño Gómez

Aleksandra Zych

Deseño de portada

Elżbieta Chojna

Ilustración de portada

O gráfico da portada foi xerado coa axuda da intelixencia artificial (Freepik AI)

Composición e paxinación

Dariusz Górski

Publicación financiada pola Facultade de Linguas Modernas da Universidade de Varsovia.

Publicación baixo licenza Creative Commons Uznane autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(texto completo dispoñible en: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Michał Belina ORCID 0000-0002-1096-5856, Uniwersytet Warszawski

Bartosz Dondelewski ORCID 0000-0002-5570-6778, Uniwersytet Jagielloński

Aleksandra Jackiewicz ORCID 0000-0001-8328-910X, Uniwersytet Warszawski

ISBN 978-83-235-6777-6 (versión impresa) ISBN 978-83-235-6785-1 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6793-6 (e-pub) ISBN 978-83-235-6602-1 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

correo electrónico: wuw@uw.edu.pl

librería en liña: www.wuw.pl

Edición 1, Varsovia 2024

Impresión e encadernación POZKAL

■ ÍNDICE

INTRODUCCIÓN	9
--------------------	---

PARTE I

NOVAS PERSPECTIVAS NOS ESTUDOS LINGÜÍSTICOS

Manuel González González

O <i>Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega</i> , unha necesidade xa realizable	15
--	----

María Dolores Sánchez Palomino

O nivel microestrutural no <i>Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)</i>	33
---	----

Xosé María Gómez Clemente

A aplicación dos criterios microestruturais do <i>Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)</i> : a voz <i>testemuño</i>	51
--	----

Vicente Feijoo Ares

Galicia Nomeada: un antes e un despois nos traballos de salvagarda da microtoponimia galega	75
---	----

Takeshi Kakihara

Integración dos inmigrantes na sociedade de acollida: inmigración galega e política lingüística e de integración de Suíza	104
---	-----

Carme Silva-Domínguez e Nicola Bermingham

Identidade e linguas no retorno transxeracional. Análise do programa <i>Bolsas de Excelencia Mocidade Exterior</i> (Xunta de Galicia, 2017-2023)	121
--	-----

Eva María Domínguez Noya e María Sol López Martínez

A linguaxe non binaria directa (@, a/o, o/a, x, *, e) e a perspectiva de xénero no CORGA 140

Cecília Farias de Souza

Repensando o contato linguístico na Galiza: contribucións ecolóxicas e complexas 162

PARTE II

NOVAS PERSPECTIVAS NOS ESTUDOS LITERARIOS

Mario Regueira

Galiza das estrelas. Ficción científica e literatura infantil e xuvenil no inicio da autonomía 181

Ánxela Lema París e Carme Fernández Pérez-Sanjulián

Mulleres no mundo da edición galega: unha achega 198

Inma Doval-Porto

Poliédricas: autoras de creación múltiple en Galicia (desde 1975 ata a actualidade) 214

María Jesús Piñeiro Domínguez

Viaxes de ida e volta. Unha achega ás narrativas do retorno 236

Dosinda G. Alvite

Reconstrucción de una Galicia antifalangista en *Memorias rotas* (2010) de Manane Rodríguez 250

María Xesús Nogueira Pereira

“Varados no mar os cetáceos e as palabras”. Os animais na poesía do Prestige .. 268

Ana Acuña Trabazo

Animais que entran na casa e animais que entran na vida. Unha achega á obra de Concha Castroviejo dende a ecocrítica e os estudos animais 285

María Obdulia Luis Gamallo

Rompendo barreiras, saíndo das marxes. O traballo das tradutoras galegas 299

Alba Rodríguez Saavedra

Ruth Matilda Anderson: a (para)tradución como mecanismo de autorrecoñecemento 310

Jorge Carril Espido e Serxio Couso Núñez

Apontamentos sobre o impacto do Caminho de Santiago no campo editorial
português do século XXI..... 328

Antón Corbacho Quintela

O discurso sobre o turismo no Brasil de Álvaro de Las Casas..... 353

Alexandre Peres Vigo

Galegos e polacos no século XIX: estereotipos paralelos á sombra
da xenofobia 372

SOBRE AS NOSAS AUTORAS E OS NOSOS AUTORES..... 389

■ INTRODUCCIÓN

Temos a satisfacción de presentarlle ao lector a monografía *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos*, que inclúe artigos de investigadoras e investigadores de España (Santiago de Compostela, A Coruña, Vigo, Madrid), do Brasil, do Reino Unido, do Xapón e dos Estados Unidos de América. Son, en conxunto, vinte artigos que dalgunha forma dan a seguranza de que os Estudos Galegos teñen un futuro garantido e prometedor. Os traballos que compoñen o libro tentan traerlle ao lector unha reflexión sobre as áreas da lingüística, a literatura, a cultura, a historia e os estudos de tradución que, ao mesmo tempo, apuntan a complexidade dos temas abordados.

O volume está dividido en dúas seccións. Os artigos que compoñen a primeira parte, intitulada *Novas perspectivas nos estudos lingüísticos*, están organizados de xeito que engloben as áreas da sociolingüística e a lexicografía. Os traballos reunidos na segunda sección, intitulada *Novas perspectivas nos estudos literarios*, abranguen temas de literatura, cultura, tradución e historia. O conxunto de artigos inclúe vinte traballos científicos, resultantes das investigacións académicas de vinte e catro autoras e autores de universidades e institucións españolas, europeas, americanas e asiáticas.

De tal maneira, o primeiro capítulo dedicado á lingüística abre coa serie de tres artigos que presentan o ambicioso e esperado proxecto de creación do *Diccionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*. Podemos consultar unha presentación dos corpus textuais utilizados e das dificultades metodolóxicas que ofrecen, redactada por Manuel González González, unha exposición minuciosa da conceptualización do nivel microestrutural do *Diccionario*, da man de María Dolores Sánchez Palomino, e unha mostra práctica da aplicación dos criterios ontolóxicos e epistemolóxicos co exemplo da voz *testemuño*, da autoría de Xosé María Gómez Clemente. Sobre a salvagarda do patrimonio lingüístico escribe tamén Vicente Feijoo Ares, quen

presenta o pasado dos traballos e as novas ferramentas que teñen como obxectivo describir a microtoponimia galega.

Contamos tamén con dous artigos que se inscriben no eido da sociolingüística. Máis concretamente, preséntanse dous artigos dedicados á migración e á política lingüística. No traballo de Takeshi Kakihara analízase o mantemento da lingua e cultura polos inmigrantes galegos en Suíza e a súa integración na sociedade de acollida. Por outra banda, Carme Silva-Domínguez e Nicola Bermingham investigan as políticas e ideoloxías dirixidas aos retornados a Galicia. O seu traballo pon o foco sobre o discurso dos participantes no programa *Bolsas de Excelencia Mocidade Exterior*.

Na presente sección aparecen tamén dúas obras que se preguntan pola problemática máis recente ou que aplican metodoloxías innovadoras. Eva María Domínguez Noya e María Sol López Martínez analizan a linguaxe non binaria directa baixo o prisma do corpus CORGA. Finalmente, no seu artigo de cariz teórico, Cecília Farias de Souza entra no eido da ecoloxía lingüística e a teoría da complexidade, que presenta como plausibles para o estudo do contacto lingüístico en Galicia.

Na segunda parte do volume explórase a complexidade e diversidade da cultura e identidade galegas a través de varias lentes académicas. A investigación abrangue desde a análise dos fenómenos sociais ata o estudo da literatura e a súa interacción coas dinámicas sociais, históricas, políticas e tradutolóxicas. A sección comeza co traballo de Mario Regueira. O autor dirixe a atención á incorporación da ficción científica na literatura infantil e xuvenil galega, destacando o seu desenvolvemento dende a década de 1980. Analízase como este xénero literario se vincula co ensino e coas institucións educativas, enfocándose nas obras que desde mediados dos oitenta ata 1992 foron clave neste contexto cultural.

Ánxela Lema París e Carme Fernández Pérez-Sanjulián dedican a súa análise ao papel das mulleres no mundo editorial galego, resaltando os desafíos e logros das editoras e contribuíntes femininas ao longo da historia recente. Sobre o papel das mulleres escribe tamén Inma Doval-Porto. No seu artigo enfócase nas autoras e as súas actividades visuais e plásticas, destacando a importancia dunha narrativa visual enriquecedora que se estende máis aló da palabra escrita, reflectindo así a polivalencia creativa das mulleres galegas na literatura e nas artes.

Contamos tamén co artigo de María Jesús Piñeiro Domínguez, que explora os estudos sobre a experiencia do retorno dos emigrantes na posguerra española, analizando a narrativa galega para entender como se reconstrúe a identidade a través destas historias de volta. Dosinda G. Alvite no seu traballo desmonta a imaxe estereotipada de Galicia, presentada no documental *Memorias rotas* como territorio aliñado co franquismo, documentando a exhumación de fusilados republicanos e resaltando o espírito antifalanzista na rexión. A través de entrevistas con

superviventes e testemuñas, o filme pon en valor a memoria histórica galega e a resistencia contra a opresión franquista.

Os artigos seguintes analizan a representación dos animais na literatura galega e a súa relación coa identidade cultural e ecolóxica de Galicia. María Xesús Nogueira Pereira describe a poesía que xorde en resposta ao desastre do Prestige, onde se reflicten as tensións entre o humano e o non humano e se denuncia a deshumanización a través da ecopoesía. En cambio, Ana Acuña Trabazo aborda a presenza animal dende unha perspectiva ecocrítica na obra de Concha Castroviejo.

No artigo de María Obdulia Luis Gamallo abórdase tamén o traballo das tradutoras galegas, frecuentemente marxinadas e silenciadas, e destácase a súa contribución á circulación de ideas e á construción de identidades fóra do propio país. Na perspectiva paralela Alba Rodríguez Saavedra analiza o traballo de Ruth Matilda Anderson en Galicia, onde resalta a súa contribución ao recoñecemento das mulleres galegas a través da súa obra etnográfica.

Jorge Carril Espido e Serxio Couso Núñez examinan o impacto do Camiño de Santiago na produción editorial en Portugal, revelando a relevancia cultural e espiritual desta ruta de peregrinación tamén no contexto portugués. Sobre as culturas implicadas escribe tamén Antón Corbacho Quintela. No seu traballo describe a representación do turismo no exilio de Álvaro de Las Casas no Brasil, ofrecendo unha perspectiva crítica das dinámicas sociopolíticas e culturais implicadas. Finalmente, o artigo de Alexandre Peres Vigo compara estereotipos históricos dos galegos e polacos, iluminando como as percepcións e imaxes desvirtuadas se formaron baixo a influencia de narrativas xenófobas.

Confiamos que os textos contidos neste volume sexan recibidos como unha fonte de información na área dos estudos sobre Galicia. Permítasenos aproveitar a oportunidade para agradecer a boa vontade e disposición de todas as autoras e autores por aceptaren o noso convite e por participaren neste proxecto.

Michał Belina

Bartosz Dondalewski

Aleksandra Jackiewicz

PARTE I

**NOVAS PERSPECTIVAS
NOS ESTUDOS LINGÜÍSTICOS**

Manuel González González

Instituto da Lingua Galega (Universidade de Santiago de Compostela)

manuel.gonzalez.gonzalez@usc.gal

 orcid.org/0000-0001-7948-4607

O DICCIONARIO HISTÓRICO E ETIMOLÓXICO DA LINGUA GALEGA, UNHA NECESIDADE XA REALIZABLE¹

RESUMO: Neste traballo faise unha presentación do proxecto de realización dun *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*, unha necesidade posta de manifesto xa polo Padre Sarmiento, pero que non foi posible cumprir fundamentalmente polas dificultades que entraña unha obra deste tipo, tanto de recursos humanos coma de recursos técnicos. Hoxe parece que estas dificultades están parcialmente superadas: cóntase con lingüistas preparados para realizalo e con fontes suficientes e accesibles que facilitarán o traballo. Analízanse os principais corpus textuais que están dispoñibles para esta obra, e algunhas dificultades que presentan debido á súa diferente estrutura e criterios de realización. Tamén se mencionan outros recursos que serán de utilidade para a redacción da obra.

PALABRAS CLAVE: lexicografía, lingua galega, dicionario histórico, dicionario etimolóxico, lingüística histórica

TITLE: The Historical and Etymological Dictionary of the Galician Language: A Necessity that Can Finally Be Fulfilled

ABSTRACT: This paper presents the project for the creation of the historical and etymological dictionary of the Galician language (*Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*). The need for such a dictionary was already expressed by Martín Sarmiento, but it has not been possible to fulfil it chiefly because of the difficulties involved in this type of work and the lack of both human and technical resources. It seems that these limitations have now been partially overcome: there are linguists with sufficient training to prepare the dictionary, and textual sources from all periods in the history of the language are available. The paper analyses the main textual corpora at the disposal of the researchers and discusses some of the problems with retrieving information due to the different structure of those works and

¹ Este traballo encádrase dentro do proxecto “*Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega* (DHELG) (I): preparación de recursos, deseño e test inicial”, financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación (ref. PID2019-105411GB-I00), do que son IP María Dolores Sánchez Palomino (Universidade da Coruña) e Manuel González González (Universidade de Santiago de Compostela).

the adoption of different criteria. It also mentions other resources that will be useful to those creating the dictionary.

KEYWORDS: lexicography, Galician language, historical dictionary, etymological dictionary, historical linguistics

1. O *DHELG*, UNHA NECESIDADE SENTIDA DESDE HAI TEMPO. ALGÚNS ANTECEDENTES

1.1. O Dicionario histórico, unha necesidade sentida desde o século XVIII

O *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega* é unha necesidade sentida por moitos lingüistas e estudosos desde hai moito tempo. Foron diversas as voces que se manifestaron sobre a urxencia dunha obra deste tipo, pero nunca houbo un intento serio de afrontar a súa realización.

Xa o Padre Sarmiento tiña unha visión clara da importancia do coñecemento da historia das nosas palabras, para o que el consideraba necesario poñer en marcha tres grandes obras lexicográficas:

- un dicionario das voces dos documentos latinos da Galicia medieval;
- un dicionario de voces e frases dos documentos galegos medievais;
- un dicionario de todas as voces usadas no galego falado na actualidade, especialmente nas aldeas.

O propio Sarmiento insistiu en diversas ocasións na necesidade de estudar a historia das palabras, que había que poñer en relación coas cousas que designaban, converténdose así nun precursor do método *Wörter und Sachen*. Para o estudo da súa evolución formal deseñou 18 teoremas (unha especie de leis fonéticas) que trataban de dar conta dos cambios producidos desde o latín ao galego, e que expuxo nos *Elementos etimológicos según el método de Euclides* (Sarmiento 1998). Pero Sarmiento non dispuña dos medios nin recursos para poder levar a cabo o seu programa.

1.2. Algúns antecedentes no séc. XX

No século XX o primeiro intento de realizar un dicionario etimolóxico foi o de Sigrid Buschmann (1965), quen publica en alemán a primeira parte dun *Dicionario etimolóxico galego*, que unicamente recollía as palabras do A ao F.

Xa en época máis achegada a nós cómpre lembrar no ámbito dos traballos de tratamento histórico do noso léxico as achegas de Xosé Luís Pensado, quen, á parte dos comentarios etimolóxicos espaxados en moitas das súas obras,

nos deixou uns materiais cun avanzado grao de elaboración, que pensaba publicar nun período curto de tempo. Dentro destes materiais, como teño manifestado noutra ocasión,

chama a atención unha colección de máis de 1900 voces galegas, mecanografadas, que constitúen un corpus importante de voces históricas galegas, e que foi reunindo pouco a pouco, porque quizais consideraba que poderían ser útiles para a elaboración dun futuro dicionario histórico do galego. En calquera caso eran voces que seleccionaba porque poñían ante os ollos algún problema lingüístico interesante ou, ao contrario, porque axudaban a resolver algún Etymological. (González González 2006: 201)

Son fundamentais no camiño da construción dun dicionario histórico e etimolóxico as achegas de Ramón Lorenzo, de maneira moi particular as súas *Anotações ao “Dicionário etimológico” de José Pedro Machado* (1968), e o segundo volume, dedicado ao Glosario, de *La tradución Gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla* (1977).

No ano 1985 Harri Meier publica unhas *Notas críticas al DECH de Corominas*, onde se refire a moitas voces galegas –xa en 1977 aparecera en *Verba* un artigo seu sobre etimoloxía galega (Meier 1977)–, e son ademais moitas as papeletas que o investigador alemán deixou no seu arquivo da Universidade de Bonn sobre a etimoloxía do léxico galego, precisamente coa idea dunha futura elaboración dun dicionario etimolóxico desta lingua.

Houbo varios intentos recentes de poñer en marcha un *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*, entre os que merece destacarse a proposta da Real Academia Galega á Fundación Pedro Barrié de la Maza, e o proxecto dun grupo internacional de investigadores, fundamentalmente alemáns e galegos para a realización dunha obra deste tipo presentada á Heidelberger Akademie der Wissenschaften, pero ningún deles frutificou. De tal maneira que ao día de hoxe, o único dicionario etimolóxico do galego é o publicado por Elixio Rivas (2015), obra que a pesar do esforzo do seu autor, queda lonxe de satisfacer as esixencias mínimas do dicionario histórico desexado para a lingua galega.

2. DIFICULTADES HISTÓRICAS PARA A REALIZACIÓN DO *DHELG*

Os dicionarios históricos (non tanto os etimolóxicos) son produtos dun nivel avanzado nos estudos lingüísticos sobre os diversos idiomas, polo tanto adoitan ser obras que non se realizan ata que existe unha serie de estudos e recursos previos que facilitan a súa realización.

No caso da lingua galega houbo causas obxectivas que imposibilitaron o poder afrontar con certas garantías de éxito a realización dun *DHELG*, entre as que podemos salientar:

- A) Ausencia de lingüistas coa debida preparación. Podemos dicir que ata a década dos 70 do séc. XX, cando comezou a dar os seus froitos a creación dunha cátedra de Lingüística Románica na Universidade de Santiago de Compostela e, como consecuencia, se comezaron a desenvolver os estudos científicos sobre o galego, apenas había lingüistas que se ocupasen do galego con solvencia científica.
- B) O descoñecemento dunha gran parte dos textos pertencentes ao chamado galego medio (“séculos escuros”), época que só foi estudada con certa profundidade en tempos recentes.
- C) Dificultade para acceder dunha maneira fácil aos textos producidos nas distintas etapas da historia do galego. Por exemplo, na produción medieval, tiñase acceso á *Lírica dos Cancioneiros*, ás *Cantigas de Santa María*, pero xa había máis problemas para os textos históricos en prosa, e moitos máis aínda para acceder á produción documental.

3. HOXE ESTAMOS XA NUNHA SITUACIÓN MÁIS FAVORABLE

Pero afortunadamente a situación actual dos estudos de lingüística galega en xeral, e do seu léxico en particular, así como os recursos de que dispoñemos, é radicalmente diferente. Hoxe contamos:

- A) Con edicións na súa maioría ben feitas de textos de todos os períodos históricos:

Con respecto á época medieval existen moi boas edicións críticas da poesía, da prosa histórica e da prosa documental.

Con respecto ao galego medio, contamos xa cun volume de textos, que nos permite ter un coñecemento bastante real da lingua deste período. Para este período histórico cómpre salientar sobre todo os traballos de Ramón Mariño Paz.

Con respecto á produción do séc. XIX e primeiras décadas do XX hoxe xa non só temos acceso ás obras literarias de certo prestixio, senón que existen edicións de moitos textos menos coñecidos, pero que son moi importantes desde o punto de vista lingüístico, tanto literarios coma textos de revistas publicadas en Galicia e na emigración. Neste aspecto son fundamentais as edicións preparadas no Centro Ramón Piñeiro, sobre todo as facsimilares de revistas publicadas en diversos países de América, e as que integran a colección “Narrativa recuperada”.

- B) Con versións dixitais de moitos destes textos, e con ferramentas para tratalos.
- C) Podemos acceder a diversos corpus con distinto nivel de marcación e de elaboración referidos aos distintos períodos históricos.

Estes corpus textuais desde a Idade Media ata a actualidade serán o instrumento fundamental, aínda que non único, para a elaboración do noso dicionario.

4. CORPUS TEXTUAL PARA A ELABORACIÓN DO DHELG

Aínda que todas as fontes e recursos son importantes para a realización do *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*, a información primaria fundamental será a proporcionada polos corpus das distintas épocas históricas: corpus referidos ao latín de Galicia (coma o CODOLGA ou o *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Latina [Galicia]*); referidos á lingua medieval (coma o *Corpus informatizado galego-portugués antigo [CGPA]*)², a *Base de datos da Lírica Profana Galego-Portuguesa* ou o *Universo Cantigas*); referidos ao galego medio (especialmente o corpus GONDOMAR); e referidos ao galego moderno (como o *Tesouro informatizado da Lingua Galega [TILG]*, o *Corpus de referencia do galego actual [CORGA]* ou o *Corpus Técnico do Galego [CTG]*).

4.1. Latín da Gallaecia

O principal corpus co que contamos para o coñecemento do latín da Gallaecia é sen dúbida o *Corpus documentale latinum Gallaeciae*, máis coñecido polas súas siglas CODOLGA³. É un recurso que está en continuo crecemento, xa que se están editando e incorporando novos documentos cada pouco tempo. Vai na versión 18 (publicada en 2022), e contén na actualidade 18873 documentos consultables en liña. Está elaborado no Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades, e foi dirixido sucesivamente por José Eduardo López Pereira (1994-2017), José Manuel Díaz de Bustamante (2017-2020) e por José Carracedo Fraga (2020-), o seu responsable actual. Aínda que non está lematizado, permite un acceso fácil e rápido a toda a documentación que contén.

² Este corpus é un desenvolvemento do anterior *Tesouro medieval informatizado da Lingua Galega* (TMILG).

³ Pódese consultar no enderezo: <http://corpus.cirp.gal/codolga/> [12.12.2022].

Resultados 1 a 50 de 624

1 2 ... 13 → Ir á páxina

1	Florian, Diplomática Astur 2/57 (u)	870-4-30	et diu det ipso casali ubi ipsa baselica fundata est per casal de Loueigido, et inde per rego qui descorret a
2	Florian, Diplomática Astur 2/57 (u)	870-4-30	lacar, petras mobiles uel immobiles; et diu det ipso casal ubi ipsa baselica fundata est per casal de Loueigido,
3	Filírez ES 19/16 (u)	916-6-17 (ca)	scribit medietatem de Villa Lamas, medietatem de Figueiroa. Casal de Lavandeiros integrum cum sua creatione. istas villas damus
4	Filírez ES 19/16 (u)	916-6-17 (ca)	se de Villa Lerez per illo suitero de super illo Casal de Concho; & inde per Marco de Ermelo que
5	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	comparitea quomodo de ganancia. de Besugdo presbiter cognomento Sospodermiz casal de Porteseio sive de comparitea quomodo de ganancia extra tres
6	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	de sexta quarta; quione de Suario Menendiz hic in casal de Metato ab integro, sexta de casal de Linares
7	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	omnia mea hereditate quanta habeo de habitionum parentum meorum in casal de Metato, de medietate sexta integra. Plazeno presbiter
8	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	de medietate sexta integra. Plazeno presbiter sexta in casal de Metato de hereditate de Zacharias de suo germano Vimara
9	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	sexta integra hic in casal de Metato, hic in casal de Metato quione de Adaufo integro de sexta quarta;
10	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	Vimara presbiter de Senorina Adulfis sexta integra hic in casal de Metato, hic in casal de Metato quione de
11	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	de Rodesvi que compara Leovili Gelmiz suos quiones integros in casal de Vimarrara et in Varcena. de Liuanes ayo quione
12	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	de Metato sexta integra de Helias Zacharias hic in illo casal de Metato sexta integra qui comparavit Vimara presbiter de
13	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	compara de tituli Benedicti Medietate integra; in Lamella de casal Sempronio de medietate sexta quione de Suario Menendiz integra,
14	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	de Zacharias de suo germano Vimara presbiter hic in illo casal de Metato sexta integra de Helias Zacharias hic in illo
15	Cambón, Melón CD 1 (p)	963-6-24	hic in casal de Metato ab integro, sexta de casal de Linares, compara de tituli Benedicti Medietate integra;
16	Rodríguez González, Lourenzá Tbo 1 (p)	969-6-17	in Villa Maur homines cum suis hereditatibus quos conveniunt in Casal sub villa Toimr super villa verde integro casal et kal
17	Rodríguez González, Lourenzá Tbo 1 (p)	969-6-17	conveniunt in Casal sub villa Toimr super villa verde integro casal et kal de Lagna iuxta gandra de Pereras cum suis
18	Rodríguez González, Lourenzá Tbo 2 (s)	969-6-17	conveniunt in Casal sub villa Toimr super villa verde integro casal et kal de Lagna iuxta gandra de Pereras cum suis
19	Rodríguez González, Lourenzá Tbo 2 (s)	969-6-17	in Villa Maur homines cum suis hereditatibus quos conveniunt in Casal sub villa Toimr super villa verde integro casal et kal
20	Andrade, Celanova Tbo 1/243 (u)	974-9-9	uno, de casal de Daniel lenzo uno, de casal de Noust lenzos illos, de patre de ripa lenzo
21	Andrade, Celanova Tbo 1/243 (u)	974-9-9	hos, de patre de ripa lenzo lo, de casal de agro maior lenzo lo et bragal.
22	Andrade, Celanova Tbo 1/243 (u)	974-9-9	lenzos in die letanias de maio id sunt, de casal de Pepi et de Exon lenzos illor, de Vistrano
23	Andrade, Celanova Tbo 1/243 (u)	974-9-9	Exon lenzos illor, de Vistrano lenzo uno, de casal de Daniel lenzo uno, de casal de Noust lenzos
24	Sáez C, Coruña Provincia 1/87 (u)	975-1-31	Recar et ecclesia Sancti Iuliani per medium super se et casal de prado et casale de Ladero diu det per medium super
25	Costa, Coimbra Cat. Liro Preto 291 (u)	977-4-22	et de alia parte in Gondull medio dio de illo casal de riba de illo rivulo iuxta pinas per ubi
26	Costa, Coimbra Cat. Liro Preto 291 (u)	977-4-22	placui mihi bona pacis et voluntas ut Valeri et ipse casal quos vocitant Osorei et ipse casal in ripa de illo rivulo
27	Costa, Coimbra Cat. Liro Preto 291 (u)	977-4-22	ut Valeri et ipse casal quos vocitant Osorei et ipse casal in ripa de illo rivulo que discurre per Figueiredo et

Fig. 1 Consulta da voz “casal” no CODOLGA.⁴

4.2. Referidos á lingua galega medieval

Hoxe o período histórico medieval está bastante ben cuberto, fundamentalmente polos tres corpus seguintes:

4.2.1. O Corpus informatizado galego-portugués antigo (CGPA)

É un corpus que incorpora textos medievais galegos de toda orde. Integra unhas 16000 unidades textuais representativas das grandes categorías recoñecibles na produción textual da Galicia medieval: a prosa notarial, a prosa non notarial (histórica, literaria, xurídica, relixiosa e técnica) e a poesía (verso). É un proxecto desenvolvido no Instituto da Lingua Galega, dirixido por Xavier Varela Barreiro⁵.

4.2.2. A Base de datos da Lírica Profana Galego-Portuguesa (MedDB)

Contén o corpus completo das cantigas dos trovadores galego-portugueses, coas distintas lecturas e edicións. É un proxecto realizado no Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades, e está dirixido por Mercedes Brea López e Pilar Lorenzo Gradín. Este corpus non só recolle o texto de cada edición, senón que

⁴ <http://corpus.cirp.gal/codolga/buscas> [24.09.2024].

⁵ Pódese acceder a el a través do enderezo <http://ilg.usc.gal/tmilg/> [12.12.2022].

mesmo permite que o investigador que accede a el poida contrastar a súa lectura coa reprodución dos manuscritos, á que se pode acceder a través desta plataforma. Permite unha gran variedade de buscas: por tipo de cantigas, por tipo de estrofas, por rimas, por figuras retóricas etc.

Desde o punto de vista do seu uso lexicográfico é especialmente interesante PalMed (*Base de datos paleográfica da lírica galego-portuguesa*)⁶, que permite obter as concordancias das palabras, coas correspondentes referencias.

The screenshot shows the PalMed web interface. On the left is a sidebar with navigation links: Inicio, Manuscritos, Cantigas, and Buscas textuais (selected). Under Buscas textuais are links for Buscas por abreviaturas and Buscas codicolóxicas. The main area has search filters for Trobador and Copista. Below the filters is a 'Resultados' section containing a table of search results.

	Tipo	Texto	MedDB ↑	Ms.	CM	Cobra Verso	Loc.	Trobador
Q	Verso	logu eſta casa hiria fazer	006003	V	1081	CO03_03	176vb13	AflpzBay
Q	Verso	Logu eſta casa hiria fazer	006003	B	1471	CO03_03	308rb13	AflpzBay
Q	Verso	E poys hir logo a casa madeira	006003	B	1471	CO02_05	308rb07	AflpzBay
Q	Verso	E d esta casa nõ mi mingua al	006003	B	1471	CO01_06	308ra33	AflpzBay
Q	Verso	En arouca hũa casa fãria	006003	B	1471	CO01_01	308ra28	AflpzBay
Q	Verso	En arouca hunha casa fãria	006003	V	1081	CO01_01	176va25	AflpzBay
Q	Verso	e deſta casa non mi mingua al	006003	V	1081	CO01_06	176vb02	AflpzBay
Q	Verso	uyngad a casa en q̃ uo meiad a	006009	V	1080	CO02_13	176va02	AflpzBay
Q	Verso	Vyngad a casa en q̃ uo meia dã	006009	B	1470	CO02_13	308ra02	AflpzBay
Q	Verso	Cõ atal uiſſ el a casa arder	016014	B	1476	CO03_05	309rb22	AyPrzVuyt
Q	Verso	D agoyro q̃ndo da ſſa casa ſfal	016014	B	1476	CO03_02	309rb19	AyPrzVuyt
Q	Verso	Que fazẽ e casa	025044	B	592	CO06_01	131rb02	Den
Q	Verso	Que fazen en casa	025044	V	195	CO06_01	27ra20	Den
Q	Verso	a uofſa casa poys filha perffia	063028	V	1078	CO03_05	175vb19	JAy
Q	Verso	A uoffa casa poys filha perffia	063028	B	1468	CO03_05	307rb25	JAy

At the bottom of the results section is a 'Descargar' link. At the bottom right of the page, there is a pagination bar showing 'file(s) 1 - 15 de 47' and a 'Seguinte' button.

Fig. 2 Exemplo de busca en PalMed.⁷

⁶ Pódese acceder a esta base de datos por medio do enderezo www.cirp.gal/palmed [12.12.2022].

⁷ https://bernal.cirp.gal/ords/palmed/r/palmed/busca_textual?session=16163968413769 [24.09.2024].

4.2.3. *Universo Cantigas*

É un recurso desenvolvido na Universidade da Coruña, dirixido por Manuel Ferreiro Fernández, que neste momento pon ao noso dispor unha primeira sección constituída fundamentalmente por cantigas de amor (textos 1-640). Está en desenvolvemento neste momento unha segunda sección, que contén a maioría das cantigas de amigo (textos 641-1.315). A este proxecto incorporouse o *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa*, de enorme interese para o *DHELG*⁸.

4.3. Referidos ao galego medio: GONDOMAR

GONDOMAR⁹ é un corpus que trata de reunir nun repositorio dixital toda a produción escrita en lingua galega ao longo dos séculos XVI, XVII e XVIII (o coñecido como “galego medio”). Este proxecto está desenvolvido no Instituto da Lingua Galega, dirixido por Ernesto González Seoane e Rosario Álvarez Blanco. É un corpus sen lematizar, que ofrece tamén unha serie de ferramentas que facilitan o estudo e a comprensión dos textos.

4.4. Do século XIX ata a actualidade

4.4.1. O *Tesouro informatizado da lingua galega* (TILG)

O TILG é un corpus textual do galego moderno e do galego contemporáneo, desenvolvido no Instituto da Lingua Galega, dirixido por Antón Santamarina (e na actualidade codirixido por Ernesto González Seoane e María Álvarez de la Granja). Compila máis de 3000 documentos producidos entre 1612 e 2013, e contén ao redor de trinta millóns de formas gráficas, lematizadas e anotadas con etiquetas morfo-sintácticas. Permite buscas simples por formas e por lemas, pero tamén buscas avanzadas de secuencias e de elementos categoriais. É dunha grande utilidade para os estudos lexicográficos, aínda que ten o inconveniente da manipulación gráfica dos textos realizada para facer máis doada a lematización. Estas leves modificacións, aínda que só afectan a elementos formais das voces, dificultan a citación literal directa dos textos orixinais.

⁸ Pódese acceder a través do enderezo <https://universocantigas.gal/glosario> [12.12.2022].

⁹ Está accesible en liña, no enderezo <http://ilg.usc.gal/gondomar> [12.12.2022].

4.4.2. O Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA)

O CORGA¹⁰ é un corpus que recolle textos en lingua galega producidos en época recente, xa que abrangue cronoloxicamente desde 1975 ata a actualidade. Contén neste momento 40,2 millóns de palabras, e respecta escrupulosamente a ortografía coa que foron escritos os textos orixinais. É un corpus equilibrado, que integra textos representativos da lingua galega actual de distintos xéneros e de distintos temas. Está codificado en XML (*eXtensible Markup Language*), o que facilita enormemente o acceso dunha maneira precisa á información que lle interesa ao usuario. Unha parte do corpus está etiquetado e revisado manualmente, e o resto está etiquetado automaticamente. Permite buscas simples por formas e por lemas, pero tamén buscas avanzadas de moi distinto tipo: tendo en conta secuencias de palabras, categorías gramaticais, tipos de textos, temas tratados etc. Leva asociada unha ferramenta que nos permite obter tamén información sobre a frecuencia relativa de cada palabra.

Fig. 3 Pantalla de busca do CORGA.¹¹

¹⁰ Está en aberto, e pódese acceder en liña a través do enderezo <http://corpus.cirp.gal/corga> [12.12.2022].

¹¹ <http://corpus.cirp.gal/corga/buscas> [24.09.2024].



Fig. 4 Exemplo de busca no CORGA.¹²

4.4.3. Corpus Técnico do Galego (CTG)

O *Corpus Técnico do Galego*¹³ recolle textos de distintos tecnolectos. É un corpus de dimensións reducidas, xa que unicamente contén neste momento uns dezaioito millóns de palabras, pero, a pesar destas dimensións, ten relevancia porque recolle un bo número de voces que non aparecen nos outros corpus ou que están moi pouco representadas neles.

Foi desenvolvido polo Seminario de Lingüística informática da Universidade de Vigo, aínda que neste momento está ubicado no Instituto da Lingua Galega. Contén as seguintes seccións:

- Corpus GALEX de textos xurídico-administrativos en galego (2780377 palabras);
- Corpus XIGA de textos de informática e telecomunicacións en galego (2865835 palabras);
- Corpus AUGA de textos de ecoloxía e ciencias ambientais en galego (3000346 palabras);
- Corpus ACHEGA de textos de economía en galego (2262543 palabras);
- Corpus SOGAL de textos de socioloxía en galego (2698976 palabras);
- Corpus MEDIGAL de textos de medicina en galego (4376561 palabras).

¹² <http://corpus.cirp.gal/corga/buscas> [24.09.2024].

¹³ Está accesible no enderezo <https://ilg.usc.gal/ctg/> [12.12.2022].

Corpus CTG - Corpus Técnico do Galego

Corpus Técnico do Galego anotado con morfoloxía e semántica léxica

Palabra ou lema:

☒ coincide
 ☐ comeza
 ☐ contén
 ☐ remata

☐ palabra
 ☒ lema

Categoría gramatical:

Todas ▼

WordNet 3.0 ILLI²:

ili-30:

(Por exemplo: 14852450-n)

Seleccione un corpus:

Corpus CTG completo (17.984.638 palabras) ▼

[Composición do CTG](#)
[Galnet - WordNet do Galego](#)
[Corpus SensoGal \(SemCor\)](#)
[In English](#)

Deseño e programación: Xavier Gómez Guinovart & Miguel Solla
 Seminario de Lingüística Informática - Grupo TALG, Universidade de Vigo, 2017





Fig. 5 Formulario para buscas no CTG.¹⁴

Se buscamos a palabra *achar* no conxunto do CTG ofreceranos os seguintes resultados:

- 42 ocorrencias no corpus de dereito GALEX de 2780377 palabras;
- 100 ocorrencias no corpus de ecoloxía AUGA de 3000346 palabras;
- 21 ocorrencias no corpus de economía ACHEGA de 2262543 palabras;
- 23 ocorrencias no corpus de informática XIGA de 2865835 palabras;
- 51 ocorrencias no corpus de socioloxía SOGAL de 2698976 palabras;
- 82 ocorrencias no corpus de medicina MEDIGAL de 4376561 palabras.

Pero, se nos interesa estudar os significados que este verbo pode ter no mundo do dereito, así como os seus fraseoloxismos, podemos acudir ao subcorpus de dereito:

¹⁴ <https://ilg.usc.gal/ctg> [12.12.2022].



A busca con lema: **achar** tipo: exacta documentase en 42 ocasións no corpus de dereito Galex de 2.780.377 palabras.

1	(4) (1)	(+)
---	---------	-----

Só se este medio fracasa se intenta a comunicación mediante entrega polo tribunal do que teña que comunicarse, ben ó destinatario, ben a outras persoas expresamente previstas, de non se acha-lo destinatario.

Só se este medio fracasa se intenta a comunicación mediante entrega polo tribunal do que teña que comunicarse, ben ó destinatario, ben a outras persoas expresamente previstas, de non se acha-lo **non** VM00000 02248465-v:0.00233121.02690708-v:0.00225543.02286687-v:0.00220239.02197781-v:0.0019536.02212275-v:0.00194451 o DA00050 -destinatario.

2	(4) (1)	(+)
---	-----------	-----

Nada previa é respecto a Lei de 1881, que obriga os licitadores, ben a realizaren custosas pescudas pola súa conta, ben a formularen as súas ofertas en condicións de absoluta incerteza sobre se acharían ocupantes ou non, sobre se os eventuais ocupantes terían dereito ou non a manter a súa situación e, en fin, sobre se, aínda non terdo os ocupantes dereito a conservaren a posesión do predio, cumpriría ou non acudir a un quizais longo e custoso proceso declarativo para logralo desaloxo.

Nada precisa o respeito a Lei de 1851, que obriga os licitadores, bem a realizarem custas pecuniadas pela sua conta, bem a formularem as suas ofertas em condições de absoluta incerteza sobre se achariam VLC/CPD 022/48465-0 (00068138/02/0680708) (00097438/02/2686837) (00090737/02/12275-0) (00081334/02/1977881-0) ocupantes ou não; sobre se os eventuais ocupantes teriam direito ou não a manterem a sua situação e, em fim, sobre se, ainda não tendo as ocurrencias dadas a consecução a posseção de direito, cumpra ou não acudir a um quizas novo e custoso processo declarativo para a revolta desalojo.

3 (4) (7) (1)

2. As persoas físicas que non se achen no caso do número anterior terán de comparecer mediante a representación ou coa asistencia, a autorización, a habilitación ou o defensor exixidos pola lei.

3. As persoas físicas que non se achen [VSPSP/00224845-0/00232875/0269078-0/00224567/02286687-0/00219772/02197781-0/00191828/02212275-0/00194364](#) no caso dos números anteriores terán de comparecer mediante a representación ou coa asistencia, a autorización, a habilitación ou o defensor exixidos pola lei.

$$4 \qquad (4) \mid (1) \qquad (+)$$

Tamén poderá desistir unilateralmente, en calquera momento, cando o demandado se ache en rebeldía.

També podrà desistir unilateralment, en qualsevol moment, cando a demandado se acha [aquí](#) 1/35B150.02348465.v:0.00161002.02364482.v:0.00188175.02400708.v:0.00137080.02107781.v:0.00100144.02212275.v:0.00188105 en rebeldia.

Tienen potestad decisoria unilateralmente, en cualquier momento, cuando lo demandado se acate [VNI3300 02240403-V-000010105-02280007-V-000013873-02694708-V-000013700-02197781-V-000050144-02212275-V-000088393 en WebCrawler](#).

8

Cando para resolver sobre o obxecto do litixio sexa necesario decidir acerca dalgunha cuestión que, pola súa vez, constitúa o obxecto principal doutro proceso pendente ante o mesmo ou distinto tribunal civil, non é aplicable a comunidade de accións e tribuñal unificada de tribunais penais en dúbida de que, aínda e contrario, poderíam diluirse entre decote de maximalidade de accións das partes litixiantes.

tribunal civil, se non é posible a acumulación de autos, o tribunal, a petición de ambas partes ou dunha delas, oída a contraria, poderá median'e auto decreta-la suspensión do curso das actuacións, tratándose de causas pendentes nos Juzgados de Instrucción de 1.ª e 2.ª Instancia.

no estado en que se achen, ata que finalice o proceso que teña por obxecto a cuestión pre-xudicial.

Cando para resolver sobre o obxecto do litixio sexa necesario decidir acerca dalgunha cuestión que, pola súa vez, constitúa o obxecto principal doutro proceso pendente ante o mesmo ou distinto tribunal civil, se non é posible a acumulación de ambos procesos, a resolución do primeiro non poderá ser definitiva, senón que deberá ser declarada ineficaz, para que se poida continuar co segundo proceso.

autores, o tribunal, a petición de ambas partes ou dunha delas, oida a contrario, poderá mediante auto decretar a suspensión do curso das actuacións, no estado en que se achen **140** V MSP3P0 02248465-v:0.00102486 02248470-v:0.00099333 02236687-v:0.000971606 02197781-v:0.000865006 02212275-v:0.000842377 ata que finalice o proceso que teña por obxecto a cuestión pre-xudicial.

6

2. Se as perdas acumuladas não estiverem no mesmo fase dentro de um único instante, ordenamos a sequência de que estas são acumuladas, em os outros se sobressa no mesmo ou similar estado.

Fig. 6 Busca *achar* no subcorpus GALEX.¹⁵

5. A RECUPERACIÓN DA INFORMACIÓN

Vimos que existen diversos corpus pertencentes a épocas diversas. Pero estes corpus non ofrecen todos o mesmo nivel de formalización nin están dotados das mesmas aplicacións ou utilidades que nos permitan recuperar automaticamente o mesmo tipo de información. Por iso habería que aspirar a contar cunha ferramenta que permitise constituír un arquivo con todas as ocorrencias de cada voz que vaia figurar na macroestrutura do *DHELG*, que reúna as seguintes condicións:

- Que conteña as concordancias de todas as ocorrencias contidas nos diversos corpus.
- Que estas ocorrencias estean lematizadas.
- Que aparezan ordenadas cronoloxicamente.
- Que conteñan as referencias bibliográficas da ocorrencia.
- Que permitan a reordenación con criterios categoriais dos elementos do contexto.
- Que recupere as formas flexivas que aparecen en cada século.
- Que atribúa unha cuantificación de ocorrencias do lema por século.

¹⁵ <https://ilg.usc.gal/ctg/ctg.php?forma=achar&compara=exacta&lex=lema&cat=T&ili=&corpus=2> [24.09.2024].

Esta ferramenta, ben certo que con limitacións impostas polas características de cada corpus, está en construción neste momento, e esperamos tela ao noso dispor cando comecen os traballos sistemáticos de redacción de entradas, aínda que haberá algún dos desideratos expostos que non será posible cumprir, polo menos no momento actual.

6. ALGÚNS PROBLEMAS COS CORPUS TEXTUAIS

Son moitos os problemas cos que se atopa calquera investigador que traballe con corpus lingüísticos, pero, de cara á realización dun dicionario histórico do galego, as maiores dificultades quizais sexan as seguintes:

- A) Ausencia de lematización dunha parte importante dos corpus textuais. Os corpus CODOLGA, PalMed, CGPA, GONDOMAR aínda non están lematizados neste momento, polo que só podemos recuperar a información acudindo ás formas que conteñen. O problema agudízase porque estes corpus sen lematizar son os referidos ao latín galaico, á época medieval (se exceptuamos o *Universo Cantigas*) e ao galego medio, e son os textos destas épocas os que, por razóns obvias, presentan maior variabilidade e inestabilidade gráfica e, xa que logo, os que ofrecen maior dificultade para unha lematización automática. Ante esta situación cómpre que nos fagamos a pregunta de se compensa facer o esforzo de lematización previa de, por exemplo, un corpus coma o CGPA ou se, pola contra, é preferible tratar de extraer as ocorrencias de cada lema partindo de cada unha das súas formas flexivas e das súas variantes gráficas, botando man do coñecemento lingüístico que temos. Cómpre sopesar o esforzo humano e económico que supón cada unha das opcións, e despois decidir.
- B) En canto aos corpus do galego moderno-contemporáneo, o problema máis importante quizais sexa o da alteración ortográfica do TILG, que esixe a comprobación dos textos de orixe para poder facer as citas.
- C) Existen tamén problemas derivados da estrutura e do formato de cada corpus, pero coido que son obstáculos que poden ser superados, aínda que non sen algunha dificultade.

7. OUTROS RECURSOS PARA A ELABORACIÓN DO DHELG

Existe unha serie de recursos en rede ou en formato dixital que serán utilísimos para a realización do DHELG. Entre estes cabe salientar os chamados dicionarios de dicionarios, os datos do *Atlas Lingüístico Galego*, ou as bases de datos de léxico dialectal, como o *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*.

Dentro dos Dicionarios de dicionarios cabe salientar o *Dicionario de Dicionarios do Galego Medieval (DDGM)*, que recolle o contido dos principais compendios lexicográficos referidos a textos medievais galegos, e o *Dicionario de dicionarios da lingua galega (DdD)*, que integra o contido das obras lexicográficas galegas desde o século XVIII ata época recente.

Serán referencias moitas veces inescusables os dicionarios etimolóxicos das demais linguas románicas, de maneira moi especial os referidos ás linguas da Península Ibérica, por razóns ben doadas de entender. Debemos aproveitar os xa non poucos estudos monográficos de carácter histórico e etimolóxico sobre un gran número de voces galegas. De grande utilidade serán tamén os vocabularios e estudos históricos e etimolóxicos sobre o léxico do asturiano e leonés. Será valiosísima e fundamental tamén a información proporcionada polos numerosos estudos cos que contamos sobre a descrición do léxico de falas de distintos lugares do territorio de fala galega. Neste momento estase realizando unha base de datos con bibliografía que consideramos de utilidade para a elaboración do DHELG. Para esta base de datos, que supera os 5000 rexistros, está sendo de enorme utilidade a *Bibliografía informatizada da lingua galega (BILEGA)* do Centro Ramón Piñeiro, e nela ofrécese unha serie de metadatos sobre cada un dos recursos, coa seguinte información:

Ficha de recursos do DHELG DATOS XERAIS

Título:
 Autor:
 Data:
 Lugar publicación:
 Editorial:
 Libro / Revista:
 Referencia bibliográfica:
 Período ao que se refire:
 Prerromance
 Medieval
 Medio
 Moderno
 Pancrónico

Ámbito:

Galego
 Portugués
 Astur-leonés
 Español
 Iberorrománico
 Panrománico ou xeral
 Outros:

Variedade diatópica do galego:

Occidental
 Central
 Oriental
 Galego de Asturias
 Galego de León
 Galego de Zamora
 Galego de Estremadura

Soporte:

Papel
 Dixital

TIPO DE FONTE

1. Textual

1. Tipo de texto
 1. Literario
 1. Prosa
 2. Poesía
 3. Dramático
 2. Histórico
 3. Especializado
 1. Xurídico-administrativo
 2. Relixioso
 3. Científico-técnico
 1. Medicina
 2. Veterinaria
 3. Agricultura
 4. Outros
 4. Popular
 5. Xerga

2. Lexicográfica

A. tipo de fonte lexicográfica

1. Dicionario
 1. Monolingüe
 1. Lingua
 2. Bilingüe ou plurilingüe

1. Lingua(s) de partida
2. Lingua(s) de chegada
3. Locucións, modismos e frases feitas
2. Atlas lingüístico
3. Glosario ou estudo de obras ou autores:
 1. Literatura
 1. Poesía
 2. Prosa literaria
 3. Teatro
 4. Varios
 2. Historia
 3. Textos documentais
 4. Glosas
4. Estudo sobre léxico dunha época
5. Estudo sobre unha fala:
 1. Só léxico
 2. Léxico e etnográfico
6. Estudo sobre unha palabra ou familia de palabras
 1. Palabras estudadas
7. Estudo sobre un campo semántico
8. Estudo sobre renovación do léxico
 1. Neoloxismos
 2. Préstamos
 3. Cultismos
 4. Arcaísmos
 5. Onomatopeas
 6. Outros
9. Estudo sobre xerga
10. Estudo sobre fraseoloxismos, proverbios e refráns
11. Estudo onomástico
 1. Estudo dun topónimo ou antropónimo ou familia
 1. Nomes estudados
 2. Étimos
 2. Onomástica dun territorio
 1. Territorio
 3. Onomástica dunha obra
- B. Enfoque temporal
 - Sincrónico
 - Diacrónico
 - Sincrónico e diacrónico
- C. Enfoque metodolóxico
 - Semasiolóxico
 - Onomasiolóxico
- D. Observacións

CONCLUSIÓN

Tratamos de mostrar que a realización dun dicionario histórico e etimolóxico para a lingua galega é unha necesidade sentida desde o século XVIII, pero que existiron dificultades de moi diverso signo, como a falta de investigadores capacitados para levar a cabo este labor ou a falta de recursos que o fixesen viable, que expliquen que no día de hoxe non contemos cunha obra desde tipo, aínda que houbera algúns intentos tímidos, que por diversas razóns non frutificaron.

No momento actual, por fin, parece que estamos en disposición de afrontar esta obra con probabilidades de éxito, xa que contamos con recursos humanos e instrumentais inexistentes en períodos históricos anteriores. Quizais a maior dificultade sexan os recursos económicos necesarios para afrontar un proxecto deste tipo, que sen dúbida terá que prolongarse no tempo, porque un dicionario histórico é unha obra de forte alento, que esixe un grande esforzo sostido no tempo. Teño a esperanza de que este intento de realización da obra esperada e necesaria sexa o bo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Buschmann, S. (1965) *Beiträge zum Etymologischen Wörterbuch des Galizischen (I^{re} partie: A-F)*. Bonn: Romanisches Seminar der Universität.
- Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades: *Base de datos paleográfica da lírica galego-portuguesa (PalMed)* [en liña] dispoñible en <www.cirp.gal/palmed> [12.12.2022].
- Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades: *Bibliografía informatizada da lingua galega (BILEGA)* [en liña] dispoñible en <www.cirp.gal/bilega> [12.12.2022].
- Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades: *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA)* [en liña] dispoñible en <www.corpus.cirp.gal/codolga> [12.12.2022].
- González González, M. (2006) “O Vocabulario histórico do galego do profesor J. L. Pensado”. *Boletín da Real Academia Galega*. 367, 201-236.
- González Seoane, E. (2006) *Dicionario de dicionarios do galego medieval (DDGM)*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións da USC.
- Instituto da Lingua Galega (2017) *GONDOMAR. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna*. [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/gondomar/>> [12.12.2022].
- Instituto da Lingua Galega: *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/Tesouro>> [12.12.2022].
- Instituto da Lingua Galega: *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega (TMILG)* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/tmilg/>> [12.12.2022].
- Lorenzo, R. (1968) *Sobre cronologia do vocabulário Galego-Português (Anotações ao “Dicionário etimológico” de José Pedro Machado)*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo, R. (1977) *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. T. II: *Glosario*. Orense: Instituto de Estudios orensanos “Padre Feijoo”.
- Meier, H. (1977) “Galizische Etymologien”. *Verba*. 4, 19-26.

- Meier, H. (1985) *Nuevas Anotaciones al Diccionario Etimológico de Coromines/Pascual*. Verba. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rivas, E. (2015) *Dicionario etimolóxico da lingua galega*. Santiago: Tórculo.
- Sánchez Palomino, M. D. (2022) “O Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG) na lexicografía histórica románica”. En *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes*, ed. por Corbella, D., Dorta, J. e Padrón, R. Strasbourg: Éditions de linguistique et de philologie (ELiPhi), I, 753-762.
- Sánchez Palomino, M. D. (2023) “Un novo dicionario histórico e etimolóxico na Romania: obxectivos, metodoloxía, macroestrutura”. En *Lexicografía histórica románica*, ed. por Sánchez Palomino, M. D. e González González, M. Granada: Comares.
- Sánchez Palomino, M. D. e González González, M., eds. (2023) *Lexicografía histórica románica*. Granada: Comares.
- Santamarina, A. (2003) *Diccionario de diccionarios da lingua galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sarmiento, M. (1998) *Elementos Etimológicos según el Methodo de Euclides*. Ed. por J. L. Pensado. Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Universidade da Coruña: *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa* [en liña] dispoñible en <<https://universocantigas.gal/glosario>> [12.12.2022].
- Universidade de Vigo: *Corpus Técnico do Galego anotado con morfoloxía e semántica léxica* [en liña] dispoñible en < <https://ilg.usc.gal/ctg>> [12.12.2022].

María-Dolores Sánchez Palomino

Universidade da Coruña

maria.dolores.sanchez.palomino@udc.gal

 orcid.org/0000-0003-0607-6420

O NIVEL MICROESTRUTURAL NO *DICIONARIO HISTÓRICO E ETIMOLÓXICO DA LINGUA GALEGA (DHELG)*

RESUMO: O *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*, primeiro no seu xénero, está concibido como un dicionario pancrónico que pretende integrar o léxico patrimonial galego, sen desbotar os neoloxismos, préstamos e tecnicismos. Por outro lado, tanto no apartado etimolóxico coma no histórico, aspira a superar a información que habitualmente se proporciona neste tipo de obras. Así, no primeiro. indicarase ata o segundo ou terceiro nivel etimolóxico, cando sexa posible e oportuno, así coma a relación entre os significados latinos e os que presenta a lingua galega. En canto ao segundo, o *DHELG* non se limitará a trazar a evolución semántica do lema e dos sublemas, e tamén da súa fraseoloxía, senón que tratará igualmente aspectos de interese no relativo á evolución morfolóxica, sintáctica, gráfica e incluso fonética e pragmática. A aplicación destes principios xera un complexo e completo tecido de informacións que, convenientemente organizadas, constitúen o artigo lexicográfico, isto é, a microestrutura da obra, aspecto ao que se dedica este traballo.

PALABRAS CLAVE: *DHELG*, lexicografía histórica, galego, microestrutura, dicionario

TITLE: The Microstructural Level in *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*

ABSTRACT: *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*, the first of its kind, is conceived as a panchronic dictionary that intends to include the Galician patrimonial lexicon without rejecting neologisms, borrowings and technical terms. Moreover, both in the etymological and the historical section, it aspires to provide more information than is usually given in works of this type. Thus, with regard to the first aspect, the dictionary will indicate, when possible and appropriate, up to the second or third link in the etymological chain, as well as the relationship between the meanings of a given word in Latin and in the Galician language. With regard to the historical aspect, in addition to tracing the semantic evolution of the lemma and the sublemmas as well as their phraseology, *DHELG* will also deal with issues relating to their morphological, syntactic, graphic and even phonetic and pragmatic evolution. The application of these principles generates a complex and comprehensive set

of information which is conveniently organised to create the lexicographical article, that is, the microstructural level of the dictionary described in this paper.

KEYWORDS: *DHELG*, historical lexicography, Galician language, microstructure, dictionary

INTRODUCCIÓN

No ano 2020 deu comezo un proxecto de investigación baixo o título “Diccionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (*DHELG*) (I): preparación de recursos, deseño e test inicial”, financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación (referencia PID2019-105411GB-I00), do que son investigadores principais María Dolores Sánchez Palomino e Manuel González González, romanistas das Universidades da Coruña e de Santiago de Compostela, respectivamente. O equipo investigador está composto por membros das tres universidades galegas e das universidades de Zürich e Lisboa, especialistas en diferentes ámbitos, tales coma a lingua galega medieval, a lingua do galego medio, a lingüística de corpus, a gramática e a lexicografía da lingua galega e a lingua portuguesa, entre outros. O propio Manuel González e Xosé María Gómez Clemente, destacado compoñente do equipo, presentan neste volume senllos traballos sobre o *DHELG*.

A longo prazo, o obxectivo do proxecto é a elaboración do que será o primeiro dicionario coa dobre vertente, histórica e etimolóxica, da lingua galega. Na actualidade, estase testando a aplicación desde a que se redactará a obra e que permitirá ao mesmo tempo a súa publicación en liña e a consulta por parte do usuario.

1. MACROESTRUTURA

Posto que non é este o núcleo do presente traballo, dedicaremos tan só unhas liñas a describir os trazos xerais do *DHELG*.

O *Diccionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)* será un repertorio pancrónico que abranguerá *grosso modo* o léxico comprendido no *Diccionario da Real Academia Galega (DRAG)*, isto é, o léxico patrimonial e unha mostra considerable de neoloxismos e tecnicismos. Ademais, incluírá outras voces que foron desaparecendo no devir da historia da lingua. Dado que se trata dun obxectivo a longo prazo, a medida que se vaian redactando os artigos, iranse poñendo á disposición do público ao que van dirixidos, un público amplo constituído non só por estudosos da lingua senón tamén por todos aqueles que queiran achegarse á historia

do léxico galego (e, xa que logo, á cultura galega) desde unha mirada curiosa; consideramos que pode ter igualmente unha alta relevancia social e un emprego considerable nos diferentes ámbitos educativos.

Tratarase dun dicionario en liña de acceso libre e gratuito. A lematización seguirá os criterios ao uso (distinción de homónimos en función da súa etimoloxía, por exemplo), aínda que o propio carácter histórico da obra comportará decisións particulares, tales como a incorporación ao leuario de numerosas formas para facilitar a busca dos usuarios (variantes gráficas, verbos conxugados...), formas que serán obxecto de remisión para outros nos que se poderá atopar o desenvolvemento pleno do artigo lexicográfico.

2. MICROESTRUTURA

A estrutura dos artigos do *DHELG* servirá para proporcionar unha ampla e moi variada información sobre todos aqueles aspectos que, dunha ou doutra maneira, resulten de interese para trazar a evolución histórica de cada unha das voces; non só, polo tanto, os máis estreitamente ligados á súa traxectoria semántica. Ademais, o feito de traballar non só coa lingua moderna fai que debamos ter en conta formas e estruturas propias, por exemplo, da fase medieval, e incluso prever outras coas que non contamos *a priori*. Por último, non sendo o dicionario histórico un dicionario normativo, entendemos que debe reflectir o que aparece na lingua en cada momento, debidamente etiquetado e coas oportunas observacións.

Ha de terse en conta que a misión do lexicógrafo non é elaborar unha teoría gramatical nin resolver problemas teóricos da índole que sexan. Deste xeito, no *DHELG* adoptaranse diferentes obras de referencia para a etiquetaxe e clasificación das voces, aínda que ocasionalmente haxa que tomar algunha decisión á marxe destas obras ou simplificar as clasificacións, en función dos datos que se considere relevante achegar. Así, para a información gramatical, seguiremos fundamentalmente a gramática de Álvarez e Xove (2010); para a división en bloques dialectais o manual de Fernández Rei (1990), e para as unidades fraseolóxicas, o traballo de Álvarez de la Granja (2003), entre outros da mesma autora.

Sen ánimo de exhaustividade, detallamos a seguir cales son os elementos que se verán reflectidos na microestrutura:

1. Lema. Será consignado coa forma estándar actual, isto é, a que se ofrece no *DRAG*, repertorio monolingüe xeral que fixa o estándar léxico-semántico da lingua galega e que na actualidade conta cunhas 60 000 entradas. Loxicamente, isto non será posible se a voz en cuestión desapareceu nun período da lingua anterior ao actual,

caso en que a forma do lema será a última documentada. Concibimos o lema como un mero significante, unha forma “abstracta” independente de calquera categoría gramatical concreta, o que quere dicir que o artigo incluírá a continuación todos os sublemas concretos, con indicación xa da clase de palabras á que pertencen, sempre e cando respondan á mesma orixe etimolóxica. Así, a un lema *preto* sucederán os sublemas *preto*, *preta* (adxectivo), *preto*, *preta* (substantivo) e *preto* (adverbio).

2. Data da primeira documentación do lema e da última, se é o caso. Como é sabido, esta é unha información moi importante nun dicionario histórico. O que aquí se indica é a primeira vez que aparece o lema nun texto en romance galego (o que non quere dicir que non se teñan en conta as formas galegas presentes en textos latinos, *vid. infra* 29), corresponda a unha clase de palabras ou a outra. A data do texto pode ser un ano ou un rango de anos concreto ou ben un período amplo porque se ignora o ano concreto da redacción ou da publicación da obra. En canto á última documentación, fai referencia a aquelas voces que desapareceron nalgunha fase da lingua anterior á actual. Se se trata dunha palabra en uso, no canto de indicar unha data concreta, utilízase un guión para facer ver esa circunstancia.

3. Autor e obra aos que corresponde a primeira documentación e á última, se é o caso, distinguindo entre os datos do autor e os do editor. Estes van consignados de maneira abreviada, xeralmente mediante a primeira sílaba do apelido ou apelidos (segundo apareza na obra) e a primeira sílaba do nome; o título do documento tamén aparece abreviado. Así, “GonE, *Requirimento*, MarSaAn, *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*, 1911, 11” corresponde a un “requirimiento” de Gonçalo Eanes, do que foi editor Andrés Martínez Salazar). Se a autoría é descoñecida, emprégase igualmente unha abreviatura (Anón.). Como pode verse, indícase o lugar concreto en que aparece o lema (número do volume, se existe, páxina). Neste momento inicial relativo ao lema non se reproduce o texto das documentacións, dado que esta información se indica despois, no primeiro sublema.

4. Resumo. Tendo en conta que, como veremos, a información que se proporciona nun artigo do *DHELG* é moi prolíxa, facilítanse no espazo dunhas cantas liñas os datos máis relevantes para aqueles usuarios que queiran ter unha visión compendiada.

5. Gráfico de distribución total do lema e dos sublemas por séculos. Trátase dun gráfico con cores, para unha mellor visualización, que mostrará o reparto do lema e de cada un sublema por séculos, de modo que poida apreciarse a súa frecuencia de aparición.

6. Sublema. A forma é a correspondente a unha categoría gramatical concreta, a primeira documentada, aínda que se consigna, como se fai co lema, a estándar actual, coa flexión de xénero, se existe (a forma do feminino consignarase completa); do mesmo xeito, se se trata dunha voz xa desaparecida, preséntase coa última forma

documentada. Hai tantos sublemas coma clases de palabras ofrezca o lema. Para maior claridade, os sublemas van precedidos de números romanos, co fin de que non se confundan coas acepcións, que se distinguen mediante números arábigos (*vid. infra* 19).

7. Categoría gramatical ou clase de palabras a que pertence o sublema. Estas son *lato sensu*: artigo, demostrativo, posesivo, substantivo, adxectivo, pronome persoal, indefinido, numeral, relativo, exclamativo, interrogativo, verbo, participio, adverbio, conxunción, preposición e interxección. A elas engádese unha categoría de formas contractas (preposición + artigo, preposición + demostrativo, preposición + indefinido, preposición + numeral, preposición + pronome persoal, pronome persoal + pronome persoal, conxunción + artigo), das que simplemente se describe a composición, remitindo para cada un dos seus compoñentes. Tamén se clasifican os distintos tipos de locucións, que van dentro dos artigos correspondentes ás palabras plenas que as conforman: substantiva, adxectiva, verbal, adverbial, conxuntiva e preposicional. Por último, e aínda que tampouco se trate de clases de palabras, teñen cabida igualmente os prefixos, sufixos e interfixos.

8. Información gramatical. Ademais da indicación da clase de palabras, no seo de cada artigo aparece abundante información morfolóxica e sintáctica. É o caso da información relativa ao xénero, ao número, ao tempo, ao modo e á persoa no caso dos verbos, ás contraccións, á tipoloxía de clase de palabras..., pero tamén ás estruturas sintagmáticas ou frásticas nas que aparece o sublema, ás funcións que pode asumir nese contexto e ás que pode asumir a frase da que participa no seo dunha oración (esta última queda reservada ás palabras con carga semántica plena e aos pronomes).

8.1. Artigo.

Partimos dunha clasificación inicial en artigos determinados e indeterminados, que levan indicación de xénero e a flexión correspondente. Tamén se consignan as formas que só se utilizan en xénero masculino e que, por tanto, non teñen variación de xénero (*el*); do mesmo xeito, distínguese entre aquelas formas que presentan flexión de número das que só se utilizan en singular (*el*).

De grande interese resulta reflectir como se tratou ao longo da historia a confluencia de determinadas clases de palabras e o artigo. Para posibilitarmos o estudo do comezo das contraccións e da súa instauración definitiva, diferenciamos entre “formas contractas” e “formas non contractas” cando se produce esa confluencia. O feito de tratarmos a lingua medieval implica non poucos problemas a este respecto, coma en tantos outros casos. Así, a distinción citada pode resultar complexa se consideramos que unha confluencia aparentemente exenta de contracción segundo o criterio puramente gráfico (*por o*) pode agachar, en realidade, unha forma pronunciada “polo” e, polo tanto, con contracción fonética.

Outros datos relevantes que reflectimos teñen que ver coa posibilidade de aparición de diferentes alomorfos do artigo determinado ou de fixación de certas formas nalgúns contextos fonéticos: así, tras formas verbais rematadas en *-s* ou en *-r* poden atoparse os artigos *o* ou *lo* con diferentes grafías (*comes o caldo / cómelo caldo / cóme-lo caldo...*), e non sempre a grafía garante unha certa pronunciación (caso de *comes o caldo*), por citar un exemplo. Algo semellante ocorre, por exemplo, na confluencia dos indefinidos *todos*, *ambos* ou *entrambos* co mesmo artigo determinado (*todos os homes, tódolos homes, tódo-los homes...*). Aínda que a información completa se detallará baixo o lema *o*, o alomorfo *lo* (como tamén *no*) será obxecto dun artigo de remisión para a forma *o*.

Indícanse igualmente a función do artigo como determinante e as estruturas frásticas nas que se pode inserir, tales coma determinante + núcleo (*o can*), determinante (artigo determinado) + modificador (posesivo) + núcleo (*o meu can*), determinante (artigo determinado) + núcleo (indefinido) (*o outro*), determinante (artigo determinado) + modificador (numeral) + núcleo (*o segundo andar, a doceava parte, os dous nenos*) etc.

8.2. Demostrativo.

O demostrativo leva a información gramatical relativa ao xénero e á súa moción (masculino, feminino e neutro, é dicir, *este, esta, isto*, por exemplo) e ao número (só admiten flexión *este* e *esta*). Tamén se clasifican segundo o grao de distancia respecto ao falante (proximidade *este*, distancia media *ese* e afastamento *aquel*).

Dáse conta igualmente das posibilidades de contracción. As formas tipo *estoutro* levan unha entrada independente.

Polo que se refire á información sintáctica, as funcións asumibles polo demostrativo son as de determinante, modificador (en ambos os dous casos só para masculino e feminino, singular e plural, é dicir, *este neno, a nena esta*) e núcleo, onde cabe a posibilidade de atopar masculino, feminino e neutro (*este, esta, isto*). As estruturas nas que pode aparecer son, entre outras, determinante (demostrativo) + núcleo (substantivo) (*este can*), determinante (artigo) + núcleo (substantivo) + modificador (demostrativo) (*o can este*), determinante (demostrativo) + modificador (posesivo) + núcleo (substantivo) (*este meu can*), núcleo (*este*)...

Como mostraremos noutro momento, cada un destes apartados nas diferentes clases de palabras vai acompañado de información relativa á primeira e última documentación (ou documentación moderna), así coma dun cómputo de ocorrencias (*vid. infra* 15). Indícanse igualmente todas as variantes grafonéticas e morfolóxicas (así, *estes, estos, istes, ystes...*), coas correspondentes primeira e última documentación, un exemplo en cada caso e a frecuencia de aparición (*vid. infra* 14).

8.3. Posesivo.

Igual ca nos casos anteriores, consígnase a categoría gramatical (aquí, “posesivo”) e, malia que a flexión de xénero aparece mostrada na enunciación do sublema (*meu, miña*;

teu, túa; seu, súa etc.), como se fai sempre que tal flexión existe, tamén hai un apartado para facer explícito o xénero (masculino ou feminino). Sinálase así mesmo a variación de número, a persoa do posesivo e o número de posuidores.

Na información sintáctica distínguense unha vez máis entre as funcións que pode asumir o posesivo e as estruturas sintagmáticas ou frásticas nas que aparece. Así, no primeiro caso, indícase que o posesivo é determinante (*miña nai*), núcleo (*o seu*) e modificador (*este meu curmán*). No segundo, algunhas posibilidades serían as seguintes: determinante (artigo determinado) + modificador (posesivo) + núcleo (substantivo) (*o meu curmán*); determinante (artigo determinado) + núcleo (substantivo) + modificador (posesivo) (*o curmán meu*); determinante (artigo indeterminado) + modificador (posesivo) + núcleo (substantivo) (*un meu curmán*); determinante (artigo indeterminado) + núcleo (substantivo) + modificador (posesivo) (*un curmán meu*); determinante (demostrativo) + modificador (posesivo) + núcleo (substantivo) (*este meu curmán*); determinante (demostrativo) + núcleo (substantivo) + modificador (posesivo) (*este curmán meu*); determinante (indefinido) + núcleo (substantivo) + modificador (posesivo) (*algún amigo teu*); determinante (posesivo) + núcleo (substantivo) (*meu pai*); núcleo (adverbio) + modificador (posesivo) (*diante túa*)... Esta descrición permitirá estudar, por exemplo, aspectos tan importantes coma a presenza ou non do artigo determinado diante de posesivo (nomes de parentesco), a alternancia das secuencias *un meu amigo / un amigo meu* etc.

As fórmulas de posesión analíticas tipo *de meu* van no apartado de locucións (*vid. infra* 26). Entrada á parte, como posesivo distributivo, levan as formas *cadan-seu, cadansúa*.

8.4. Substantivo.

Indícase o xénero e a súa moción, cando corresponda, coa enunciación completa do feminino. Tamén se sinalan os casos de substantivos con dous xéneros (*o/a fin*) e aqueles invariables nos que esta información se proporciona co auxilio do determinante e do modificador (*o/a estudante, o/a violinista*).

Polo que se refire ao número, dáse conta dos substantivos con flexión regular, así coma daqueles que só dispoñen de plural (*pluralia tantum*, tipo *os honorarios*) ou de singular (*singularia tantum*, coma *o norte*), e dos invariables en canto ao número (*paraugas, tórax*).

Outra información que se facilita é a relativa á orixe dos substantivos ou, se se prefire, á súa composición morfolóxica, distinguindo entre os primitivos, derivados, compostos e parasintéticos. Dentro destes tres últimos, diferénciase entre os apreciativos (diminutivos, aumentativos e despectivos) e os non apreciativos.

Móstranse así mesmo as distintas estruturas sintagmáticas nas que pode aparecer o substantivo, tales coma: FN composta por [determinante] + núcleo (substantivo)

+ modificador (FPrep: enlace-preposición + [determinante] núcleo-substantivo) ([a] *casa de madeira*, *casa para [o]can*); FN con núcleo (substantivo) + modificador (FPrep: enlace-preposición + termo de preposición-verbo) (*ferramenta para sachar*, *máquina de mallar*), FN núcleo (substantivo) + modificador (adxectivo) (*mesa grande*), FN modificador (adxectivo) + núcleo (substantivo) (*gran mesa*) etc. Tamén se contemplan as funcións da frase nominal dentro da cláusula.

8.5. Adxectivo.

A información que se proporciona neste caso é en boa medida similar á que acabamos de mencionar para o substantivo. Así, indícase se se trata dun adxectivo cun só xénero, ben sexa masculino (*ácimo*, *clarete*) ou feminino (*alícuota*, *encinta*), se o adxectivo presenta flexión de xénero (*bo*, *boa*) ou se é invariable (*fácil*, *intelixente*, *increíble*).

Tamén se achega información sobre o número, isto é, se o adxectivo presenta unha flexión regular a este respecto (*bos*, *fáciles*) ou se, en cambio, é invariable (*cortalumes*).

No tocante á orixe da palabra, terase en conta a mesma distinción que para os substantivos: primitivos, derivados, compostos e parasintéticos (apreciativos e non apreciativos).

Aínda que o seu rendemento non sexa moi elevado, resulta de interese tamén a diferenciación de grao naqueles adxectivos que presentan formas especiais (positivo *bo*, comparativo *mellor*, superlativo *ótimo*).

Dentro da información sintáctica, distínguese entre as estruturas sintagmáticas da frase adxectiva, tales coma núcleo (adxectivo) + modificador (FPrep enlace-preposición + termo de preposición-verbo, *doado de facer*, *bo para pescar...*), modificador (adverbio) + núcleo (adxectivo) (*probablemente rico*) etc. que desempeñan polo xeral a función de modificador do núcleo dunha frase nominal, salvo que o adxectivo estea substantivado.

8.6. Pronome persoal.

Simplificando este complexo apartado, para a clasificación dos pronomes persoais aplícanse os criterios do acento (tónicos ou átonos), da persoa (primeira, segunda ou terceira), do número (co trazo ou non da exclusión na primeira e segunda persoa do plural tónicas), o xénero (con variación ou sen el), da reflexividade, reciprocidade e impersonalidade, e do caso ao que corresponden ou a función que asumen. O pronome *se* será obxecto dunha clasificación *ad hoc*, dado que presenta valores coma a impersonalidade e a pasiva reflexa. Tense en conta así mesmo a distinción entre formas simples e contractas (*mo*, *cho*, *llo*, *del*, *delo*, *nelo*...), que levan tamén unha entrada á parte no dicionario, na que se indica a súa composición e se remite para as formas simples que ofrecen un desenvolvemento completo do artigo lexicográfico. Tamén se lematizan os alomorfos do pronome átono de terceira persoa (*lo/la/lo/las*, *no/na/nos/nas*), aínda que toda a información se detalla baixo o sublema *o*.

As secuencias de clíticos non ligados haberán de ser convenientemente descritas polo redactor. Do mesmo xeito, interesa sinalar os casos en que os pronomes reduplican unha frase nominal ou preposicional coa que coinciden na función sintáctica que desempeñan, fronte aos enunciados en que tal reduplicación non existe; o termo da frase preposicional pode ser, á súa vez, outro pronome (*a min...me, a el...lle...*). Por suposto, dáse conta da posición do pronome átono conforme unha delimitación previa de posibles contextos de aparición, e dos casos de interpolación (*para che eu dicir, o que che eu digo, cando m'eu fun deitar...*). A estrutura frástica recolle as posibilidades de que o pronome sexa núcleo ou termo de preposición.

8.7. Indefinido.

Identificarase a categoría gramatical (“indefinido”) e a posibilidade de que conte con variación de xénero (masculino e feminino), coma por exemplo, *algún, algunha*, ou non (*bastante, calquera*); actuarase do mesmo xeito coa variación de número, segundo exista (*moitos*) ou non (só singular, caso de *alguén*, ou só plural, caso de *varios*).

As funcións que pode asumir o indefinido dentro da frase son: determinante (*algún amigo*), modificador (*o outro amigo*) e núcleo (*algún / alguén veu*). Tamén se consignan as estruturas frásticas nas que aparece: determinante (indefinido) + núcleo (substantivo) (*outro neno*), núcleo (*outro*), determinante (artigo) + núcleo (substantivo) + modificador (indefinido) (*un neno calquera*) etc.

8.8. Numeral.

Os numerais clasifícanse en cardinais, ordinais, fraccionarios ou partitivos e multiplicativos. Tamén levan información de xénero: variable (masculino e feminino, *dous, dúas*) e invariable (*tres*). O mesmo cabe dicir respecto do número, cunha distinción entre variables (*doceavo, doceava*) e invariables (*tres, catro, un*). Sinálase tamén a posibilidade de contraccións do numeral.

Na información sintáctica dáse conta da tripla función do numeral (determinante, núcleo e modificador) e as estruturas sintagmáticas nas que pode aparecer, tales coma: determinante (numeral) + núcleo (substantivo) (*dous libros*), determinante (artigo) + modificador (numeral) + núcleo (substantivo) (*os dous libros*), determinante (artigo) + núcleo (numeral) (*os dous*)...

8.9. Relativo.

Exemplificando tan só con algúns elementos desta categoría, a información fundamental que se achega neste caso é:

- Formación: relativos simples (*que, cal...*) e compostos (*o que, o cal...*).
- Xénero: relativos variables (*cuxo/cuxa, o/a que, o/a cal...*) e invariables (*que, cal, quen, cando, onde, como...*).
- Número: variables (*cuxo/cuxos, cal/cales...*) e invariables (*que, onde, como...*).

- Función sintáctica: relativos núcleo de FN (*que, cal...*), os que son núcleo de frase adverbial (*canto, cando, onde, como*) e os relativos que son determinantes (*cuxo*). Describíranse as estruturas sintagmáticas que constitúan.
- Estrutura clausal: cláusulas (relativos) con antecedente e sen antecedente.

8.10. Interrogativos e exclamativos.

No tocante ao xénero e ao número, distínguense os interrogativos e exclamativos variables (*canto/canta, canto/cantos...*) e os invariables (*cal, que...*). No apartado das funcións, consígnanse as que poden asumir estes elementos (determinante e núcleo). A estrutura sintagmática dá conta de secuencias coma determinante (interrogativo/exclamativo) + núcleo (substantivo) (*cantos nenos*), núcleo (interrogativo/exclamativo) (*quen*) etc.

8.11. Verbo.

O verbo é a categoría gramatical que require un tratamento máis complexo, polo que nos limitaremos a ofrecer a información máis destacada que figurará no *DHELG*. O sublema será sempre o infinitivo para todas as formas verbais, conxugadas ou non, aínda que cada unha destas sexa tamén obxecto dun artigo de remisión para que o usuario atope doadamente a matriz da forma que está a buscar.

A partir das súas posibilidades de construción e da carga semántica, distínguense entre verbos predicativos e copulativos. O verbo como auxiliar será tratado nas perífrases correspondentes. Os verbos predicativos comprenderán os transitivos, os intransitivos e os pronominais, coas clasificacións internas pertinentes.

Desde a perspectiva morfolóxica, aténdese ao modelo de conxugación (verbos da primeira, da segunda e da terceira conxugación) e lévase a cabo unha clasificación entre verbos regulares (con alternancia vocálica, tipo *beber, fuxir, pedir, servir* e sen ela, coma *cantar*), irregulares (*facer*) e defectivos (*chove, hai tres anos, é tarde*).

O *DHELG* recolle igualmente todas as variantes asociadas a cada persoa de cada tempo e modo, de xeito que nun futuro os estudosos poidan analizar a súa evolución, o progresivo triunfo dalgunha(s) dela(s), o seu emprego etc. É esta sen dúbida unha información que comporta un traballo moi demorado, pois con frecuencia se atopa un número inxente de documentacións que haberá que ir xebando.

Nas formas conxugadas indícase a persoa (primeira, segunda ou terceira), o número (singular ou plural), o modo (indicativo, subxuntivo, imperativo), o tempo (dentro do indicativo, presente, pretérito imperfecto, pretérito perfecto, pluscuamperfecto, futuro, futuro hipotético ou condicional, e dentro do subxuntivo, presente, pretérito imperfecto, futuro) e a voz (activa e pasiva). Tanto no indicativo coma no subxuntivo cabe a posibilidade de atopar tempos compostos no período medieval, se atendemos ás consideracións de Moscoso Mato (2001), ademais daqueles que se documentan na lingua actual como consecuencia do influxo do castelán. Está claro

que a consideración non pode ser a mesma, pero sería interesante recollelos todos para poder analizar a evolución de ambos os dous tipos de formas. Tamén se recollen as formas conxugadas que poden deberse á influencia do castelán, coma *andiven*, que irán marcadas convenientemente ou comentadas nas observacións correspondentes, igual ca o uso do pluscuamperfecto de indicativo como imperfecto de subxuntivo (*se comera ben, estaría máis forte*).

Consígnanse as formas amodotemporais, isto é, o infinitivo, o xerundio e o participio. No infinitivo, diferénciase entre o conxugado e o non conxugado, e no seu interior, atendendo ao exposto no parágrafo anterior, entre as formas simples e as compostas. Para os xerundios, só distinguiremos entre formas simples e compostas e, polo que se refire ao participio, sinálase a flexión de xénero e número e a posibilidade de contar cunha dobre forma, regular e irregular (*comido/comesto*).

Inclúense tamén as perífrases, modais, temporais e aspectuais, coas súas respectivas estruturas.

Entre os datos de carácter sintáctico, indícanse as múltiples conformacións posibles do predicado (núcleo e complementos diversos) e a estrutura das frases que constitúen ditos complementos, entre as que teñen especial relevancia as relativas ao complemento directo (Fprep *busca aos nenos, busca a eses nenos* ou FN *busca os nenos, busca eses nenos*). A análise dos resultados obtidos permitirá establecer a evolución da estrutura e do comportamento do complemento directo en galego. Tamén se illan as construcións impersonais e as de pasiva reflexa. Considérase así mesmo a estrutura clausal e a orde dos elementos dentro da cláusula.

8.12. Participio.

En realidade, recóllese aquí o comportamento do participio como adxectivo; de non ser así, vai incluído dentro do verbo. Deste xeito, consígnase a maioría da información que se explicou para aquela clase de palabras.

8.13. Adverbio.

Pola súa forma, distínguese entre adverbios simples (sen sufixación, tipo *cedo*) e derivados. Estes últimos, con sufixación, divídense en non apreciativos (*espectacularmente*) e apreciativos (diminutivos, coma *cediño*, e superlativos, *cedísimo*). Os compostos, ao seren locucións, van tratados noutro punto do artigo. Tamén se clasifican segundo o criterio do significado ou da circunstancia que expresan, tales coma lugar, tempo, modo, cantidade, negación, afirmación, dúbida etc.

Recóllense igualmente as posibilidades funcionais dentro do sintagma ou da frase (núcleo dunha frase adverbial, modificador do núcleo dunha frase adxectiva ou dunha frase adverbial) e as estruturas nas que pode aparecer, por exemplo: núcleo dunha frase adverbial (*axiña*), modificador (adxectivo) + núcleo (adxectivo) (*moi preto*), modificador (adxectivo) + núcleo (adxectivo) + modificador (frase

preposicional) (*moi lonxe de nós*), modificador (adverbio) + núcleo (adxectivo) (*bastante alto*), e incluso modificador do núcleo dunha frase nominal ou do termo dunha preposición ([*pola*] *rúa adiante*).

Cabe incluír neste apartado os adverbios pronominais (tamén considerados pronomes adverbiais) usados durante a etapa medieval, coma *en* (*de*), *hi* (*y*, *i...*).

8.14. Conxunción.

Clasifícanse segundo o tipo de cláusulas que introducen, en coordinantes (copulativas, disxuntivas, distributivas, adversativas) e subordinantes (causais, condicionais, completivas, concesivas, comparativas, modais, finais, temporais, consecutivas, locativas, proporcionais ou correlativas). Tamén se dá conta das posibles formas contractas (*ca + a*).

8.15. Preposición.

En virtude da súa orixe, pode distinguirse entre propias e impropias e, segundo o seu contido semántico, entre as que presentan un valor espacial, temporal, modal, causal, material e instrumental, entre outros. Indícase a súa función como enlace dunha frase preposicional que, á súa vez, pode desempeñar a función de modificador da frase nominal ou complemento do nome (dentro do sintagma) e de complemento directo, complemento indirecto, complemento circunstancial, complemento axente e suplemento (dentro da cláusula).

8.16. Interxección.

Divídense en propias e impropias. Segundo o seu valor, sinálase se serven para indicar emocións, para chamar a atención do receptor e como fórmula de saúdo, despedida ou cortesía.

8.17. Formas contractas.

Emprégase esta etiqueta para dar entrada a todas aquelas formas que son froito da contracción de elementos gramaticais diversos, coa finalidade de que o usuario localice e identifique máis doadamente o obxecto da súa busca. Non obstante, trátase de artigos de mera remisión para outras formas nas que se dá a información completa, conforme levamos comentado en apartados anteriores.

8.18. Afixos.

Seguindo a tendencia da lexicografía actual e atendendo ao seu interese como elementos empregados na formación de palabras, inclúense baixo esta epígrafe os prefixos, os infixos ou interfixos e os sufixos, que se clasifican en razón da clase de palabras que forman e do significado que achegan.

9. Segmentación morfolóxica do sublema. Esta análise morfolóxica resulta especialmente relevante para o estudo do rendemento e dos valores non só dos afixos, senón tamén do propio lexema á hora de conformar unha familia léxica. Distínguese aquí entre lexema ou raíz, morfemas flexivos (de xénero, número, persoa, número

e persoa, modotemporais e aspectuais, vogal temática, desinencias de infinitivo, xerundio e participio) e morfemas derivativos (prefixos, interfixos e sufixos).

10. Primeira documentación do sublema e última, se corresponde. Consígnanse os datos da primeira documentación e da última, se a voz desapareceu no pasado, isto é, o autor, o título, a data, a localización (volume, páxina) e o texto da documentación (xunto cos datos da edición, se é o caso). Se a voz continúa en uso, utilízase un guión para indicar esta circunstancia e reproducese un exemplo moderno, cos mesmos datos mencionados. Cómpre distinguir entre fontes textuais, lexicográficas e orais. Cando se trata dun hápax ou a única documentación é lexicográfica vai convenientemente indicado.

11. Etimoloxía. Vai ligada a cada sublema. A forma do étimo precédesse dun asterisco cando non se documenta ou está reconstruída. Se a orixe é latina e a palabra é un elemento nominal, consígnase no caso que corresponde á súa evolución desde o latín ao galego, xeralmente, como é sabido, o acusativo. En principio, a forma latina corresponderá á do latín clásico, aínda que non se descarta a posibilidade de indicar tamén o étimo latinovulgar.

Na medida do posible, a información etimolóxica no *DHEL*G remontarase a unha segunda ou terceira fase. Deste xeito, se unha voz vén do latín e nesta lingua, á súa vez, procede do grego, indicaranse a etimoloxía próxima e a máis remota. Igualmente, se unha palabra procede do castelán, e nesta provén do francés e nesta última do xermánico, informarase das tres vías de penetración.

12. Segmentación do étimo latino. Por entendermos que determinados aspectos morfolóxicos do étimo latino poden resultar interesantes para o estudo da evolución histórica cara ao galego, procederase a unha descomposición da palabra en raíz ou lexema e morfemas.

13. Significado do étimo. Consígnanse os diferentes significados da palabra na lingua de orixe con continuidade no galego. Esta información ten o seu eco nas acepcións da palabra galega, onde se indica se se trata dun significado etimolóxico ou non.

14. Variantes grafonéticas do sublema. Teñen entrada tamén no dicionario, con remisión ao lema principal. Trátase dunha información complexa porque, como é sabido, na etapa medieval a variación gráfica podía chegar a ser moi considerable.

15. Cómputo de ocorrencias. O número de ocorrencias dos sublemas queda plasmado no gráfico inicial, despois da información básica relativa ao lema e do resumo. Referímonos aquí tamén ao cómputo de ocorrencias das variantes, que se dará igualmente en cifras absolutas por séculos. Non obstante, os datos proporcionados han de tomarse só con valor orientativo, pois existen algunhas dificultades que poden distorcer nun certo grao o número proporcionado (así, por exemplo, existen voces

que se duplican no TILG e no CORGA, que non sempre será doado illar). A idea é contabilizar na medida do posible a maior parte da información que se proporcione (funcións, estruturas, locucións...).

16. Primeira e última data, se é o caso, de cada variante. A pesar das dificultades que comporta a indicación de todas as variantes dunha voz, incluídas as formas verbais, cada unha delas levará a información da primeira e da última documentación e os exemplos correspondentes. En ningún caso se indicará o tipo de texto no que aparecen.

17. Gráfico con cores por séculos para as acepcións dos sublemas. Sen dúbida é unha información interesante, aínda que implica unha gran complexidade, xa que o redactor ten que ir xebando todas as documentacións para detectar o emprego dos sublemas en cada unha das acepcións.

18. Tipo de acepción con respecto á súa orixe. Como se sinalou arriba (punto 12), indícase se a acepción é etimolóxica, isto é, se continúa un significado existente xa no étimo latino, ou galega, se se trata dunha creación do romance galego.

19. Acepcións do sublema. Todas elas levan a mesma información e van diferenciadas con números arábigos. Como corresponde a un dicionario histórico, a ordenación das acepcións é a cronolóxica, desde a documentada en data máis antiga ata a máis recente, o que permite ver a evolución semántica das voces. Non obstante, estamos explorando a posibilidade de facilitar tamén unha ordenación por frecuencias, que ten o seu interese para discernir cal é o significado máis común e cal conta cun menor emprego. As acepcións tíranse fundamentalmente das documentacións existentes no conxunto de corpus base, que poden complementarse con outras fontes (dicionarios especializados, por exemplo). Deste xeito, para cada sublema pártese dun subcorpus composto polas documentacións con que contamos, subcorpus constituído en liña no que haberá que diferenciar as distintas categorías gramaticais, as acepcións e demais información pertinente.

20. Primeira documentación e última, se corresponde, de cada acepción. Como en casos anteriores xa descritos, se a acepción continúa en vigor, indícase mediante un guión e o exemplo corresponde á lingua moderna. Cada documentación leva información de data, autor e obra de maneira abreviada, así como reprodución do texto. Como se dixo no punto 10, é conveniente distinguir entre fontes textuais, lexicográficas e orais, de modo que, cando a única documentación sexa lexicográfica, irá convenientemente indicado, igual ca se se trata dun hápax (esta mesma precaución cómpre tela coas variantes, as locucións etc.).

21. Frecuencia absoluta da acepción. *Vid.* o explicado no punto 15.

22. Marcación. Cada acepción vai acompañada da correspondente marcación. Así, emprégase a marcación diatécnica, na que se recollen numerosos campos do

saber e, en xeral, da actividade e do coñecemento humanos; a diatópica (distinción entre formas pertencentes ao galego común e as que pertencen ás grandes áreas dialectais), a diafásica, a diastrática, a connotativa e a relativa á transición semántica.

23. Definición. Como en todos os dicionarios monolingües, a definición das acepcións é un elemento fundamental. No caso do *DHELG* realizarase seguindo os criterios da lexicografía moderna (enunciado perifrástico, principio de conmutación, delimitación do contorno...).

24. Outros exemplos ou documentacións. Ademais dos exemplos correspondentes á primeira e última documentación (ou á documentación moderna), haberá tamén aquí unha lapela para “exemplos relevantes”, en número mínimo de 2 e máximo de 5 por século; se non é posible acadar este número, intentarase que queden representados todos os períodos da historia da lingua. Os exemplos serán nítidos, representativos das acepcións que se queren mostrar, e reflectirán construcións frecuentes e diferentes posibilidades argumentais no caso dos verbos ((tamén diversos tipos de suxeito, de complementos directos...)).

25. Indicación do autor, da obra, do ano ou período dos exemplos relevantes.

Cando se proporciona unha documentación, da índole que sexa (lema, sublema, variante, acepción, estrutura sintáctica, unidades pluriverbais), actúase sempre do mesmo modo, proporcionando os datos completos ao respecto.

26. Unidades pluriverbais. Estamos ante un apartado complexo, no que é preciso distinguir cando menos entre locucións (gramaticais, léxicas e interxectivas), fórmulas (*madría leva*), citas, proverbios e refráns e as tradicionalmente chamadas frases feitas, ademais dos compostos tipo *peixe espada*. Consígnanse igualmente aquí as variantes existentes, así coma a primeira e a última documentación e os exemplos correspondentes. Tamén se terán en conta as colocacións.

27. Familia léxica. Indícanse todas as voces que compoñen a familia léxica do lema, que á súa vez serán obxecto de entrada no dicionario.

28. Apéndice etimolóxico. Ten cabida aquí toda a explicación relativa ás distintas etimoloxías propostas, cos comentarios críticos correspondentes.

29. Apéndice sobre as documentacións. Aínda que no corpo do artigo se recollen como primeiras documentacións as que aparecen en textos escritos en galego, consígnanse aquí as formas galegas rexistradas en textos escritos en latín. Tamén se realizarán observacións sobre documentacións pouco claras, por exemplo.

30. Apéndice fonético (segmental e suprasegmental) e ortográfico. Indicarase a transcripción fonética correspondente á pronuncia actual do sublema e todas aquelas observacións sobre os aspectos fonéticos e ortográficos que non se poidan incluír no apartado correspondente.

- 31. Apéndice morfosintáctico.** Abrangue cuestións relativas á evolución morfosintáctica (cambio de xénero, por exemplo) ou a aspectos concretos desta índole que non sexa acaído comentar no corpo do artigo propiamente dito.
- 32. Apéndice sobre variantes.** Cando se considere oportuno, realizaranse comentarios sobre a posibilidade de que algunhas formas se deban á influencia do castelán ou sobre aspectos relevantes da súa historia.
- 33. Apéndice semántico.** Achegarase información sobre elementos deste tipo que susciten interese, tales coma a evolución do significado en latín, as acepcións escuras etc.
- 34. Bibliografía.** Citarase toda a bibliografía consultada especificamente para a elaboración do artigo, con excepción dos dicionarios etimolóxicos de consulta obrigada que se mencionarán no apartado da etimoloxía.
- 35. Créditos.** Recoñecerase o labor de todos aqueles que teñan algún grao de responsabilidade na redacción do artigo, isto é, redactores, revisores e colaboradores puntuais.
- 36. Datos.** Indicaranse a data de redacción, a de revisión, a de publicación en liña e a de actualización, se é o caso.

CONCLUSIONES

Quixemos mostrar neste traballo a organización da microestrutura do *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*, que será obxecto dunha explicación máis detallada no manual de redacción que se proporcionará aos redactores. Como pode verse, trátase de artigos moi complexos e exhaustivos que constitúen unha auténtica monografía, tanto polo traballo de preparación que requiren coma pola súa plasmación final no dicionario. A información que se consigna é moi extensa e variada e vai máis alá da etimoloxía, da primeira documentación ou dos distintos significados que poden ter os sublemas do lema. Con esta forma de proceder aspírase a que o *DHELG* reflita a evolución histórica da voz o máis completa posible, abarcando desde as súas múltiples variantes ata os trazos morfosintácticos e a fraseoloxía, todo debidamente documentado. Tamén se realizará unha revisión das hipóteses etimolóxicas formuladas. Deste xeito, o estudoso da lingua terá á súa disposición o material necesario para profundar na historia do léxico galego, e aínda da lingua no seu conxunto. Naturalmente, algunhas das etiquetas ou clasificacións mencionadas son revisables en prol dunha mellora da información proporcionada e da súa organización.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez de la Granja, M. (2003) “Proposta de clasificación semántico-funcional das unidades fraseolóxicas galegas”. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 9-34.
- Álvarez, R. e Xove, X. (2010) *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Rei, F. (1990) *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Gómez Clemente, X. M. (2024) “A aplicación dos criterios microestruturais do *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega* (DHELG): a voz testemuño”. En *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos*, ed. por Belina, M., Dondelewski, B. e Jackiewicz, A. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 51-74.
- Gómez Clemente, X. M. (no prelo) “O Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega a debate”. En *Lexicografía histórica románica*, ed. por Sánchez Palomino, M. D. e González González, M. Granada: Comares.
- González González, M. (2024) “O *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*, unha necesidade xa realizable”. En *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos*, ed. por Belina, M., Dondelewski, B. e Jackiewicz, A. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 15-32.
- González González, M. (no prelo) “Recursos para a elaboración do DHELG”. En *Lexicografía histórica románica*, ed. por Sánchez Palomino, M. D. e González González, M. Granada: Comares.
- Moscoso Mato, E. (2001) *Os tempos compostos no galego medieval*. Anexo 46 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Real Academia Galega, González González, M. (dir.) *Dicionario da Real Academia Galega* (DRAG) [en liña] dispoñible en <<https://academia.gal/dicionario>>.
- Sánchez Palomino, M. D. (2023) “O *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega* (DHELG) na lexicografía histórica románica”. En *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes*, ed. por Corbella, D., Dorta, J. e Padrón, R. Strasbourg: Éditions de linguistique et de philologie (ÉLiPhi), 1, 753-762.
- Sánchez Palomino, M. D. (no prelo) “O *Dicionario histórico e etimolóxico da lingua galega*: dunha vella arela a unha realidade en marcha”. En *50 anos do Instituto da Lingua Galega. Home-naxe a R. Álvarez Blanco, F. Fernández Rei e M. González González*, ed. por Varela Barreiro, X. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega – Instituto da Lingua Galega.
- Sánchez Palomino, M. D. (no prelo) “Un novo dicionario histórico e etimolóxico na Rumania, o DHELG: obxectivos, metodoloxía, macroestrutura”. En *Lexicografía histórica románica*, ed. por Sánchez Palomino, M. D. e González González, M. Granada: Comares.
- Sánchez Palomino, M. D. e González González, M., eds. (no prelo) *Lexicografía histórica románica*. Granada: Comares.
- Soto García, A. (s.f.) “Sobre os tempos compostos no galego actual: a análise dunha realidade” [en liña] dispoñible en <https://www.academia.edu/9421785/Sobre_os_tempos_compostos_no_galego_actual_a_an%C3%A1lise_dunha_realidade>.

Xosé María Gómez Clemente

Universidade de Vigo

xgomez@uvigo.gal

 orcid.org/0000-0003-3757-5708

A APLICACIÓN DOS CRITERIOS MICROESTRUTURAIS DO DICCIONARIO HISTÓRICO E ETIMOLÓXICO DA LINGUA GALEGA (DHELG): A VOZ TESTEMUÑO

RESUMO: O proxecto do *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)* estase a desenvolver nestes momentos, aínda que nunha fase inicial na que se están axustando moitos elementos que van aparecer na microestrutura. Neste artigo preséntase a voz *testemuño*, documentada con 32 variantes fonéticas e gráficas dende a Idade Media ata a actualidade e cun número elevado de ocorrencias (3770), correspondentes a 3 acepcións, dúas xa presentes no seu étimo e outra romance. Dáse a información tal e como aparecerá na plataforma que se está a deseñar para a redacción e engádense comentarios.

PALABRAS CLAVE: lexicografía histórica, gramática histórica

TITLE: The Application of the Microstructural Criteria of *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*: The Headword *Testemuño*

ABSTRACT: The currently developed project of the historical and etymological dictionary of the Galician language (*Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega*) is in its initial phase during which the numerous elements that will make up the dictionary's microstructure are being adjusted. This article presents the headword *testemuño*, attested in 32 phonetic and graphic variants from the Middle Ages to the present day. It has a high number of occurrences (3,770), corresponding to three meanings, two of which are already present in its etymology and the third being a Romance variant. Information is given as it will appear on the platform that is being designed, with additional comments.

KEYWORDS: historical lexicography, historical grammar

INTRODUCCIÓN

O *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)* é un proxecto que comezou hai tres anos, despois de que o grupo coordinado por María Dolores Sánchez Palomino e Manuel González González obtivese financiamento para iniciar os traballos previos dunha obra que se revela como fundamental para a lexicografía

galega¹. Neste mesmo volume publícanse os traballos dos coordinadores mencionados e remítome a eles para as informacións completas relacionadas coa descrición detallada da microestrutura (Sánchez Palomino 2024) e sobre os corpus nos que se basea a documentación da obra (González González 2024).

Este traballo que se presenta aquí é froito da aplicación directa da microestrutura deseñada e da documentación nos corpus e textos seleccionados inicialmente². Como se verá, as informacións fornecidas terán que ver coas variantes formais, a súa datación e documentación, coa variación semántica, coas estruturas sintácticas asociadas e coa información etimolóxica da palabra.

O *DHELG* é principalmente un dicionario histórico, malia non descoidar a información etimolóxica. Daquela, a documentación de exemplos é fundamental. Foron tomados das seguintes fontes: textos latinos-*Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (CODOLGA) // galego medieval (séculos XIII-XVI-1510)-*Corpus Informatizado do Galego Português Antigo* (CGPA) / *Gallaeciae Monumenta Historica*³ (GMH) // galego medio (1511-1800)-*Corpus Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna* // galego moderno (1800-actualidade)-*Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (TILG) / *Corpus de Referencia do Galego Actual* (CORGA) / *Corpus Técnico do Galego* (CTG).

Este artigo corresponde basicamente co que aparecerá na plataforma do dicionario que se está deseñando e que será a ferramenta de redacción e consulta da obra. Por razóns da lóxica limitación da extensión deste artigo, reducíronse moito os exemplos que se presentan. O texto entre corchetes «[]» corresponde ás explicacións que se dan sobre os distintos apartados, informacións que non se recollerán asociadas a cada entrada, senón na guía para o usuario e no manual de redacción.

A voz *testemuño* no *DHELG*

Lema

testemuño

1254-

DuPeE, *San Esteban de Ribas de Sil*, 1977, 283

¹ Proxecto “*Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)* (I): preparación de recursos, deseño e test inicial” financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación (referencia PID2019-105411GB-I00).

² Estase estudando a posibilidade de creación dun corpus histórico específico para a redacción do dicionario, feito que dependerá das posibilidades de financiamento. Mentres esta decisión non se tomar, empréganse os corpus dispoñibles en galego para os distintos períodos históricos.

³ Este corpus, que inclúe un número elevado de textos medievais, en latín, galego e castelán, debido á forma de recuperar a información, presenta textos, non concordancias, que ordena polo número de ocorrencias da forma buscada en cada un deles, non se utiliza sistematicamente nesta fase do proxecto, inda que máis adiante si se fará. Serve nestes momentos para comprobar datos moi concretos, por exemplo, a primeira datación dunha palabra ou datos complementarios de ocorrencias.

[Lema: Entrada do dicionario. É a forma moderna, rexistrada no DRAG ou noutras fontes lexicográficas actuais, ou a máis moderna rexistrada nos casos de palabras xa desaparecidas. Tamén se indica a data da primeira documentación en textos romances, neste caso en 1254 nun texto da colección diplomática do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil editado por Emilio Duro Peña, seguida dun guión, que indica que a palabra se segue rexistrando na actualidade. O exemplo aparecerá asociado á acepción correspondente máis abaixo.]

Resumo

O lema *testemuño* rexístrase dende 1254 (*testemoyo*) (ou *testimoio* dende 1054 nun texto latino), cun número moi elevado de variantes fonéticas e gráficas (32), especialmente na época medieval, que se van reducindo ata que nos séculos XX e XXI a documentada maioritariamente é a que aparece como lema. Rexístranse dende a Idade Media ata a actualidade tres acepcións, dúas etimolóxicas, “proba” (1254) e “declaración oral ou escrita” (1274), e outra romance, “persoa que declara” (1264). A romance compite con *testemoia* e outras variantes. O número total de exemplos rexistrados nos distintos corpus é de 3770.

[No campo “resumo” preténdese dar unha información reducida para que a persoa usuaria poida acceder ós datos principais do lema.]

Exemplos totais do lema

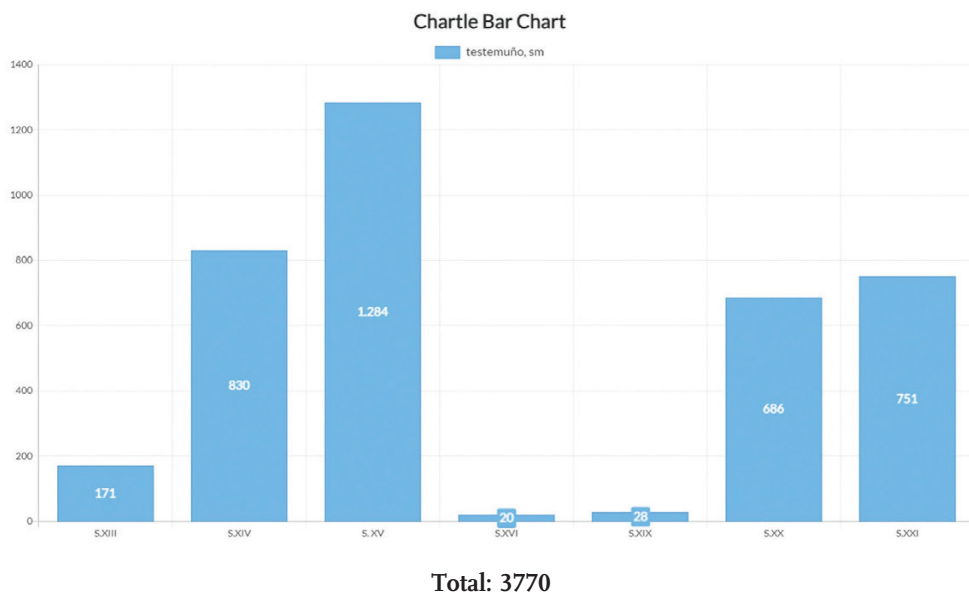


Fig. 1 Exemplos totais do lema. Elaboración propia.

[Este gráfico amosa o conxunto de ocorrencias do lema *testemuño* que corresponde ó sublema *testemuño sm*, único rexistrado na documentación, con todas as súas variantes gráficas e fonéticas xebradas por séculos.]

Sublema

testemuño *substantivo, masculino, primitivo, non apreciativo*

[Sublema: definido pola clase de palabra na súa forma moderna. Información gramatical que se presenta: substantivo masculino, sen variación de xénero⁴, que ten unha flexión de número regular (*testemuño/testemuños*) e que, polo tanto, non leva unha marca específica. Tamén é un substantivo primitivo, base da flexión e da derivación (*atestemuñar, testemuñar, testemuñal*). Non ten valor apreciativo. O lema *testemuño* ten un único sublema, *testemuño*. No dicionario, cada clase de palabra asociada a un lema irá tratada independentemente, coma tal, *preto* como adverbio, substantivo ou adxectivo, á parte das locucións *de preto* e *preto de*.]

Segmentación morfolóxica do sublema

[**testemuñ**_(raíz)-**o**_(afix.vt)]

[Análise morfolóxica do sublema. Identifícanse os constituíntes principais da palabra galega. Neste caso, o “o” final é considerado unha vogal temática, que activa a concordancia de xénero, pero non un verdadeiro morfema de xénero. No dicionario inclúese tamén información morfolóxica do étimo (*vid.* abaixo).]

Primeira datación e última do sublema

1254 DuPeE, *San Esteban de Ribas de Sil*, 1977, 283

Et eu Tome Anes notario sobredito do couto de Santo Estevo de Riba de Sil por el rey e polo moesteiro sobredito que foy a esto presente e en presenza de min a figen escrivir de vervo a vervo e meu signal y puge **en testemoyo de verdade** que tal he.

2018 RiM *Vivir sen permiso*.

Un inspector de policía, Fito Monterroso, dispónse a gravar o **testemuño** dun mariñeiro, que recorda o papel decisivo de Nemo na historia do contrabando en Oeste.

[Datación e exemplos do sublema: estas son a primeira e última datación do sublema substantivo, as referencias das obras en que se rexistran e o texto correspondente. Como se pode ver, neste caso a información da data inicial coincide coa presentada para o lema. Hai que entender a final, 2018, como a última rexistrada no momento de redacción do artigo. Existe a posibilidade de variala nas diversas actualizacións que a información poida ter no futuro. Nunca se debe entender como a “derra-

⁴ O lema *testemuña* aparecerá como entrada diferente no dicionario. Lorenzo (1977, s.v. *testemoya*) afirma que *testemoya* ten como base *testemoyo*, entendemos coa acepción rexistrada de “persoa que declara”. Machado (DELP, 1990) considera *testemunha* como un derivado regresivo de *testemunhar*. A oposición *o/a* non marca inicialmente a flexión de xénero e poderíase entender que *testimoya* se vai especializando e diferenciando co significado de “persoa que declara”.

deira” documentación. Se for así, a derradeira, indicárase cunha marca específica. O primeiro rexistro neste dicionario será o correspondente a un texto romance, tal e como se pode ver no lema e sublema de *testemuño*. Porén, se se considerar conveniente, poderase dar información sobre documentacións no corpus CODOLGA (*Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*). No caso de *testemuño*, aparecen as seguintes variantes que consideramos romances: *testimoio* (1053), que adianta a primeira documentación do lema en 200 anos, e *testemuio* (1252), que o fai só en 2. A primeira acepción rexistrada é a de “proba” na fórmula *en testemoyo de verdade* e a última a de “declaración”.]

Etimoloxía

Do lat. vulg. *testimoniu*, lat. clas. TĚSTĪMŌNĪUM, derivado de *testis*, -is [Ernout-Meillet 2001].

[Etimoloxía: neste apartado dáse información moi reducida sobre a orixe do lema. Neste caso non hai desacordo sobre o étimo nas distintas obras consultadas. Para unha información detallada, hai que consultar o apartado sobre información etimolóxica (*vid. abaixo*).]

Segmentación morfolóxica do étimo

Testimonium (n): base [*test-* (raíz -*st-*)] + vogal temática *i* + sufixo -*mōnium*. Este sufixo forma derivados que designan un deber/obriga legal ou moral.

[Segmentación morfolóxica do étimo: preséntase unha segmentación do étimo].

Información semántica do étimo

1. [Significado 1] ‘Declaración oral ou escrita dunha testemuña’. [Lewis-Short 1879].

2. [Significado 2] ‘Aquilo que serve como proba de algo’. [Lewis-Short 1879].

[Información semántica do étimo: recóllense as acepcións que aparecen descritas nos dicionarios de referencia. Servirán para determinar o contido semántico da palabra na súa orixe para logo comparalo co que se describe para as solucións romances. Neste caso, as dúas acepcións perduran na documentación galega medieval e moderna. *Vid.* “información semántica” máis abaixo.]

Variantes gráficas e fonéticas⁵

testemoyo⁶ (1254-1504): XIII (61), XIV (425), XV (439), XVI (4) [929]

⁵ No dicionario estas variantes irán cos exemplos da súa primeira e última documentación, xunto cun gráfico para observar a evolución ó longo dos séculos. Neste traballo, por limitación de espazo, non se inclúen estas informacións.

⁶ *Testemoyo* aparece en 905 documentos do corpus GMH. As ocorrencias son, loxicamente, máis elevadas, mesmo despois de xerbrar os textos en latín e castelán que puideren aparecer. Neste artigo, como se indicou, non se utiliza o conxunto da documentación. *Testemoyo* tamén aparece no *Catálogo* de Sarmiento, aínda que, por ser unha forma puramente lexicográfica, non se inclúe inicialmente no cómputo de exemplos.

testimoio⁷ (1262-1944): XIII (6), XIV (29), XV (42), XX (1903-1944) (14) [91]
 testimonio⁸ (1264-): XIII (21), XIV(80), XV (379), XVI (8), XIX (1846-) (28), XX (51), XXI (13) [580]
 testemoio⁹ (1267-1984): XIII (5), XIV (98), XV (109), XVI (2), XX (1920-1984) (29) [243]
 testimuyo¹⁰ (1269-1481): XIII (12), XIV (22), XV (15) [49]
 tistimuyo (1271): XIII (1) [1]
 testemuyo¹¹ (1274-1484): XIII (32), XIV (73), XV (101) [206]
 testimonio¹² (1274-1972): XIII (2), XIV (9), XV (37), XX (1962-1972) (3) [51]
 tistimuio (1275): XIII (1) [1]
 testimoyo¹³ (1276-1493): XIII (20), XIV (44), XV(126) [190]
 testimuio (1278-1429): XIII (2), XIV(6), XV (1) [9]
 testemuio (1286-1441): XIII (4), XIV (15), XV (2) [21]
 testymuyo (1290-1441): XIII (1), XIV (1), XV (2) [4]
 testimonyo¹⁴ (1293-1503): XIII (2), XIV (2), XV (25), XVI [3] [32]
 testemonyo¹⁵ (1300-1496): XIV (3), XV (34) [37]
 testemunio (1302-1318): XIV [8]
 testimuoo¹⁶ 1308-1312): XIV [4]
 testemonho (1313-1336): XIV [2]
 testymoyo¹⁷ (1314-1461): XIV (2), XV (2) [4]
 tistimoyo (1316): XIV (1) [1]
 testymonio¹⁸ (1325-1509): XIV (2), XV (4), XVI (2) [8]
 testymuoo (1331): XIV [1]
 testemũyo (1332): XIV [1]
 testemuno (1347): XIV [1]
 testimono (1347-1447): XIV (1), XV (1) [2]

⁷ *Testimoio* aparece en 3 documentos no corpus GMH.

⁸ *Testimonio* rexístrase en 312 documentos do corpus GMH.

⁹ *Testemoio* aparece en 9 documentos no corpus GMH.

¹⁰ *Testimuyo* aparece en 38 documentos no corpus GMH.

¹¹ *Testemuyo* aparece en 79 documentos no corpus GMH.

¹² *Testemonio* aparece en 8 documentos no corpus GMH.

¹³ *Testimoyo* aparece en 82 documentos no corpus GMH.

¹⁴ Esta variante con *y* rexístrase nun texto latino do mosteiro de Melón en 1244. Tamén en 4 documentos no corpus GMH.

¹⁵ *Testemonyo* rexístrase en 2 documentos no corpus GMH.

¹⁶ Semella unha variante utilizada por un único notario nun moi curto período de tempo.

¹⁷ *Testymoyo* rexístrase en 1 documento no corpus GMH.

¹⁸ *Testymonio* rexístrase en 3 documentos no corpus GMH.

testemoño¹⁹ (1365-1487): XIV (3), XV (5) [8]

testemunno (1427): XV (1) [1]

teftemono (1442): XV (1) [1]

testemoño (1912-1977): XX [8]

testimoño (1913-2004): XX (21), XXI (3) [24]

testimuño (1931-1992): XX: (9), XXI (1) [10]

testemuño (1931-2018): XX (551), XXI (734) [1285]

[Variantes gráficas e fonéticas: Estas documentacións refírense ó conxunto das variantes gráficas e fonéticas rexistradas (32), que terán tamén entrada separada no dicionario con remisión á entrada principal (*testemuño*), ordenadas cronoloxicamente²⁰, dende a primeira rexistrada, *testemoyo*, 1254, ata a última, *testemuño*, 2018. No dicionario, as variantes preséntanse por sublemas, neste caso o único rexistrado, *testemuño*, como substantivo masculino, xebradas por séculos e cos rexistros de cada un acompañados do texto da primeira e última documentación. O sublema vaixe documentando a partir do século XIII, primeiro cun número limitado de ocorrencias (171), ata o século XV, cando rexistra o maior número de documentacións (1284), relacionado coa abundancia de textos de tipo xurídico. O século XVI ten algún rexistro testemuñal. A recuperación dáse no século XX e continúa no XXI²¹ (variante maioritaria *testemuño*). Véxase o apartado “información gráfica e fonética” máis abaixo para unha descrición máis detallada.]

Acepcións

1. O que serve de proba de algo. [Acepción etimolóxica] [Fontes textuais] [Dereito, Literatura, Filosofía, Xornalismo] [Formal] [Estándar]

[Acepcións. Recóllense as acepcións que se rexistran na documentación ó longo do tempo, comezando pola máis antiga. A definición elabórase partindo desa documentación, labor que ás veces é difícil pola necesidade de identificar trazos semánticos precisos, sen desbotar a información que as fontes lexicográficas puideren achegar. Indícase se é unha acepción etimolóxica ou romance. No sublema *testemuño* a primeira acepción, rexistrada en 1254, é etimolóxica. Tamén se engaden as seguintes informacións: a) tipo de fonte (neste caso “textual”, xa que a información está tirada dos distintos corpus); b) marca diatécnica, neste caso “dereito” (tanto no galego medieval coma no moderno), “literatura”, “filosofía” e “xornalismo” (en textos do

¹⁹ Esta variante só se rexistra nos documentos do mosteiro de San Salvador de Pedroso, editados por Enrique Cal Pardo.

²⁰ Na plataforma deseñada para o dicionario tamén se poderá presentar unha ordenación por frecuencias.

²¹ O aumento de documentacións débese á inclusión neste século do corpus CTG, que ten un subcorpus específico de linguaxe xurídica.

galego moderno); c) marca diafásica, neste caso formal; d) marca diastrática: utilizouse a marca “estándar”, fronte a culto e vulgar, para indicar un termo non marcado, aínda que para a forma moderna e dicionarizada *testemuño* si que se podería aplicar esta etiqueta con maior propiedade, xa que forma parte do estándar léxico actual. Está previsto que, máis adiante, se faga un computo exacto da frecuencia de cada acepción, o que permitirá unha ordenación por este criterio. Con todo, malia non achegarmos datos concretos polo de agora, podemos afirmar sen nos enganar moito que esta é a acepción máis frecuente na historia da palabra e que se mantivo dende a Idade Media ata a actualidade.]

Primeira e última documentación da acepción

1254 DuPeE, *San Esteban de Ribas de Sil* 283

Et eu Tome Anes notario sobredito do couto de Santo Estevo de Riba de Sil por el rey e polo moesteiro sobredito que foy a esto presente e en presenza de min a figen escrivir de vervo a vervo e meu signal y puge **en testemoyo de verdade** que tal he.

2018 ZuI, *Natura*

Monótona e flegmática, unha salmodia acompañou o **testemuño** do desastre.

[Primeira e última documentación da acepción. Indícase a data do primeiro rexistro da acepción, neste caso 1254 na documentación do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil coa variante *testemoyo*, que coincide coa primeira do lema e do sublema. Tamén a última de 2018 nunha obra de Iolanda Zúñiga.]

Exemplos relevantes²²

1271 RoMarM, *Santa María de Oseira* 1989-1993, 941

Iohan Narteiro notario in Temeis, in lugar de Roy Perez notario del rei in na Pobra de Chantada et no alfoz iscriví ista carta de seu madado et das partes et pono y meu sinal in **tistimuyo**.

1289 PorSiLE, *Tuí séculos XII-XV*, 1976, 371

En **testemonio** daqual cousa nos sobredito abade damos ao sobredito nosso cellareyro esta procuraçon sellada de nosso seello colgado e porque nos dessuso dito Convento seello propio non avemos nen custumamos aaver opoemento do seello de nosso abade aesta carta outorgamos.

1336 RoNuC, *Santa María de Belvís*, 1989, 409.

En **testemonho** da qual cousa lles damos esta nosa carta seelada de nosso seello pendente et signada por mao de Martin Sanchez notario da nosa casa.

1421 RoGonA, *Libro do Concello de Santiago*, 259.

...segundo que a tevea o dito Bernald Eanes e que quitavan e quitaron o dito pleito e menajêe que o dito Bernald Eanes que por ela ouvera feyto e o dito Rui Sanches diso que recibia e recebeu a dita tavao en seu poder e feso pleito e omenajêe en mããos de Fernan Ares Xarpa para

²² Só se presentan neste artigo un número reducido de exemplos (2 por século, máximo) por razóns de espazo e non os 5 por século, máximo, que está determinado no documento da micro-estrutura (Sánchez Palomino, neste volume). Tamén se está discutindo a posibilidade de incluír no dicionario un apartado que inclúa todos os exemplos rexistrados, non unicamente os relevantes, aínda que a decisión depende de cuestións técnicas e do dereito de autoría.

que tevese e gardase a dita tavao, segundo que a tiveren e gardaran seus antecesores e pedio **testimoios** para garda do seu dereito.

1484 FeCouX, *Vida e fala*, 1967

E el jues diso que o oya e, dandolle **testemuyo** de ynformación, que faría o que con dereito devese.

1891 BarCaJ, *Concilio*, 250

Por esto, non hai que dudar que todo o mundo creerá en Cristo e xuntará+se nunha soila Eirexa, pois según testimonio do mesmo Señor, lemos no Evanxelio : E pedricarásese este Evanxelio en todo o mundo pra que sirva de **testimonio** a tódalas xentes, e destonces chegará a consumación .

1931 Logos, 11, 7

Endexamais a Eirexa Católica esqueceu nin descuidou aquel mandado polo que o seu diviño fundador a constitueu maestra da verdade . Do seu proceder neste senso fala o **testemuño** da historia .

1996 VenX, *Galicia Internacional*, 21-2-1996

A presenza municipal na entidade quedaba relegada a un mero **testimonio** dun pasado no que o concello figuraba como o principal respaldo cidadán da Caixa .

2001 RoGonO, *Estética V. Risco*

Segundo **testemuño** epistolar de M. Cerezales, Francisco Cantera, profesor de lingua hebrea na Universidade de Madrid, fixo unha crítica da Historia de los judíos adversa e moi dura pola súa falta de rigor científico, crítica que doeu moito a Vicente Risco por proceder dunha alta autoridade na materia .

[Documentación dos exemplos relevantes. Neste apartado de exemplos relevantes recóllense aqueles que reflicten da mellor maneira a acepción descrita ó longo da historia, independentemente das variantes, malia que se tentará documentar o número maior delas posible.]

Información sintáctica

a) Estrutura da frase nominal

-DET+ [NUC + [MOD]]nominal

1342 LucAlM(a)/JusMarMJ, *Universidade de Santiago*, 1991, 175

Et desto peço a este notario huun **testemoyo**.

1365 CalParE(b), *San Salvador de Pedroso*, 1984, 258

Et eu, Affonso Eanes, notario sobredito del Rey en Çedeira, presente foy et **este testemoýo** de sentença escriví, por mandado do dito Diego Fillippe, Alcalde del Rey, et fis en él meu synal en testemoýo de verdade, scrito en Çedeira

1936 ANT, 414, 2

noticia da súa morte causou en nós a impresión dorosa da desaparición de un irmán . Un menos na cadea de bos e xenerosos . Repouse na paz da Terra o irmán López Sueiras e reciba a súa estimada familia o **testemuño sincero** do noso sentimento

1994 ToL, *As décadas...*1994, 165

co gallo dalgunha xuntanza xeral do Seminario ou algún outro acto , coincidían en Santiago moitos dos que en Ourense , Pontevedra , A Coruña e outras vilas e lugares colaboraban co noso centro (da segunda desas xuntanzas queda un **testemuño gráfico** na fotografía que en tal ocasión se fixo).

b) Estrutura da frase substantiva

-NUC+MOD (adx)

1269 RoMarM *Santa Maria de Oseira*, 1989-1993, II 924

Johan Narteiro, notario de Temeis per mandado d -Arias Moninz notario de Monte Roso, escribio esta carta et pono y meu sinal de **testimuyo verdadeyro**. E as vendas pagadas a Martin Suariz mourdomo d -Oseyra.

1275 RoMarM *Santa Maria de Oseira*, 1989-1993, II 1049

Eu Johan Narteiro notario in Temeis de mao de Roy Perez, notario da Pobra de Chantada, escribi ista carta por seu mandado et das partes et pono y meu sinal de **tistimuio verdadeiro**.

1400 CoMarMA, *Santa Maria do Camiño*, 1995, 102

mandaron a min o dito [escripvano] o dese asy por **testimonio sinado** ao dito Juan Rodrigues e lazerados de dita horden e que dende en diante o dito Iohan Rodrigues nin outro ningun procurador da dita hermita e lazerados dela non rescebesen a ningun lazerado nin lazerada en a dita horden salvo con as ditas condicións.

1417 RoGonA, *Libro do Concello de Santiago*, 1992, 39

Et desto en como pasou o dito Johan Fernandes pedeu a min o dito notario **testemoyo signado** para sua guarda

1959 FerdeVeC *Limiar*, 11

Testemuño inmorredoiro desa afición e desa amizade conserva+se nos lenzos de Xesús Corredoira que nos amosan a figura de Pimentel , entre outros un eisistente no Museo Provincial de Lugo , tiduado « Nascimento » , no que aparece en primeiro termo , verdeal i estilizado , con daza-seis anos...

-MOD (adx)+ NUC

1861 SánSanJ, *Evanxeo*, 118

E Pedro iba+o seguindo de lonxe , hasta chegar ao palacio do gran pontífice . E habendo entrado , sentou+se con os criados , para ver o paradeiro de todo esto . Os príncipes pois dos sacerdotes , e toda a xunta andaban buscando algún **falso testimonio** contra Xesús , para condená-lo á morte [Estrutura da frase nominal e substantiva: neste apartado dáse información, para cada acepción, das relacións sintácticas que o substantivo *testemuño* establece con outros elementos da frase. Os exemplos presentados son simplemente unha mostra para comprobar que *testemuño* se comporta como un NUC acompañado de diversos modificadores que o preceden ou seguen. Tamén pode estar acompañado de DET (frase nominal).]

c) Estrutura clausal-funcións sintácticas

-PRED+ CD

-dar + testemuño (variantes)

1846 TurVd Liceo, 1862, 366

Calen hoxe as malas linguas, Deixen de sacar o creto a quen de cencia vai **dar testimonio** ao mundo enteiro.

2018 GCiencia, 22-11-18

Deste xeito, o vindeiro sábado 10 de novembro, o CiQUS (Química Biolóxica e Materiais Moleculares), CiMUS Medicina Molecular e Enfermidades Crónicas) e CiTIUS (Tecnoloxías

da Información) abrirán as súas portas a todas as persoas interesadas co obxectivo de reivindicar o papel destes espazos de referencia científica e **dar testemuño** da calidade dos resultados de investigación da rede...

-pedir + testemuño (variantes)

1418 RoGonA *Libro do Concello de Santiago*, 1992, 85

os ditos cobres que levavan en scripto so o dito seelo das tavoas do dito conxello et pedironlle que os regebese et de como lles presentavan **pedian** a min, notario, **testemoyo** para garda do dito conxello et seu en nome del.

-PRDO + CC

*-poñer + en + testemuño (variantes)*²³

1281 Santa María de Oseira, 1989-1993 1097

Eu Ruy Perez notario sobredito puxe hy meu signo **en testimonio**.

1291 FeCouX, *Vida e fala*, 1967, 47,

E por que esto seia firme e non veña en dubda, rogey a Johán Dias, teente as veces de Juan Peres, notario del Rey en terra de Lemos, que fesesse este testamento e posese en él o signo de Juan Peres **en testemoyo**.

Fraseoloxía

[No apartado de fraseoloxía recolleranse, para cada acepción, as unidades do tipo colocación, locución e fórmula que conteñan como elemento léxico principal a palabra analizada. As unidades do tipo refrán serán recollidas nun apartado diferente. No caso de *testemuño* só atopamos unha fórmula.]

Fórmulas

-en + testemuño + de + verdade é unha estrutura que consideramos unha fórmula discursiva de cerramento do documento, seguindo a clasificación de Corpas Pastor (1996). Rexístrase moi frecuentemente na Idade Media (1451 exemplos, un 38,48% do total das documentacións do lema), unida en moitos casos ós verbos *pór, facer*, ou ós substantivos *senal* ou *signo*, coa grafía *uerdade* (265 exemplos), *berdade* (85 exemplos) ou *verdade* (1101 exemplos)²⁴.

1262 CalParE(a), *Catedral de Mondoñedo*, 1999, 74

et de como o chantres entrou enna iur et na possisson destas casas sobreditas pideme ende a min notario sobredito un protesto **en testemoyo de uerdade** et dillo feyto por minna mao et con meu sinal.

1302 DuPeE, *San Pedro de Rocas*, 168

²³ Esta estrutura aparece asociada en moitos casos á fórmula *en testemuño de verdade*.

²⁴ *En testemoyo de verdade* (582 ocorrencias), *en testimonio de verdade* (169 ocorrencias), *en testimoio de verdade* (54 ocorrencias), *en testimonio de verdade* (24 ocorrencias), *en testimoyo de verdade* (99 ocorrencias), *en testemuno de verdade* (3 ocorrencias), *en testemuio de verdade* (15 ocorrencias), *en testemuyo de verdade* (92 ocorrencias), *en testimuyo de verdade* (28 casos), *en testimonio de verdade* (8 ocorrencias), *en testemounho de verdade* (1 ocorrencia), *en testemũyo de verdade* (1 ocorrencia), *en testemonyo de verdade* (18 ocorrencias), *en testimonio de verdade* (1 ocorrencia), *en testemunno de verdade* (1 ocorrencia), *en testemono de verdade* (1 ocorrencia).

Eu Thomé López notario do moesteiro que esta carta escribí por mandado do prior e do covento e y pege meu sinal in **testemunio** de verdade que est tal.

1401 LuAlM(b), *San Vincenzo de Pombeiro*, 1996, 128

E eu Fernan Falaco notario publico en no Val de Ferreira, por lo conde don Fadrique, con as ditas testemoias a esto presente foy e aqui meu nome e signal puge en **testemoio de verdade**, que tal he.

1504 CoMarMA, *Santa Maria do Camiño*, 1995, 108

E por ende o fizen escripvir e aqui meu nome e signo puse en **testemoyo** de verdaade.

2. Persoa que declara oralmente ou por escrito sobre algo²⁵. [Fontes textuais e lexicográficas]²⁶ [Acepción galega] [Dereito] [Literatura] [Xornalismo] [Formal] [Neutro] [Metonimia²⁷]

1264 MettW, *Cantigas de Santa María*, 1981, 43

Esta .XXV. é como Santa Maria fez aa sa ymagen que falou en **testimonio** entre o criscão e o judeu

2017 ITurM, *Que non te aten*

A da Benemérita olla no impreso que cubrira o garda do mostrador da entrada . Por detrás ten unha bandeira española, grande coma a vela dun barco . De **testemuños** están os reis, Filipe e Letizia, pendurando da parede nun cadro que se ve noviño do trinque .

Exemplos relevantes

1284 CalParE, *San Salvador de Pedroso*, 1984, 247

Que presentes foron et rogados por **testemojós** d -este feýto:

1355 FerVijI(a), *Santa María de Pantón*, 1995, 78.

Os qe perssent(e)s foro(n) son **testemoyos**

1381 CalParE(a), *Catedral de Mondoñedo*, 1999, 203

Testemoyos que foron presentes frey Gonçaluo de Villamayor Afonso Reymondo Afonso Yanes et Johan Afonso de santa Maria Mayor camareros do dito bispo et outros

1402 CalParE(a), *Catedral de Mondoñedo*, 1999, 214

et Pedroo Ares de Janas premeyro **testemoyo** de Laurada jurado et preguntado por o primeiro arraconllo en rason do sennorio et juridiçõn diso que o dito cabiido et aministrador que por el andaua avia enno dito lugar et Laurada...

1488 SánCaMC, *Baixo Miño*, 354

Esto foy e pasou asy enno dito logar ho anno e era e mes e dias suso ditos **testimonios** que foron presentes aesto ho dito V(as)co Caminna, iuz, e Juan Gomes e Iacome A(lvar)es, espadeyro, e Juan da Portela e Ruy Casa e Alberto Castro, vezinnos da dita cidade.

²⁵ Nos textos medievais aparece a abreviación *Ts.* especialmente co modificador *que foron presentes*, en 113 ocasións. Habería que examinar cada documento para interpretar de que variante é abreviación ou mesmo se corresponden ó lema *testimoias*.

²⁶ Neste caso, as fontes son textuais (dos distintos corpus), pero tamén hai unha fonte, a do *Catálogo* de Sarmiento, que se debe considerar lexicográfica.

²⁷ Entendemos que o paso de “declaración” a “persoa que a fai” se orixina pola aplicación deste tropo.

1981 BaParT, *Tres pezas de teatro*

Voz 2ª: Por eso se lle condenou á forza ./ Voz 1ª: Nin siquera houbo **testemuños** ./ Voz 2ª: ¿ Qué máis **testemuño** que o mesmo homicida ?

1996 *CorreoGalego*, 16-2-96

Segundo **testemuños** do „ narcoescándalo „, nas eleccións de 1994 empresas do cártel moveron máis de 40 millóns de dólares en contas bancarias para facer doazóns a políticos .

Información sintáctica

a) Estrutura da frase nominal

-DET+ [NUC + [MOD]]nominal

1381 CalParE(a), *Catedral de Mondoñedo*, 1999, 201

Feyto o dito traslado enna çibadade de Vilamayor çinquo dias do mes de juyo era de mill et quatroçentos et des et noue annos ante **os testemoyos** que foron presentes Lopo Peres et Johan das Figueiras coengos de Mendonede...

b) Estrutura da frase substantiva

-NUC+ MOD

1481 LuÁlM(a), *San Clodio do Ribeiro*, 1996, 703

Testemoios que estaban presentes:

c) Estrutura clausal-funcións sintácticas

-PRDO + CC

-*Falar + en*

1264 MettW, *Cantigas de Santa María*, 1981, 43

Esta .XXV. é como Santa Maria fez aa sa ymagen que falou en **testimonio**²⁸ entre o crischão e o judeu

3. Declaración oral ou escrita que fai unha testemuña sobre algún feito [Acepción etimolóxica] [Dereito] [Literatura] [Formal] [Neutro]

1274 CalParE(c), *Viveiro*, 1991, 87

et pidiome ese Fernán Rodrigues iam dito por nomme do deuandito Chantres que lle dese eu o traslado daquela carta escripta por minna mao et por **testemoyo** destas testomoyas en **testemoyo** de verdade, et o tenor da carta est a tal:

2018 RiM, *Vivir sen permiso*

Un inspector de policía, Fito Monterroso, dispónse a gravar o **testemuño** dun mariñeiro, que recorda o papel decisivo de Nemo na historia do contrabando en Oeste.

Exemplos relevantes

1377 CalParE(a), *Catedral de Mondoñedo*, 1999, 178

Et eu Johan Bidal notario publico sobredito del rey en Biueiro que a esto presente foy et en minna presenza este **testemoyo** fis scripoir a pedimento do dito Gomes Peres et puge aqui meu signal que tal he en testemoyo de berdade.

²⁸ Enténdese “como testemuña”.

1421 RoGonA, *Libro do Concello de Santiago*, 1992, 260.

e d'aqui endeante ata huun anno primeiro seginte en que fasian por procurador ao dito Rui Freire e para que podese faser frontas e requirimentos e protestações e tomar *testemoyas* e **testemoyos** aqueles que cunplisen e fosen neçesarios de se faser e tomar en proveyto da dita cidade e dos moradores e visiños dela e responder e dar resposta a quaesquer requirimentos e protestações e estimações e **testimoyo** e **testimoyos** que quaesquer persona ou personas quisesen tomar contra o dito conçello...

1861 SánSanJ *Evanxeo*, 118.

E Pedro iba+o siguindo de lonxe, hasta chegar ao palacio do gran pontífice . E habendo entrado, sentouse con os criados, para ver o paradeiro de todo esto . Os príncipes pois dos sacerdotes, e toda a xunta andaban buscando algún falso **testimonio** contra Xesús, para condená-lo á morte.

1931 Logos, 8, 8

Se o itinerario houbese chegado compreto deica nós, é seguro que non nos deixaría en dúbidas, xa que a célebre monxa pelingriña, parez habere anotado día por día, as súas impresiões dendesde o mesmo punto de partida . Resta+nos, pois, o **testemuño** precioso de Valerio, con todo o peso que lle dá a autoridade dun francés, o sabio Don Ferotin quen terminantemente se pon do lado da súa galeguidade pátreia

1976 GarSaD, *As facianas do erotismo...*

Por sere auténtico, o **testemuño** é veraz.

2008 LlorFreiG, *Ferrol*, 242

habitualmente estas habelencias transmitíanse de pais a fillos e na actualidade este antigo oficio está practicamente desaparecido . De feito, levou+me tempo dar cun artesán que aínda o pratique, por iso grazas ao **testemuño** de Ángel Durán Sixto, de 89 anos, puiden reconstruír esta aproximación sobre o facer dos zoqueiros.

Información sintáctica

a) Estrutura da frase nominal

DET+ [NUC + [MOD]]nominal

1331 RoMarM, *Santa María de Oseira*, 1989-1993, 105.

Et reçebi o testemuyo de moytos homes dos moradores do dito conçello et os allcaldes et outros homes do seu alfoz que eran de parte do dito conçello.

1962 DiesR, *Arquivos*, 87

¿ Qué sería de meus pais , dos meus antiquísimos amigos , de aquela antiquísima rapariga tan garimosa e linda ? O non lles poder contar o que vise , o non poder atordoá-los co meu **testemuño** da xurdia , perfeitísima e miragrenta soberanía dos homes , quizais colonizadores de astros , cuias pasadas parescía+me sentir xa enriba de min , atristou+me un pouco

-DET+ [[MOD] + NUC]nominal

2007 CasX, *Servir*, 131

Este interesante testemuño de Santiago Álvarez ilustra a experiencia laboral dun neno

b) Estrutura da frase substantiva

-MOD + NUC

1350 ParkerK, *Historia troiana*, 33

Et o amor he cousa que creçediça; et pois que eu nõ oyue ventura en ty, nõ he maravilla ¡Et aplaza a deus que saya eu ende de aquesta mêtiroso, et que todos digã que cõ **falso testemoyo** culpaua eu a Jaason meu marido! ho outro dia veõ a m] hũ ospede de terra de Emonja, [tascli-ano ?] et apênas entrou el, quando lle eu dixee a primeyra palaura, et foy esta: , ¿que faz Jaason, o meu marido?

1460-1468 SouCaJA, *Crónica de Santa María de Iria*, 2001, 106

Et quando el rrey et todos que ende estauã virõ atan grande mjrage foron moyto espantados et os seus falsos criados, que lle leuãtaron o **falso testemoyo**, forõ Justicados.

2012 GonReiC, *Tras da corda*

O Milios comprendeu que caera na trapela cando ollou ó xuíz e o viu led e, deseguido, viu a expresión vitoriosa do avogado .Calou entón, pero xa non lle serviu de nada, que, a partir daquel momento, xa non había salvación . E foi acusado de prestar **falso testemuño** ...

c) Frase preposicional: prep.+ frase substantiva (nuc)

-por + *testemuño*

1274 CalParE, *Viveiro na Idade Media*, 1991, 87

et pidiome ese Fernán Rodrigues iam dito por nomme do deuandito Chantres que lle dese eu o traslado daquela carta escripta por minna mao et **por testemoyo** destas testemoyas en testemoyo de verdade, et o tenor da carta est a tal:

d) Estrutura clausal-funcións sintácticas

-PRDO + SUX

1975 OrPiM, *Casa*, 131

abonda o **testemuño** de Rosalía sobre dos segadores galegos en Castela pra coñecéremos a sorte daqueles labregos

-PRDO+ CD

-dar + *substantivo*

1370 CT, 1/407

Et segundo Dayres **dá testemoyo**, en aquel día sse demãdarõ todos per tã grã saña que, en pouca de ora, forõ y tãtos mortos que era hũa grã marauilla de cõtãr.

1390-1420 PenToJL, *Miragres de Santiago*, 1958, 23.

Despois ãno ãno que el avia triinta ãnos que era bispo, os judeus cõ malicia forõ a el et diserõlle:

-Rogamosche que tornes o poboo que erra coydando por Ihesus que he Deus et que asi o preeges et faças entêder ao poboo que aqui seera en dia de Pascoa, et nos asi o outorgaremos, et nos et o poboo **daremos testemoyo** que tu es home boo et santo coñõ tu dizes.

1418 RoGonA, *Libro do Concello de Santiago*, 1992 154

Despoys desto, dia lûes viinte e hũu dias do dito mes de novenbro, o dito Domingo Longo, **dou testemoyo** que lançara o dito pregon por las praças da dita çidade a pedimento do dito Pero Leiteiro.

-prestar + (det.)+ *substantivo*

1987 CaMoC(b), *Mortos*, 94

e que nesa loita o señor boticario tiña xa tomado parte desde o momento en que como responsable da hixiene da comarca emitira os oportunos dictames diante da autoridade correspondente, polo cuio pensaban eles que era lóxico e aínda necesario que acudise a **prestar o testemuño** que o sindicato lle solicitaba .

-tomar + substantivo

1432 FeCoX, *Vida e fala*

Et despois desto, domingo, dose dias do mes de oytubro, Pascoal Rodrigues, estando ena igrexa d , Ourense, **tomou testemuyo**... que pedía aos ditos rejedores que desfesesen logo o dito cortello, senón que protestaua de se querellar á noso señor El Rey...

1979 CaMoC(a), *Os escuros soños de Clío*

e de todos **tomaron testemuño** e de xente de outras parroquias onde o Ferreiro Novo fixo ben para todos

Información etimolóxica

Do latín: *tēstem*. Masculino e feminino da terceira declinación tema en -i *testimōnium*, -iī (n. da segunda declinación) testemuño, proba (verbal ou escrita). Posible orixe indoeuropea bastante plausible expresada por Santiago Segura Munguía (2001) e tamén por Edward A. Roberts e Bárbara Pastor (2019). A hipótese argumenta o seguinte: do numeral *trei-* (tres) temos o grao cero **tri-*. A este numeral engádeselle o verbo *stā-* (estar en pé: ἵστημι e *stō* en grego e latín). Deste xeito temos a forma composta que significa que unha terceira persoa está presente.

Outras informacións:

[Meyer-Lübke, REW] *testimonium* “Zeugnis”. Log. *Tistimondzu*, acampid. *Istimoniui*, frz. *Témoin* “Zeuge”, portg. *Testemunho* “Zeugnis”, *testemunha* “Zeuge”. / [Corominas-Pascual DCECH] Do lat. *testimōnium*, de *testis* + *monium*, calidade de testemuña. / [Lorenzo, CG] explica “testimonio”, de TĚSTĪMŌNĪUM. / [Eligio Rivas, DELG] s.v. *testar*. “hacer testamento”; *testamento*; *Testemuña* “testigo”, y *Testemuño* “testimonio” (ya en *Aetheria*, c. 400 *testimonium* “testigo”. / [Nascentes, DELP(a)] TESTEMUNHO. Do lat. *testimoniui*. / [Machado, DELP(b)] Testemunho. Derivado regresivo de *testemunhar*. Na entrada *testemunhar* introduce un verbo latino **testimoniare* derivado de *testimoniui*, “testemunho, depoimento, proba”. A. de Machado semella unha interpretación estraña, xa que aparentemente desbota a posibilidade dun étimo directo *testimoniui* e establece unha evolución (*testimoniui* > **testimoniare* > *testemunhar* > *testemunho*) difícil de defender, especialmente pola suposición da existencia dun verbo *testimoniare* (lat. clás. *testificare*). A documentación galega de *atestemoyar* comeza en 1300 (MarLoR, *General Estoria*, 209), moito despois do rexistro do substantivo (1254), feito que apunta para a conversión del en verbo.

Información fonética e gráfica

/testeˈmuno/

Esta é a pronuncia moderna da palabra (Regueira, DP), correspondente á forma dicionarizada no DRAG. Rexístranse na documentación, como se indicou arriba, 32 variantes fonéticas e gráficas para o lema **testemuño** dende 1254 a 2018.

No período medieval (s. XIII-XVI), rexístranse todas as variantes agás as que representan a consoante nasal palatal /ɲ/ co grafema ñ (*testemoño, testimoño, testimuño, testemuño*). Neste período só hai 6, *testemoyo, testimoio, testimonio, testimonio, testimonio, testymonio*, que se rexistren nos catro séculos, todas cun elevado número de rexistros, agás *testymonio*. Mantéñense nos séculos XIII, XIV e XV 7 variantes, *testimoio, testimuyo, testemuyo, testimonio, testimuio, testemuio, testymuyo*, aínda que só *testimoio* e *testemuyo* teñen documentacións relativamente elevadas. No século XIV e XV, non no XIII, aparecen as variantes *testemonymo, testymoyo, testymonymo* (que tamén ten dúas documentacións no XVI) e *testimono*, todas cunha frecuencia moi baixa (agás *testemonymo* con 37 casos). Só se documentan no XIII *tistimuyo* e *tistimuio* (un total de 3 exemplos). Unicamente no XIV están documentadas *testemunio, testimuoo, testemnonho, tistimoyo, testymuoo, testemũyo, testemuno* e *testemoŷo* e algunhas delas son hápax. Só no XV aparecen, un exemplo cada unha, *testemunno* e *testemono*. No século XVI deixan de documentarse 27 variantes, feito que está motivado pola práctica desaparición da documentación galega neste século. No galego moderno aparecen 8 variantes: *testemuño, testimonio, testemoyo, testimoio, testimonio, testimoño, testimuño, testemoño*. *Testimonio* e *testemonio* poderían considerarse nesta etapa como castellanismos, non como cultismos e, dende logo, o grupo *ni* xa non pode considerarse unha representación da nasal palatal. *Testemoio* e *testimoio*, con perda de nasal, que aparecen 29 e 14 veces no século XX, quizais teñan explicación pola aplicación dun criterio diferencialista, ou vontade arcaizante, fronte a *testimonio*, entendido como castellanismo.

As que non conservan graficamente a nasal son 17 (*testemoyo, testimoio, testemoio, testimuyo, tistimuyo, testemuyo, tistimuio, testimoyo, testimuio, testemuio, testymuyo, testimuoo, testymoyo, tistimoyo, testymuoo, testemũyo, testemoŷo*) e tamén as primeiras que se rexistran (*testemoyo* 1254, *testimoio* 1262). Desaparecen á fin da Idade Media, agás dúas que se manteñen ata a época moderna (*testimoio* 1944, *testemoio* 1984). A perda da nasal seguida de iode é frecuente na Idade Media (Ferreiro 1995: 173) e Mariño Paz (2017: 133) explica polo feito de o grupo *nj* non palatalizar e seren tratadas as nasais como intervocálicas, e tamén esta perda pode motivar a nasalización da vogal anterior *testemũyo* (1332), aínda que non parece frecuente esta nasalización ou a súa representación gráfica nos textos que manexamos. Lorenzo (1977, s.v. *testimonio*) parece entender que polo menos a grafía *y* pode representar a nasal palatal:

La evolución de *testemoya* y *testemoyo* es igual a la de *estrayo, juyo, comoyon, escomoyon*, etc. [...] La evolución debiera ser como en *vño > viño*; paralelamente tenemos *testemõio*, pero luego *testemoyo*. Téngase en cuenta, de todas maneras, que es fenómeno más corriente en textos galls., y en algunas palabras exclusivo, como desarrollo del grupo *-nio-*.

Maia entende que “é muito provável que representem igualmente o mesmo fonema [nasal palatal] os grafemas *y* e *i* con til sobrepuesto” (1986: 489) (*testemoýo* en 8 casos, nos séculos XIV e XV, na documentación do mosteiro de San Salvador de Pedroso).

As que conservan a nasal son 15 (*testimonio*, *testemonio*, *testimonyo*, *testemonyo*, *testemunio*, *testemonho*, *testymonio*, *testemuno*, *testimono*, *testemunno*, *teftemono*, *testemoño*, *testimoño*, *testimuño*, *testemuño*). É moi probable que o grupo *ni*, *ny* sexa unha representación da nasal palatal /ɲ/ (Maia 1986: 487, Mariño Paz 2017: 132), malia que *testimonio* (e variantes) é unha palabra que moi probablemente estea influenciada por unha pronuncia “prestixiada” latinizante²⁹ e non haxa palatización polo menos nalgúns exemplos. O dobre *n* en *testemunno* (1347) tamén é unha grafía para a nasal palatal, de orixe castelá-leonesa (Maia 1986: 488) e, evidentemente, *nh* en *testemonho* (2 ocorrencias a principios do século XIV) e, por suposto, as variantes modernas con *ñ*, non rexistradas na Idade Media con este lema, *testemoño*, *testimoño*, *testimuño*, *testemuño*. O *j* no grupo *nj* tamén pode desaparecer, despois de palatalizar a consoante, e moi probablemente o *n* de *testimono* (1347-1447), *testemuno* (1347) e semellantes sexa tamén unha nasal palatal (Maia 1986: 487). No galego medio (s. XVI-XVIII) só rexistramos un exemplo de *testemuyo*, *testemuya*, pero no *Catálogo* de Sarmiento (1745), coa indicación do seu significado en castelán, *testigo*, e como explicación dunha variante que posiblemente se considere antiga (non a incluímos na descrición xeral). No galego moderno tamén se rexistra a variante *testimonio*, nos séculos XIX, XX e XXI, que, como dixemos, haberá que explicar por castelanismo.

As variantes co *u* na vogal tónica (15), *testimuyo*, *tistimuyo*, *testemuyo*, *tistimuio*, *testimuio*, *testemuio*, *testymuyo*, *testemunio*, *testimuo*, *testymuo*, *testemũyo*, *testemuno*, *testemunno*, *testimuño*, *testemuño*, que se rexistran ata época moderna, pasan do o etimolóxico a *u* pola influencia dun iode (Ferreiro 1995: 43) no grupo *njo*, tras a perda da consoante en posición intervocálica, ou despois da palatalización do *n* por influencia dese mesmo iode (Maia 1986: 518), unha inflexión vocálica que se rexistra por primeira vez en 1269 (*testimuyo*). O resto, 16, mantén ese o etimolóxico (*testemoyo*, *testimoio*, *testimonio*, *testemoio*, *testemonio*, *testimoyo*, *testimonyo*, *testemonyo*, *testemonho*, *testymoyo*, *tistimoyo*, *testymonio*, *testimono*, *testemoýo*, *teftemono*, *testemoño*) e estas variantes son as primeiras que se rexistran (*testemoyo* 1254).

²⁹ O tipo de textos que manexamos para a época medieval pertence ó campo do dereito, onde a pronuncia latinizante quizais poida ser defendida. É, por exemplo, á parte doutros casos, moi frecuente a fórmula de cerramento dos textos “*en testimonio de verdade/uerdade/berdade*”, rexistrada en 200 casos.

As variantes con *i* átono inicial *tistimoyo*, *tistimuyo*, *tistimui*, que deberían ter o *e* etimolóxico, poden explicarse pola asimilación da vogal do grupo *io* (Maia 1986: 515) e, por último, as variantes que teñen un *e* pretónico interno etimolóxico *testeson* 14 e o resto, 18, aparecen cun *i* (*testi-*), que posiblemente se poida explicar tamén por influencia do grupo *io* (Maia 1986: 515).

Información morfolóxica

Hai un único exemplo de **testemuyo**³⁰ *sf.* [acepción 3]

1290 PenToJL(b), *Foro Real*, 122.

Pero fe o penfoeyro a fabendas, ou por algun engano, alguna coufa fezer ou maenfeitar eno preyto, ou a **teftemuyo** que ouuer non quifser dar, ou cartas que tena para prol de fou preyto, o penfoeyro feya teudo de peytar quanto por el perdeu.

Información semántica

As tres acepcións da palabra rexístranse, coas distintas variantes, dende os primeiros documentos da época medieval, con diferenzas cronolóxicas na datación mínimas, ata a actualidade. A primeira acepción que se rexistra é “o que serve de proba de algo” (1254), seguida de “persoa que declara” (1264), que compite sempre coa maioritaria *testemuña* e variantes, documentada por primeira vez en 1240 [*“testemoyas que aquí están presentes...”*]-FerdeViJI(b) *Caaveiro*, 437], tamén co castelanismo *testigo*³¹, e por último “declaración oral ou escrita” (1274). A acepción 2 créase por metonimia e desaparece practicamente despois da época medieval.

Familia léxica

atestemoyar

1300-1330 MarLoR, *General Estoria*, 1963 ,12

Et querelao et **atestemōyao** o seu sangue que tu espargiste sobre la terra, et por ende tu seras mal dito.

testemuñar (1931-2016) 30 exemplos

2016 ConD, *Hai santos que non queren ir ó ceo* I.

A min só me corresponde o xúbilo de **testemuñar**, como a min me **testemuñaron**, que houbo un tempo de homes valorosos que deixaron o seu sangue por defender a obra de Cristo e aos que lles debemos a salvación nosas almas .

testemuñal (1979-2018)

1979 SuA, *Luaña*

Dado o seu valor **testemuñal**, pedínlle autorización pra reproducilo textualmente neste ensaio , ao que accedeu moi amablemente , cousa que agradezo profundamente .

³⁰ Por ser un único exemplo, estraño, está pendente de comprobación.

³¹ A forma *testigo*, que interpretamos como castelanismo, aparece por primeira vez en 1266 López Ferreiro, *Galicia Histórica* [*“Testigos que presentes foron D. Pay Pais Prior do Vilar de Donas et Rodrigo ouequit? soprior do dito mosteiro”*]. No CGPA rexístrase 197 en singular e 2013 en plural, aínda que nestes datos están incluídos os textos en castelán que haberá que desbotar.

2018 Acar, Feminicidio

Así estaremos en vías de solucionar outra parte da inxustiza epistémica , a **testemuñal**.

Cada artigo do *DHELG* remata cun conxunto de referencias bibliográficas empregadas para a súa redacción. Non aparecen as fontes textuais, que se tratarán conxuntamente para toda a obra. Tamén hai un apartado de “créditos”, cos nomes dos redactores, revisores e colaboradores, e outro coa data de redacción, de revisión, de posta en liña e de actualización, xa que cada entrada pode acoller cambios e melloras no momento en que for preciso.

CONCLUSIÓNS

Neste traballo presentamos as informacións que van aparecer asociadas a un lema no *DHELG*. Como se pode observar, abranguen aspectos da variación formal e semántica da palabra ó longo do tempo e asemade recóllense detalles do seu comportamento sintáctico. O lema *testemuño*, como se viu, só ten un único sublema como substantivo, presenta un gran número de variantes, que en conxunto achegan tamén un número elevado de ocorrencias (3370), e experimenta unha pequena ampliación semántica verbo das acepcións documentadas para o seu étimo latino.

A redacción da entrada é unha mostra dos retos que ha de afrontar unha obra extensa, de longo percorrido, como é o *DHELG*:

1. O acceso á documentación: malia existiren corpus suficientemente grandes para atopar exemplos, faise necesaria a compilación específica de textos para esta obra, é dicir, a constitución dun corpus propio para o *DHELG*.
2. A identificación de variantes en corpus non lematizados, un traballo que hai que facer manualmente nestes momentos ou coa axuda de glosarios previamente compilados.
3. A descrición do contido semántico ó longo da historia, que implica unha revisión minuciosa dos exemplos rexistrados.
4. A descrición do comportamento sintáctico.

A tarefa da redacción deste dicionario revélase como ardua, necesitada dun equipo de redactores numeroso formado en técnicas lexicográficas específicas e con coñecementos de gramática histórica, un grupo que ten que traballar durante un longo período de tempo baixo unha coordinación experta e eficaz. Para o anterior, cómpre o apoio das institucións e, se for posible, do sector privado comprometido

coa lingua e coa cultura galegas. A aplicación informática que está deseñada e que se está a axustar nestes momentos permitirá presentar os resultados a medida en que se van redactando e revisando.

BIBLIOGRAFÍA

CORPUS

- CGPA = Varela Barreiro, X.: *Corpus Informatizado Galego-Portugués Antigo* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/cgpa/resultados.html>> [Consultado: marzo-xuño 2023].
- CODOLGA = Carracedo Fraga, X., dir. *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades [Consultado: marzo-xuño 2023].
- CORGA = Rojo, G. e López Martínez, M. S., dirs. *Corpus de Referencia do Galego Actual*. Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en Humanidades [Consultado: maio-xuño 2023].
- CTG = Gómez Guinovart, X. e Solla, M. *Corpus Técnico do Galego*. Vigo: Seminario de Lingüística Informática [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/ctg/>> [Consultado: marzo-xuño 2023].
- GMH = Álvarez Blanco, R., coord. *Gallaeciae Monumenta Histórica* [en liña] dispoñible en <<https://gmh.consellodacultura.gal/>> [Consultado: marzo-xuño 2023].
- Gondomar = Álvarez Blanco, R. e González Seoane, E., eds. (2017) *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/gondomar/>> [Consultado: marzo-xuño 2023].
- TILG = Santamarina, A., dir., González Seoane, E. e Álvarez de la Granja, M. *Tesouro informatizado da lingua galega*. (Versión 4.1). Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/TILG/>> [Consultado: marzo-xuño 2023].

OBRAS

- ANT = A Nosa Terra. *Semanario do Partido Galeguista*, 414.
- BaParT = Barros Pardo, T. (1981) *Tres pezas de teatro / Cos ollos do morto*. Sada – A Coruña: Edicións do Castro.
- BarCaJ = Barcia Caballero, J. (1891) *Versión gallega do Concilio Toledano Terceiro de LXIII Obispos n'o que se condena a herexía arriana en España (en El Concilio III de Toledo, base de la nacionalidad y civilización española, edición políglota y peninsular en latín, árabe, castellano, catalán, gallego y portugués)*. Madrid: Fortanet.
- CalParE(a) = Cal Pardo, E., ed. (1999) *Colección diplomática medieval do arquivo da catedral de Mondoñedo. Transcrición íntegra dos documentos*. Santiago: Consello da Cultura Galega (Ponencia de Patrimonio Histórico).
- CalParE(b) Cal Pardo, E., ed. (1984) *Monasterio de San Salvador de Pedroso en terras de Trasancos. Colección documental*. A Coruña: Deputación Provincial.
- CalParE(c) Cal Pardo, E., ed. (1991) “De Viveiro en la Edad Media”. *Estudios Mindonienses*. 7, 11-226.
- CaMoC(a) = Casares Mouriño, C. (1979) *Os escuros soños de Clío*. Santiago: Edicións do Cerne.
- CaMoC(b) = Casares Mouriño, C. (1987) *Os mortos daquel verán*. Vigo: Editorial Galaxia.
- CasX = Castro, X. (2007) *Servir era o pan do demo. Historia da vida cotiá en Galicia. Séculos XIX e XX*. Vigo: Nigratea.

- CoMarMA = Comesaña Martínez, M. Á. (1995) *O tombo do Hospital e Ermida de santa María do Camiño de Pontevedra*. Pontevedra: Museo de Pontevedra.
- ConD = Conde, D. (2016) *Hai santos que non queren ir ó ceo. Parte I: de cans e lobos*. Santiago: Edicións Laiovento.
- DiesR = Dieste, R. (1962) *Dos arquivos do trasno*. Vigo: Editorial Galaxia.
- DuPeE = Duro Peña, E., ed. (1977) *El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo.
- FeCouX = Ferro Couselo, X., ed. (1967) *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. 2 vols. Vigo: Galaxia.
- FerdeVeC = Fernández de la Vega, C. (1959) *Limiar a Luis Pimentel: Sombra do aire na herba*. Vigo: Editorial Galaxia.
- FerdeViJI(a) = Fernández de Viana y Vieites, J. I., ed. (1995) *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Pantón*. Lugo: Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.
- FerdeViJI(b) = Fernández de Viana y Vieites, J. I., González, M. T. e De Pablos, J. C., eds. (1996/1997) “El Tumbo de Caaveiro. 1ª Parte. | 2ª Parte”. *Cátedra (Revista eumesa de estudios)*. 3, 267-437; 4, 221-385.
- GarSaD = García Sabell, D. (1976) *As facianas do erotismo contemporáneo. / Castelao ou Galicia ao axexo*. Vigo: Editorial Galaxia.
- GCiencia = GCiencia. *Xornalismo+divulgación*. gciencia.com
- GonReiC = González Reigosa, C. (2012) *Tras da corda. Os testemuños do Milios (chistada popular)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- ITurM = Iglesias Turnes, M. (2017) *Que non te aten*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- LlorFreiG = Llorca Freire, G. (2008) *Ferrol: memoria da vida cotiá, alimentación, oficios, tempo de lecer, tempo de fogar*. Ferrol: Librería del Campus.
- Logos = Logos. *Boletín católico mensual* (1931), n. 8, 11, 12.
- LucAlM = Lucas Álvarez, M. e Justo Martín, M. J., eds. (1991) *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237-1537). (Edición diplomática)*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- LucAlM(b) = Lucas Álvarez, M. e Lucas Domínguez, P., eds. (1996) *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudio y documentos*. Sada – A Coruña: Edicións do Castro (Publicacións do Seminario de Estudos Galegos).
- LucAlM(b) = Lucas Álvarez, M. e Lucas Domínguez, P., eds. (1996) *El priorato beneditino de San Vincenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*. Sada – A Coruña: Edicións do Castro (Publicacións do Seminario de Estudos Galegos).
- MarLoR = Martínez López, R., ed. (1963) *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV*. Ms. O. I. 1. *del Escorial*. Oviedo: Publicacións de Archivum.
- MettW = Mettmann, W., ed. (1959-1972) *Cantigas de Santa Maria*. 4 vols. Coimbra: Acta Universitatis Conimbrigensis. Reed. de Ed. Xerais de Galicia en 1981. [Vol. 1, 37-99].
- NoCaJL = Novo Cazón, J.-L., ed. (1986) *El priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Conde de Fenosa.
- OrPiM = Orjales Pita, M. (1975) *Crise da casa como sistema de produción e mais de convivencia. (A Galicia rural na encrucillada)*. Vigo: Galaxia.
- ParkerK = Parker, M. K. (1975) *Historia Troiana*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- PenToJL(a) = Pensado Tomé, J. L. (1958) *Miragres de Santiago*. Madrid: Consejo de Investigaciones Científicas.

- PenToJL(b) = Pensado Tomé, J. L. (1974/1975) “Tres fragmentos jurídicos galaicoportugueses”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 29 (87-88-89), 102-129.
- PorSilE = Portela Silva, E., ed. (1976) *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV. Una sociedad en expansión y en la crisis*. Santiago: Tip. El Eco Franciscano. Separata de Compostellanum (20).
- RiM = Rivas, M. (2018) *Vivir sen permiso*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- RoGonA = Rodríguez González, Á., ed. (1992) *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- RoMarM = Romaní Martínez, M., ed. (1989-1993) *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. 3 vols. Santiago: Tórculo Edicións (1989, 1989, 1993).
- RoNuC = Rodríguez Núñez, C., ed. (1989) “Santa María de Belvís, un convento mendicante femenino en la Baja Edad Media (1305-1400)”. *Estudios Mindonienses*. 5, 335-485.
- SánCaMC = Sánchez Carrera, M. del C., ed. (1997) *El Bajo Miño en el siglo XV. El espacio y los hombres*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- SánSanJ = Sánchez de Santamaría, J. (1861) *El evangelio según San Mateo traducido al dialecto gallego de la versión castellana de D. Félix Torres Amat*. Londres.
- SouCaJA = Souto Cabo, J. A., ed. (2001) *Rui Vasques. Crónica de Santa María de Iria*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- SuA = Suárez, A. (1979) *Luaña. Mitos, costumes e crencias dunha parroquia galega*. Vigo: Editorial Galaxia.
- ToL = Tobío, L. (1994) *As décadas de T. L. Sada – A Coruña*: Edicións do Castro.
- TurVd = Turnes, V. de (1862) “Á Inauguración do Liceo Artístico e literario da Coruña”. En *Álbum de la Caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial, 366-389.
- VenX = Vence, X. (1996) *Galicia Internacional*. Revista. 21.02.1996.
- ZuI = Zúñiga, I. (2018) *Natura*. Vigo: Galaxia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS³²

- CG = Lorenzo, R. (1977) *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Vol. II (Glosario). Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo.
- Corpas Pastro, G. (1996) *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- DCECH = Corominas, J. e Pascual, J. A. (1980) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DELG = Rivas Quintas, E. (2015) *Dicionario etimolóxico da lingua galega*. Santiago: Tórculo.
- DELP(a) = Nascentes, A. (1922) *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*. Río de Janeiro: Livraria Francisco Alves.
- DELP(b) = Machado, J. P. (1990) *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte. 5ª ed.
- DP = Regueira Fernández, X. L., dir. *Dicionario de pronuncia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Língua Galega [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/pronuncia/>> [Consultado: marzo de 2023].
- DRAG = González González, M., dir. *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega [en liña] dispoñible en <<https://academia.gal/dicionario>> [Consultado: marzo de 2023].

³² Cítanse en cada artigo as empregadas para a súa redacción.

- Ernout, A. e Meillet, A. (2001) *Dictionnaire Étymologique de la langue latine*. Paris: Klincksieck.
- Ferreiro, M. (1995) *Gramática histórica galega*. Tomo I. Santiago: Edicións Laiovento.
- González González, M. (2024) “O Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega, unha necesidade xa realizable”. En *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos*, ed. por Belina, M., Dondelewski, B. e Jackiewicz, A. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 15-32.
- Lewis, Ch. T. e Short, Ch. (1879) *A Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press [en liña] dispoñible en <<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>> [Consultado: marzo de 2023].
- Maia, C. de A. (1986) *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI. (Com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: INIC.
- Mariño Paz, R. (2017) *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- REW = Meyer-Lübke, W. (1911) *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: C. Winter.
- Roberts, E. A. e Pastor, B. (2019) *Diccionario etimológico indoeuropeo de la lengua española*. Madrid: Alianza Editorial.
- Sánchez Palomino, M. D. (2024) “O nivel microestrutural no Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)”. En *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos*, ed. por Belina, M., Dondelewski, B. e Jackiewicz, A. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 33-49.
- Segura Manguía, S. (2001) *Nuevo diccionario etimológico Latín-Español y de las voces derivadas*. Deusto: Universidad de Deusto.

Vicente Feijoo Ares

Real Academia Galega

toponimia@academia.gal

 orcid.org/0000-0001-8784-2611

GALICIA NOMEADA: UN ANTES E UN DESPOIS NOS TRABALLOS DE SALVAGARDA DA MICROTAPONIMIA GALEGA

RESUMO: Nesta comunicación faremos un breve percorrido polos traballos de recolleita de microtoponimia (nomes de terras, fontes, penedos, regueiros, praias etc.) que se realizaron en Galicia desde o ano 2000 en diante. Comezaremos polo método manual empregado no pioneiro Proxecto Toponimia de Galicia (PTG 2000-2011) ata chegar á metodoloxía dixital do actual proxecto colaborativo Galicia Nomeada, deténdonos de xeito pormenorizado nas funcionalidades da nova aplicación informática. Esta nova ferramenta dixital permite a participación da cidadanía galega, das asociacións veciñais e culturais, dos centros de ensino, das comunidades de montes, das confrarías etc. no maior proxecto colectivo que existiu en Galicia de salvagarda e difusión do patrimonio cultural inmaterial. Deste xeito, desde un PC ou desde calquera dispositivo móbil conectado a Internet, poderemos recoller os nomes de lugar da nosa aldea ou parroquia segundo unha metodoloxía predefinida, introducilos nunha base de datos e xeorreferenciarlos nun visor xeográfico. Como mostraremos nas seguintes páxinas, tamén será posible introducir na ficha de cada topónimo unha imaxe para ilustralo, de tratarse do nome dun elemento de interese cultural por exemplo; un documento histórico coas súas atestacións escritas; arquivos de audio coa súa realización fonética; e mesmo vídeos en que os informantes nos contan unha lenda ou historia de tradición oral que motivase a súa orixe ou significado.

PALABRAS CLAVE: microtoponimia, traballo de campo, Galicia Nomeada, aplicación informática, proxecto colaborativo

TITLE: *Galicia Nomeada*: A Before and an After in the Safeguarding of Works of Galician Microtoponymy

ABSTRACT: In this paper, we will first briefly present the compilation work on microtoponymy (names of lands, springs, stones, streams, beaches, etc.) that has been carried out in Galicia since 2000. The overview will start with the manual method of the pioneering *Proxecto Toponimia de Galicia* (PTG 2000–2011) and conclude with the digital methodology of the current collaborative project *Galicia Nomeada*, whose functionalities will be then described in detail. This new digital tool allows Galician citizens, neighbourhood and cul-

tural associations, schools, mountain communities, brotherhoods, etc. to collaborate in the largest collective project for the safeguarding and dissemination of intangible cultural heritage that has ever been realised in Galicia and, most probably, in the whole of Europe. Using a PC or any mobile device connected to the internet, Galicians can compile the place names of their village or parish based on a predefined methodology, enter them in a database and georeference them in a geographic viewer. As we will show, it is also possible to add to each record an attachment illustrating the given toponym if it is a name of an element of cultural interest. These can be, for example, historical documents which include written attestations of the name; audio files capturing its phonetic realisation; and even videos in which informants relate a legend or oral tradition that explains its origin or meaning.

KEYWORDS: microtoponymy, fieldwork, *Galicia Nomeada*, computer application, collaborative project

1. A METODOLOXÍA DE TRABALLO MANUAL DO ANTIGO PROXECTO TOPONIMIA DE GALICIA (PTG 2000-2011)

A transformación dos modos de vida tradicionais que experimentou Galicia nas últimas décadas xunto co acelerado proceso de despoboamento do mundo rural estaban e están provocando unha alarmante perda da nosa toponimia (Feijoo 2016: 182-189). Nomeadamente, da que os toponimistas chamamos microtoponimia: nomes de leiras, penedos, fontes, regueiros, praias, cons, muíños etc.

Ante esta situación, a Comisión de Toponimia¹ da Xunta de Galicia creou no ano 2000 o Proxecto Toponimia de Galicia (PTG en diante) con tres obxectivos fundamentais (VV. AA. 2005: 37):

- recoller toda a microtoponimia galega para contribuír á conservación dun patrimonio cultural de grande interese científico;
- confeccionar unha base de datos coa toponimia normativizada que sirva de referencia para os distintos eidos da investigación e da xestión do territorio;
- e elaborar unha nova cartografía coa actualización e revisión da información toponímica existente mediante o emprego das novas tecnoloxías en sistemas de información xeográfica.

O método de traballo deste proxecto pioneiro a nivel estatal estaba baseado en enquisas orais *in situ* con persoas maiores e nativas das aldeas e parroquias onde se realizaba a recolleita (Fig. 1).

¹ Para saber máis sobre a Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia consúltase esta ligazón <https://toponimia.xunta.gal/gl/toponimia/comision>.

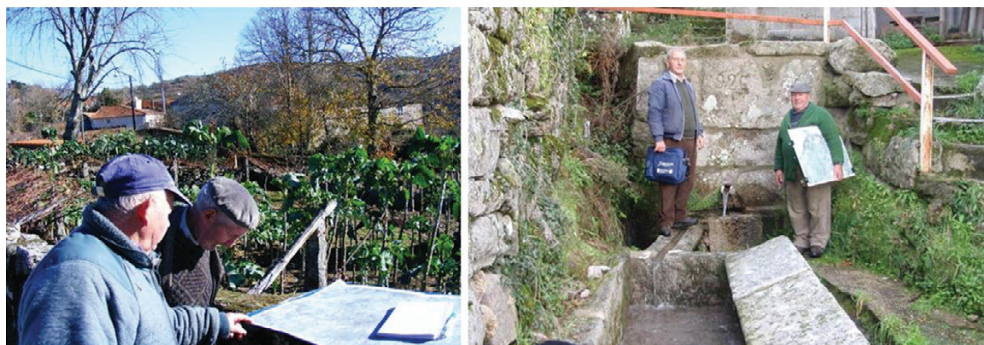


Fig. 1 Imaxes dos informantes durante o traballo de campo para situar os microtopónimos sobre as ortofotos en formato papel. Fonte: PTG. Elaboración propia.

Os técnicos de campo –de formación filólogos ou xeógrafos maioritariamente– situaban os topónimos en fotografías aéreas impresas en papel (Fig. 2) para a súa posterior xeorreferenciación en gabinete por persoal técnico experimentado en programas de tratamento de información xeográfica.

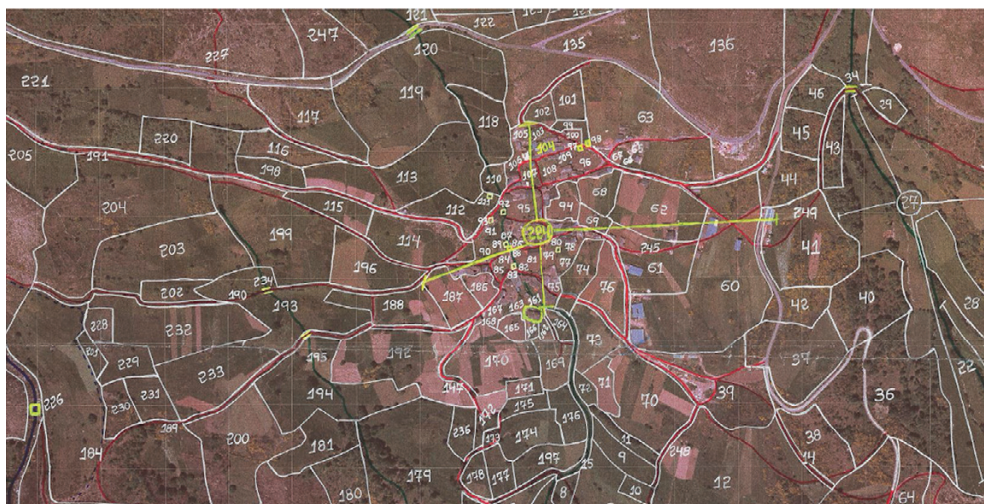


Fig. 2 Exemplo de fotografía aérea sobre a que se situaban manualmente os topónimos (números) no traballo de campo do PTG. Fonte: PTG. Elaboración propia.

Os topónimos anotábanse en cadernos de campo ou en fichas manuais creadas *ex profeso* para recoller os datos máis relevantes da cada nome de lugar (Fig. 3). A continuación, estes nomes eran introducidos nunha base de datos (Fig. 4) onde se rexistraban as súas características lingüísticas e xeográficas, así como o resultado do contraste da información oral rexistrada na enquisa de campo coa documental consultada previamente (Catastro, mapas IXN, documentos notariais etc.).

Ficha manual de topónimo				Ficha manual de informante			
PARROQUIA		INFORMANTE		DATOS DA ENQUISA			
Nº de foto	Nº de topónimo	Quadricula Central		Nº de informante	Tipo enquisa	Data da enquisa	Lugar
Outras cuadrículas	Norte Sur Oeste Leste	Tipoloxía xeográfica		DATOS DO(S) INFORMANTE(S)			
Topónimo	Fonética	Xenérico local		1º Informante		Actividade	
Aldea	Documentación	IXN ☐ Nomenclátor ☐ Outros ☐		Idade	Anos de residencia	Calidade na orientación	Calidade na localización
Observacións locais (comentario da documentación, etc)				2º Informante		Actividade	
				Idade	Anos de residencia	Calidade na orientación	Calidade na localización

Fig. 3 Modelos de fichas para apuntar manualmente nas enquisas de campo os datos de tipo lingüístico e xeográfico dun topónimo, así como os relativos aos informantes.

Fonte: PTG. Elaboración propia.

Fig. 4 Interface da base de datos onde se introducían os topónimos para seren xorreferenciados. Fonte: PTG. Elaboración propia.

O seguinte paso era a supervisión desta información obtida no traballo de campo, cun primeiro filtro aplicado polos técnicos especialistas do PTG e, un segundo, realizado pola Ponencia de Estudos da Comisión de Toponimia (Fig. 5). Estes últimos propoñían unha forma normativizada para aqueles nomes máis complexos ou escuros.



Fig. 5 Membros da Ponencia de Estudos da Comisión de Toponimia e técnicos especialistas do PTG. Fonte: PTG. Elaboración propia.

[illegible]

Fig. 7 Anaco dun mapa toponímico correspondente a unha parte do territorio do concello de Porto do Son, A Coruña. Fonte: PTG. Elaboración propia.

nomes ou completar os mapas con novos topónimos (Fig. 8). Este evento servía ao mesmo tempo de homenaxe a todas esas persoas maiores que, de forma altruísta, participaran no traballo e que, deste xeito, legaron a súa sabedoría para arriquecer o acervo cultural do noso país.



Fig. 8 Imaxes dalgúns dos actos de presentación e exposición pública dos mapas toponímicos dos concellos onde se rematou o traballo de campo. Fonte: PTG. Elaboración propia.

Unha vez superada esta última fase, a base de datos xeorreferenciada e normativizada resultante subíase a un visor xeográfico que existiu na páxina *web* do proxecto (toponimia.xunta.es). Este contaba cun “buscador de topónimos” con diferentes filtros para obter datos segundo criterios lingüísticos ou xeográficos (Fig. 9).

As oito fases² en que se desenvolvía o PTG, que acabamos de explicar dun xeito moi resumido, veranse reducidas a menos da metade no novo proxecto colaborativo Galicia Nomeada, como explicaremos a continuación.

Ata a creación do PTG, os traballos de recolleita de topónimos en Galicia –tamén noutras comunidades autónomas (Jimeno Jurío 2012: 34)– limitábanse basicamente a simples listaxes de nomes sen localización espacial, polo que soamente tiñan valor e aproveitamento lingüístico. O novidoso deste primeiro proxecto de recolleita da microtoponimia galega era a utilización de ortofotos en papel para situar os nomes recollidos mediante enquisa oral en campo e a posterior aplicación das

² Para saber máis sobre estas 8 fases do proceso pode consultarse a seguinte ligazón <https://toponimia.xunta.gal/gl/proxecto/antigo-ptg>.

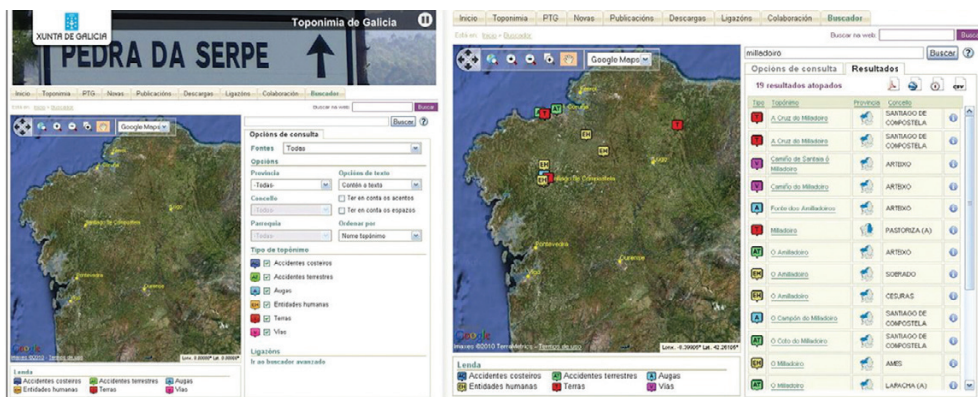


Fig. 9 Imaxes correspondentes ao “buscador de topónimos” que existiu na primeira web do Proxecto Toponimia de Galicia (PTG). Fonte: PTG.³

novas tecnoloxías en sistemas de información xeográfica (SIX) para visualizalos. Deste xeito, coa publicación dos nomes dos lugares nun visor xeográfico ofrecíase, dunha maneira sinxela, a oportunidade de que calquera usuario de internet, por motivos persoais ou profesionais, puidese ver e consultar sobre foto aérea os nomes do noso territorio. Terrado Pablo (1999: 132) destacaba na súa obra *Metodología de la investigación en toponimia* que os topónimos son palabras que non teñen valor fóra do espazo físico en que naceron e en que viven, por iso era aconsellable acompañar os estudos toponímicos con mapas que ilustrasen a situación dos topónimos.

Con todo, a pesar da rendibilidade que ofrecía este novidoso sistema de situar os topónimos nun mapa dixital para a investigación en moitas disciplinas como a lingüística, a historia, a arqueoloxía, a botánica etc., a parte esencial deste método de recolleita seguía sendo a fiabilidade e exhaustividade da información recollida a través de enquisas orais en campo con persoas maiores nativas do territorio obxecto de estudo (López Boullón *et al.* 2007: 753-765).

O traballo de campo permitía, desde o punto de vista lingüístico, rexistrar a pronuncia dos nomes (abertura das vogais de grao medio, gheada, seseo, despalatalización, variantes fonéticas dun mesmo nome, variantes dialectais etc.), algo fundamental para posteriores estudos filolóxicos; resolver problemas gráficos (artigos) e de acentuación que presentan os topónimos rexistrados nas fontes escritas (mapas, catastro, documentos notariais etc.); diferenciar significados dun mesmo lexema segundo a área xeográfica; descubrir novo vocabulario xeográfico de uso común aínda non rexistrado nos dicionarios (os chamados xenéricos locais) etc.

³ <https://toponimia.xunta.gal/gl> [27.09.2024].

No plano xeográfico, o traballo de campo permitía situar correctamente os topónimos para corrixir a cartografía existente sobre o territorio galego e, dalgunha maneira, o estudo da interrelación entre os aspectos físicos e humanos da evolución da paisaxe e a súa caracterización.

Por último, tendo en conta o plano etnográfico e literario, nas enquisas de campo recolléronse de viva voz moitas lendas, etimoloxías populares e historias fantásticas ou reais que explicaban a orixe dun nome. Do mesmo xeito, tamén se tomaba nota da tradición oral (cantigas, coplas, refráns etc.) asociada a un topónimo. Todos estes datos recollíanse á man nun caderno e agora veremos que, coa nova aplicación Galicia Nomeada, poderemos facelo gravando audios ou vídeos desde o noso teléfono móbil.

Esta importancia do traballo de campo tamén foi sinalada por Terrado Pablo (1999: 28) nas conclusións obtidas do seu proxecto de investigación da toponimia de Ribagorza (Lleida, Catalunya):

Pero no puedo dejar de insistir en mi idea: la encuesta oral es siempre una fuente de información utilísima, muchas veces imprescindible. Y es que los mapas se hallan repletos de errores. Las obras de geografía e historia no nos dan la transcripción fonética de los topónimos. Las libretas de Hacienda contienen innumerables variantes del nombre de un mismo paraje, achacables frecuentemente a la impericia de quienes las han anotado [...]. Muchos de estos inconvenientes podrían evitarse si pisáramos el terreno y recogiéramos el nombre tal como lo pronuncia la gente que lo ha recibido de boca de sus padres, si observáramos la naturaleza del lugar, sus características, los vestigios de antiguas construcciones, el color de la tierra o el tipo de vegetación.

Coincidimos con Terrado (1999: 29) en que nas enquisas toponímicas precisaríanse tres especialistas en función dos obxectivos e intereses que se buscan: un cartógrafo preocuparíase pola situación exacta do topónimo (coordenadas e delimitación) e pola súa codificación xeográfica (regato, monte, fonte etc.); un filólogo daríalle máis importancia á transcripción fonética e a toda aquela información que axude a esclarecer a etimoloxía do nome; por último, un arqueólogo preocuparíase por observar o terreo e guiarse polos indicios que os topónimos lle dan para atopar antigos castros e xacementos arqueolóxicos.

Agora ben, na miña propia experiencia como traballador do PTG –3 anos como técnico de campo e 8 como coordinador dos traballos de campo– podo asegurar que, ademais dos imprescindibles coñecementos de fonética e de xeografía, o máis importante para facer unha boa recolleita está, por un lado, na actitude e interese con que afronta o traballo o investigador, e, por outro, na cantidade e calidade dos coñecementos que posúen os informantes sobre o espazo que habitan.

Nos 11 anos de vida do PTG fixeron traballo de campo técnicos de múltiples perfís profesionais, aínda que a meirande parte deles eran filólogos e xeógrafos. A conclusión á que chegamos coa experiencia adquirida naqueles anos⁴ foi que o segredo dunha produtiva enquisa toponímica radica fundamentalmente no factor humano.

No caso do/a **investigador/a** cómpre que sexa nativo da zona de recolleita, coñecido pola veciñanza e coñecedor do terreo que pisa, do carácter dos seus habitantes, da súa fala e do seu vocabulario⁵, das súas actividades profesionais, dos seus costumes e tradicións. É fundamental que teña bo carácter e que empatice coa xente para gañar a súa confianza e, deste modo, espremer ao máximo a súa sabedoría; ser un grande observador da paisaxe para preguntarlles aos informantes por aquelas cousas que eles poden considerar intranscendentes; e, sobre todo, ter moita curiosidade, interese e ganas de aprender dos que pensan que non poden ensinarnos nada.

No que respecta aos/ás **informantes**, cómpre buscar as persoas idóneas de cada zona preguntando aos propios veciños e veciñas, aos alcaldes e concelleiros, aos párrocos etc. O perfil idóneo de informante adoita ser o dunha persoa maior, que naceu, viviu e traballou toda unha vida no mesmo territorio, na terra ou no mar; que aínda está en boas condicións físicas e mentais; que teña dispoñibilidade horaria etc. Ademais do contacto directo co territorio por profesión (agricultor, gandeiro, mariñeiro, mariscadora etc.) ou por afección (cazador, pescador etc.), é imprescindible que manifesten unha boa predisposición para dar unha información de calidade ao recoñecer a importancia e utilidade do traballo que estamos realizando, unha herdanza cultural que deixan para as vindeiras xeracións.

Respecto dos **métodos de enquisa**, tivemos a oportunidade de experimentar varios en función das distintas áreas de traballo, que se planificaron analizando previamente os seguintes factores: se se trata dunha zona rural, urbana ou litoral; se son zonas de intenso minufundismo, zonas onde se fixo a concentración parcelaria ou son áreas extensas de monte de propiedade comunal; a densidade de poboación e a súa idade; o tipo de actividades socio-económicas predominantes na zona; e, por último, unha cuestión moi importante, que é a orografía do terreo, a ter en conta pola maior ou menor dificultade de movemento dos informantes para localizar *in situ* os nomes (ex.: nas serras ou no mar).

⁴ Para máis información sobre as enquisas toponímicas en campo véxanse os artigos de Feijoo Ares (2007), Castro Castedo (2007), López Boullón (2007), López Macías (2007), Vázquez López (2007).

⁵ Se o investigador non sabe que é unha *cañada*, un *corgo*, unha *canella*, un *ulleiro*, unha *fraga* etc. (xenéricos locais usados no sueste ourensán para facer referencia respectivamente a unha *valgada*, un *lameiro*, unha *corredoira*, unha *fonte* e un *penedo*) de nada serven as explicacións que lles dean os informantes á hora de localizar ou delimitar un topónimo. Ademais, tamén se evita a habitual confusión entre topónimos e apelativos comúns.

Tras analizar todos estes factores e despois de familiarizarse coa correspondencia existente entre a fotografía aérea e a realidade xeográfica que figura na imaxe, no PTG puxéronse en práctica diferentes estratexias de enquisa toponímica que podemos resumir basicamente nestes tres métodos.

- A **enquisa estática**: consistía en reunir a varios informantes arredor dunha mesa; un ou varios interpretaban a foto para situar correctamente na fotografía aérea en papel os topónimos que achegaban entre todos. Deste xeito tamén se contrasta a pronuncia e a localización dos nomes. Daba moi bo resultado o que nós chamabamos o “trío ideal” formado por un avó ou avoa, un fillo ou filla e un neto ou neta; os máis novos eran quen de recoñecer o territorio da súa contorna nas fotos e os maiores fornecían os nomes de cada anaco de terra. Este método empregouse en zonas rurais e urbanas resultando produtivo e cómodo, pois en pouco tempo a cantidade de información rexistrada era grande. Con todo, non era o método máis fiable.
- A **enquisa itinerante**: consistía en percorrer os camiños e os montes de cada aldea con informantes maiores que non se orientaban sobre o plano en papel para que o investigador de campo fose situando na ortofoto os nomes daqueles espazos que ían vendo e pisando. Tamén se buscaban lugares altos desde onde divisar zonas amplas do territorio para sinalar varios nomes desde un mesmo punto. Era o método máis lento, pero sen dúbida o máis fiable para a localización dos topónimos. Ademais, o feito de pisar o terreo facía que os informantes se lembrasen de moitos máis nomes, sobre todo daqueles puntuais como fontes, pozas, penedos, minas etc. que na fotografía aérea non se distinguían. Este foi o método máis empregado en zonas rurais e montañosas, cunha poboación escasa e avellentada, pero tamén nas zonas de litoral, onde o investigador percorría a costa ou ía ao mar en barco cos vellos mariñeiros para situar os nomes das pedras e baixos que non se apreciaban na foto por estaren debaixo da auga. Este tipo de enquisa estaba mediatizada pola meteoroloxía, pola dispoñibilidade horaria e polo estado de saúde dos informantes.
- A **enquisa mixta**: trátase dun sistema mixto entre os dous métodos que acabamos de expoñer; a parte do territorio con propiedades cultivadas máis próxima aos núcleos de poboación facíase de forma estática, pois as parcelas resultaban facilmente recoñecibles na ortofoto, e as zonas de monte ou de mar recollíanse co sistema itinerante. Este método foi empregado por todo o territorio galego.

Poderíamos dedicarlle centos de páxinas ás experiencias de recollida acontecidas nos 11 anos que estivo activo o PTG, pero non é este o obxecto desta comunicación. Aquí soamente pretendemos facer fincapé en que o traballo de campo é o mellor

método de recolleita de toponimia –igualmente válido para recoller os topónimos a través da nova aplicación Galicia Nomeada–, sobre todo porque rexistraremos unha gran cantidade de nomes que non están nos documentos nin na cartografía, que só teñen existencia na memoria e nas vivencias dos nosos maiores. Este resultado só se consegue “bebendo de fonte limpa” e, neste caso, non é outra que a sabedoría das persoas que usaron toda unha vida ou mesmo bautizaron (pastores nas serras e mariñeiros no litoral) eses nomes que singularizan e humanizan a nosa terra e o noso mar.

Resultados do PTG en 11 anos de traballo (2000-2011)

A continuación ofrecemos algunhas cifras do resultado dos traballos de recoleita, normativización e dixitalización de microtoponimia galega levados a cabo nos anos que estivo activo o PTG.

- Número total de concellos onde se fixo traballo de campo: **172** (de 313 concellos que ten Galicia actualmente).
- Número de concellos onde se rematou o traballo de campo en todo o seu termo territorial: **113**.
- Número de concellos onde se fixeron actos de exposición pública dos mapas toponímicos: **18**.
- Número total de topónimos recollidos en bases de datos e situados en fotografías en papel: **+ 425.817**.
- Número de topónimos dixitalizados e publicados no antigo visor chamado “buscador de topónimos” da *web* Toponimia de Galicia: **+ 200.000**.
- Número de topónimos revisados e normativizados pola Ponencia de Estudos da Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia: **+ 200.000**.
- Porcentaxe do territorio galego recollido nesta etapa do PTG: **30%**.

Nesta etapa de vida do PTG, o traballo de campo foi moi irregular, pois dependía dos orzamentos cos que contaba anualmente o proxecto para contratar e formar os técnicos que farían as enquisas de campo, así como do escaso tempo que estaban contratados pola lentitude dos trámites administrativos á hora de facer as convocatorias públicas e resolver os procesos. Nos primeiros anos traballaron moitos técnicos de distintas especialidades principalmente a través do Plan Labora (2002-2005), un plan de fomento do emprego entre os menores de 30 anos levado a cabo pola Xunta de Galicia a través de convenios de colaboración coa Administración local (VV. AA. 2005: 55-64). Concretamente, houbo técnicos colaborando nos traballos de recolleita de microtoponimia a través do Labora en 81 concellos galegos. En anos posteriores conseguíuse ter un equipo relativamente estable duns 15 técnicos

(filólogos e xeógrafos). Nos últimos dous anos de vida do PTG os contratos eran por lotes de traballo que se licitaban para traballadores autónomos e empresas.

Traballouse en distintos puntos do país, sen ningún plan estratéxico para completar zonas, concellos ou comarcas. A implicación por parte de alcaldes e concelleiros tamén foi moi distinta e nada tivo que ver con cores políticas. A calidade e cantidade da recolleita dependeu, como xa comentamos antes, do grao de implicación e interese tanto dos técnicos de campo coma dos informantes elixidos, circunstancias que orixinaron resultados moi distintos duns lugares a outros do país.

2. A METODOLOXÍA DIXITAL DO NOVO PROXECTO COLABORATIVO GALICIA NOMEADA (2019 EN DIANTE)

O PTG deixou de estar activo no ano 2011 por motivos que nos levaría moito tempo explicar e que, quizais, resulten difíciles de entender se temos en conta que era un proxecto punteiro a nivel estatal no que á recolleita e catalogación de topónimos se refire.

Desde ese ano, o proceso de recollida de microtoponimia en Galicia quedaba en mans de particulares, asociacións ou institucións, que utilizaban distintos métodos sen contar con asesoramento técnico e lingüístico nin coas ferramentas informáticas necesarias para integrar, de forma homoxénea, esa información no banco de topónimos normativizados e xeorreferenciados de toda Galicia (Feijoo Ares 2016: 194-198).

Ante esta variedade de iniciativas particulares xurdidas pola alarmante perda da nosa toponimia menor e da tradición oral asociada e ela, impoñíase a necesidade de crear unha ferramenta común para todos, cunha metodoloxía predefinida para almacenar os datos toponímicos de forma estandarizada a nivel europeo⁶. De maneira que se converteu nunha teima para min tocar en todas as portas que fosen necesarias para facerlles ver aos responsables das políticas culturais da nosa comunidade a necesidade de continuar con este proxecto amosándolles o deseño da nova ferramenta, creado dende a miña experiencia nos anos de traballo do PTG, así como a rendibilidade desta información cultural para a Administración pública, para o mundo da investigación e para a sociedade en xeral. Teño que dicir que a maior receptividade e sensibilidade cara ao potencial deste proxecto atopeino no

⁶ A base de datos coa toponimia normativizada de Galicia deberá respectar os estándares establecidos polo Grupo de Expertos das Nacións Unidas en Nomes Xeográficos (UNGEGN), segundo a Directiva INSPIRE (2007/2/CE), que establece un modelo de datos común para a información espacial en toda a Comunidade Europea. Deste xeito, os nosos topónimos serán interoperables nas infraestruturas de datos espaciais a nivel mundial.

secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García, e na directora da Axencia para a Modernización tecnolóxica de Galicia (Amtega), Mar Pereira, xunto con María José García Sexto, directora da Área de Administración Dixital deste organismo.

O auxe que estaban tendo nas últimas décadas os sistemas de información xeográfica para situar calquera elemento do patrimonio cultural e o aumento da participación cidadá na elaboración destas cartografías colectivas, creaban o escenario perfecto para deseñar un proxecto cultural colaborativo co obxectivo de salvagardar e difundir a microtoponimia galega. Este novo proxecto cultural, que lle daría continuidade ao desaparecido PTG, cristalizaría a finais do ano 2019 coa publicación da plataforma Galicia Nomeada e do novo portal *web* Toponimia de Galicia⁷.

Estas dúas ferramentas informáticas, a primeira pensada para a recolleita e a segunda para a divulgación da toponimia galega, foron creadas grazas ao financiamento da Unión Europea, a través do Programa de Cooperación Interreg VA España-Portugal (POCTEP 2014-2020)⁸, que se incardinaba no Proxecto 0358 GEOARPAD⁹ “Patrimonio cultural da Eurorrexión Galicia-Norte de Portugal”. Tratábase dun proxecto común entre España e Portugal sobre a dixitalización do patrimonio cultural colectivo no que participaron, por parte de Galicia, a Secretaría Xeral de Política Lingüística, o Instituto de Estudos do Territorio, a Axencia para a Modernización Tecnolóxica de Galicia e a Real Academia Galega.

A plataforma Galicia Nomeada, da que me sinto dalgunha maneira o seu deseñador e da que actualmente son o seu administrador, naceu coa finalidade de construír entre todos os galegos e as galegas, a través das novas tecnoloxías, o maior e mellor mapa toponímico co que pode contar un país, un manto de información lingüística e histórica sobre o noso territorio que será de enorme utilidade para a xestión e promoción cultural de Galicia.

A continuación exporemos as características xerais da aplicación e as súas funcionalidades específicas. Como veremos, permite simplificar en gran medida os procesos que percorrían os topónimos desde que se rexistraban en campo ata que se publicaban na rede seguindo a metodoloxía manual do PTG.

A nova plataforma dixital Galicia Nomeada posibilita a optimización de tempo, de recursos materiais e humanos, e reduce as 8 fases de traballo do PTG basicamente a dúas: agora a persoa, asociación ou organismo colaborador fará o traballo

⁷ Ver noticia do acto de presentación pública da plataforma colaborativa Galicia Nomeada e do novo portal *web* Toponimia de Galicia neste enlace: <https://toponimia.xunta.gal/gl/nova/presentada-galicia-nomeada-plataforma-colaborativa-de-recolla-toponimica>.

⁸ Para máis información consúltese este enlace <https://2007-2020.poctep.eu//es/inicio-2014-2020>.

⁹ Para máis información sobre o GEOARPAD consúltese este enlace <https://www.geoarpad.eu/gl>.

de campo xeolocalizando os nomes a través dos seus dispositivos móbiles ou do ordenador da súa casa; o contraste e a verificación da información farase, por un lado, a través dos propios usuarios rexistrados nunha mesma parroquia ou concello e, por outro, coa intervención dos revisores especialistas en toponimia da RAG, que corrixirán e validarán lingüisticamente os topónimos xunto coa información gráfica, documental e audiovisual achegada na súa ficha.

No que respecta ao traballo de campo, reiteramos que a metodoloxía exposta nas páxinas anteriores utilizada na época do PTG segue sendo igualmente válida e eficaz para realizar as enquisas toponímicas *in situ* coas persoas maiores que posúen o coñecemento dos topónimos, pero agora estes situaranse directamente na ortofoto dixital sen necesidade da foto en papel, da libreta de campo ou das fichas manuais. Tamén se xoga actualmente coa vantaxe de que cada colaborador rexistrado na plataforma adoita introducir os nomes que mellor coñece, os da aldea na que se criou ou na que vive, os das súas propiedades ou da súa familia, converténdose así en investigador e informante ao mesmo tempo.

A aplicación Galicia Nomeada ten unha versión de escritorio para PC¹⁰ e unha *app* para dispositivos móbiles que se pode descargar desde o *Play Store* para o sistema operativo Android ou na *App Store* para iOS (Fig. 10). Conta con dúas interfaces distintas, unha para os usuarios colaboradores, que será a que veremos aquí, e outra para os técnicos especialistas en toponimia da RAG que administramos a plataforma e revisamos a información.

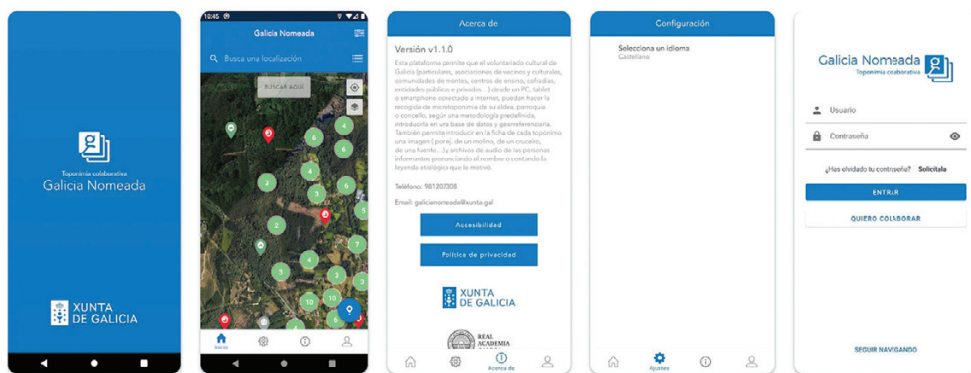


Fig. 10 App Galicia Nomeada para dispositivos móbiles.¹¹

¹⁰ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/inicio> [27.09.2024].

¹¹ <https://play.google.com/store/apps/details?id=gal.xunta.galicianomeada&hl=pl&gl=ES> [27.09.2024].

Para colaborar neste proxecto, cómpre solicitar unha conta de usuario cubrindo un formulario cos datos de contacto ou os do colectivo a quen se representa (centro escolar, asociación veciñal, asociación cultural, comunidade de montes, concello, empresa etc.). Neste formulario, ademais dos datos persoais indícanse os motivos que nos levan a participar no proxecto e as aldeas, parroquias ou concellos en que imos traballar. Unha vez recibida a solicitude de colaboración, procuramos habilitar a conta coa maior brevidade posible e enviamos unha mensaxe de benvida ao usuario co manual de instrucións desta ferramenta anexo.

A versión de escritorio conta coas seguintes pestanas (Fig. 11):

- **Inicio:** explícanse brevemente os obxectivos do proxecto.
- **Explora e colabora:** é a interface de consulta e de traballo, pois aquí está o visor desde onde facer consultas sobre os topónimos recollidos ata o momento no territorio galego, achegar novos nomes ou incorporar nova información sobre os existentes. Tamén se poderán realizar suxestións para modificar a súa forma gráfica, a súa pronuncia ou a súa situación.
- **Como colaborar:** contén unha breve indicación de como se pode colaborar neste proxecto, ver o número de usuarios/as rexistrados e o número total de topónimos achegados por estas persoas, ademais dos datos de contacto (teléfono e correo electrónico) dos revisores.



Fig. 11 Pantalla principal da versión de escritorio de Galicia Nomeada.
Fonte: Galicia Nomeada.¹²

¹² <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/inicio> [27.09.2024].

- **Xogo:** trátase dun xogo interactivo con varios niveis de dificultade que lles permite aos usuarios coñecer mellor o territorio no que viven, os nomes das aldeas ou dos elementos de interese cultural e onde están situados.
- **Caixa de suxestións:** formulario onde facer suxestións sobre o funcionamento da plataforma (melloras, erros detectados, problemas de conexión etc.)
- **Podium:** nesta pestana podemos ver a listaxe das 10 persoas ou organismos colaboradores que máis topónimos achegaron, os 10 topónimos máis visitados ou consultados no visor e un mapa de Galicia co número de achegas feitas en cada concello.

A partir de agora centraremos esta breve explicación na pestana *Explora e colabora*, xa que é a zona de traballo propiamente dita desde a que consultaremos e introduciremos os topónimos.

Como localizamos a zona de traballo ou de consulta desexada?

Existen dúas formas de buscar o concello, a parroquia ou a aldea que desexamos consultar: pasando o cursor por enriba dos concellos do territorio galego para ver os seus nomes ou facendo unha busca territorial co sistema de filtro avanzado (Fig. 12).

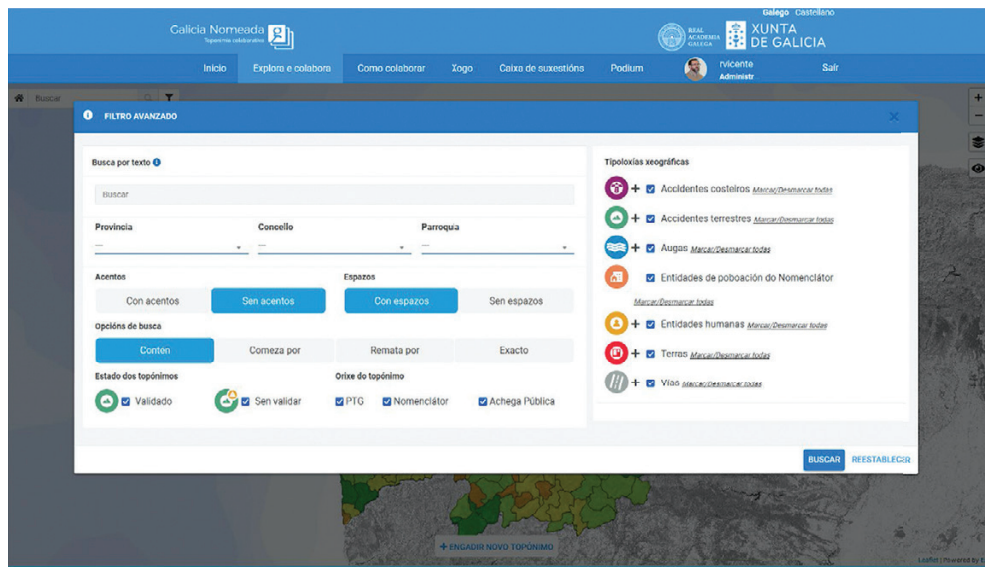


Fig. 12 Filtro avanzado para facer consultas sobre os topónimos do visor de Galicia Nomeada. Fonte: Galicia Nomeada.¹³

¹³ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

Como se pode observar na figura anterior, este filtro avanzado tamén nos permite situar topónimos tendo en conta outros criterios de busca, ademais do da localización territorial. Deste xeito, podemos buscar un topónimo pola súa forma completa ou só por unha parte utilizando as opcións *contén* (ex.: *agra*), *comeza por* (ex.: *cot-*), *remata por* (ex.: *-obre*), e *exacto* (ex.: *O Milladoiro*); introducir criterios referidos aos acentos; aos espazos; a unha tipoloxía xeográfica concreta (*fonte*, *areal*, *penedo*, *regueiro* etc.); ao estado de revisión do topónimo (*validado* ou *en revisión*); e á procedencia do topónimo (base de datos do PTG, base de datos do *Nomenclátor de Galicia* ou achega pública a través de Galicia Nomeada).

Para visualizar os nomes enriba do espazo que identifican faremos sucesivos *zoom*. Segundo vaiaamos aumentando a escala da fotografía aérea deixarán de verse os números para aparecer os topónimos naquelas zonas onde xa están recollidos (Fig. 13). De non estaren rexistrados, veremos a fotografía aérea limpa. Chegados a este punto, podemos engadir un novo topónimo, suxerir unha modificación sobre un topónimo que xa está rexistrado ou achegar nova información sobre el, tal e como indicaremos a continuación.

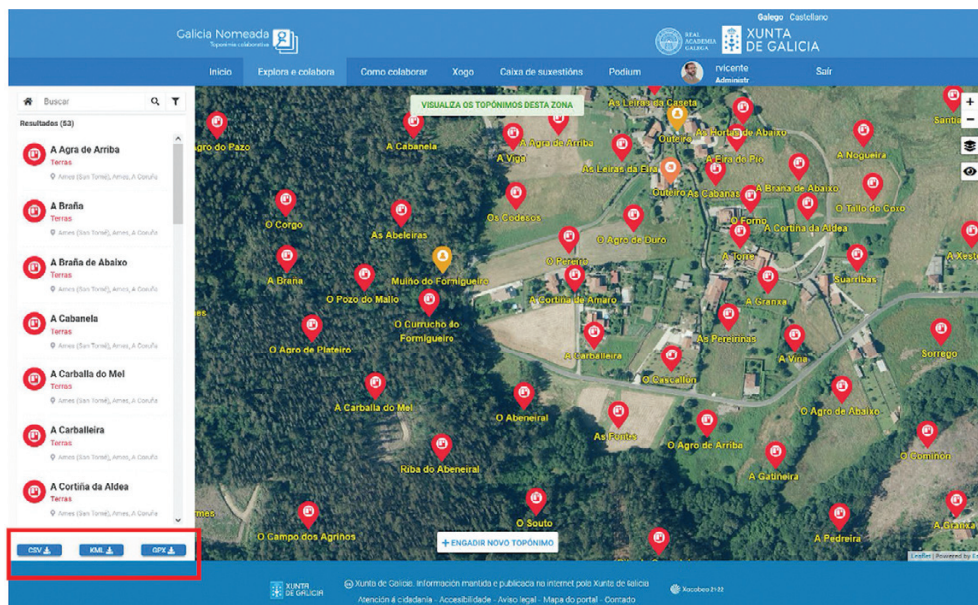


Fig. 13 Imaxe do visor que amosa a escala máis alta na que se poden ver perfectamente os topónimos dunha zona xa recollida. Fonte: Galicia Nomeada.¹⁴

¹⁴ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

As diferentes cores e símbolos das iconas que acompañan os topónimos indican a súa clasificación xeográfica (*entidades de poboación do Nomenclátor, entidades humanas, accidentes terrestres, accidentes costeiros, augas, terras e vías*). Se os topónimos están en cor vermella significa que aínda non foron revisados, pero se están en cor amarela indica que xa foron validados lingüisticamente por un revisor especialista en Toponimia.

Na marxe esquerda da pantalla aparece a listaxe de topónimos resultado dunha busca concreta. Ao final desa listaxe existen tres iconas que corresponden aos distintos formatos nos que podemos descargar os resultados da busca: **csv**, **kml** e **gpx**.

Como seleccionar fotografías aéreas de distintos anos e capas cartográficas con información toponímica?

Na marxe dereita do visor, ademais dos botóns de *zoom*, hai outros dous botóns que teñen distintas funcións:

- Botón **“Capas”**: permite escoller entre ortofotos do PNOA (Plan Nacional de Ortofotografía Aérea) de distintos anos, entre as que salientamos a capa do voo americano de 1956 (Fig. 14). Ademais, pódese poñer de fondo a cartografía do Instituto de Estudos do Territorio (IET), a planimetría do Catastro de Rústica ou a cartografía do Instituto Xeográfico Nacional a escala 1:25.000. Tamén permite activar e desactivar a capa cos lindes parroquiais e marcar as rutas oficiais do Camiño de Santiago que atravesan Galicia.
- Botón **“Etiquetas dos topónimos visibles”**: serve para eliminar as etiquetas dos topónimos, quedando só dispoñibles as iconas. Esta función resulta moi útil cando se traballa nunha zona cunha densidade tan alta de topónimos que dificulta a súa visión ao solapárense as letras. Para ver os topónimos só hai que pulsar na icona correspondente e xa nos aparecen os seus datos na marxe esquerda.

Como engadir un novo topónimo?

Para introducir un novo nome no visor abonda con premer o botón **“+ engadir un novo topónimo”** e soltar a icona de cor azul (logo pasa a cor amarela) aproximadamente no medio da área ou espazo que identifica. Na marxe esquerda aparecen os campos que debemos cubrir coa información lingüística, xeográfica, gráfica etc. sobre ese nome (Fig. 15). A continuación veremos cales son estes campos, uns de carácter obrigatorio e outros opcional.

- **Nome do topónimo**: no botón de información ofrécese unha pequena guía de como se debe rexistrar e escribir cada nome. Loxicamente, este campo é obrigatorio.



Fig. 14 Pantalla onde se visualizan 2 capas distintas (ortofoto 2017 e voo americano 1956) que evidencian o crecemento urbanístico da entidade de poboación chamada *Bertamirás*, na parroquia de Ortoño, no concello de Ames (A Coruña).¹⁵

- **Tipoloxía xeográfica:** outro campo obrigatorio que permite clasificar os topónimos segundo a realidade xeográfica que identifican actualmente, é dicir, se son pedras, fontes, muíños, camiños, leiras, montes, valgadas, praias etc.,

¹⁵ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

independentemente do seu significado. Por exemplo, un topónimo como *O Carballal*, que na súa orixe estaría motivado por identificar un lugar poboado de carballos, se cadra hoxe está todo dedicado a “cultivo”, por tanto, esta última é a tipoloxía que debemos escoller.

Presenta un cadro de diálogo despregable con 6 grandes grupos (*entidades humanas, accidentes terrestres, accidentes costeiros, terras, augas e vías*). Ao premer nun deles, descobre un segundo despregable (e nalgúns casos ata un terceiro) con múltiples subcategorías xeográficas. Por problemas de espazo neste artigo, non podemos poñer as táboas con todas esas tipoloxías xeográficas.



Fig. 15 Pantalla en que se ve como engadir un novo topónimo (icona amarela), coa ficha de datos para cubrir na parte esquerda e coa delimitación do espazo que identifica (área de cor azul).¹⁶

- **Fonética:** este campo obrigatorio está destinado a rexistrar unha información moi valiosa para os lingüistas, a pronuncia do topónimo, e pode facerse de dous xeitos. Aquelas persoas que posúan coñecementos filolóxicos poderán facer unha transcripción empregando os símbolos do Alfabeto Fonético Internacional (AFI) ou unha pseudo-transcripción usando os símbolos que propoñemos no cadro despregable da ficha. No entanto, para as persoas que non estean familiarizadas con este sistema, que son a maioría, o máis sinxelo é gravar

¹⁶ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

un audio co teléfono móbil e engadilo en formato mp3 na ficha do topónimo a través do botón “seleccionar arquivos”, se están traballando coa versión para PC desta aplicación. Se estamos introducindo o topónimo a través da *app* para dispositivos móbiles, xa existe un botón chamado “novo audio” para gravar directamente *in situ* a pronuncia do informante.

O ideal para o equipo de revisores sempre é escoitar a gravación dunha persoa nativa do lugar onde se reflicta fidedignamente a pronuncia real e viva do nome, polo que recomendamos esta segunda opción. Naqueles casos en que existan distintas realizacións dun mesmo topónimo (ex.: *Verdecado* / *Verducido* / *Vordecido* etc.), é necesario rexistralas todas neste apartado de fonética para que quede constancia desa riqueza lingüística que ten o noso idioma.

- **Información extra (descricao):** neste campo opcional podemos incluír en formato texto as lendas, etimoloxías populares, coplas, ditos, refráns... asociados a ese topónimo ou calquera información que aclare o seu significado. Agora ben, esta información tamén se pode engadir en formato audio ou nun arquivo en .pdf a través do apartado “anexar ficheiros” da ficha do topónimo. Do mesmo xeito, podemos agregar ligazóns de internet, como a localización dun vídeo toponímico nun portal de aloxamento gratuito (tipo *YouTube*) ou a explicación da etimoloxía dun nome recollida nunha páxina *web*.
- **Anexar ficheiros:** este campo está pensado para engadir fotografías, audios, vídeos, arquivos en .pdf etc. con información documental e audiovisual sobre o topónimo. Obviamente é opcional.
- **Debuxar xeometría:** esta función serve para debuxar o perímetro do conxunto de parcelas ou da área aproximada que identifica un topónimo (Fig. 15), malia non ser obrigatorio o seu uso.

Unha vez cubertos os datos obrigatorios da ficha dun topónimo podemos gardala como borrador, en caso de que queiramos achegar novos datos posteriormente ou modificar os datos iniciais antes de enviárllela aos revisores, quedando soamente almacenada na conta da persoa colaboradora; ou podemos premer no botón “gardar e enviar”. Nesta segunda opción, o sistema xera unha ficha de topónimo que se envía directamente á base de datos interna dos técnicos revisores para que procedan á súa corrección e validación (Figs. 16 e 17).

Con todo, enviala aos revisores non impide que o colaborador poida acceder posteriormente a esa ficha de topónimo desde o apartado “as miñas achegas” e engadir información complementaria nela. O sistema sempre notificará os novos cambios nunha ficha de topónimo para que os revisores os supervisen e validen.

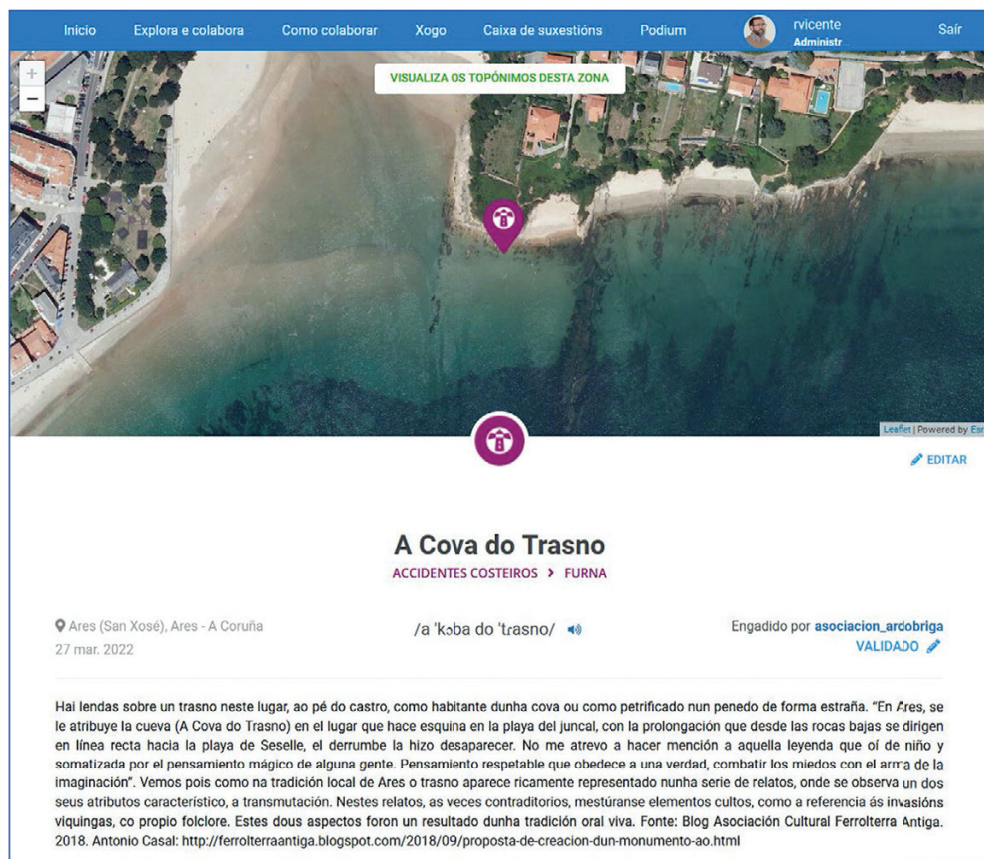
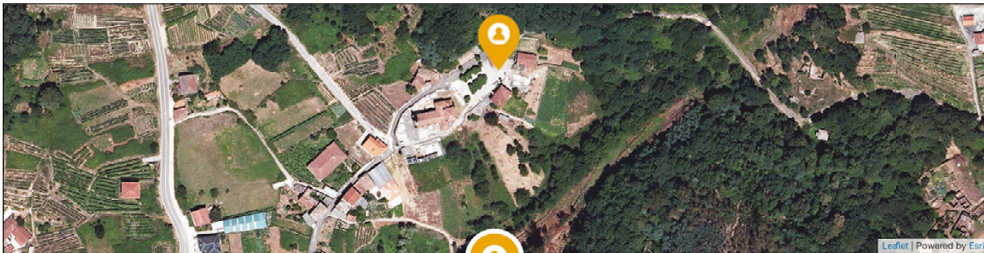


Fig. 16 Ficha do topónimo *A Cova do Trasno* (concello de Ares, A Coruña) introducido pola Asociación cultural Ardóbriga, que contén un audio coa pronuncia e coa lenda, que tamén aparece escrita en texto.¹⁷

Como facer suxestións sobre topónimos xa introducidos no sistema por outros/as usuarios/as ou procedentes doutras fontes?

Todos os usuarios e usuarias rexistrados na plataforma Galicia Nomeada poden suxerir un cambio nun topónimo xa rexistrado, ben sexa a nivel lingüístico (uso do artigo, pronuncia distinta etc.), ben a nivel xeográfico (está mal situado respecto da área que identifica etc.) ou, simplemente, notificar que non teñen constancia da existencia dese nome na zona. Quede ben claro que son simplemente suxestións –por

¹⁷ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/toponimos/fichapublica/38274000204438> [27.09.2024].



Leaflet | Powered by Esri

SUXERIR CAMBIO

O Humilladoiro

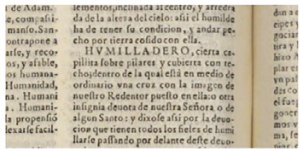
ENTIDADES HUMANAS > ELEMENTOS DE INTERESE CULTURAL > CRUCEIRO / CRUZ / PETO DE ÁNIMAS

Rabiño (San Bieito), Cortegada - Ourense
12 mar. 2022

/o umi'la'dojro/

Engadido por Delouredo
VALIDADO

Ideas expostas no artigo 'O Humilladoiro de San Bieito do Rabiño (Cortegada-Ourense) e os petos de ánimas que del se benefician', escrito por Xoán Ibáñez Rodríguez. Lido gracias a Fernando Avila. Nada máis comezar establece a diferenza entre milladoiro e humilladoiro, deixando claro que este ten entidade de seu e non precisa estar relacionado con aquel. Por que quere comezar así? Porque na entrada da igrexa, conforme se sube desde Cortegada, hai un cartel que di que milladoiro é orixe de humilladoiro. Grazas á definición que descobre o autor, podemos dicir que non, ou que non necesariamente. Rabiño non é diminutivo, se non unha amalgama de "por riba do Miño". A continuación, comeza a investigación sobre o humilladoiro, do cal non sabemos data, pero atrevéase a dicir que ben pode ser da segunda metade do s.XIX. Situado a uns 50 metros da igrexa, fóra do adó. É de planta cuadrangular, duns 6 metros de lado. As columnas, con arcos de medio punto, deixan ver polos catro lados o cruceiro interior. Está cuberto, cun precioso traballo interior de nervios e medallóns pétreos. Moitos aínda lembramos como estaba antes de que restaurasen o monumento e o deixasen tan ben como agora está. Antes, catro paredes de madeira pechaban o cruceiro e creo que só se abría unha nos días de festa. Haba alí un lugar onde comprar exvotos de cera.




Ainda non hai audio da fonética para este tpónimo.

PDF Humilladoiro.pdf humilladoiro san Benito.pdf

Fig. 17 Ficha do topónimo *O Humilladoiro* (concello de Cortegada, Ourense), que contén fotografías e documentación antiga.¹⁸

outra parte moi necesarias para contrastar os datos— e que ninguén vai poder cambiar ou modificar topónimos de forma unilateral. Cando estas reclamacións chegan aos revisores, estes iniciarán un proceso de investigación e de contraste desa

¹⁸ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/toponimos/fichapublica/38274000203256> [27.09.2024].

información con outros usuarios e con outras fontes de información documental, cartográfica e oral antes de facela efectiva. Segundo cal sexa o resultado desta investigación, a suxestión será tida en conta e aplicados os cambios ou será desestimada explicándolle ao usuario cales foron os motivos para non aceptala.

No caso de suxestións lingüísticas relativas a cambios en topónimos oficiais de aldeas ou parroquias, serán os e as académicas do Seminario de Onomástica da RAG quen as revisen, pois calquera cambio neses topónimos implicaría un novo ditame oficial e unha modificación no *Nomenclátor* oficial de entidades de poboación de Galicia¹⁹.

Estes son os tres tipos de suxestións que podemos facer a través da aplicación:

- **Modificación de campos:** úsase para suxerir cambios na información existente nos campos chamados *nome do topónimo*, *fonética*, *tipoloxía* e *descrición*.
- **Localización diferente:** permite notificar que un topónimo non está ben situado respecto do centro da área que identifica. Para indicar a localización correcta, teremos que premer a icona do topónimo e arrastralo ata unha nova posición (Fig. 18). A situación orixinal do topónimo sobre o que se fixo a suxestión veciños da zona ou con outros/as usuarios/as da plataforma que vivan na mesma parroquia se este cambio é pertinente.

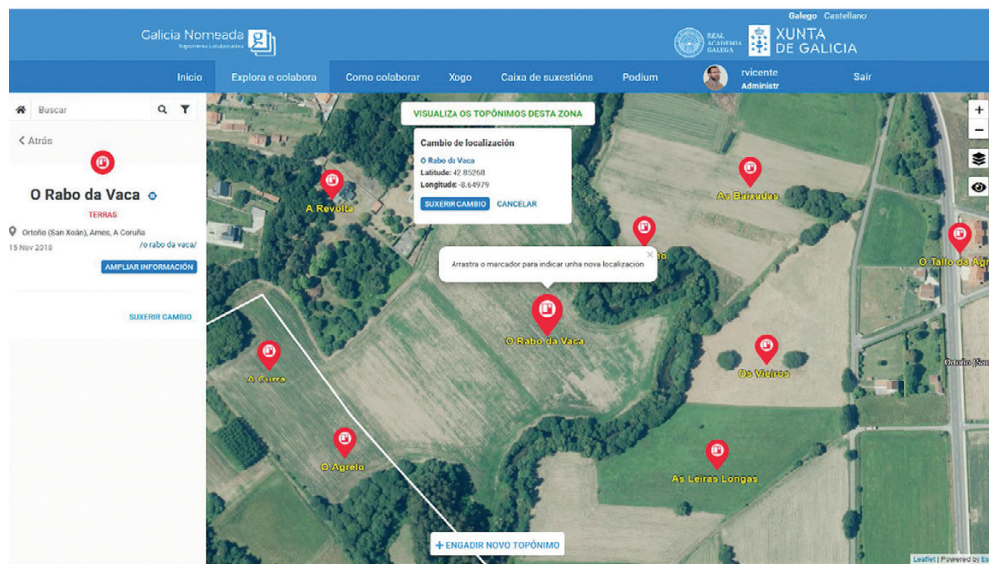


Fig. 18 Pantalla onde se ven as coordenadas do topónimo que desexamos modificar e as indicacións para movelo de posición. Fonte: Galicia Nomeada.²⁰

¹⁹ Pode consultarse nesta ligazón <https://www.xunta.gal/toponimia-e-nomenclator>.

²⁰ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

- **Non existe o topónimo:** con esta suxestión pódese propoñer que un nome sexa eliminado, ben porque se meteu repetido, porque a persoa colaboradora nunca escoitou ese nome na zona (isto non significa que non exista) ou ben porque é claramente un invento, un insulto ou unha palabra malsoante froito da picaresca ou do pouco siso dalgún usuario. É moi importante facer este tipo de suxestións con moita responsabilidade, pois cómpre ter a completa certeza de que un topónimo non existe antes de atreverse a propoñer a súa eliminación.

Como podemos ampliar información sobre un topónimo xa introducido no visor?

Por último, unha persoa rexistrada en Galicia Nomeada tamén pode ampliar a información existente na ficha dun topónimo xa validado, engadido por ela ou por outra persoa. Para facer isto temos que premer no topónimo desexado para que apareza na marxe esquerda do visor a súa ficha reducida. Aí atoparemos un botón chamado “ampliar información” (Fig. 19) que nos levará á ficha completa do nome e nela ofrécense estas opcións: “engadir imaxes”, “engadir audio da fonética” e “engadir ficheiros”.

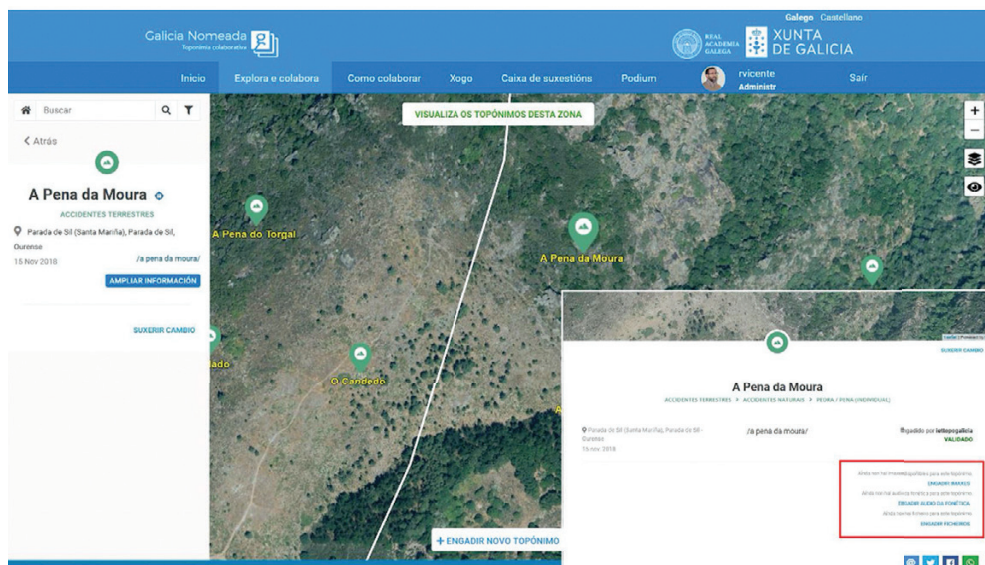


Fig. 19 Pantalla onde se ve o botón para “ampliar información” sobre un topónimo existente no visor. Fonte: Galicia Nomeada.²¹

²¹ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

O lector deste artigo xa se estará facendo unha idea da ardua tarefa que supón para o equipo técnico de especialistas da RAG revisar e validar toda esta información que achegan os colaboradores e colaboradoras de Galicia Nomeada. Non só temos que corrixir e transcribir en moitos casos os topónimos, senón comprobar a súa veracidade, revisar a pertinencia e adecuación de toda a información gráfica e visual achegada nas súas fichas e contrastar a súa localización. Ante os múltiples casos de discrepancia entre variantes dun mesmo topónimo ou entre as diferentes localizacións, se os documentos e mapas dos que dispomos non nos achegan unha solución clara, temos que botar man de chamadas telefónicas á veciñanza da zona para resolver o conflito antes de validar o topónimo. E isto non sempre é doado. O feito de que esteamos neste momento soamente tres especialistas para facer este inmenso traballo, supón que a revisión e validación das achegas públicas se demore varias semanas, pois queremos facer este labor coa máxima responsabilidade e profesionalidade que se espera de nós.

Estas son as principais funcións da aplicación Galicia Nomeada explicadas dun xeito moi resumido. Chegados a este punto, o propio era falar das múltiples funcionalidades da outra interface da ferramenta creada para o perfil de revisor, pero será noutra ocasión e noutro artigo onde as deamos a coñecer.

RESULTADOS DE GALICIA NOMEADA DESPOIS DE TRES ANOS DE PARTICIPACIÓN CIDADÁ

Pasados os tres primeiros anos de existencia do proxecto colaborativo Galicia Nomeada —e cunha pandemia polo medio que limitou radicalmente o contacto cos nosos maiores—, podemos asegurar que a iniciativa tivo unha estupenda acollida entre a poboación galega e está sendo un éxito de participación, non só por parte dos que viven en Galicia senón tamén polos emigrantes galegos repartidos por todo o mundo e que levan os nomes da terra gravados no corazón. Os datos que ofrecemos a continuación son unha pequena mostra disto. É unha mágoa non poder reproducir neste espazo os centos de mensaxes recibidas dando os parabéns pola idea, a ferramenta e o inmenso traballo realizado polos que estamos detrás desta plataforma.

– Colaboradores/as rexistrados/as: **3.134** (dato²² correspondente ao día 5 de maio de 2023).

²² Aquí ofrecemos o dato das contas de usuario rexistradas, pero o número de persoas colaboradoras é moi superior. O motivo é que a maioría dos colectivos que participan no proxecto (colexios, asociacións veciñais e culturais, concellos, comunidades de montes, confrarías etc.) danse de alta cunha única conta, pero introducen topónimos ducias de persoas a través dela.

- Por colectivos: máis de **70** centros de ensino / **52** asociacións veciñais e culturais / **19** comunidades de montes / **5** confrarías.
- Topónimos achegados: **59.280**.
- Validados polo equipo técnico de especialistas da RAG: **52.025**.
- Suxestións achegadas: + **6.000** (resoltas + 5000).
- Colaboradores/as por concello: temos algún colaborador en **299** concellos, polo que quedarían 14 concellos por conseguir persoas que se sumen ao proxecto (Fig. 20). Xa estamos facendo os contactos necesarios para levar a nosa mensaxe a través da **campaña Toponimízate²³ a estes concellos que restan**.
- Porcentaxe de territorio recollido neste momento: **40%** (PTG + achega pública Galicia Nomeada).

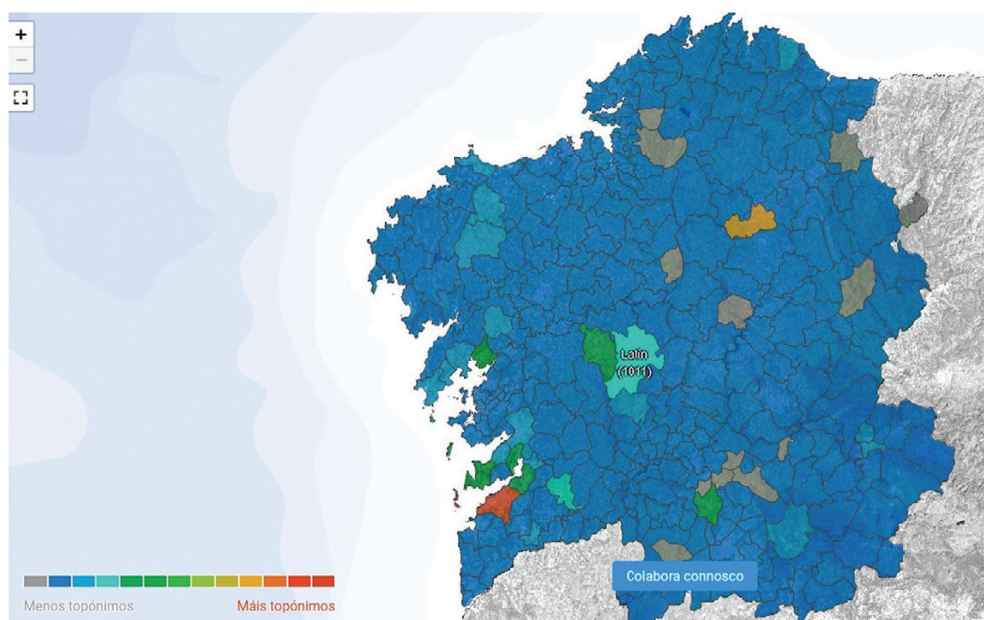


Fig. 20 Mapa de Galicia onde podemos ver a cantidade de topónimos procedentes de achega pública a través da aplicación Galicia Nomeada en cada concello galego.

Fonte: Galicia Nomeada.²⁴

²³ Para saber en que consiste esta campaña de divulgación consúltase <https://toponimia.xunta.gal/gl/nova/campana-toponimizate-2022-difundira-o-valor-da-nosa-toponimia-en-17-concellos-do-pais> ou véxanse as novas publicadas das charlas impartidas en cada un dos concellos en <https://toponimia.xunta.gal/gl/novas>.

²⁴ <https://galicianomeada.xunta.gal/sixtop/visor> [27.09.2024].

CONCLUSIÓN

Podemos concluír que en Galicia levamos 23 anos recollendo a nosa rica e variada microtoponimia cun método que permite a súa visualización nun sistema de información xeográfico, así como a súa consulta para todo tipo de traballos relacionados coa xestión do territorio e coa investigación nas ciencias humanas. Desde a posta en marcha do PTG no ano 2000, a metodoloxía foi cambiando e mellorando ata sentar as bases do futuro na aplicación Galicia Nomeada, un novo proxecto de participación cidadá que representa a única esperanza de que algún día poidamos ver un mapa dixital de Galicia cuberto por unha boa parte dos topónimos que existiron noutroa. Aínda queda moito por facer, pero confío na solidariedade e altruísmo do pobo galego para conseguir este obxectivo; un soño que honraría a memoria colectiva dos nosos antepasados, eles que tanto empeño puxeron en que esta herdanza cultural chegase ata os nosos días.

Gustárame rematar cunha cita do académico Xesús Ferro Ruibal (2016: 350), membro do mesmo Seminario de Onomástica ao que pertenzo eu, porque expresa dun xeito maxistral con estas palabras pronunciadas na clausura da I Xornada de Onomástica de Pontevedra o que representa un topónimo para un galego.

Emociona ver como o mar e a terra, as paredes, as pedras, as fontes, os camiños, as ruínas agachadas deixan de ser materia inerte e sen sentido, como piden a palabra e rompen a falar connosco, para nos contaren, só co seu nome, historias que alí se viviron, historias de resistencia ás inclemencias do tempo e da vida, historias de esforzo intelixente de homes e mulleres para se adaptaren a ese medio, historias de domesticación das pedras, da vexetación, dos ríos e das fervezas; historias incluso da domesticación do océano cun GPS feito na casa hai moitos séculos pero eficaz e fiable; algunha vez historias de amor ou de odio; historias nunca escritas en papel; historias encriptadas nun nome que só pervive no uso e na memoria dos vellos do lugar. Todo iso condensado nun **humilde nome de lugar**.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Castro Castedo, Ó. (2007) "A toponimia na comarca de Sarria". En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento"*. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 794-798.
- Feijoo Ares, V. (2007) "A toponimia nas montañas do sueste ourensán". En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega "Frei Martín Sarmiento"*. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 773-780.

- Feijoo Ares, V. (2016) “Deseño e rendibilidade da nova aplicación colaborativa para a recolleita unificada, xeorreferenciación e difusión da microtoponimia galega”. En *Estudos de Onomástica Galega. Microtoponimia: experiencias de recolla, didáctica e codificación*, ed. por Ferro Ruibal, X. A Coruña: Real Academia Galega – Deputación de Pontevedra, 203-297.
- Ferro Ruibal, X. (2016) “Epílogo”. En *Estudos de Onomástica Galega. Microtoponimia: experiencias de recolla, didáctica e codificación*, ed. por Ferro Ruibal, X. A Coruña: Real Academia Galega – Deputación de Pontevedra, 349-353.
- Jimeno Jurío, J. M. (2012) *Toponimia de Navarra I. Estudios y metodología*. Pamplona: Editorial Pamiela.
- López Boullón, X. R. (2007) “Toponimia en Santiago de Compostela, un núcleo urbano no mundo rural”. En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002*, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 767-772.
- López Boullón, X. R., Castro Castedo, Ó., Feijoo Ares, V. e López Macías, M. (2007) “Metodoloxía da enquisa toponímica: materiais e procedementos”. En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002*, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 753-765.
- López Macías, M. (2007) “Proxecto de toponimia no sueste ourensán”. En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002*, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 781-785.
- Méndez, L. e Navaza, G., eds. (2007) *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.es/agon/indice-das-actas-do-i-congreso-internacional-de-onomastica-galega-%E2%80%99Cfrei-martin-sarmiento/>>.
- Terrado Pablo, J. (1999) *Metodología de la investigación en toponimia*. Zaragoza: INO Reproducciones S.A.
- Vázquez López, F. (2007) “A toponimia na Terra Chá lucense, no concello de Guitiriz”. En *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”. Santiago de Compostela, 2-4 de setembro de 2002*, ed. por Méndez, L. e Navaza, G. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica – Instituto da Lingua Galega, 786-793.
- VV. AA. (2005) *A toponimia en Galicia. Nomenclátor de Galicia. Proxecto Toponimia de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia [en liña] dispoñible en <<https://toponimia.xunta.gal/gl/node/84>>.

Takeshi Kakihara

Kwansei Gakuin University 関西学院大学
kakiharatakeshi@gmail.com

 orcid.org/0000-0003-2043-6779

INTEGRACIÓN DOS INMIGRANTES NA SOCIEDADE DE ACOLLIDA: INMIGRACIÓN GALEGA E POLÍTICA LINGÜÍSTICA E DE INTEGRACIÓN DE SUÍZA

RESUMO: O obxectivo deste estudo é coñecer a situación de mantemento de linguas e culturas dos inmigrantes galegos en Suíza e o estado de integración na sociedade de acollida. Para este obxectivo, analizamos a política lingüística e a de integración dos inmigrantes por parte dos gobernos da confederación e dos cantóns e examinamos a información obtida nas entrevistas cos axentes implicados: membros da administración dos gobernos do cantón de Vaud e do concello de Lausana responsables da integración, representantes de organizacións de inmigrantes e galegos residentes no cantón de Xura. Como resultado disto, descubrimos que, a pesar de que a sociedade en xeral é tolerante coa diversidade lingüística, tamén xurdiron actitudes intolerantes cara á inmigración, polo que as políticas de integración son importantes. Por parte da sociedade galega, as asociacións galegas realizan actividades culturais e serven de lugares de intercambio entre os seus socios. As asociacións tamén teñen como obxectivo a integración dos galegos na sociedade suíza, mais pola contra non realizan cursos de galego debido a escasa demanda.

PALABRAS CLAVE: integración dos inmigrantes, política lingüística, diáspora galega, mantemento de lingua e cultura, Suíza

TITLE: Integration of Immigrants into the Host Society: Galician Immigration and Language and Switzerland's Integration Policy

ABSTRACT: This paper describes how Galician immigrants in Switzerland maintain their language and culture and integrate into the host society. For this purpose, we analysed the language policy and the integration policy of the confederate and cantonal governments. We further examined the information obtained during interviews with the actors involved: officers in charge of the integration of foreigners working in the governments of the canton of Vaud and the council of Lausanne, representatives of immigrant organisations, as well as some Galicians living in the canton of Jura. We found that although the society in general accepts linguistic diversity, intolerant attitudes towards immigrants have also emerged, so integration policies have become important. Galician associations carry out cultural activities directed at the Galician community and serve as places of exchange for their members.

They also aim to integrate immigrant Galicians into the Swiss society, but they do not offer courses of the Galician language due to a lack of demand.

KEYWORDS: integration of immigrants, language policy, Galician diaspora, maintenance of language and culture, Switzerland

INTRODUCCIÓN

Este traballo forma parte dunha serie de investigacións sobre as relacións entre a política de difusión exterior do idioma galego e a presenza de comunidades da diáspora galega no mundo¹.

Nun traballo previo (Kakihara 2019) o autor deste artigo realizou estudos sobre as actividades que realizan para manter ou fomentar a lingua e cultura galegas algúns Centros Galegos tanto en Arxentina e Brasil como en Alemaña e sobre os cursos organizados pola Xunta e os centros do Instituto Cervantes, baseados na análise das entrevistas coas partes implicadas como a Xunta de Galicia, os Centros Galegos e o Instituto Cervantes. Nese traballo quedou claro que os cursos de galego se realizaban a pequena escala, agás algunhas excepcións, como o curso de verán organizado polo Instituto da Lingua Galega, a Secretaría Xeral de Política Lingüística e a Real Academia Galega e as actividades docentes do Instituto Santiago Apóstolo, creado polo Centro Galicia de Bos Aires.

A presente investigación céntrase en analizar o estado de mantemento da lingua e cultura galegas dos galegos residentes en Suíza e a situación da acollida de inmigrantes e da súa integración na sociedade receptora. Para aclarar os detalles das políticas de integración migratoria e as políticas lingüísticas tomadas pola comunidade de acollida realizaremos investigacións bibliográficas das lexislacións relacionadas e entrevistas ás persoas encargadas destes temas nas administracións locais. Por outra banda, analizaremos as entrevistas aos representantes das comunidades galegas coa finalidade de achegarnos aos seus comportamentos para adaptarse á sociedade receptora mantendo a súa lingua e cultura como elementos máis importantes da súa identidade.

¹ O presente estudo foi realizado con auspicio do Fondo de Estudos JSPS KAKENHI, número de estudos: 22K00566.

1. OBXECTO E METODOLOXÍA DESTA INVESTIGACIÓN

O obxectivo principal deste estudo é achegarnos á situación de mantemento de linguas e culturas dos inmigrantes galegos e o seu estado de integración na sociedade suíza. Para isto, realizaremos primeiro as pescudas bibliográficas sobre as lexislacións relacionadas coas políticas lingüísticas e de inmigración do goberno federal e dos gobernos locais de Suíza. A continuación, analizaremos os datos obtidos das entrevistas ao persoal encargado da política de acollida dos inmigrantes das administracións locais. E, por último, analizaremos a información obtida das entrevistas realizadas aos representantes dalgúñas organizacións de inmigrantes e a galegos residentes no cantón de Xura como exemplos dos galegos residentes neste país.

2. POLÍTICA LINGÜÍSTICA DE SUÍZA

Para coñecer mellor a política lingüística de Suíza, en primeiro lugar, actualizaremos os datos demográficos sociolingüísticos de Suíza e logo revisaremos as disposicións da Constitución Federativa.

2.1. Datos demográficos sociolingüísticos

En 2022 Suíza tiña unha poboación residente permanente de 8.738.791, o 25,7% dos cales, ou máis de 2,2 millóns, tiñan nacionalidade estranxeira e, polo tanto, considéranse estranxeiros (Federal Statistical Office 2022a). Por outra banda, Suíza caracterízase pola súa diversidade lingüística e polas súas catro linguas nacionais: alemán, francés, italiano e romanche. Segundo as estatísticas oficiais, en 2022 o 61,8% dos residentes permanentes falaba alemán como lingua principal, o 22,8% francés, o 7,8% italiano e o 0,5% romanche. O 23,4% falaba outras linguas e o 11% non falaba ningunha das linguas nacionais como lingua principal² (Federal Statistical Office 2024).

2.2. Constitución Federal de Suíza

A Constitución Federal de Suíza reconece e salienta no seu Preámbulo a importancia da liberdade e a convivencia respectando a diversidade.

² Os entrevistados deste estudo podían indicar varias linguas como linguas principais, ata un máximo de tres linguas por persoa.

Le peuple et les cantons suisses, conscients de leur responsabilité envers la Création, résolus à renouveler leur alliance pour renforcer la liberté, la démocratie, l'indépendance et la paix dans un esprit de solidarité et d'ouverture au monde, déterminés à vivre ensemble leurs diversités dans le respect de l'autre et l'équité... (Préambule)

Con respecto ás linguas, estipula no artigo 4 que alemán, francés, italiano e romanche son linguas nacionais. Por outra banda, segundo o apartado 1 do artigo 70, as linguas oficiais son o alemán, o francés e o italiano. O mesmo artigo estipula que o romanche tamén é oficial para as relacións que a Confederación mantén coas persoas de lingua romanche. Deste xeito, expresa o principio de multilingüismo. O apartado 2 do mesmo artigo establece que os cantóns determinan as súas linguas oficiais. E para preservar a harmonía entre as comunidades lingüísticas, este apartado tamén estipula que os cantóns aseguran a distribución territorial tradicional das linguas e teñen en conta as minorías lingüísticas autóctonas. Segundo estas disposicións, os 26 cantóns teñen a(s) súa(s) propia(s) lingua(s) oficial(is).

Art. 70.1 Les langues officielles de la Confédération sont l'allemand, le français et l'italien. Le romanche est aussi langue officielle pour les rapports que la Confédération entretient avec les personnes de langue romanche.

Art. 70.2 Les cantons déterminent leurs langues officielles. Afin de préserver l'harmonie entre les communautés linguistiques, ils veillent à la répartition territoriale traditionnelle des langues et prennent en considération les minorités linguistiques autochtones.

Por outra banda, segundo o artigo 18, esta Constitución respecta os dereitos lingüísticos persoais.

Art. 18 La liberté de la langue est garantie.

Resumindo todo isto, con respecto á política lingüística, a nivel federal Suíza reconece a diversidade lingüística e adopta os principios de (1) multilingüismo, de (2) territorialidade e de (3) respecto dos dereitos lingüísticos persoais.

3. INMIGRACIÓN EN SUÍZA

Como vimos arriba, máis do 25% dos residentes permanentes de Suíza son estranxeiros. Segundo os datos da Federal Statistical Office (2022d), en 2021 había 2.190.293 de residentes estranxeiros, dos cales 331.379 (15,1%) tiñan nacionalidade italiana, 313.702 (14,3%) alemá, 258.943 (11,8%) portuguesa, 151.551 (6,9%) francesa, 115.565 (5,2%) kosovar e 89.473 (4,1%) española.

3.1. Aumento da inmigración e da actitude intolerante cara aos inmigrantes

Dende o século XIX, Suíza experimentou varias vagas de inmigración e, especialmente dende a década dos 80 do século pasado, o número de inmigrantes aumentou constantemente. Co aumento da inmigración, xurdiron polémicas sobre a restrición da aceptación dos inmigrantes e sometéronse a referendo varias iniciativas populares. Por exemplo, foi aprobada por unha marxe estreita a Iniciativa popular “Contra a inmigración masiva³” en 2014.

Un dos factores que deron lugar á discusión sobre as restricións á inmigración foi o aumento rápido dos estranxeiros residentes como consecuencia da entrada en vigor do Acordo de libre circulación de persoas asinado entre Suíza e a Unión Europea. En 2020 Suíza recibiu 143.500 inmigrantes ao longo do ano e o 68,6% deles chegaron doutros países de Europa⁴ (Federal Statistical Office 2022b). Aínda que baixou o número de inmigrantes durante a época de pandemia, chegaron uns 190.500 inmigrantes a Suíza en 2022, un 15% máis que o ano anterior (Swissinfo.ch 2023).

3.2. Lexislacións

O artigo 121 da Sección 9 da Constitución Federal da Confederación suíza estipula que a lexislación sobre a entrada en Suíza, a saída, a estadía e o establecemento de estranxeiros e sobre a concesión de asilo son competencias da Confederación. Baseada nesta disposición, a Asemblea federal aprobou a Lei Federal sobre os Estranxeiros (LEtr)⁵ en 2005 e esta entrou en vigor en 2008. O tratamento dos asilos establécese detalladamente na Lei sobre o asilo⁶ aprobada en 1998.

En 2007 o Consello Federal Suízo emitiu a Ordenanza de integración dos estranxeiros (OIE)⁷ para establecer as medidas máis concretas para a integración dos estranxeiros residentes. Esta Ordenanza regula as competencias da Confederación, a Secretaría do estado de migracións e a Comisión federal de migracións, e dos cantóns (Capítulo 3). Tamén estipula a contribución e deberes dos estranxeiros

³ Eidgenössische Volksinitiative “Gegen Masseneinwanderung”/Initiative populaire “Contre l’immigration de masse”.

⁴ Os países da UE e os da Asociación Europea de Libre Comercio.

⁵ Bundesgesetz über die Ausländerinnen und Ausländer: AuG/Loi fédérale sur les étrangers: LEtr.

⁶ Asylgesetz: AsylG/Loi sur l’asile: LAsi.

⁷ Ordonnance sur l’intégration des étrangers: OIE/Verordnung über die Integration von Ausländerinnen und Ausländern: VIntA.

(Capítulo 2), o financiamento para favorecer a promoción da integración (Capítulo 4) e a Comisión federal de migracións. Cada cantón aplica cadansúas medidas específicas seguindo estas lexislacións.

Como vimos no apartado anterior, debido ao aumento do sentimento contra a inmigración causado pola chegada masiva de inmigrantes doutros países europeos, en 2014 foi aprobada a Iniciativa popular “Contra a inmigración masiva”. Esta iniciativa tentaba limitar a inmigración dos países da UE introducindo topes máximos e cotas anuais para o número de inmigrantes admitidos por país de orixe. Tras a aprobación desta iniciativa por referendo, engadiuse un novo artigo⁸ á Constitución Federal que adoptaba os topes máximos e as cotas anuais para limitar a inmigración. E isto provocou unha polémica porque era contrario ao acordo coa UE sobre a libre circulación de persoas.

En canto á integración, promulgouse en 2019 a “Lei federal sobre os estranxeiros e a integración (LEI)⁹”, que substituíu a Lei federal sobre os estranxeiros (LEtr) de 2005. Esta lei segue a política da Lei federal sobre estranxeiros na medida en que pretende integrar os estranxeiros na sociedade suíza¹⁰. O que destaca desta lei é que establece uns criterios de integración que os estranxeiros teñen que cumprir ao solicitar un permiso de residencia¹¹. Eses criterios son: a) o respecto á seguridade e á orde pública, b) o respecto aos valores da Constitución, c) a competencia lingüística e d) a participación na vida económica ou a adquisición dunha formación. E estipula que o Consello Federal determina cales son as competencias lingüísticas necesarias para conceder ou prorrogar un permiso. Por este motivo, o Consello Federal establece nunha Ordenanza que para obter un permiso de asentamento, por exemplo, un debe ter polo menos A2 do MCER para a competencia verbal e A1 para a competencia en lectura e escritura¹².

Seguindo estas lexislacións, cada cantón estableceu a Oficina Cantonal de Integración de Estranxeiros e Prevención do Racismo (BCI) e elaborou o Programa de Integración Cantonal (PIC).

⁸ O artigo 121a.

⁹ Bundesgesetz über die Ausländerinnen und Ausländer und über die Integration: AIG/loi fédérale sur les étrangers et l'intégration: LEI.

¹⁰ O artigo 4 da LEtr.

¹¹ O apartado 5 do artigo 33 e o artigo 58a da AIG/LEI.

¹² A Sección 3, os artigos 60-62, da Ordonnance relative à l'admission, au séjour et à l'exercice d'une activité lucrative.

3.3. Medidas tomadas polos gobernos locais

Neste apartado examinaremos como se aceptan e se integran os inmigrantes que falan linguas distintas ás oficiais na sociedade suíza, onde se adoptan políticas lingüísticas e de integración diferentes en cada cantón. Tomaremos como exemplos concretos os casos do cantón de Vaud, onde o francés é a lingua oficial, e a súa cidade principal, o concello de Lausana. Analizaremos os datos obtidos das entrevistas que se realizaron coas persoas implicadas. Ademais, como caso de referencia comparativo, tamén se menciona a situación do concello de Biel/Bienne, onde o francés e o alemán son as linguas oficiais.

3.3.1. O caso do Cantón de Vaud

A continuación veremos a Constitución do Cantón de Vaud e as lexislacións relacionadas coa política de integración dos estranxeiros e as que se refiren aos servizos lingüísticos.

Segundo a estatística de 2022, o Cantón de Vaud ten 831.327 residentes permanentes e un 33,3% deles (276.514) son estranxeiros¹³.

Os artigos 68 e 69 da Constitución do Cantón de Vaud regulan a integración dos estranxeiros e a naturalización. O artigo 68 estipula que o Estado facilita a acollida de estranxeiros (apartado 1) e o Estado e os concellos promoven a súa integración no respecto recíproco das identidades e no respecto dos valores nos que se fundamenta o Estado de Dereito (apartado 2). Baseado no artigo 68, o Grand Conseil (parlamento cantonal) aprobou a Lei de integración de estranxeiros e prevención do racismo (LIEPR)¹⁴ en xaneiro de 2007. E en decembro do mesmo ano estableceu o Regulamento de aplicación da Lei de integración de estranxeiros e prevención do racismo (RLIEPR)¹⁵ co fin de aplicar concretamente os contidos desta lei. Para aplicar esta política, creouse a Oficina Cantonal de Integración dos Estranxeiros e a Prevención do Racismo (BCI)¹⁶. Esta oficina ten como obxectivo ofrecer servizos de consultoría aos inmigrantes e profesionais que traballan en temas relacionados coa integración e a migración e conciencialos sobre a diversidade cultural. Coordinar os actores implicados na temática e completar a oferta de servizos de

¹³ Etat et structure de la population do sitio oficial do Cantón de Vaud (<https://www.vd.ch/themes/etat-droit-finances/statistique/statistiques-par-domaine/01-population/etat-et-structure-de-la-population>) (20 de abril de 2023).

¹⁴ Loi sur l'intégration des étrangers et sur la prévention du racisme: LIEPR.

¹⁵ Règlement d'application de la loi relative à l'intégration des étrangers et à la prévention du racisme: RLIEPR.

¹⁶ Bureau cantonal pour l'intégration des étrangers et la prévention du racisme: BCI.

integración mediante o desenvolvemento e apoio de proxectos tamén son as súas misións¹⁷. Para sensibilizar a cidadanía sobre os temas da integración e a prevención do racismo, estableceuse a Cámara Consultiva Cantonal de Inmigrantes (CCCI)¹⁸.

En 2014 cada cantón elaborou un programa chamado Programa de Integración Cantonal (PIC)¹⁹ que recollía medidas para favorecer a integración dos estranxeiros. A oficina BCI do cantón de Vaud tamén formulou o seu PIC. Este é un programa de catro anos e rematou a primeira versión (PIC 1) en 2017 e actualmente aplícase o PIC 2bis (2022-23), que se basea en grande medida na súa segunda versión establecida en 2018 (PIC 2: 2018-2021). O PIC 2 baséase nas experiencias e resultados do PIC 1. O PIC establece os seguintes oito ámbitos para fomentar a integración dos estranxeiros: 1) a primeira información, 2) o consello, 3) a protección contra a discriminación, 4) a lingua e a formación, 5) a estimulación precoz, 6) o emprego, 7) a interpretación comunitaria e 8) a integración social.

O autor deste artigo fixo unha entrevista en setembro de 2019 á persoa responsable dos proxectos de lingua, formación e infancia da Oficina cantonal de Vaud para a integración dos estranxeiros e a prevención do racismo. Segundo ela, o Cantón de Vaud estableceu un Organismo chamado Maison PIC para levar a cabo as medidas previstas polo PIC. Os traballos principais que realiza este organismo son 1) promover a concienciación sobre a diversidade cultural, 2) desenvolver proxectos e investigacións orientados á integración de residentes estranxeiros e 3) coordinar distintos axentes implicados.

O autor fixo unhas preguntas sobre o esquema dos organismos e a financiación, e a entrevistada explicou que o goberno federal asignaba os orzamentos a cada cantón segundo a lexislación federal, e que cada cantón desenvolvía unha lexislación máis específica e adoptaba políticas tamén específicas.

A integración dos nenos estranxeiros faise con base no apartado 1.g do artigo 41 da Constitución Federal, que estipula que a Confederación e os cantóns alentan os nenos e mozos a que se convertan en persoas independentes e socialmente responsables e os apoian na súa integración social, cultural e política, segundo a súa explicación.

Noutras palabras, a integración dos estranxeiros non se realiza coa idea de integralos no Estado-nación, senón no mesmo marco en que os nenos adquiren os coñecementos e habilidades necesarias para a participación social.

¹⁷ A páxina oficial do Estado de Vaud.

¹⁸ Chambre cantonale consultative des immigrés: CCCI.

¹⁹ Programme d'intégration cantonal: PIC.

3.3.1.1. Ensino para os nenos estranxeiros

Segundo a explicación da persoa entrevistada, encargada dos proxectos de lingua, formación e infancia, cando chega un/unha neno/a procedente dun contexto multilingüe e multicultural a unha escola do cantón de Vaud, a escola asígnao a un curso adecuado considerando a súa idade e o seu historial de aprendizaxe. En caso de que o/a neno/a non fale francés, os expertos avalíano e propoñenlle á súa familia unha das seguintes tres posibilidades e o director do centro decide que opción aplicar: (1) matriculalo nun curso regular e realizar un “curso intensivo de francés”, (2) matriculalo nun curso regular e impartirlle “cinco horas semanais de clases de francés” ou (3) matriculalo nunha “clase de acollida especial”.

Todas estas opcións están deseñadas para integrar os nenos non francófonos en cursos normais o máis rápido posible e normalmente rematan ao cabo dun ano (ou dous anos en casos excepcionais). Na primeira opción, o “curso intensivo de francés”, o/a neno/a matricularase en clases regulares e recibirá ensino de francés individualmente ou en grupo, dentro ou fóra da aula ordinaria. Se se recoñece que o/a neno/a ten certo nivel de francés, estará matriculado nun curso ordinario e tomará a segunda opción, “cinco horas semanais de clases de francés”. Por outra banda, se se xulga que o dominio do francés do/a neno/a é baixo e é difícil poder matriculalo no curso ordinario, será matriculado nunha “clase de acollida especial”, a terceira opción. Isto é un programa a tempo completo deseñado atendendo ás necesidades dos/as alumnos/as. En calquera destes casos, os/as alumnos/as son sometidos/as a unha avaliación por expertos e finalmente serán integrados no curso regular.

A oficina BCI do cantón de Vaud non lles ofrece cursos da lingua de orixe ou lingua de herdanza. Dependendo dos idiomas, hai cursos ofrecidos polos consulados ou grupos de voluntariados. A oficina BCI, pola súa parte, organiza grupos de lectura en linguas maternas para pais e fillos e outras actividades en linguas maternas para nenos, como unha biblioteca intercultural.

3.3.1.2. Ensino de linguas para adultos e servizos lingüísticos

En canto ao ensino de francés para adultos, as escolas ou organizacións privadas ofrecen cursos e a oficina BCI subvenciónalos para que estean dispoñibles de forma gratuíta. Segundo a oficina BCI, en 2017 ofrecéronse 399 cursos dos niveis A1 a B1 do Marco Común Europeo de Referencia para as Linguas (MCER). Dos 399 cursos, 123 foron cursos básicos de francés. Os obxectivos destes cursos son (1) proporcionar aos inmigrantes a oportunidade de aprender francés para mellorar as súas habilidades e (2) proporcionar un acceso igualitario e mellor ao goberno,

á formación profesional, ao mercado laboral e ao sistema sanitario. Estes cursos son impartidos por profesionais cualificados, porén, en moitos casos os profesores son voluntarios.

En canto aos servizos lingüísticos, proporciona información indispensable para a vida cotiá nas linguas maternas dos estranxeiros residentes a través do folleto *Benvenue*. Este folleto publicado en 12 idiomas contén información sobre a obtención do permiso de residencia, cursos de francés e servizos de interpretación, empregos, seguros, vivendas e servizos médicos. Pódense descargar da páxina *web*.

3.3.2. O caso do Concello de Lausana

En 2022 Lausana, capital do cantón de Vaud, tiña unha poboación permanente de 141.355 persoas, das cales 59.169 (41,9%) eran estranxeiros²⁰. O autor entrevistou a xefa de proxectos da Oficina de Inmigrantes de Lausana (BLI)²¹ en setembro de 2019.

Segundo a persoa entrevistada, xefa de proxectos da Oficina de Inmigrantes, o 43% dos residentes da cidade non teñen a nacionalidade suíza. A cifra, que inclúe persoas nadas en Suíza sen nacionalidade suíza, creceu rapidamente durante a última década.

3.3.2.1. Medidas tomadas para acoller os nenos estranxeiros

Cada ano chegan a Lausana uns/unhas 500 nenos/as non francófonos/as. O concello acóllelos basicamente do mesmo xeito que no cantón de Vaud. O concello de Lausana ten unha instalación chamada Centro de recursos para alumnos non francófonos (CREAL)²² para acollelos. Expertos deste centro realizan entrevistas cos/as nenos/as e os seus pais trasladados á cidade se a súa lingua materna non é o francés. O centro avalía os/as nenos/as e proporciónalles unha orientación precisa a través desta entrevista. Dentro do centro hai aulas nas que se imparte o “curso intensivo de francés” mencionado no apartado 3.3.1.1.

3.3.2.2. Ensino de linguas para adultos e servizos lingüísticos

O concello ofrece axuda financeira a organizacións privadas que imparten formación profesional para adultos. Un exemplo representativo deste tipo de organizacións é a Comunidade de Interese para a formación elemental de adultos (CIFRA)²³.

²⁰ Ville de Lausanne (2022) *01-Population, 01.01-Etat et structure de la population totale*. <https://www.lausanne.ch/officiel/statistique/themes/01-population.html> [30.04.2023].

²¹ Bureau lausannois pour les immigrés: BLI.

²² Centre de ressources pour élèves allophones: CREAL.

²³ Communauté d'intérêt pour la formation élémentaire des adultes: CIFRA.

Esta organización é un conxunto de grupos que imparten formación básica gratuíta como cálculo, informática e lectura e escritura a persoas en situacións económica e socialmente inestables.

Segundo a xefa de proxectos da Oficina de Inmigrantes, unha das medidas salientables tomadas polo concello de Lausana é un curso de balde de francés de 5 semanas de duración que se celebra no parque da Praia de Vidy, ao carón do Lago Lemán, para os estranxeiros. Chámase “As clases de francés en Vidy-Plage”. Neste curso os inmigrantes que chegaron recentemente poden non só aprender francés, senón tamén adquirir coñecementos básicos necesarios para traballar, tales como cálculo. Realízase nun ambiente informal para que calquera persoa, aínda que non teña documentos oficiais, poida participar sen preocuparse. Lausana foi a primeira cidade da Suíza francófona en lanzar un curso deste tipo en 2009 e celebrou a décima edición en 2019. A participación é gratuíta e o 50% do custo corre a cargo da cidade e o outro 50% a cargo do goberno federal.

Esta cidade tampouco lles ofrece aos estranxeiros cursos da lingua de herdanza e a maioría dos fillos dos estranxeiros reciben ensino da súa lingua materna nas escolas financiadas polos gobernos dos seus respectivos países de orixe.

Respecto á subministración de información nas linguas maternas dos residentes estranxeiros, a oficina BLI ofrece varios servizos lingüísticos. Por exemplo, para os residentes estranxeiros que acaban de mudarse a Lausana, realiza un obradoiro dunha hora e media en español, inglés, portugués, italiano e francés. Este obradoiro ofrece información básica sobre servizos de gardería, emprego, saúde, seguros, transporte público etc. Engadiuse árabe e tigríña (etíope) ás linguas do obradoiro en 2019 e chinés en 2020.

Ademais, o folleto *Vivre à Lausanne*, que contén información básica sobre a cidade, está dispoñible en 10 idiomas: albanés, alemán, inglés, bosnio, español, italiano, portugués, ruso, somalí e tamil, ademais de francés.

3.3.3. O caso de Concello de Biel/Bienne

A continuación, como un caso de referencia, imos analizar con detalle as políticas de acollida dos estranxeiros da cidade de Biel/Bienne, que está na zona bilingüe francés-alemán, no cantón de Berna, que conta con dúas linguas oficiais, alemán e francés. Segundo as estatísticas da Stadt Biel/Ville de Bienne (2015: 5), a finais do ano 2014 Biel/Bienne tiña 54.931 habitantes, o 31,5% dos cales, ou sexa 17.309, eran estranxeiros.

Realizouse tamén unha entrevista á xefa de servizo de integración do concello en setembro de 2019. Nos seguintes apartados, imos ver algunhas medidas que toma o Concello de Biel/Bienne.

3.3.3.1. Medidas tomadas para acoller os nenos estranxeiros

Segundo a xefa do servizo de integración do concello, este realiza un programa orixinal de ensino de linguas para os/as nenos/as de idades preescolares chamado “Casa das linguas para nenos”. Este programa ten tres piares: 1) fomento das linguas na vida cotiá, 2) fomento da lingua aberta e 3) fomento lingüístico explícito.

O “fomento das linguas na vida cotiá” realízase para os nenos de 0 a 4 anos que non falen francés nin alemán. Consta de actividades como cancións e xogos para familiarizarse coas linguas. O “fomento da lingua aberta” é para os nenos cuxos pais están facendo un curso de francés ou alemán na Universidade popular Bienne-Lyss. Esta actividade tamén promove a aprendizaxe de idiomas a través de xogos. O “Fomento lingüístico explícito” é un curso intensivo de idiomas ou programa chamado ELKi ou Encontro de Linguas Pais e Fillos. Este programa consta dunha actividade de xogos para pais e fillos e sèrvelles aos pais estranxeiros para realizar intercambios.

3.3.3.2. Ensino de linguas para adultos e servizos lingüísticos

Os cursos de alemán ou de francés para adultos son ofrecidos por organizacións privadas. E co apoio dos gobernos confederal e cantonal están dispoñibles a prezos accesibles, só por uns 300 francos suízos. Non lles ofrecen aos emigrantes a aprendizaxe da súa lingua de orixe ou de herdanza, pero ofrecen un servizo de consulta en diferentes idiomas.

4. COMUNIDADE GALEGA EN SUÍZA

Segundo os datos do Instituto Nacional de Estadística de España, o 1 de xaneiro de 2023 había 132.384 españois residentes en Suíza (INE 2023). En canto á distribución por cantóns, aínda que non hai datos actualizados, en 2014, das 79.941 persoas con só nacionalidade española, 15.008 (18,8%) vivían no cantón de Vaud, 14.113 (17,7%) en Xenebra, 13.090 (16,4%) en Zürich, 7149 (8,9%) en Berna (Ministerio de trabajo, migraciones y seguridad social 2015).

Para coñecer a situación actual dos inmigrantes galegos neste país, o autor deste artigo fixo entrevistas aos representantes de dúas organizacións galegas: unha en Zürich e outra en Berna. E tamén fixo unha entrevista a tres galegos inmigrantes de primeira xeración que viven en Xura.

4.1. Asociación Cultural “As-Xeitosiñas” Grupo de baile e banda de gaitas de Zürich

No concello de Zürich viven entre 7000 e 8000 galegos, segundo o representante entrevistado. Actualmente está a diminuír a primeira xeración e hai xente incluso da cuarta xeración.

Esta asociación foi creada en 1989 e orixinouse nunha actividade iniciada pola misión católica en 1981. Foi recoñecida como centro colaborador en 1995. En 2014 solicitou o recoñecemento como comunidade galega e rexistrouse na Lei de galeguidade en 2015. En setembro do mesmo ano abriu a súa sede actual.

Esta asociación conta cuns 340 socios, dos cales uns 190 son socios activos que participan ou preparan os eventos. O resto son socios pasivos que só reciben información das actividades e non pagan cotas. Ten unha escola de música e baile e traballa os sábados. Tamén fai festas regularmente entre os meses de novembro e marzo. Segundo a súa explicación, estas actividades teñen como obxectivo promover a integración dos galegos na sociedade suíza. Por iso, participa na festa local de Schlieren.

En canto ao ensino de linguas, esta asociación non ofreceu cursos de galego nin de castelán por “falta de demanda”. Como recursos lingüísticos, ten unha pequena colección dos libros españois e galegos na súa biblioteca.

Para coñecer a situación lingüística desta comunidade, vemos, a modo de exemplo, o uso lingüístico e a experiencia da familia do entrevistado. O entrevistado era un inmigrante de primeira xeración e tiña 70 anos naquel momento. Segundo el, ademais de galego, a súa primeira lingua, aprendeu primeiro italiano falando cos seus compañeiros e vendo a televisión. Estudou alemán nunha escola pero decidiu non ir á escola porque tiña que traballar moito para manter a súa familia. A súa filla viviu en Galicia cos seus avós ata os catro anos, polo que a súa lingua materna é galego. Despois de vir a Suíza, comezou a estudar alemán e francés. Estudou castelán na escola española entre os 8 e os 18 anos. Casouse cun suízo xermanofalante. Por iso, o seu fillo fala castelán coa súa nai e alemán co seu pai.

4.2. Asociación Rosalía de Castro de Berna²⁴

Esta asociación foi fundada en 1989 por familias que desexaban reunirse e intercambiar información. Segundo as palabras da persoa representante, a asociación permitiulles aos galegos gozar da cultura galega, como a cociña galega,

²⁴ Esta agrupación pechou por motivos administrativos despois da pandemia.

o baile, a percusión e as cancións galegas. Reuníanse no seu restaurante, que pechou en 2015.

Actualmente reúnen-se cada semana entre 15 e 20 persoas para ensaiar música e baile. E organizan festas entre 4 e 6 veces ao ano, en que se reúnen de 60 a 120 persoas. Tamén participan en festas ou actos organizados por outras asociacións en Suíza.

A representante da Asociación Rosalía de Castro de Berna contou que tampouco realizaran cursos de galego nin de castelán. Como esta agrupación non é un Centro Galego, non hai biblioteca. Celebráronse uns eventos para o Día das Letras Galegas.

Esta persoa comentou que o problema que había con respecto á lingua galega era a falta de promoción do galego na segunda e terceira xeracións. Segundo os seus comentarios, en xeral, a xente da primeira xeración fala pouco alemán e fala moito italiano e galego; a segunda xeración fala alemán e algunhas persoas falan galego e outras castelán; e a terceira xeración fala alemán e ademais fala castelán principalmente. Isto acontece porque o mantemento do galego só se realiza na familia ou cos amigos galegos, mentres que a adquisición doutras linguas se realiza nas escolas. E a xente de segunda e terceira xeración adoita non falar galego e prefire outros idiomas como o castelán, o alemán, o francés, o italiano e o inglés. Esta é unha visión xeral da situación lingüística na comunidade galega por parte desta representante. Non obstante, o seu caso é un bo exemplo de como os factores externos poden influír positivamente no mantemento da lingua. É unha moza de segunda xeración e fala galego con moita fluidez. Segundo a súa explicación, os seus pais decidiran facer do galego a lingua da súa casa, e aínda que ela é de segunda xeración, fala galego desde pequena. Despois, estudou filoloxía hispánica na Universidade de Berna e na Universidade de Santiago de Compostela. Sempre puido separar as linguas sen confundirse entre as tres linguas. A súa estreita vinculación con Galicia, como viaxar a Galicia unha ou dúas veces ao ano, tamén aportou un aspecto positivo.

4.3. Comunidade galega no cantón de Xura

Por último, imos ver como está a situación de mantemento de idiomas tomando como exemplo a tres persoas galegas que viven no cantón de Xura, a zona de fala francesa.

Os tres informantes naceron en Galiza e viñeron a Suíza. A primeira lingua deles é o galego, pero a lingua en que recibiron o ensino varía entre si.

- Informante 1: Un home que chegou a Suíza cando tiña 22 anos cun contrato de nove meses. Despois de renovar varias veces os contratos,

finalmente conseguiu un contrato indefinido. Aprendeu francés mentres traballaba como albanel nunhas obras de construción. Porén, como os seus compañeiros eran galegos ou portugueses, só as instrucións do patrón eran en francés. Aprendeu a escribir hai dous anos en Delémont nun curso de francés para adultos inmigrantes. Estuda alemán na escola 2-3 veces por semana. Cando era neno, tanto na casa como na escola falaba galego.

- Informante 2: Unha muller que se trasladou a Suíza cando tiña 18 anos. De pequena estaba obrigada a aprender castelán na escola por conta da ditadura franquista, falando castelán na escola e galego nos recreos e despois da escola. Cando chegou a Suíza non falaba nada de francés.
- Informante 3: Unha muller que naceu en Galiza e emigrou a Francia cando tiña 5 anos. Recibiu a primeira educación en Francia e volveu a Galiza cando tiña 15 anos. Como non recibira ensino en castelán nin en galego en España, estudou na escola nocturna para conseguir o título de bacharelato. Despois de coñecer a súa parella, que é o informante 1, aos 37 anos, trasladouse a Suíza, onde viviu 16 anos.

Vexamos algúns comentarios que simbolizan a súa vida lingüística. Como fonte de lingua e cultura galegas, segundo estas persoas, anteriormente vendíanse xornais e revistas galegas nos quioscos. Agora todos ven as canles españolas na televisión de pago e len xornais de Galiza todos os días en internet. Comentaron que moitos galegos non querían que os seus fillos falasen galego porque sentían vergoña. Pero tamén sinalaron que podían entender o que se falaba en *patois*, a lingua local, como vantaxe de saber falar galego.

CONCLUSIÓNS

Resumindo todo isto, podemos concluír do seguinte xeito. Como a política lingüística de Suíza respecta tradicionalmente a diversidade lingüística e os dereitos lingüísticos persoais, a sociedade suíza en xeral é tolerante coas linguas dos estranxeiros. Porén, debido ao aumento rápido dos estranxeiros nos últimos anos, especialmente dos países europeos, xurdiu unha actitude intolerante aos estranxeiros. Polo tanto adoptáronse políticas para fomentar a integración

social dos inmigrantes que requirían a adquisición de coñecementos lingüísticos da sociedade receptora.

Para levar a cabo esta política, para os nenos estranxeiros realízase no sistema educativo o ensino bilingüe de maneira transitoria con saída rápida. O apoio lingüístico para os nenos que non falan a lingua da comunidade de acollida remata despois dun ou dous anos, e espérase que os nenos se integren nas clases regulares. A educación dos fillos de estranxeiros realízase no marco da educación para adquirir coñecementos básicos para a participación social, do mesmo xeito que a educación do resto de nenos. Os gobernos cantonais e locais non ofrecen ensino para manter os idiomas de herdanza ou linguas de orixe dos residentes estranxeiros.

Con respecto ao ensino de linguas da sociedade de acollida para os adultos, os gobernos cantonais e locais utilizan cursos ofrecidos por organizacións privadas ou de voluntariados. Adoitan ofrecer axudas financeiras para as actividades realizadas no marco da formación profesional para as persoas economicamente vulnerables. Xeralmente os gobernos ofrecen servizos lingüísticos esenciais para axudar os estranxeiros.

Por parte da sociedade galega, as asociacións galegas realizan actividades culturais e serven como lugares de intercambio entre os seus socios. E as asociacións tamén teñen como obxectivo a integración dos galegos na sociedade suíza. Nas comunidades galegas nas que fixemos esta pesquisa non había moita demanda de aprendizaxe do galego. Isto pode deberse a que moitos dos galegos nesas comunidades eran traballadores por conta allea e non podían nin necesitaban preocuparse polas linguas. A medida que permanecen máis tempo e aparecen a segunda e terceira xeracións, aumenta a concienciación sobre a integración na sociedade suíza e a concienciación lingüística e parece que senten a necesidade de aprender as linguas da sociedade receptora. Segundo explicaron algúns dos nosos entrevistados, a primeira xeración comezou a falar italiano, patois ou outras linguas próximas a galego cos compañeiros de traballo, mentres que a segunda e terceira xeración pasou do castelán ao alemán ou francés, linguas locais que manteñen galego e castelán en distintos niveis dependendo dos factores como actitudes cara as linguas e as políticas dos seus pais.

Non podemos dicir que haxa cambio de actitude cara á lingua galega, aínda que haxa xente que manteña o galego. Isto pode explicar que ningunha destas asociacións realice cursos de lingua galega. Por outra banda, as asociacións galegas investigadas neste estudo seguen realizando activamente actividades culturais a pesar do envellecemento dos socios. O motivo disto poderíamos encontralo na explicación dada polo representante da Asociación Cultural “As-Xeitosiñas” de Zürich de que se trataba de fomentar a integración dos galegos na sociedade suíza tamén.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Federal Statistical Office (2022a) “Switzerland’s population in 2021” [en liña] dispoñible en <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/population.html>> [30.04.2023].
- Federal Statistical Office (2022b) “Migration and integration” [en liña] dispoñible en <https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/population/migration-integration.html>> [30.04.2023].
- Federal Statistical Office (2022c) “Le paysage linguistique en Suisse” [en liña] dispoñible en <<https://www.bfs.admin.ch/asset/fr/2203-2200>> [30.04.2023].
- Federal Statistical Office (2022d) “A few figures” [en liña] dispoñible en <<https://migration.swiss/en/migration-report-2021/immigration-and-integration/a-few-figures>> [30.04.2023].
- Federal Statistical Office (2022e) “Composition of the foreign population” [en liña] dispoñible en <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/population/migration-integration/foreign/composition.html>> [30.04.2023].
- Federal Statistical Office (2024) “Languages” [en liña] dispoñible en <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/population/languages-religions/languages.html>> [21.06.2024].
- Fernández Martínez, E. (2001): “Suíza”. En *Asocianismo galego no exterior*, ed. por Sixirei Paredes C., Campos X. R. e Fernández, E. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Tomo 2: 129-213.
- INE (2023) “Población Española residente en el extranjero por país de residencia, sexo y año de referencia” [en liña] dispoñible en <<https://www.ine.es/jaxi/Datos.htm?path=/t20/p85001/serie/l0/&file=01001.px>> [30.04.2023].
- Kakiyara, T. (2019) “A difusión exterior do galego e a diáspora galega”. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*. 22, 277-284.
- Ministerio de Trabajo, Migraciones y Seguridad Social (2015) “La ciudadanía española en Suiza – Datos sociológicos de la emigración española” [en liña] dispoñible en <https://www.mites.gob.es/es/mundo/consejerias/suiza/emigracion/contenidos/DatosSociologicos/DatSoc_Suiza.htm> [30.04.2023].
- Oficina de Información Diplomática (2021) “Ficha País, Suiza, Confederación suiza” [en liña] dispoñible en <https://www.exteriores.gob.es/Documents/FichasPais/SUIZA_FICHA%20PAIS.pdf> [23.04.2023].
- Office Fédéral de la Statistique (2020) “Langues déclarées comme langues principales” [en liña] dispoñible en <<https://www.bfs.admin.ch/bfs/fr/home/statistiques/population/langues-religions/langues.assetdetail.21344059.html>> [30.04.2023].
- Stadt Biel / Ville de Bienne (2015) “Concept d’intégration de la Ville de Bienne, Direction de l’action sociale et de la sécurité”. Service spécialisé de l’intégration [en liña] dispoñible en <https://www.biel-bienne.ch/public/upload/assets/1135/dss_int_integrationskonzept_juni_2015_f.pdf?fp=1> [30.04.2023].
- Swissinfo.ch (2023) “Immigration spurred Swiss population growth in 2022” [en liña] dispoñible en <<https://www.swissinfo.ch/eng/society/immigration-spurred-swiss-population-growth-in-2022/48416924>> [30.04.2023].

Carme Silva-Domínguez

Universidade de Santiago de Compostela
mdocarme.silva@usc.gal
 orcid.org/0000-0002-2839-9901

Nicola Bermingham

University of Liverpool
n.bermingham@liverpool.ac.uk
 orcid.org/0000-0002-0324-6204

IDENTIDADE E LINGUAS NO RETORNO TRANSXERACIONAL. ANÁLISE DO PROGRAMA *BOLSAS DE EXCELENCIA MOCIDADE EXTERIOR* (XUNTA DE GALICIA, 2017-2023)

RESUMO: Neste artigo dáse a coñecer unha proposta de análise para a iniciativa denominada *Bolsas de Excelencia Mocidade Exterior* (bolsas BEME), deseñada polo goberno galego dentro da denominada *Estratexia Retorna 2020*, a ferramenta política mediante a cal se promoveu o retorno nos últimos anos da segunda década do século XXI. Na primeira parte do traballo explícanse os fundamentos que posibilitan a implementación dunha tan ambiciosa política de retorno, analízase o marco terminolóxico dentro do cal se abordou este tipo de procesos migratorios e, finalmente, compáranse os exiguos resultados das bolsas BEME na captación de retornados/as de primeira xeración co máis que notorio atractivo do programa para os/as retornados/as transxeracionais, aventurando as razóns desta desigualdade. Un segundo apartado explica tanto as preguntas orixinariamente formuladas na análise proposta como os principais aspectos metodolóxicos da ferramenta cualitativa deseñada: a entrevista semiestruturada baixo o formato de historias de vida, por unha parte, e a abordaxe a outros materiais complementarios xerados por outras instancias políticas e sociais implicadas, mediante a metodoloxía da análise do discurso.

PALABRAS CLAVE: migracións históricas galegas, migracións galegas a Europa, retorno, transnacionalismo, ideoloxías lingüísticas

TITLE: Identity, Language and Transgenerational Return: Analysing the “Scholarships for Outstanding Youth Abroad” (*Bolsas de Excelencia Mocidade Exterior*) Programme, Xunta de Galicia, 2017–2023

ABSTRACT: This article analyses an educational initiative called “Scholarships for Outstanding Youth Abroad” (*Bolsas de Excelencia Mocidade Exterior*, BEME), developed by the Galician autonomous government. It offers scholarships for postgraduate studies at one of Galicia’s

three universities to Galicians living abroad—both those who emigrated following the financial crisis of 2008 and third- and fourth-generation descendants of Galician emigrants to Latin America. The initiative forms part of Galicia's Return Strategy 2020, which promotes return migration to Galicia. In the first part of the article, the grounds for the implementation of this ambitious return policy are explained; the terminological framework surrounding return migration is analysed; and, finally, the results of the BEME scholarship programme are studied to better understand why significantly more transgenerational migrants apply to the scheme than first-generation migrants. Following this contextual introduction, the second part of the article presents the research questions and the qualitative methodological approach adopted in the study, which comprises semi-structured life story interviews and discourse analysis of written and audio-visual texts published by relevant political institutions and social stakeholders.

KEYWORDS: historical Galician migration, Galician migration to Europe, return migration, transnationalism, linguistic ideologies

INTRODUCCIÓN

Desde o ano 2017, a Xunta de Galicia desenvolveu un extenso programa de axudas ao retorno, que a propia institución presentou, a partir de 2018, baixo a denominación conxunta de *Estratexia Retorna 2020* (Xunta de Galicia s.d. [2018]). Pensada para incentivar o regreso a Galicia de persoas de diferentes idades, profesións e localizacións xeográficas, amplamente publicitada tanto en medios xornalísticos de carácter xeneralista¹ como naqueles máis especificamente ligados á emigración española e galega² e acompañada de visitas de responsables aos centros internacionais de captación de candidatos/as e notas de prensa da Xunta loando as bondades da iniciativa e sinalando as distintas fases en que se encontran as medidas postas en

¹ Velaquí algúns exemplos, sen ánimo ningún de exhaustividade, senón máis ben para dar a coñecer o ton e algúns contidos: <https://www.farodevigo.es/gran-vigo/2021/05/16/emigrantes-excelencia-tierra-abuelos-51865976.html> [22.05.2023], <https://www.farodevigo.es/faroeduca/2023/01/13/galicia-incrementa-incrementa-promedio-500-81134202.html> [22.05.2023], <https://www.farodevigo.es/estela/2018/01/07/estelajovenes-talentos-vuelven-galicia-16114698.html> [22.05.2023], <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/galicia/2021/09/05/ayudas-retornados-span-langglpretendemos-axudalos-orientalos-acompanalos-na-sua-volta-galiciaspan/00031630855833377983601.htm> [22.05.2023], <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/galicia/2022/06/17/xunta-amplia-250-becas-captar-jovenes-exterior/00031655467744948401159.htm> [22.05.2023].

² Por exemplo: <https://www.espanaexterior.com/bolsas-excelencia-mocidade-exterior/> [22.05.2023], <https://www.laregioninternacional.com/articulo/galicia/emigracion-abre-convocatoria-250-becas-beme-master-galicia-jovenes-gallegas-gallegos-residentes-exterior/20230202141411278302.html> [22.05.2023].

marcha³, a estratexia preséntaselle á sociedade galega como unha acción política de calado, dirixida a paliar a crise demográfica que tan profundamente golpea a comunidade. Segundo o poder autonómico, esta ambiciosa ferramenta de intervención na sociedade foi xa todo un éxito en termos cuantitativos: 22.000 persoas retornaron xa ao abeiro da iniciativa⁴. Durante os primeiros meses de 2023, a Xunta de Galicia anunciou a continuidade e ampliación da mencionada política mediante a *Estratexia Retorna 2023-2026* (Xunta de Galicia, s.d. [2023]), dada a coñecer na prensa baixo a denominación *Estratexia Retorna 2026*, en que se duplica o investimento da primeira e que se fixa como ambicioso obxectivo o retorno a Galicia de 30.000 persoas residentes no exterior⁵.

Neste traballo achegarémonos ao estudo dunha das medidas máis significativas de entre as implementadas ao abeiro da *Estratexia Retorna 2020* e cuxa continuidade está tamén prevista na *Estratexia 2023-2026*: as *Bolsas Excelencia Mocidade Exterior* (de aquí en diante, bolsas BEME). Estudaranse no período comprendido entre os cursos académicos 2017-2018 e 2022-2023; o programa posibilitou que persoas de nacionalidade española, vínculos de nacemento con Galicia e máis de tres anos de residencia no exterior accedesen a estudos de máster oficial nun dos sete campus galegos, logo de serlles adxudicada unha bolsa que cobre tanto a matrícula como a instalación na Comunidade durante o período de formación⁶. Durante o período estudado chegaron a Galicia preto de 1000 persoas grazas ás sucesivas convocatorias de bolsas, isto é, arredor dun 5% do total de retornos cuantificados pola administración autonómica ao abeiro da *Estratexia Retorna 2020*.

³ Por exemplo, e para as bolsas BEME: <https://emigracion.xunta.gal/es/actualidad/noticia/la-xunta-aprueba-172-millones-euros-atraer-200-mejores-expedientes-universitarios> [22.05.2023], <https://emigracion.xunta.gal/es/actualidad/noticia/case-140-alumnas-y-alumnos-beme-participaron-las-jornadas-formativas-sobre-la> [22.05.2023], <https://emigracion.xunta.gal/es/actualidad/noticia/emigracion-organiza-tres-jornadas-informativas-sobre-las-becas-beme-master-las-y> [22.05.2023], <https://emigracion.xunta.gal/es/actualidad/noticia/emigracion-y-la-usc-dan-la-bienvenida-las-y-nuevos-alumnos-las-becas-beme> [22.05.2023], <https://emigracion.xunta.gal/es/actualidad/noticia/la-xunta-abrira-la-convocatoria-las-becas-excelencia-juventud-exterior-beme> [22.05.2023].

⁴ <https://www.cronicasdelaemigracion.com/articulo/galicia/estratexia-retorna-2020-facilito-que-casi-22000-gallegos-exterior-regresasen-galicia/20211118171543106256.html> [22.05.2023].

⁵ <https://www.europapress.es/galicia/noticia-galicia-duplica-inversion-estrategia-retorna-facilitar-regreso-30000-gallegos-anos-20221215142116.html> [22.05.2023].

⁶ A contía das bolsas de estudos oscila entre os 7000 euros para a realización dun máster de 60 créditos e un curso académico de duración, e os 12.000 que se destinan aos títulos de 90 créditos e curso e medio de duración. A modo de comparación, un/unha estudante de máster que conseguise unha bolsa de colaboración do goberno central ingresaba unicamente 2000 euros no mesmo curso académico (os datos refírense ás convocatorias de 2022-2023).

En consonancia co resto das actuacións políticas que forman parte da *Estratexia Retorna 2020*, as bolsas BEME poden ser solicitadas por persoas cuxa relación con Galicia derive da nacemento nun dos concellos da Comunidade (ou derradeiro empadramento en España antes de marcharen ao exterior): foméntase, por tanto, un retorno clásico, de primeira xeración, e esta é a razón (ao noso xuízo) de que a idade máxima das/os posibles solicitantes das bolsas se estenda ata os 40 anos, pois así quedan incluídos/as moitos/as dos/as protagonistas do importante éxodo de titulados/as universitarios/as na transición entre a primeira e a segunda décadas do século XXI⁷. Por outro lado, son tamén aceptadas como candidatas aquelas persoas de nacionalidade española que poidan acreditar documentalmente a súa condición de descendentes/as de emigrantes galegos/as, e neste sentido o baremo das diferentes convocatorias establece unha prelación en función da cal se prefiren, por esta orde: as persoas nadas en Galicia ou empadroadas alí antes de emigraren; fillos/as, netos/as, e bisnetos/as. Desde o punto de vista tanto lingüístico como identitario, son os/as descendentes aqueles/as que presentan un maior interese para o estudo da súa experiencia a respecto da realidade lingüística de Galicia e da evolución desta en tres momentos principais: antes, durante e despois da obtención da axuda.

Nas liñas que seguen presentárase o marco conceptual, xurídico e ideolóxico que percorre o programa de bolsas BEME e darase conta do modelo analítico deseñado polas autoras para a explicación das relacións con galego e castelán como linguas que de maneira necesaria forman parte das experiencias vitais das persoas que a elas acceden. A estrutura do traballo detállase brevemente deseguido. Nunha primeira sección, achégase unha aproximación aos porqués do programa de bolsas desde as seguintes perspectivas: a lectura da emigración por parte do galeguismo histórico, os/as descendentes no marco xurídico galego e a progresiva ampliación dos dereitos de obtención da condición xurídica de español/a para cada vez un maior número de descendentes de emigrantes. Deseguido preséntanse os diferentes desenvolvementos aos que deu lugar o concepto *retorno* nos estudos migratorios, logo do seu despegar como espazo de interese na transición entre os dous últimos séculos. Nun

⁷ A socioloxía desenvolve na actualidade un vizoso ciclo de análise da última vaga de emigración española ao exterior; no apartado seguinte achéganse algunhas referencias de interese desde a perspectiva do seu poder explicativo do fracaso do programa de bolsas BEME canto a este colectivo. Menor éxito académico parece que tivo, ata o momento, a análise do subconxunto galego de emigrantes/as dentro desta vaga migratoria española. Porén, o ensaio literario (María Alonso Alonso, *Transmigrantes*, ed. Axóuxere, 2017), a recolleita de entrevistas cun formato tamén ensaístico (da mesma autora, *Migrantes*, ed. Galaxia, 2021) e a novela (Brais Lamela, *Ninguén queda*, Euseino?, 2022, Premio da Crítica de narrativa en lingua galega) achegan aproximacións ao fenómeno de grande interese e impacto mediático en Galicia.

terceiro momento darase conta da desigual recepción das bolsas BEME por parte dos dous colectivos que poden acceder a elas: os/as emigrantes galegos/as que protagonizaron o éxodo derivado da crise de 2008, por unha banda, e os/as descendentes da emigración histórica galega, pola outra. A segunda sección do traballo dedicárase a explicar que tipo de respostas pode achegar o estudo dos/as BEME protagonistas dun retorno transxeracional ás cuestións de maior relevancia acerca da relación entre sociedade e lingua en Galicia en termos de ideoloxía lingüística. Finalmente, presentarase a ferramenta analítica deseñada para a abordaxe de todas estas cuestións; trátase dunha entrevista semiestruturada, formulada a partir do modelo de “historia de vida”, que permite acompañar a persoa bolseira desde unha perspectiva cronolóxica: desde o momento previo á obtención da bolsa ata o tempo do seu desfrute e, en moitos casos, o tempo pasado en Galicia ou fóra dela unha vez rematado o ano ou ano e medio como bolseira/o BEME.

1. OS/AS BOLSEIROS/AS BEME E O RETORNO TRANSXERACIONAL

1.1. A modulación político-lexislativa do retorno: o caso galego

No recoñecemento da condición de galegos/as para as persoas nadas no estranxeiro por causa dos diferentes momentos de éxodo vividos no país a partir do século XIX conflúen tres elementos que camiñan na mesma dirección: a lectura histórica do fenómeno migratorio por parte do galeguismo e o seu aparello cultural, o consenso político interno (talvez non tanto o consenso social, *cf.* Bermingham e Silva-Domínguez 2024b) arredor da galegitude dos/as descendentes, e mais as repercusións das mudanzas lexislativas operadas no nivel estatal, conducentes a unha cada vez maior extensión do dereito á cidadanía española para aquelas persoas que demostren vinculación familiar con antepasados/as nados/as na España territorial, e consecuentemente tamén na Galicia administrativa. Todos estes factores, operando na mesma dirección, convértense nunha especie de “treboada perfecta” e explican o actual e vizoso artellamento de políticas de retorno tan ben dotadas orzamentariamente, tan diversificadas e, en suma, tan ambiciosas como as mencionadas *Estratexia Retorna 2020* e *Estratexia Retorna 2023-2026*.

Canto á primeira das cuestións, abonda con botar un ollo ao tratamento da diáspora migratoria na literatura galega (sexa na Rosalía das “viúvas dos vivos e as viúvas dos mortos”, sexa no Castelao de *Sempre en Galiza*) para darse conta do intenso asentamento, no galeguismo dos séculos XIX e XX, dunha lectura da emigración como catástrofe colectiva, isto é, o predominio da visión negativa das diversas

mobilidades emprendidas polos/as galegos/as nestas dúas centurias. Outras posibles narrativas, como a que postula o positivo papel desenvolvido pola emigración na modernización de Galicia (Núñez Seixas 1998) quedaron sen dúbida escurecidas no imaxinario literario ou desenvolveron un papel de menor relevo. Na nosa opinión, o predominio desta interpretación do fenómeno migratorio creou na conciencia das elites galeguistas unha impresión, transmitida á sociedade en xeral, de débeda colectiva cara ás persoas que marcharon: estas nunca perderon o dereito a seren entendidas como galegas, nin elas nin tampouco os/as seus/as descendentes.

A segunda das cuestións (en gran medida consecuencia da anterior), o consenso político acerca da natureza hereditaria da identidade galega, queda plasmada xa no propio Estatuto de Autonomía de Galicia (1981), que no seu artigo 3 estende a condición de galegos/as aos/ás “descendentes inscritos como españois, de así o solicitaren, na forma que determine a lei do Estado”. A Lei de Recoñecemento da Galeguidade e mais a Lei de Normalización Lingüística, ambas de 1983 (esta última, cun título dedicado ao denominado *galego exterior*) consolidan esta interpretación, que dá lugar durante as décadas dos 80 e os 90 ao desenvolvemento, por parte da Xunta de Galicia, dunha extensa política de natureza lúdico-cultural primeiro, asistencial despois (axudas aos centros galegos para a realización de actividades, viaxes a Galicia dos/as emigrados/as e dos/as seus/as descendentes, apoio a estes/as perante crises sanitarias e doutro tipo nos países de instalación, Rovetta Cortés 2018: 403-404).

En terceiro lugar e como elemento primordial, cómpre non esquecer a importancia da concesión de dereitos electorais en España e Galicia ao colectivo dos/as descendentes (Lugilde Pardo 2020), e tamén se deben ter en conta as sucesivas reformas do marco lexislativo español, que permitiron o acceso á nacionalidade por parte dun número crecente de persoas cando estas acreditan posuír ascendencia española, que é en moitas ocasións galega: a modificación do Código Civil de 2002 (Espín Alba 2010), a Lei da Memoria Histórica de 2007 (Izquierdo Escribano 2011, Golías Pérez 2018 para os/as descendentes de galegos/as) e, máis recentemente, a Lei da Memoria Democrática de 2022.

Neste contexto, non é estraño que o obxectivo do retorno apareza no horizonte da Xunta de Galicia xa nos primeiros anos do século XXI, en que as políticas de corte cultural e asistencial, implementadas anteriormente como sustento da galeguidade exterior, comezan a substituírse por axudas á instalación en Galicia dos/as descendentes e as súas familias (Rovetta Cortés 2018: 404). Continuadas unhas e outras polo goberno bipartito, a nova lectura do retorno como oportunidade para Galicia nun contexto de crise demográfica culmina en dous textos legais aprobados na segunda década do século XXI polo poder conservador: a Lei da Galeguidade (2013) e a Lei

de Impulso Demográfico de Galicia (2021). A primeira destas ferramentas lexislativas define por primeira vez as características xurídicas que acompañan a figura do *galego retornado*, estendidas tamén “aos fillos das persoas galegas e nadas en Galicia con residencia no estranxeiro que residindo fóra de España se establezan na Comunidade Autónoma de Galicia” (artigo 53, apartado 2). No segundo texto legal conságranse varios artigos a desenvolver as medidas de amparo, no proceso de retorno, da denominada “poboación galega residente no exterior”; nesta lei prevénse unha serie de axudas destinadas a propiciar a instalación en Galicia de persoas pertencentes ao devandito colectivo, claramente diferenciadas da chamada “nova poboación”, isto é, os/as inmigrantes, cuxo asentamento aparece estrita e plenamente condicionado ás necesidades e posibilidades que propicie o mercado laboral galego (artigo 73, apartados 1 e 2).

1.2. A importancia do retorno nos estudos actuais sobre migracións e a especificidade do retorno transxeracional. Retorno e transnacionalismo

Segundo se destaca en Pauli (2021: 94), foi a transición entre os séculos XX e XXI a que propiciou unha mirada máis intensa da socioloxía das migracións cara ás diversas modalidades de regreso á terra, e isto debido fundamentalmente a dúas circunstancias: a eclosión de intervencións gobernamentais sobre o proceso de retorno e mais a difusión do paradigma transnacional na investigación sobre migracións e mobilidades. Se anteriormente se definiran emigración e retorno como dúas facianas da mesma moeda en tanto que protagonizados polas mesmas persoas, a partir deste momento comezaron a ser obxecto de interese aquelas mobilidades caracterizadas porque quen marchan e quen volven non son os mesmos individuos, aínda que compartan vínculos familiares.

Reservada a etiqueta *retorno* para a modalidade clásica, que é tamén a máis estudada ata o momento (Pauli 2021: 100), os/as investigadores/as veñen procurando unha denominación específica para aquela mobilidade caracterizada por que os/as que regresan forman parte dunha xeración diferente da dos/as que se foron. No cerne do afán terminolóxico parece estar a convicción do carácter híbrido deste último proceso, un *mix* de retorno e migración propiamente dita (por exemplo, King e Christou 2014:15). É característico da bibliografía sobre o fenómeno un constante ensaio de etiquetas novas: ademais de *retorno da descendencia* e *retorno da segunda xeración*, outras denominacións empregadas son *retorno ancestral* (Bovenkerk 1974), *retorno étnico* (Tsuda 2009) e, máis recentemente, *contra-diáspora* (King e Christou 2014) e *retorno diaspórico* (Kunuroglu, van de Vijver e Yagmur 2016, Tsuda e Song

2019). Unha opción moi exitosa é aquela que parte da metáfora vexetal da raíz: así, Wessendorf (2007) fala de *roots migration*, e na mesma liña Levitt (2009) xogando coa similitude entre as palabras inglesas *roots* e *routes*, reflexiona acerca de como as “raíces” das persoas, isto é, a conexión cunha “patria imaxinada” son relevantes nas súas rotas migratorias.

En Galicia, os primeiros traballos en que se menciona a migración de retorno de xeracións diferentes da daqueles/as que parten teñen que ver co ciclo de achegas que dan resposta á chegada de novos/as poboadores/as que se produciu na transición entre os dous últimos séculos. Neste contexto analítico, os inicialmente denominados *falsos retornados* (Lamela *et al.* 2005) foron pouco despois interpretados/as como protagonistas dunha *migración de retorno ás raíces* (Oso Casas *et al.* 2008: 109). A metáfora da raíz tivo igualmente un importante éxito na socioloxía española da década seguinte e segue activa no momento actual (por exemplo Pérez-Caramés *et al.* 2021).

Neste mare mágnun terminolóxico, a nosa opción nesta achega consiste en aceptar a proposta, notablemente exitosa tamén, de Durand (2004): *retorno transxeracional*, e que xa foi empregada por nós en dous traballos anteriores (Bermingham e Silva-Domínguez 2024a e 2024b). A denominación recolle a crecente distancia temporal das persoas que retornan a respecto da súa raíz, etnia ou diáspora, conceptos presentes noutras alternativas. Por outra banda, o termo presenta un bo encaixe para aqueles procesos migratorios, como foi en xeral o galego, en que os/as descendentes son xa un produto da hibridación social das sociedades de acollida. Ademais, das tres dimensións implicadas no retorno de acordo con Tsuda (2019: 240): espacial, temporal e social, as dúas últimas son extraordinariamente dependentes da sucesión de xeracións e susceptibles, por tanto, de seren moldeadas polo que King e Christou (2014) denominaron *ideoloxía do retorno*. Por último, o termo *retorno transxeracional* parécenos especialmente acaído pois, segundo se explicou en páxinas anteriores, na propia convocatoria das bolsas BEME a pertenza da persoa solicitante a unha xeración ou outra implica unha diferente preferencia de acceso ao programa, en termos de baremo. O concepto de xeración como un elemento clave nas denominadas por ela “políticas para a diáspora” é tamén parte destacada de aproximacións de relevo, como a de Rovetta Cortés (2018).

A carón desta inestabilidade terminolóxica, é tamén importante destacar a influencia e mesmo consolidación do paradigma transnacional nos estudos sobre a migración de retorno. King e Cristou (2011: 455) consideran superada a comprensión tradicional da migración en termos de integración ou asimilación, pois as identidades transnacionais frecuentemente habitan múltiples mundos de maneira simultánea. O transnacionalismo, aplicado á análise do retorno por Carling e Erdal (2014), pode

ser particularmente exitoso na explicación do retorno transxeracional, pois permite explicar a “elasticity in considering people movements that retain both the transnational and the homecoming elements interchangeably and flexibly” (Christou e Yeoh 2022: 327). Pérez-Caramés *et al.* (2021) utilizan o paradigma transnacional para o estudo dun proceso notablemente conectado co fenómeno estudado por nós: a reemigración de persoas con nacionalidade española cara a outros países europeos. Na mesma liña, Rivero e Martínez (2021), Rivero e Navarro-Conticello (2021) e Cerrutti, Ameijeiras e Maguid (2022) escollen este mesmo punto de partida para a análise das mobilidades recentes de persoas de nacionalidade arxentina, retornando ao país de orixe ou reemigrando cara a outros destinos desde España. Igualmente Azevedo, Desille e Pinho (2022) avogan polo seu emprego na produción científica centrada na *migração de regresso* a Portugal. Para o estudo das políticas deseñadas noutros espazos xeográficos e nacionais e que fomentan o regreso dos/as descendentes, cf. Rovetta Cortés (2018), Tsuda e Song (2019), Pauli (2021: 98-99) e Pinho *et al.* (2022). Outras opcións analíticas diferentes da interpretación desta iniciativa política como retorno son, porén, posibles⁸.

1.3. Retornados/as e retornados/as transxeracionais no programa de bolsas BEME, dous grupos de desigual importancia cuantitativa

Dos dous perfís de candidatos/as que se definen como posibles nas bolsas BEME, o ciclo de traballos cuxas características se deseñan na presente achega céntrase no estudo dos/as descendentes de galegos/as, aqueles/as bolseiros/as que non protagonizan unha modalidade clásica de retorno. Lémbrese que, segundo se indicou en páxinas anteriores, o baremo das diversas convocatorias presenta unha orientación aparentemente máis favorable ao retorno clásico ao outorgar unha puntuación superior á circunstancia de nacer en Galicia ou, cando menos, estar empadroadada/o nun concello da Comunidade no momento anterior ao proceso migratorio.

A pesar do beneficio que supón o feito de pertencer á primeira xeración de emigrantes, entre as case 1000 persoas que conseguiron unha bolsa BEME durante os

⁸ Neste sentido, somos conscientes de que o programa de bolsas que analizamos podería ser estudado tamén desde a perspectiva da *international student mobility/migration* (King e Raghuran 2013, Raghuran 2013, Börjesson 2017, Riaño *et al.* 2018, Sandra 2020, entre outros). Porén, a mencionada inclusión do programa nunha estratexia máis ampla, a *Estratexia Retorna 2020*, cuxo obxectivo é o asentamento definitivo en Galicia de persoas de orixe galega, aconsella priorizar o estudo deste programa desde a perspectiva do retorno.

anos obxecto de análise é notorio e mesmo esmagador o predominio cuantitativo do retorno transxeracional. Deseguido analízanse, sen ánimo de exhaustividade, algunhas evidencias que sustentan a afirmación.

Comezaremos pola quinta convocatoria das situadas ao abeiro da *Estratexia Retorna 2020* (2022-2023) e tomaremos como material para a análise un vídeo publicitario institucional dispoñible na canle da Secretaría Xeral de Emigración⁹. Na Figura 1 agrúpanse as nacionalidades de orixe das persoas bolseiras en tres categorías; a primeira columna (Latinoamérica 1) presenta o resultado de sumar as procedencias ligadas coa emigración galega histórica a América Latina (122 BEMEs argentinas/os, 29 uruguaias/os, 19 venezolanas/os, 18 brasileiras/os e mais 16 cubanas/os). Na segunda (Latinoamérica 2) aparecen os/as bolseiras/os BEME procedentes doutros Estados americanos caracterizados por unha menor ou case nula incidencia dalgún dos procesos de emigración histórica galega (dúas persoas das seguintes nacionalidades: Bolivia, Chile e Panamá; unha persoa de Paraguai e outra de Perú). Finalmente, na terceira columna (Europa e Canadá) súmanse as seguintes procedencias de bolseiras/os: Reino Unido (7), Portugal (5), Polonia (2) e unha única persoa beneficiaria dos seguintes países: Alemaña, Canadá, Irlanda, Francia e Suíza. Velaquí os resultados da análise:

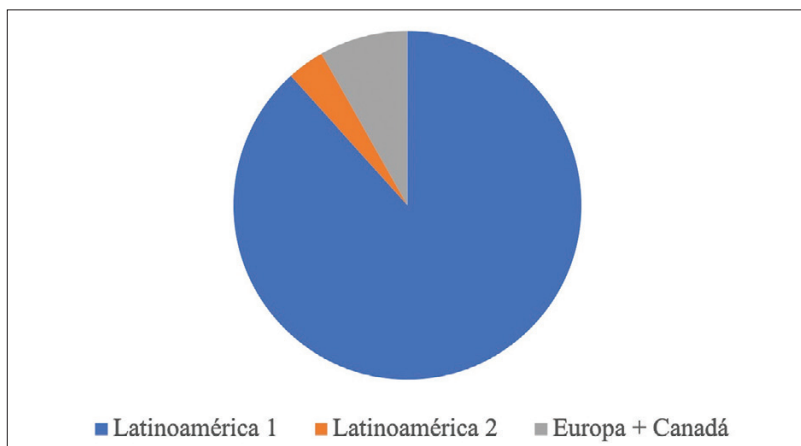


Fig. 1 Procedencia dos/as bolseiros/as BEME na convocatoria 2022-2023.

Fonte: Elaboración propia a partir do vídeo.¹⁰

Un 81,6% do total de 250 axudas concedidas no mencionado curso académico aparece relacionado cos países asociados con procesos migratorios antigos que

⁹ <https://www.youtube.com/@GaliciaAberta> [22.05.2023].

¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=MU7QEK6I_5A [22.05.2023].

partiron desde Galicia cara a países hispanoamericanos (asúmese o carácter de descendentes de galegos/as emigrantes que define estas persoas); destaca poderosamente Arxentina, que acapara case a metade das bolsas. O retorno de primeira xeración é case con seguridade protagonizado pola exigua cantidade de bolseiros/as procedentes de Europa e Canadá, entre os/as cales sobresaen minimamente Reino Unido e Irlanda (por un probable efecto Brexit) e Portugal (talvez por causa da proximidade xeográfica). O éxito da convocatoria sitúase, por tanto, no retorno transxeracional.

Que as bolsas BEME resultan atractivas fundamentalmente para aquelas persoas que descenden de emigrantes galegos/as é unha evidencia non limitada á mencionada convocatoria, senón que se repite desde o inicio do programa. Deseguido achéganse algúns datos obtidos a partir dos listados que a Secretaría Xeral de Emigración ofrece no seu portal *web*¹¹. Na primeira convocatoria (2017-2018, 100 bolsas) unicamente 14 dos/as BEMEs que resultaran seleccionados proviñan da emigración europea (8 de Reino Unido, 6 de Alemaña). No curso 2018-2019, só 13 bolseiras/os (de Reino Unido, 9) proceden de fóra de América Latina; salienta nesta convocatoria o predominio de Venezuela (34 bolseiras/os).

O exame do país de titulación e dos listados de persoas solicitantes non ofrece resultados diferentes. Por exemplo, na convocatoria para o curso 2021-2022 (200 bolsas) só 33 das persoas que conseguen ou solicitan bolsa teñen España como país de titulación; destaca neste ano o elevado número de solicitantes titulados/as en Arxentina (156), seguidos/as en importancia por México (84), Venezuela (35), Brasil (33) e Uruguai (30).

Parece claro, daquela, que a intención de conseguir candidaturas entre as persoas de primeira xeración, evidente por causa dun baremo máis vantaxoso, non frutifica na realidade; deseguido sinálanse algúns factores que poden ofrecer vías de explicación desta circunstancia. Para esta finalidade acudiremos ao importante número de estudos que se veñen realizando nos últimos anos para dar conta tanto dos procesos migratorios recentes desde España a Europa como do retorno asociado a estes¹². Os estudos céntranse en analizar fundamentalmente dous aspectos da última vaga migratoria cara a Europa: por unha banda, os perfís das persoas emigrantes e as circunstancias explicativas da decisión de marchar; pola outra, as motivacións para o retorno e as posibles dificultades que se prevén neste proceso.

¹¹ <https://emigracion.xunta.gal> [22.05.2023].

¹² Destacamos, sen ánimo de exhaustividade, os seguintes: Pérez-Caramés (2017), Domínguez-Mújica e Díaz-Hernández (2019), Cortés *et al.* (2020), Elgorriaga Astondoa *et al.* (2020), Capote Lama e Fernández Suárez (2021), Fernández Suárez *et al.* (2021), González-Martín e Pumares (2021) e Vázquez Silva *et al.* (2021).

A respecto desta segunda dimensión destácanse algúns factores que talvez puideron ser tidos en conta, á maneira de oportunidades, no deseño da *Estratexia Retorna 2020* en xeral, e máis en particular na iniciativa de bolsas que estudamos. Así, as dificultades de adaptación ás sociedades de acollida, a indecisión a respecto de ter descendencia noutro país e, máis en xeral, a importancia da familia nas culturas do sur de Europa, talvez foron entendidos como factores propiciantes dun regreso, situado xeralmente na transición entre a xuventude e a idade madura. Con probabilidade foron consideradas ademais outras circunstancias que, aparentemente, favorecen o retorno: o mantemento daqueles estereotipos que fan do coidado das persoas maiores unha obriga particularmente asumida polas “boas fillas” (Cortés *et al.* 2020) e, na mesma liña, a persistencia dos roles de xénero que asocian a muller ao coidado e reforzan, por tanto, a obriga de ocupárense dos/as devanceiros/as (Fernández Suárez *et al.* 2021). Tamén se ten subliñado a condición de *connected migrants* (Dimitrescu 2008) que define os/as protagonistas do ciclo migratorio en cuestión (Elgorriaga Astondoa *et al.* 2021: 68), e que sen dúbida implica un horizonte de retorno, ao se manter en vivas e estables as relacións co espazo de orixe dos/as migrantes.

Máis en concreto e para o estudo da iniciativa que nos ocupa, no deseño das bolsas BEME debeuse ter tamén en conta a evidencia de que a mobilidade académica se converteu, neste último ciclo de saídas de cidadáns/ás españois/as cara a Europa, nunha “primera aproximación a la experiencia migratoria, lo que les ha permitido valorar si sus planes de emigración cuando terminaran los estudios podrían ser factibles, en términos de adaptación a la emigración” (González-Martín e Pumares 2021: 8). Unha función equivalente, facilitadora da transición entre os dous espazos físicos, sería a desenvolvida polo programa de bolsas estudado, aínda que neste caso debiera ser propiciadora do retorno.

Con todo, os datos indican que o poder de atracción do programa BEME sobre a xeración que marchou a Europa e outros países desenvolvidos foi ata o momento moi reducido. Neste sentido, o ciclo de estudos sobre esta emigración recente achega dúas claves que poderían ter un importante valor explicativo. En primeiro lugar, a bibliografía destaca reiteradamente o concepto de *migración líquida* que define esta xeira migratoria (Domínguez-Mújica e Díaz Hernández 2019, Capote Lama e Fernández Suárez 2021: 15); falamos de “proyectos caracterizados por su pluralidad, poco predecibles, basados en estrategias individuales y predispuestos siempre al cambio. El marco de la libre circulación europea así lo permitiría” (Vázquez Silva *et al.* 2021: 4). Parece difícil intervenir con éxito sobre un colectivo pouco cohesionado, con grande experiencia nos recursos ligados á mobilidade dentro da Unión Europea, informado e moi probablemente escéptico acerca das posibilidades que o retorno lle ofrece.

En segundo lugar, o argumento omnipresente nestes estudos é que ao noso modo de ver explica a dificultade do programa para traer de volta o talento da “xeración perdida” europea, é o dubidoso percorrido, a medio prazo, dunha iniciativa política para o retorno que consiste en asegurarlles unicamente un ano de vida (todo o máis ano e medio) ás persoas que se trasladan de país, nalgúns casos xa cunha contorna familiar de carácter transnacional. O condicionamento económico e as dificultades do mercado laboral español (extrapolables ao galego) aparecen como elementos que frean a decisión de retornar, e os traballos detectan o medo de atoparse na necesidade de aceptar un traballo dos que os/as informantes denominan “de tipo español”: moitas horas e pouca remuneración (Domínguez-Mújica e Díaz-Hernández 2019: 114).

2. PRESENTACIÓN DA METODOLOXÍA DO NOSO CICLO DE TRABALLOS

2.1. As características da investigación

Unha vez sinalada a relevancia do programa de bolsas BEME e caracterizado o contexto lexislativo e político en que estas xorden, describíranse deseguido os obxectivos da análise emprendida por nós e, posteriormente, darase conta dos principais aspectos da ferramenta metodolóxica utilizada para explicar, desde unha perspectiva fundamentalmente lingüística e identitaria, o retorno transxeracional que os/as beneficiarios/as protagonizan.

Á maneira de prólogo e retomando a proposta de Tsuda (2019) de procurar unha análise tridimensional (espazo, tempo e sociedade) para o fenómeno do retorno, indicaremos que, desde un punto de vista espacial, os/as bolseiros/as BEME recuperan un lugar en que antes nunca estiveran, agás posibles viaxes de vacacións ou participación en iniciativas formativas anteriores de menor duración (campamentos, campos de traballo etc.). Ademais, os referentes espaciais teñen para estas persoas unha gran complexidade ao se situaren simultaneamente nun triplo nivel: en primeiro lugar, o marco xurídico do Estado actúa como elemento máis externo, pois protagonizar o retorno só é posible se previamente se conseguiu acceder á nacionalidade española; en segundo termo, a oferta en que as persoas se enrolan parte do goberno da Comunidade Autónoma de Galicia, lugar de orixe de parte dos/as antepasados/as, caracterizada por unha personalidade ben definida, vertebrada pola posesión dun idioma propio cun relevante papel na sociedade; en terceiro termo e como ocorre en moitos casos de retorno dos descritos na literatura, o lugar concreto de orixe dos/as devanceiros/as (aldea, parroquia, concello) pode non

ser a principal opción tras a reinstalación migratoria, sempre que certos espazos urbanos de maior atractivo estean dispoñibles ou próximos. O artellamento destes tres niveis será estudado por nós desde unha perspectiva lingüística, da que tamén forma parte a diferenza, en termos dialectais, entre a variedade de orixe dos/as bolseiros/as BEME e o español peninsular normativo e de Galicia.

As outras dúas dimensións mencionadas por Tsuda (2019) polo seu relevo nos procesos de retorno, a temporal e a social, son tamén cruciais. A primeira supón explorar as pegadas do pasado que estas persoas posúen como herdanza dos/as seus/as familiares, e no noso estudo centrarémonos na dimensión lingüística de tales pegadas. A segunda implica traballar co proceso de integración na sociedade de acolida, e indagar acerca de en que medida se producen fenómenos neste que poidan ter unha dimensión lingüística relevante: o valor do galego no grupo de iguais, a interpretación das esixencias ligadas a este idioma en contextos laborais e o desenvolvemento de intencións e prácticas formativas a respecto da nosa lingua, mais tamén a lectura que a contorna social das persoas retornadas fai da súa posesión dunha variedade de español diferente da peninsular, e o proceso, consciente ou inconsciente, mediante o cal o dialecto de orixe vai sendo modificado, ou non, para converxer co español normativo e co español de Galicia (sobre este último, *cf.* Recalde 2023).

2.2. Deseño da metodoloxía de análise e resultados xa dispoñibles

Segundo se indicou en liñas anteriores, a principal ferramenta escollida para a abordaxe analítica á realidade dos bolseiros/as BEME é de natureza cualitativa e consiste na análise dun total de 33 entrevistas realizadas a persoas que, provenientes de diferentes países hispanoamericanos, obtiveron bolsas BEME no período comprendido entre os anos 2017 e 2023. A selección dos/as bolseiros/as entrevistados/as (presencialmente ou mediante a ferramenta Microsoft Teams) realizouse mediante a metodoloxía do *judgment sampling method* (Hoffman 2013), procurando a maior diversificación posible de perfís: mulleres e homes de diversas nacionalidades de orixe, pertencentes a áreas de coñecemento distintas, cursando estudos na totalidade dos campus universitarios da Comunidade, e localizados/as en diferentes momentos da experiencia de formación, pois algúns/as estaban aínda realizando o máster elixido, mentres que outros/as xa o remataran e afrontaban o reto da inserción laboral. Agás dúas persoas, que xa protagonizaran un “retorno do retorno” aos países de partida, todos/as eles/as vivían en Galicia no momento da realización da entrevista. Tivemos novas de que poucos meses despois de seren entrevistadas, tres persoas reemigraran xa a Madrid e Barcelona.

As entrevistas, de entre hora e hora e media cada unha, convenientemente anonimizadas e sometidas aos estándares derivados dos códigos éticos das Universidades de Santiago de Compostela e Liverpool, foron transcritas na súa totalidade, polo que constitúen un importante corpus de datos cualitativos que permitirán, cremos, achegar un coñecemento avanzado sobre o significado social dos procesos migratorios en Galicia, inseríndose nunha tradición da que xa forman parte varios traballos (entre outros Lamela *et al.* 2005, Fernández Suárez *et al.* 2018, Bermingham 2021). Preténdese ademais facer visible as diferentes dimensións sociais das traxectorias migratorias (Oso Casas *et al.* 2018).

A investigación complementábase con materiais xerados por outras instancias, dentro das cales a propia entidade que concede as bolsas (Secretaría Xeral de Emigración da Xunta de Galicia), e as principais cabeceiras xornalísticas da Comunidade, presentan unha relevancia evidente. A repercusión do programa BEME nos medios de comunicación presenta desde logo un grande interese, e neste sentido é posible establecer unha tipoloxía de mensaxes en función tanto do/a seu/a receptor/a implícito como do medio para o que estas se constrúen: futuros/as BEME aos/ás que se accede mediante a presenza en redes da marca *galiciaaberta*, responsabilidade da Secretaría Xeral de Emigración¹³, utilizando xornais dixitais dirixidos ás colectividades española e galega no exterior; ou ben persoas residentes en Galicia ás que se informa da política migratoria da Xunta de Galicia mediante as cabeceiras xornalísticas tradicionais da Comunidade, tanto na súa versión en papel como na dixital. Noticias de prensa acerca do programa BEME, vídeos de responsables políticos en diversos encontros cos/as bolseiros/as ou coas comunidades galegas no exterior, pequenas cuñas publicitarias de natureza audiovisual en que bolseiros/as contan a súa experiencia en Galicia e mesmo vídeos de *youtubers* que explican como é o proceso de solicitude, todos eles constitúen un importante acervo de materiais complementarios que permiten analizar o significado social do programa para os/as seus/as protagonistas e para a sociedade galega en xeral.

No momento actual (xuño de 2024), están xa dispoñibles ou en fase de publicación varios traballos que dan conta de aspectos diversos dos asociados ao colectivo de BEMEs, aínda que quedan distintas perspectivas por explorar. A relación dos/as entrevistados/as coa identidade e lingua galegas foi explorada en Bermingham e Silva-Domínguez (2024a), en tanto que outra achega (Bermingham e Silva-Domínguez 2024b) dedicouse á diversidade de lecturas do colectivo de retornados/as transxeracionais, en función tanto da entidade que xera as propostas como das persoas destinatarias destas. Por outro lado, Silva-Domínguez (2024b) céntrase na realidade

¹³ <https://www.youtube.com/user/GaliciaAberta>, a modo de exemplo [22.05.2023].

lingüística dos/as BEMEs como falantes dun dialecto do español diferente do peninsular. Queda, porén, moito por facer na explotación de moi diversas liñas temáticas presentes nas entrevistas e aínda non abordadas.

CONCLUSIÓNS

Neste traballo preséntase a ferramenta analítica deseñada polas autoras para a análise, desde a perspectiva lingüística e identitaria, dunha das políticas de fomento do retorno máis destacadas de entre as implementadas polo goberno galego nos anos finais da segunda década de século: as bolsas *Excelencia Mocidade Exterior* (bolsas BEME). A iniciativa consiste no financiamento, por parte do goberno autonómico, dunha formación de máster oficial e destínase a persoas residentes fóra de Galicia e que cumpran unha serie de requisitos: nacionalidade española, tempo mínimo de residencia no exterior, aceptación no programa desexado e consecución da axuda en concorrencia competitiva.

No traballo abórdase a contextualización da iniciativa (análise do contexto ideolóxico e xurídico galego, extensión dos dereitos de cidadanía española á descendencia, “reto demográfico”, Leis da Memoria Histórica e da Memoria Democrática, etc.) e ofrécese unha aproximación académica ao concepto de *retorno*, da que se desprende a constante necesidade de diferenciar entre retornados/as de primeira xeración e transxeracionais. Ademais e no contexto de análise das bolsas BEME, achéganse evidencias que sinalan o máis que amplo predominio nelas de persoas vinculadas a este segundo tipo de experiencia migratoria, así como unha explicación do escaso éxito da iniciativa entre os/as que emigraron de Galicia logo da crise de finais da primeira década do XXI.

A seguinte sección do traballo ocúpase de describir a ferramenta analítica deseñada polas autoras para a abordaxe da análise do retorno transxeracional vinculado ás bolsas BEME. Para dar resposta ás diferentes preguntas que o mencionado programa suscitaba, realizouse unha entrevista semidirixida a 33 persoas, todas elas beneficiarias das bolsas BEME en diferentes convocatorias e consideradas representativas da variedade xeográfica, xenérica e formativa que caracteriza o programa. Como recursos analíticos empregáronse tamén outros materiais, construídos tanto pola instancia política que deseñou o programa (a Xunta de Galicia) como por distintos actores mediáticos, cun relevo evidente das cabeceiras xornalísticas. Nas liñas finais do traballo achéganse algunhas referencias a traballos xa publicados, ou en proceso de publicación, en que calquera lector/a interesado/a pode atopar xa interesantes resultados procedentes da análise dos materiais.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Azevedo, L., Dessille, A. e Pinho, F. (2022) “Migração de regresso para Portugal: revisitar o passado, compreender o presente”. *Cidades, Comunidades e Territórios*. 44, iii-x. DOI: <https://doi.org/10.15847/CIESOEMFS062017>
- Bermingham, N. (2021) “Language Ideologies and Transnational Migration: A Case Study of Cape Verdeans in Galicia”. *Languages*. 6 (2), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages6020099>.
- Bermingham, N. e Silva-Domínguez, C. (2024a) “Language ideologies and linguistic practices of transgenerational «return» migrants to Galicia”. *Languages*. 9 (6), 187. DOI: <https://doi.org/10.3390/languages9060187>
- Bermingham, N. e Silva-Domínguez, C. (2024b) “Transgenerational return migration to Galicia, Spain: discourses of identity and belonging”. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 1-15. DOI: <https://doi.org/10.1080/15562948.2024.2366305>.
- Börjesson, M. (2017) “The Global Space of International Students in 2010”. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 43 (8), 1256-1275. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1300228>
- Bovenkerk, F. (1974) *The Sociology of Return Migration: A Bibliographic Essay*. The Hague: Nijhoff (Publications of the Research Group on European Migration Problems, Vol. 20).
- Capote Lama, A. e Fernández Suárez, B. (2021) “La Nouvelle Vague de la emigración española en Francia: proyectos migratorios y tipos de migrantes”. *Revista Española de Sociología*. 30 (4), 1-23. DOI: <http://doi.org/10.22325/fes/res.2021.23>
- Carling, J., e Erdal, M. B. (2014) “Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected?”. *International Migration*. 52 (6), 2-12. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/imig.12180>
- Christou, A., e Yeoh, B. S. A. (2022) “Transnational Mobilities and Return Migration”. En *Handbook on Transnationalism*, ed. por Yeoh, B. S. A. e Collins, F. L. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 325-339. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789904017.00029>
- Cerrutti, M., Ameijeiras, A. e Maguid, A. (2022) “Emigración de argentinos a España y retorno. ¿un pasaje de ida y vuelta?”. *Población & Sociedad*. 29 (2), 18-49. DOI: <http://dx.doi.org/10.19137/pys-2022-290202>
- Cortés, A., Moncó Rebollo, B. e Barbosa, F. (2020) “Young Spanish Au Pairs in London: Migration and Gender Tensions in the Context of Intra-EU Mobilities”. *Ethnic and Racial Studies*. 43 (14), 2590-2606. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2020.1774071>
- Dimitrescu, D. (2008) “The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto”. *Social Science Information*. 47 (4), 565-579. DOI: <https://doi.org/10.1177/0539018408096447>
- Domínguez-Mújica, J. e Díaz-Hernández, R. (2019) “The Dilemma of Returning: the Liquid Migration of Skilled Spaniards 8 years down the Economic Crisis”. *Canadian Studies in Population*. 46, 99-119. DOI: <https://doi.org/10.1007/s42650-019-00010-x>
- Durand, J. (2004) “Ensayo teórico sobre la migración de retorno. El principio del rendimiento decreciente”. *Cuadernos Geográficos*. 35 (2), 103-116.
- Elgorriaga Astondoa, E., Arnoso Martínez, A. e Ibabe Erostate, I. (2020) “Condiciones sociolaborales e integración social de mujeres y hombres españoles en Alemania e Inglaterra”. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*. 170, 55-72. DOI: <http://dx.doi.org/10.5477/cis/reis.170.55>
- Espín Alba, I. (2010) “Nacionalidad, ciudadanía y emigración española: a propósito de las últimas modificaciones legislativas en materia de nacionalidad”. *Derecho Privado y Constitución*. 24, 291-332.
- Fernández Suárez, B., López Gonsálvez, T. Soto González, A. e Egea Padilla, M. (2021) “Españoles en París: la importancia de los lazos débiles para las estrategias de movilidad intraeuropea”. *Revista Española de Sociología*. 30 (4), 1-20. DOI: <https://doi.org/10.22325/fes/res.2021.75>

- Golías Pérez, M. (2018) "The Grandchildren of Galicia. Lived and Imagined Citizenship". En *Galician Migrations. A Case Study of Emerging Super-diversity*, ed. por DePalma, R. e Pérez-Caramés, A. Cham: Springer, 81-92.
- González-Martín, B. e Pumares, P. (2021) "De vuelta a casa: el retorno de los jóvenes españoles desde Europa". *Revista Española de Sociología*. 30 (4), 1-22. DOI: <https://doi.org/10.22325/fes/res.2021.73>
- Hoffman, M. (2013) "Sociolinguistic Interviews". En *Research Methods in Sociolinguistics: A Practical Guide*, ed. por Hazen, K. e Holmes, J. Oxon: De Gruyter Mouton, 25-41.
- Izquierdo Escribano, A. (2011) *La migración de la memoria histórica*. Barcelona: Edicions Bellaterra-Fundación Larga Caballero.
- King, R. e Christou, A. (2011) "Of Counter-Diaspora and Reverse Transnationalism: Return Mobilities to and from the Ancestral Homeland". *Mobilities*, 6 (4). 451-466. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450101.2011.603941>
- King, R. e Raghuran, P. (2013) "International Student Migration: Mapping the Field and New Research Agendas". *Population, Space and Place*. 19, 127-137. DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.1746>
- Kunuroglu, F., van de Vijver, F. e Yagmur, K. (2016) "Return Migration". *Online Readings in Psychology and Culture*. 8 (2), 1-28.
- Lamela Viera, C., López de Lera, D. e Oso Casas, L. (2005) "La inmigración internacional en Galicia: latinoamericanos, comunitarios y otros". En *Integraciones diferenciadas: migraciones en Cataluña, Galicia y Andalucía*, coord. por Solé, C. e Izquierdo, A. Barcelona: Anthropos, 89-104.
- Levitt, P. (2009) "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally". *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 35 (7), 1225-1242. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691830903006309>
- Lugilde Pardo, A. (2020) "Emigración y ciudadanía: el voto de los españoles en el exterior (1900-2017)". En *Hacer patria lejos de casa. Nacionalismo español, migración y exilio en Europa y América (1870-2010)*, ed. por García Sebastianini, M., e Núñez Seixas, X. M. Zaragoza: Universidade de Zaragoza, 233-266.
- Núñez Seixas, X. M. (1998) "Retornados e inadaptados. El *americano* gallego, entre mito y realidad". *Revista de Indias*. 58 (214), 555-593.
- Oso Casas, L., Golías Pérez, M. e Villares Varela, M. (2008) "Inmigrantes extranjeros y retornados en Galicia: la construcción del Puente transnacional". *Política y Sociedad*. 45 (1), 103-117.
- Pauli, J. (2021) "Return migration". En *Handbook of Culture and Migration*. Cheltenham – Massachusetts: Edward Elgar Publishing, 95-109.
- Pérez-Caramés, A. (2017) "Una nueva generación española en Alemania. Análisis de las motivaciones para la emigración bajo el manto de la crisis". *Migraciones*. 43, 91-116. DOI: <https://doi.org/10.14422/mig.i43.y2017.005>
- Pérez-Caramés, A., Domínguez-Mújica, J. e Ortega-Rivera, E. (2021) "*Se hace camino al andar*. Reemigración de latinoamericanos desde España hacia otros países europeos (2006-2018)". *Revista Española de Sociología*. 30 (4), 1-22.
- Pinho, F., Góis, P. e Marques, J. C. L. (2022) "Portugal e Espanha, países para regressar: Uma análise comparativa de políticas de recuperação de emigrantes". *Cidades, Comunidades e Territórios*. 44, 104-120.
- Raghuran, P. (2013) "Theorising the Spaces of Student Migration". *Population, Space and Place*. 19, 138-154. DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.1747>

- Recalde, M. (2023) "Historia de los contactos entre el español y otras lenguas de la península ibérica. Contactos entre el español y el gallego 1". En *Lingüística histórica del español / The Routledge Handbook of Spanish Historical Linguistics*, ed. por Dworkin, S. N., Clavería Nadal, G. e Toledo y Huerta, Á. S. O. London: Routledge. 493-500. DOI: <http://dx.doi.org/10.4324/9781003035565-47>
- Riaño Y., Van Mol, C. e Raghuran, P. (2018) "New Directions in Studying Policies of International Student Mobility and Migration". *Globalisation, Societies and Education*. 16 (3), 283-294. DOI: <https://doi.org/10.1080/14767724.2018.1478721>
- Rivero, P. J. e Martínez, C. (2021) "Significados sobre la ciudadanía múltiple: el caso de los argentinos que retornan desde España con pasaporte europeo". *methaodos. revista de ciencias sociales*. 9 (1), 135-151. DOI: <http://dx.doi.org/10.17502/mrcs.v9i1.443>
- Rivero, P. J. e Navarro-Conticello, J. (2021) "Migraciones y movilidades de argentinos y argentinas: revisión crítica de un campo de estudios en desarrollo (1960-2020)". *Revista Páginas*. 31, 1-25. DOI: <http://dx.doi.org/10.35305/rp.v13i31.474>
- Rovetta Cortés, A. I. (2018) "No me toca el corazón: examinando las políticas para la diáspora en Galicia y el Véneto". *Papers. Revista de Sociología*. 103 (3), 395-421. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/papers.2434>
- Sandra, I. (2020) "Transnational Education: Looking at Out- and Inflow of International Student Migration". *Journal of Moral and Civic Education*. 4 (1), 52-59. DOI: <https://doi.org/10.24036/8851412412020239>
- Silva-Domínguez, C. (no prelo) "Mi partida literal de nacimiento es mi voz: contacto e acomodación entre variedades do español no retorno diaspórico a Galicia". En *Identidades e ideoloxías perante a diversidade lingüística*, ed. por Fernández Rei, E., Fidalgo Garra, E. e Guisantes Alonso, M. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Vázquez Silva, I., Capote Lama, A. e López de Lera, D. (2021) "La nueva emigración española en Alemania y Reino Unido: identidades migratorias en cuestión". *Revista Española de Sociología*. 30 (4), 1-24. DOI: <https://doi.org/10.22325/fes/res.2021.24>
- Tsuda, T., ed. (2009) *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Tsuda, T. (2019) "Conclusion: Interrogating return-ambivalent homecomings and ethnic hierarchies". En *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*, ed. por Tsuda, T. e Song, C. New York: Palgrave Macmillan, 239-253.
- Tsuda, T. e Song, C. (2019) "The Causes of Diasporic Return: A Comparative Perspective". En *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*, ed. por Tsuda, T. e Song, C. New York: Palgrave Macmillan, 17-34.
- Wessendorf, S. (2007) "Roots migrants: Transnationalism and «Return» Among Second-Generation Italians in Switzerland". *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 33 (7), 1083-1102. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691830701541614>
- Xunta de Galicia (s.d. [2018]) *Estrategia Retorna 2020* [en liña] dispoñible en <<https://emigracion.xunta.gal/files/publicacions/2023/03/36173-resumo-retorna-2020-cast-180905.pdf>> [22.05.2023].
- Xunta de Galicia (s.d. [2023]) *Estrategia Retorna 2023-2026* [en liña] dispoñible en <<https://emigracion.xunta.gal/files/paxina/36173-estrategia-retorna-maqueta-v6-espanol.pdf>> [22.05.2024].

Eva María Domínguez Noya

Instituto da Lingua Galega (Universidade de Santiago de Compostela) – CIRP
evamaria.dominguez@usc.es / edomin@cirp.gal

 orcid.org/0000-0001-5592-4065

María Sol López Martínez

Instituto da Lingua Galega (Universidade de Santiago de Compostela)
msol.lopez@usc.es

 orcid.org/0000-0003-3904-6228

A LINGUAXE NON BINARIA DIRECTA (@, A/O, O/A, X, *, E) E A PERSPECTIVA DE XÉNERO NO CORGA

RESUMO: Este traballo céntrase na mellora dos recursos dispoñibles para a recuperación da información en corpus lingüísticos en relación coa perspectiva de xénero nun dobre sentido: por un lado, aténdese á anotación morfosintáctica da linguaxe inclusiva e, polo outro, á incorporación do sexo do autor como parámetro a ter en conta na extracción de información. Así, tras presentar o CORGA, contrástanse as posibilidades que este ofrece para a recuperación da linguaxe non binaria directa co CORPES, e conclúese que, fronte ás dificultades que presenta o corpus español, a consideración dun valor específico na categoría gramatical xénero denominado *xenérico* ou *inclusivo* resulta determinante no CORGA para saber en que palabras e con que frecuencia se manifestan estas formas, tanto globalmente como por forma específica, e cales das opcións dispoñibles (*amig@*, *amigo/a*, *amiga/o*, *amigx*, *amig**, *amigue*) acadan maior protagonismo. A continuación, analízase cuantitativa e cualitativamente o seu emprego e distribución en galego. Finalmente, realízase unha panorámica sobre a presenza do sexo do autor como metadato e/ou criterio de busca en corpus do galego, catalán, portugués e español, e establécese a conveniencia de incluílo, ademais de na vertente oral, tamén como un parámetro de procura na compoñente escrita. Por último, preséntase a necesidade de diferenciar entre autor e interlocutor/falante/personaxe para, alén de favorecer o estudo da fala feminina ou masculina, facilitar os cruzamentos entre autores dun sexo dado e personaxes do sexo contrario.

PALABRAS CLAVE: corpus, linguaxe non binaria, perspectiva de xénero, anotación, galego

TITLE: Direct Non-Binary Language (@, a/o, o/a, x, *, e) and the Gender Perspective in CORGA

ABSTRACT: This paper focuses on how the available resources for information retrieval in linguistic corpora can be enhanced by considering the gender perspective. It takes a two-fold approach: on the one hand, the morphosyntactic annotation of inclusive language is explored and, on the other, an author's gender is taken into account as a new search option. To this

end, the *Current Galego Reference Corpus* (*Corpus de Referencia do Galego Actual*, CORGA) is first described, and the options provided for direct non-binary language retrieval are contrasted with those existing in the *Spanish Twenty-First Century Corpus* (*Corpus del Español del Siglo XXI*, CORPES). Using a generic or inclusive value in the gender field in CORGA has significantly improved search results since it allows to retrieve words showing this feature and to present data on how often they occur—globally and by particular forms. The frequency and distribution of available options (*amig@*, *amigo/a*, *amiga/o*, *amigx*, *amig**, *amigue*) in CORGA is then analysed, both in quantitative and qualitative terms. Next, other Galician, Catalan, Portuguese and Spanish corpora are examined to see whether they include specific meta-data or search fields regarding an author's gender. The article concludes that this parameter could be very helpful both in oral and written discourse. Additionally, distinguishing between the author and the interlocutor/speaker/character fields could facilitate studying speech differences between women and men, as well as allow gender cross-searches in those fields.

KEYWORDS: corpus, non-binary language, gender perspective, annotation, Galician language

INTRODUCCIÓN

A lingua é o reflexo dos cambios que se producen na sociedade. Desde o último terzo do século pasado, inda que acadando pulo nestes últimos anos, existen tentativas por desbotar a visión androcéntrica, visibilizar o feminino e mesmo desligar a identidade xenérica do sexo. Esta situación está a provocar importantes debates entre aquelas/es que consideran que hai que manter o uso do masculino xenérico (Bosque 2012, Escandell-Vidal 2020, Mendívil 2020) e aqueloutros/as que propoñen alternativas lingüísticas para representar na escrita e na oralidade unha linguaxe menos discriminatória ou inclusiva (Castro 2010, Moure 2012).

A sociedade avanza no respecto e a tolerancia cara a outras sensibilidades xenéricas e, como non podía ser doutro xeito, a lingua galega tamén o reflicte nos seus usos. Entre estes atópanse mostras que recollen corpus coma o CORGA (*Corpus de Referencia do Galego Actual*). Xorden así manifestacións expresivas innovadoras que precisan do desenvolvemento de recursos para a súa integración no procesamento da linguaxe natural. En definitiva, ampliáanse as posibilidades de recuperación de información para favorecer tamén estudos de carácter lingüístico enfocados cara á perspectiva de xénero. E o galego debe estar aí.

A continuación, na sección 1 preséntase o CORGA e descríbense brevemente as súas características. Na sección 2 compárase o paradigma de xénero e as posibilidades de recuperación de información que para a linguaxe non binaria directa ofrecen o CORPES e o CORGA. A parte central deste traballo intégrase na sección 3 e ocúpase da linguaxe non binaria directa no CORGA: no apartado 3.1 descríbese brevemente

a linguaxe binaria, directa e non directa; no 3.2 explícase como se levou a cabo a súa anotación automática e no 3.3 analízase a súa distribución e emprego nos textos. A sección 4 examina a inclusión do sexo do autor/falante en corpus orais e escritos como un parámetro máis de consulta. Por último, ofrécese algunhas conclusións.

1. PUNTO DE PARTIDA: O CORGA

O CORGA¹ é un corpus documental aberto, equilibrado e representativo do galego² que abrangue cronoloxicamente dende 1975 ata a actualidade. A codificación que se practica nos documentos nel incorporados, ben mediante marcaxe estrutural ben mediante anotación morfosintáctica, aplícase directamente sobre o texto orixinal, sen alteralo (Domínguez, López e Barcala 2020).

O corpus está codificado no estándar XML e foi enriquecido con anotación morfosintáctica automática coa ferramenta XIADA, o Etiquetador/Lematizador do Galego Actual³. Trátase dun etiquetador fundamentalmente probabilístico baseado nos modelos ocultos de Markov de grao 2, ou sexa, modelos estatísticos nos que os cálculos relativos ás etiquetas morfosintácticas dunha palabra dependen das dúas anteriores (Brants 2000). Foi desenvolto entre o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (CIRP) e o grupo COLE das universidades da Coruña e Vigo, e contén, entre outros, módulos de segmentación de oracións, tokenización, anotación morfosintáctica e lematización. Conta ademais con regras lingüísticas de restrición (Barcala, Molinero e Domínguez 2007) e de poda (Domínguez 2016) que contribúen a incrementar a súa taxa de acerto. En concreto, en relación coa súa cobertura, precisión e robustez na análise, tendo en conta os datos proporcionados por Domínguez, Barcala e Molinero (2009), pode afirmarse que o seu nivel de acerto está en liña co estado da arte na materia (96%).

Na versión **4.0 de xaneiro de 2022**, o corpus consta de **43.162.364 palabras**, das cales 624.265 son formas diferentes, aínda que quedan excluídas das consultas as formas gráficas de fragmentos en linguas distintas do galego, as palabras cortadas e mais as referencias bibliográficas. Unha aplicación de consulta que ten en conta a linearidade dos elementos ou toma en consideración unha proximidade dada

¹ <http://corpus.cirp.gal/corga>

² Mostra da súa representatividade son as solicitudes para extraer del ngramas e inferir modelos de lingua, primeiramente para o proxecto *Recursos para novas tecnoloxías da fala* (COTOVÍA) por parte do Grupo de Tecnoloxías Multimedia dirixido por Carme García Mateo (Piñeiro *et al.* 2018), e máis recentemente para o macroproxecto Nós (<https://nos.gal/>).

³ <http://corpus.cirp.gal/xiada/>

entre eles, segundo as preferencias do usuario, permite extraer datos lingüísticos que poden, á súa vez, visualizarse en forma de frecuencias –simples ou completas– e concordancias, ou mesmo obter o inventario –formas distintas– dos elementos solicitados para a totalidade do corpus ou para un, varios ou todos os parámetros clasificatorios (lustro, medio, orixe, xénero, subtipo de documento, área temática ou sexo do autor). Ofrece ademais a posibilidade de procurar nunha obra concreta, por un autor específico ou polo sexo deste e, así mesmo, presenta unha versión experimental para a procura de coaparicións.

O obxectivo perseguido, tanto co CORGA coma co etiquetador XIADA, é contribuír ao deseño e desenvolvemento de recursos que axuden á incorporación do galego ás Tecnoloxías da Información e a Comunicación e, asemade, posibilitar a obtención de datos para o estudo de aspectos léxicos, gramaticais, discursivos etc. Neste sentido, as posibilidades de recuperación de información que ofrezca o corpus deben estar en consonancia coas mostras de datos incorporadas e mais coas distintas sensibilidades ou perspectivas á hora de acometer un estudo relacionado coa lingua. Como creadores de corpus e desenvolvedores de ferramentas, non podemos ignorar os cambios que se están producindo na lingua en materia de xénero e que se reflicten tamén nos textos que recolle o CORGA.

Precisamente, unha das fortalezas deste corpus radica, ao noso parecer, en que todas as formas gráficas presentes nel reciben unha etiqueta morfosintáctica, sexa esta proporcionada a través dos recursos lingüísticos desenvolvidos *ex profeso*, sexa fornecida mediante o módulo de adivinación⁴. Isto obriga a enfrontarse coa caracterización morfosintáctica de elementos que as gramáticas adoitan deixar fóra, como poden ser as abreviaturas, siglas, cifras, enderezos etc. Mais tamén o feito de traballar con texto real provoca que afloren usos non descritos aínda gramaticalmente nin tratados en xeral no procesamento da linguaxe natural. Un exemplo disto constitúe a linguaxe non binaria na que nos imos centrar deseguido.

2. DOUS XEITOS DE AFRONTAR A ANOTACIÓN DA LINGUAXE NON BINARIA DIRECTA: CORPES E CORGA

Imos realizar a continuación un suposto práctico para a obtención de datos sobre a linguaxe inclusiva, e máis concretamente sobre a formalizada con grafías innovadoras, a cal se coñece tamén como linguaxe non binaria directa (López 2019,

⁴ Este comportamento pode contrastarse co que ofrece o CORPES, que, como veremos máis adiante, lles adxudica ás palabras para as que non posúe información a marca “desconocido”.

2020, Míguez 2021), confrontando dous corpus de referencia: un para o español, o CORPES (versión 0.99 – 380 millóns de palabras), e outro para o galego, o CORGA (versión 4.0 – 43 millóns de palabras).

Así, facendo uso dos valores para o xénero que se despregan no menú de captación de datos para os substantivos, por exemplo, constatamos que no CORPES aparece *feminino* e *masculino*, mentres que para o demostrativo ofrece os valores *feminino*, *masculino* e *neutro*. Ou sexa, no corpus académico realízase desambiguación contextual de tal xeito que son clasificadas co xénero feminino a) aquelas formas que presentan morfema de xénero (*gerenta*, *jefa*, *esta*), b) aquelas que o posúen inherentemente (*nariz*, *puerta*, *persona*), e c) aquelas outras que o evidencian contextualmente ben por medio de determinación ben mediante modificación (*Sin embargo, sí ponen sobre aviso a los técnicos y médicos que asesoran a la atleta para evaluar la dieta y el plan de entrenamiento. / Acompáñeme, estoy harta de tomar apuntes como una estudiante.*). O mesmo para o xénero masculino: a) *profesor*, *niño*, *este*; b) *libro*, *punto*, *personal*, e c) *Pero el atleta solitario que se mantiene aún por delante del grupo es distinto de la grey que lo persigue. / Tomás Donoso era un estudiante de letras en la Sorbona, también español y muy apuesto.*). Finalmente, o neutro atopámolo, entre outros casos, no artigo determinado (*Quizá pronto, efectivamente, sepamos qué aspectos concretos de su naturaleza dependen de lo innato y cuáles de lo social.*) ou no demostrativo e pronome (*Y ya hablaremos de esto luego, esté usted segura de ello.*).

No que respecta á linguaxe non binaria, e máis en concreto ás formas con grafías innovadoras -@, a/o, o/a, x, *, e-, no CORPES non se practica un tratamento homoxéneo. Así, mediante a procura por forma que inclúa algún dos caracteres anteriores e mais o metacarácter que substitúe un, ningún ou varios (*@s', *os/as' etc.), pódense atopar casos de linguaxe inclusiva non binaria para os que o sistema proporciona análises desagregadas. Por exemplo, para o elemento gramatical *niñ@s* visualízanse na anotación dous resultados, separados por unha barra vertical, nos que se amosa en primeiro lugar o lema que corresponde á forma e, a continuación, a súa caracterización morfosintáctica: “*niño* - sustantivo común masculino plural | *niño* - sustantivo común femenino plural”. Este mesmo proceder emprégase no CORPES tamén para os casos con barra, como se constata na análise de *los/as* (“*el* - artículo masculino plural | *el* - artículo femenino plural”) ou *creativos/as* (“*creativo* - adjetivo masculino plural positivo | *creativo* - adjetivo femenino plural positivo”).

Porén, esta práctica non é consistente ao longo do corpus e, se ben formas como *estudiant@s*, *feligres@s*, *radiólog@s*, *alumnos/as*, *animadores/as*... están analizadas, non ocorre o mesmo con *est@s*, *cuánt@s*, *mismas/os*, *todos/as*, *humana/o*, *arrepentida/o*, *uno/a*, *nuestro/a* etc., que ofrecen “?? - desconocido” no lugar da caracterización morfosintáctica.

Ademais, fronte aos casos de arroba e barra oblicua, que aínda que non consistentemente si están tratados na súa maioría, nin as formas con ‘x’ –*chicxs* [22 casos], *muchxs* [13], *compañerxs* [9], *niñx* [1] etc.– nin as formas con ‘e’ –*niñes* [8], *todes* [32], *alumnex* [5], *chiques* [2] etc.– se recoñecen no corpus académico español. Proba disto é que cando se procura algún dos termos citados, se nas concordancias se pousa o rato sobre un deles, emerxe unha ventá na que se visualiza a caracterización “?? - desconocido”.

Pola súa banda, o CORGA compórtase coma o CORPES en canto á asignación dos valores xenéricos tradicionais. Así, anótanse como femininos: a) *xerenta, xefa, esta*; b) *ponte, porta, persoa*; e c) *A atleta galega Xulia Vaquero / O CESGA acolle unha estudante de Erasmus para facer prácticas en investigación de redes*; mentres que se etiquetan como masculino: a) *profesor, neno, este*; b) *libro, nariz, persoal*; e c) *Un bo atleta é un ídolo do que todos están pendentes, desgustados cando enferma e alegres cando ri. / Cando un é estudante un balcón non é un espazo de primeira necesidade*. Pola súa parte, o neutro asígnase lexicamente aos demostrativos *isto, iso, aquilo*, ás súas variantes –*esto, eso, aquilo*– e mais ao pronome persoal de terceira *elo*, documentado no corpus por interferencia co castelán. Por último, aquelas formas que se inclúen no lexicón como comúns, cando o contexto non permite discriminar entre o masculino e o feminino, reciben o hipervalor *masculino/feminino* (*Inocente ou culpable, con tal de non volver ó cárcere calquera cousa me parece boa*.)

Agora ben, dende a versión 3.1 de abril de 2019, o CORGA inclúe un novo valor para o xénero denominado *xenérico*⁵ ou *inclusivo* baixo o cal se integran todas as formas que presentan na posición do morfema de xénero ‘@’, ‘a/o’, ‘o/a’, ‘x’, ou ‘*’: *tod@s, informada/o, acedémicos/as, cansxs, tod*s*. Con todo, polo momento non se rexistraron casos con ‘e’ (*todes* ou semellantes)⁶, motivo polo cal non se implementou aínda o seu tratamento no sistema XIADA. Habilítase así, en suma, a obtención de datos globais ou parciais sobre unha ou sobre todas estas grafías, sobre o seu uso nun período cronolóxico concreto ou en todo o corpus, nunha obra ou nun

⁵ Na literatura adoita empregarse o termo *neutro*, mais nós non aceptamos tal denominación por existir xa o xénero neutro en galego no demostrativo, aínda que sexa dun xeito residual. Para unha explicación máis pormenorizada sobre a designación do novo valor véxase Caíña, Domínguez e López (2019).

⁶ Malia que autoras como María Raimóndez empregan xa ‘e’ como morfema non binario directo na súa produción (*Fóra do normal*. Vigo: Xerais, 2018), estes usos non chegaron aínda ao CORGA. Quizais nesa demora pode influír en galego a confluencia cunha cantidade relativamente alta de formas rematadas en ‘-e/-es’ que son masculinas: *este, ese, presidente, alcalde, xefe, mestre, cliente, eles, estes, eses, aqueles, rapaces, mestres, traballadores, autores, investigadores, clientes, xogadores*...

autor determinados ou nun tipo de documento etc. É dicir, a existencia dese trazo morfolóxico específico permite recuperar os casos e analizar o seu uso e mais a súa distribución, como veremos polo miúdo na epígrafe seguinte.

Naturalmente, somos conscientes de que calquera decisión que se tome implica un posicionamento, mais o fin último da etiquetaxe debe ser facilitar a extracción de información. E neste sentido a anotación levada a cabo no CORPES presenta serias limitacións para a recuperación dos datos no fenómeno que estamos tratando: podemos recuperar todas as formas do presente de subxuntivo de calquera verbo ou só unha persoa concreta, por poñer un caso, porque existen trazos morfolóxicos na etiqueta que se lle atribúe a cada unha das formas do paradigma, pero non é posible extraer as formas de linguaxe non binaria directa porque na etiqueta das palabras que fan uso desta non consta ningún trazo que as individualice, nin tampouco a aplicación permite saber que formas ortográficas presentan dúas análises simultáneas. Por tanto, para o estudo deste fenómeno no CORPES estamos abocados ás consultas por terminación ou procuras individuais por forma gráfica, co cal non podemos dispoñer de datos globais sobre a súa distribución.

Finalmente, tampouco podemos deixar de notar o reducido número de casos que se recuperan no CORPES tendo en conta o seu tamaño. A versión 0.99, da que están tomados os datos aquí expostos e que consta de 380 millóns de palabras, devolve 619 ocorrencias en total para as formas con barra oblicua, distribuídas como segue: 230 para a procura ‘*o/a’, ou sexa, calquera forma que remate en -o/a; 77 casos para ‘*a/o’; 29 ocorrencias para ‘*as/os’ e 283 para ‘*os/as’. Porén, se confrontamos estes datos –619 ocorrencias en 380 millóns de palabras– cos que ofrece para a mesma terminación o CORGA –1040 casos en 43 millóns de palabras–, intuímos que na selección dos documentos puideron deixarse fóra *ex profeso* textos que presentasen este tipo de elementos problemáticos. En consecuencia, non parece que se poidan extraer conclusións sobre a aparición ou difusión deste fenómeno a partir do CORPES e, en calquera caso, hai que tomar os datos alí presentes con moita cautela.

Vexamos agora máis en detalle que ocorre coa linguaxe non binaria no CORGA.

3. A LINGUAXE NON BINARIA NO CORGA

3.1. Unha mostra

O conxunto de estratexias que perseguen evitar o emprego do uso xenérico do masculino pode subdividirse en dous bloques: por un lado, aquelas que se engloban

na denominación de linguaxe non binaria indirecta e, por outro, aquelas integradas na linguaxe non binaria directa.

Respecto das primeiras, imos limitarnos aquí a enumerar e exemplificar algúns dos procedementos para deixar constancia da súa existencia, pois somos conscientes de que calquera outra aproximación require unha profundidade que non podemos abordar neste traballo. Todas estas estratexias teñen por obxecto evitar a utilización de morfemas xenéricos que clasifiquen o sexo do referente, para o cal se empregan adxectivos dunha terminación en vez dos de dúas, referentes non sexuados, reestruturacións sintácticas etc. Tomando como punto de partida Bermúdez e Cid (2011) ou López e Casás (2019), poden considerarse mostra destas tácticas, todas elas integradas en usos lingüísticos comúns, as seguintes: duplicación dos termos con variación na preferencia do xénero (1, 2); emprego de colectivos (3), xenéricos (4) e abstractos (5); xiros en vez de substantivos sexuados (6), relativos invariables (7), ausencia de marcas xenéricas (8) etc. Serven como manifestación dos usos enumerados as seguintes secuencias extractadas do CORGA:

1. Non entendo que un *nenou ou nena* de 8 anos teña un smartphone en propiedade e que poida usalo sen control.
2. Acontece que *as usuarias e usuarios* constatan que o software libre funciona, que usalo ten o mesmo nivel de dificultade que calquera outro e que non existe ningunha razón pola cal este tipo de programas non deban ser empregados.
3. No acto, aberto ao público, participou a *equipa* da rodaxe, o *alumnado* e o *profesorado* da Escola de Imaxe e Son de Lugo (EIS) e mailo patrón da Fundación TIC e deputado de Promoción Economía e Social do devandito organismo provincial, Álvaro Santos Ramos.
4. As *criaturas* deben medrar protexidas pola seguridade, a aceptación e o cariño, e a figura do pai desempeña nisto un papel fundamental.
5. A *dirección* de Povisa, que nega as nove reunións previas que a Administración asegura que se mantiveron co centro, expresou onte a súa satisfacción polos avances.
6. A televisión ocupa o podio do consumo de contidos informativos e de entretemento entre a *poboación española*.
7. Así, *quen* se achegue ata alí nestes días poderá apreciar o traballo, realizado expresamente para o local, de artistas como Carlos Maciá, Alain Urrutia, Suso Fandiño, Jorge Perianes ou Misha Bies Golas, así como unha exposición individual de Álvaro Negro.
8. O paseo permitiu pisar os chanzos da vella escaleira de castiñeiro, pola que transitou a *práctica totalidade da intelectualidade galega e española* do século XX de paso por Ourense.

Estes usos que vimos de recoller evitan o emprego do masculino xenérico, mais tamén invisibilizan o feminino e ocultan as identidades non binarias. Con todo, tales directrices non son aceptadas na súa totalidade e os textos incorporados ao CORGA evidencian tanto o emprego do feminino co valor xenérico (9 e 10), é dicir, substituíndo o masculino tradicional, como a utilización da dupla desinencia co fin

de expoñer tamén o feminino (11, 12) ou o emprego dos signos '@', '*' e 'x' (13, 14 e 15), que defenden autoras como Moure (2012) pola súa carga sorpresiva na escrita:

9. Estudan coas aeroliñas unha maneira de garantir indemnizacións *ás viaxeiras*
10. Por primeira vez o aeroporto de Santiago superou *as 2.600.000 pasaxeiras* e sumamos máis de 300.000 *peregrinas*, procedentes de máis de 150 países.
11. O concurso oríéntase a persoas galegofalantes (ou non necesariamente) e a *director/as* e estudantes de imaxe ou comunicación.
12. Permanece *atento/a* ás nosas redes sociais porque no transcurso de Culturalg iremos lanzando alertas.
13. *@s galeg@s afeit@s* a se somerxer no lixo para recollerem comida non figuran en ningunha estatística, mais suman milleiros cada día, con nome, apelidos e faciana.
14. Non cabemos *tod*s* nas axencias literarias que conseguen mellores anticipos.
15. A e B están máis *cansxs*. Cada vez máis *cansxs*.

3.2. A anotación automática da linguaxe non binaria directa

Ante a proliferación de formas ortográficas con linguaxe non binaria directa no CORGA, e tendo en consideración que o noso principal obxectivo é facilitar a obtención de datos, acometemos a súa anotación morfosintáctica automática.

Esta tarefa foi descrita en traballos anteriores (Domínguez e Barcala 2018, Caíña, Domínguez e López 2019), polo que aquí limitarémonos a sintetizala. Moi sucinatamente, foi preciso integrar nos modelos flexivos xa definidos, a xeito de desinencias, as terminacións correspondentes ás grafías innovadoras, as cales se asociaron morfosintacticamente co valor *xenérico*. Para facilitar a comprensión do labor realizado, recollemos deseguido as desinencias dun dos grupos de derivación constitutivos do sistema XIADA e mais a súa caracterización morfosintáctica⁷. Trátase do G1, que flexiona xénero e número seguindo o modelo de *nen*, de xeito que o etiquetador, tras recibir a información presente na base de datos léxica de que *nen* é un substantivo común, acode ao G1 onde se lle indica que se segue 'a', polo tanto *nena*, debe caracterizar morfoloxicamente esa palabra como feminina singular, e así sucesivamente coas restantes terminacións segundo os valores que vemos na Táboa 1:

⁷ Co fin de facilitar a introdución das entradas na base de datos léxica, seguindo a tese de Graña (2000), reducimos a flexión nominal e verbal a grupos formais, de xeito que no lexicón de XIADA non hai formas, senón información fragmentada que, concatenada, as produce. Por exemplo, a información presente na base de datos para o lema *nen* é a seguinte: raíz: *nen*; subetiqueta: *substantivo común*; grupo de derivación: *G1*; lema: *nen*, hiperlema: *nen*; normativa do lema: *sí*; categoría do lema: *substantivo*; lexicón: *xeral*; sublexicón: *principal*; e fonte: *volga_2004*.

Desinencia	Subetiqueta	Normatividade
a	fs [feminino singular]	si
as	fp [feminino plural]	si
o	ms [masculino singular]	si
os	mp [masculino plural]	si
@	xs [xenérico singular]	non
@s	xp [xenérico plural]	non
xs	xp [xenérico plural]	non
a/o	xs [xenérico singular]	non
as/os	xp [xenérico plural]	non
o/a	xs [xenérico singular]	non
os/as	xp [xenérico plural]	non

Táboa 1 Desinencias e valores incluídos no grupo de derivación G1 de XIADA.

Para os efectos ilustrativos, a simple incorporación desas desinencias e a súa asociación cun trazo morfolóxico xenérico específico provoca que o etiquetador, ante as seguintes formas presentes no corpus pertencentes aos lemas *nen* e *amigo*, identifique e anote como substantivo común xenérico plural *nen@s* [27 casos], *nenos/as* [11], *nenas/os* [1], *amig@s* [8], *amigos/as* [7], *amigas/os* [1], *amigxs* [1] e proporcione a mesma caracterización morfosintáctica, só que singular, para *nen* e *a* [16], *nen@* [1] e *amigo/a* [5].

Este proceder, aplicado aos restantes grupos de derivación que flexionan xénero, facilitou a adaptación do etiquetador para o recoñecemento da linguaxe non binaria directa no corpus. Sen dúbida, esta foi a parte que requiriu un maior esforzo, xunto coa incorporación das novas etiquetas ao *kérnel* ou núcleo de XIADA –un arquivo de texto no que se ten que rexistrar un uso contextualizado de cada etiqueta do etiquetario polo menos unha vez–. En cambio, foi sumamente sinxelo adaptar á nova etiquetaxe o subcorpus de adestramento, tarefa imprescindible para que os recursos que empregue o etiquetador sexan consistentes, posto que só recolle un caso presente nunha noticia d’A Nosa Terra que xa tiñamos localizado de antemán: *Levo ben anos en contacto con alumnos/as, con ensinantes, bibliotecarias ou promotores de lectura tentando convencelos dos beneficios indiscutibles da literatura*.

A implementación do novo valor *xenérico* para o atributo *xénero* nas clases de palabra nas que esta categoría gramatical é pertinente en galego supuxo o incremento do etiquetario de XIADA⁸ en 71 novas etiquetas⁹, distribuídas como segue: adxectivo (4),

⁸ Dispoñible para a súa consulta en <http://corpus.cirp.gal/xiada/etiquetario/taboa>

⁹ Poden verse exemplificadas en <http://corpus.cirp.gal/xiada/etiquetario/exemplos>

artigo (4), demostrativo (4), indefinido (4), interrogativo-exclamativo (4), numeral (7), posesivo (24), pronome persoal (10), relativo (4), substantivo (2), verbo (2) e categoría periférica (2).

A diferenza do CORPES, as actuacións descritas nos parágrafos anteriores habilitan a obtención global ou individualizada dos datos relativos ás formas non binarias directas presentes no CORGA. En consecuencia, facilítase recuperar todas as concordancias que presenten algunha destas formas, acceder ás frecuencias completas vendo a súa distribución polos parámetros clasificatorios ou inventariar as formas distintas, dispoñendo neste último caso tamén da súa frecuencia e da distribución polos parámetros que se desexen: lustro, área temática, sexo do autor etc. En definitiva, favorécense análises coma a que segue.

3.3. Análise dos datos

Na Táboa 2 recollemos os casos que contén o CORGA para cada unha das grafías recoñecidas polo etiquetador ('/', '@' e 'x') distribuídas por lustros e achegamos ademais a súa frecuencia normalizada. Cómpre sinalar que as cifras que aquí se presentan, tanto as relativas ás ocorrencias como á dispersión por documento ou á frecuencia normalizada¹⁰ son precisas, pois foron calculadas tras eliminar os falsos positivos. Ofrecemos así mesmo o tamaño do período tratado, expresado en número de palabras, e mais o número de documentos no que estas se distribúen. Por último, a cifra entre corchetes sinala o número de casos que proporciona a aplicación de buscas e que inclúe os falsos positivos.

Lustro	Palabras	Documentos	Grafía	Ocorrencias	Dispersión por documentos	Frec. norm.
1975-1979	959.055	117	/	0	0	0 / millón
			@	0	0	0 / millón
			x	0	0	0 / millón
1980-1984	1.665.176	143	/	0 [2]	0	0 / millón
			@	0	0	0 / millón
			x	0	0	0 / millón

¹⁰ Para calcular a frecuencia normalizada dividimos os positivos reais verificados manualmente entre o número de palabras recollidas en cada lustro, resultado que despois multiplicamos por 1 millón.

Lustro	Palabras	Documen- tos	Grafía	Ocorren- cias	Disper- sión por docu- mentos	Frec. norm.
1985-1989	2.009.076	120	/	68 [71]	1	34 / millón
			@	0	0	0 / millón
			x	0 [1]	0	0 / millón
1990-1994	5.391.382	386	/	47 [49]	5	9 / millón
			@	0	0	0 / millón
			x	0 [3]	0	0 / millón
1995-1999	9.833.533	12.422	/	77 [86]	37	8 / millón
			@	0	0	0 / millón
			x	0 [6]	0	0 / millón
2000-2004	7.345.223	9479	/	28 [32]	19	4 / millón
			@	6 [9]	3	0 / millón
			x	0	0	0 / millón
2005-2009	9.504.714	13.877	/	312 [318]	113	33 / millón
			@	56	25	6 / millón
			x	0 [2]	0	0 / millón
2010-2014	10.488.577	14.943	/	324 [334]	175	31 / millón
			@	1522	371	145 / millón
			x	2 [3]	1	0 / millón
2015-2019	4.222.296	3766	/	140 [143]	63	33 / millón
			@	115	48	27 / millón
			x	4	3	1 / millón
2020-2024	32.056	47	/	5	4	156 / millón
			@	55	26	1716 / millón
			x	0	0	0 / millón

Táboa 2 Frecuencias e distribución das grafías para a linguaxe non binaria directa.

O corpus ofrece na súa versión 4.0 en total 2761 casos de linguaxe non binaria directa reais, o que supón unha frecuencia normalizada de 63,97/millón. Os primeiros casos, 68 en concreto, corresponden á barra oblicua e documéntanse nun ensaio de carácter divulgativo de Xesús R. Jares, publicado en 1989 titulado *Técnicas e Xogos Cooperativos para toda-las idades*. Nos seguintes dous lustros continúan a emerxer timidamente máis exemplos, pero xa cunha dispersión maior: os 47 casos do lustro

1990-1994 distribúense en 5 documentos pertencentes a 5 autores, malia que 43 se concentran no relato *Q.E.P.D.* da colección *Xente de mala morte* de Alfonso Álvarez Caccamo, mentres que as 77 ocorrencias pertencentes ao lustro 1995-1999 se distribúen en 37 documentos obra de 35 autorías diferentes.

Hai que agardar ata o lustro 2000-2004 para que se manifeste no CORGA o primeiro caso de linguaxe non binaria directa con arroba. En concreto, este rexístrase nunha nova redactada por Marga Otero do día 12 de setembro do ano 2002 no xornal *A Nosa Terra*: *Escrita que agarda lector@s para que tamén soñen coas voces e coas paisaxes, envoltas no fume do teu cigarro*. En realidade, as 6 ocorrencias documentadas neste lustro aparecen todas elas en 3 noticias d'A Nosa Terra –2 do ano 2002 e 1 do 2003– atribuídas á autora xa citada e mais a Fran Alonso.

Do 2005 ao 2019 o emprego das formas con barra oblicua mantén unha frecuencia normalizada estable –arredor de 33/millón–, mais non sucede o mesmo co uso da arroba, que experimenta unha subida vertixinosa no período 2010-2014: 1522 ocorrencias, cunha frecuencia de 145/millón, distribuídas en 371 documentos.

Polo que respecta ao 'x', pode afirmarse que é a grafía máis tardía e que a súa presenza é circunstancial: só se rexistran 5 casos, dos cales os dous primeiros aparecen nunha entrevista, unha vez máis nun xornal –día 28 de agosto de 2014 de Sermos Galiza–: *Hai programación cultural non institucional e amigxs. / Non soporto a TV nin, en realidade, todo o tema mediático cos típicos insultos á intelixencia dxs cidadáns (da xente, como di Rajoy. Tamén chamada pobo, cando existe)*¹¹.

O lustro 2015-2019 non está aínda completo no corpus; por esta razón non imos extraer conclusións dos datos posteriores a 2014 que, con total seguridade, terxiversarían a realidade do fenómeno que tratamos. Entre outros documentos faltan por incorporar maioritariamente os da prensa, que é onde sabemos que se rexistran máis casos, como amosan as frecuencias por medio que presentamos deseguido na Figura 1. Para ofrecer esta imaxe realizamos unha consulta por cada grafía, seleccionamos a táboa correspondente ao parámetro medio e, logo, mediante unha aplicación de edición gráfica, integramos as tres táboas nunha única figura. Finalmente, para maior claridade, especificamos no encabezamento a grafía concreta e, entre parénteses, o número real de casos e mais o número de casos totais que proporciona o CORGA, ou sexa, incluídos os falsos positivos.

¹¹ A incoherencia que se amosa entre o emprego do determinante na contracción e o substantivo rexístrase tal cal no orixinal. Emerxe aquí un problema que aínda está por resolver con estas grafías: que facer cando a palabra ten diferente lonxitude para o feminino e para o masculino?

Medio / (1012 de 1040)			Medio @ (1737 d 1757)			Medio x (5 de 19)					
	Resultados	Documentos	Frec. norm.		Resultados	Documentos	Frec. norm.		Resultados	Documentos	Frec. norm.
Audiovisual	0 / 617 177	0 / 124	0 / millón	Audiovisual	0 / 617 177	0 / 124	0 / millón	Audiovisual	1 / 617 177	1 / 124	2 / millón
Internet	7 / 111 611	6 / 207	63 / millón	Internet	60 / 111 611	30 / 207	538 / millón	Internet	0 / 111 611	0 / 207	0 / millón
Libro	258 / 28 496 115	66 / 3057	9 / millón	Libro	83 / 28 496 115	11 / 3057	3 / millón	Libro	13 / 28 496 115	7 / 3057	0 / millón
Revista	464 / 7 085 451	201 / 9343	65 / millón	Revista	27 / 7 085 451	18 / 9343	4 / millón	Revista	2 / 7 085 451	2 / 9343	0 / millón
Xornal	311 / 15 140 734	173 / 42 569	21 / millón	Xornal	1587 / 15 140 734	416 / 42 569	105 / millón	Xornal	3 / 15 140 734	2 / 42 569	0 / millón

Fig. 1 Frecuencias por medio tomadas do CORGA.¹²

Como pode observarse, é nos xornais onde maior incidencia ten o emprego da arroba con 1587 ocorrencias e unha frecuencia de 105/millón, en tanto que o uso da barra, malia non tratarse dunha práctica esporádica, está máis repartido entre as publicacións periódicas (311 casos e unha frecuencia de 21/millón nos xornais, mentres que a frecuencia de uso triplicase nas revistas chegando a 65/millón con 464 casos) e os libros –inclúe novelas, relato, teatro e ensaio–, cunha frecuencia de uso xa bastante menor: 9/millón e 258 ocorrencias.

No que toca a unha análise máis gramatical, as 2858 aparicións no CORGA dunha etiqueta que conteña na posición do xénero o valor *xenérico* distribúense segundo a clase de palabra do seguinte xeito (a primeira cifra corresponde á frecuencia absoluta, a seguinte á frecuencia relativa e a última sinala a súa dispersión por documento, ou sexa, o número de documentos diferentes no que se recolle): as ocorrencias prodúcense maioritariamente na clase substantivo (1366 | 27 | 657), artigo (656 | 13 | 370), adxectivo (382 | 7 | 270) e indefinido (253 | 5 | 158); descenden notablemente xa no verbo (participios: 90 | 2 | 70) ou no pronome (69 | 1 | 52); son ocasionais no demostrativo (20 | 0 | 18), o posesivo (16 | 0 | 14) e o numeral (5 | 0 | 4) e é puramente testemuñal na categoría periférica (unha abreviatura: 1 | 0 | 1). As únicas clases de palabras delimitadas no sistema XIADA para as que aínda non constan formas de linguaxe non binaria directa son o interrogativo-exclamativo e mais o relativo.

Se agora poñemos o foco no elemento gramatical, as 10 formas máis frecuentes no CORGA, coa mesma información que achegamos para as clases de palabras, corresponden aos artigos 1. @s (454 | 9 | 255), 3. os/as (90 | 2 | 57), 6. o/a (30 | 1 | 43), 7. @ (29 | 1 | 22) e 8. as/os (29 | 1 | 23); os indefinidos 2. tod@s (92 | 2 | 69), 9. todos/as (29 | 1 | 11); e os substantivos 4. galeg@s (71 | 1 | 56), 5. traballador@s (57 | 1 | 43) e 10. nen@s (27 | 1 | 18).

En realidade, os 2858 casos ou *tokens* redúcense a 871 formas distintas ou *types*¹³. Destas, as que amosan unha maior frecuencia absoluta no corpus, diferen-

¹² <https://corpus.cirp.gal/corga/buscas> [17.03.2023].

¹³ Seguindo a Rojo (2017), distinguimos entre *tokens* (formas dun texto) e *types* (formas distintas).

ciando entre as tres grafías que implican linguaxe non binaria directa integradas no CORGA, son as seguintes:

a) A grafía que acolle máis ocorrencias globais é a arroba cun total de 1757 ocorrencias que se reducen a 408 formas distintas. A maior frecuencia no uso acádana @s (462 casos), *tod@s* (97), *galeg@s* (90), *traballador@s* (57), *afectad@s* (31), *el@s* (30), *moit@s* (29), *nen@s* (27), *deputad@s* (26), *pres@s* (23), *veciñ@s* (21) ou *gandeir@s* (20). Como pode observarse, todas formas plurais. O único elemento singular entre as unidades gramaticais con maior uso é o artigo @ (27 ocorrencias, inda que só son positivos reais ¹⁴); logo si se recollen formas coma *propí@* (4), *viaxeir@* (3) ou xa con dúas aparicións *empregad@*, *desempregad@*, *conselleir@*, *galeg@*, *nov@*, *deputad@* e *alumn@*.

b) A barra oblicua foi a primeira en aparecer no corpus, mais en termos cuantitativos, como xa vimos, sitúase en segunda posición con 1040 ocorrencias globais, que se reducen a 433 formas distintas ou *types*. As máis frecuentes no CORGA corresponden a *os/as* (91 casos), *o/a* (32), *as/os* (31), *todos/as* (30), *usuarios/as* (22), *alumnos/as* (19), *traballadores/as* (17), *nenos/a* (16), *investigadores/as* (13), *compañeiro/a* (11), *galegos/as* (11), *nenos/as* (11) etc. Tamén neste apartado se producen falsos positivos e se lle atribúe o valor *xenérico*, entre outros, a obxectos asexuados coma *zocas/os*, *xarro/a* ou *pucheiro/a*.

A pesar de que nas guías de linguaxe inclusiva se aconsella alternar a orde na aparición das desinencias de xénero para non fixar unha concreta e relegar ou subordinar deste xeito o outro xénero, as mostras de lingua recollidas no CORGA amosan unha preferencia elevada a favor de que sexa o masculino quen preceda (504 ocorrencias, das cales son formas distintas 156: *os/as* [91], *o/a* [32], *todos/as* [30], *usuarios/as* [22], *alumnos/as* [19], *nenos/a* [16], *compañeiro/a* [11], *galegos/as* [11], *nenos/as* [11], *outros/as* [10], *moitos/as* [9], *mozos/as* [9], *veciños/as* [9] etc.). En cambio, a predilección polo feminino como primeiro valor descende ata os 142 *tokens* e 49 *types* para a terminación ‘as/os’, da cal serven de mostra *as/os* [31], *usuarias/os* [6], *seareiras/os* [5] ou xa con só 3 ocorrencias os plurais *dinamizadoras/os* (sic), *galegas/os*, *interesadas/os*, *mozas/os* e mais os singulares *a/o* e *cansa/o*. A partir de aí os casos redúcense a unha ou dúas aparicións por forma.

c) A última das desinencias integrada en XIADA, o ‘x’, concorre en 19 ocasións e presenta 8 formas distintas, aínda que só en 6 dos casos está ben asignada a etiqueta: *cansxs* (2), *xs* (2), *adultxs* (1) e *amigxs* (1). Son falsos positivos 8 ocorrencias

¹⁴ Ao ser singular e constar dun único carácter, é a forma que presenta maior ambigüidade, pois conflúe o símbolo co artigo e o pronome. De aí a elevada porcentaxe de erro para esta forma en particular.

de *x* (*multiplicar por x*) ou 4 casos da abreviatura *páxs* e outro de *paxs* sen o punto final habitual.

Nos textos do corpus concorre, á parte das que vimos de ver, outra opción expresiva para a linguaxe non binaria directa que inclúe o carácter alfanumérico ‘*’ na posición do morfema de xénero. Non obstante, o uso desta grafía é polo momento residual e non está implementada aínda no sistema XIADA, polo que non a incluímos na análise dos datos anteriores. Todos os casos documentados no CORGA (*tod*s* [5], *autor*s* [1], *moit*s* [1]) rexístranse no texto de Inma López Silva *Chámame señora, pero trátame coma a un señor. Memoria persoal do machismo na cultura*, publicado en 2018. Con todo, para ser máis precisos, recóllese un uso anterior no ensaio de 2012 de Teresa Moure *Queer-mos un mundo novo. Sobre cápsulas, xéneros e falsas clasificacións*, mais este é metalingüístico, polo que non o temos en conta para establecer a data da primeira manifestación da grafía no corpus.

Por último, é probable que na próxima actualización do corpus xurdan casos con ‘e’, tipo *todes*, xa usuais nas redes sociais, mais polo momento non os detectamos.

A modo de sinopse deste apartado recolleemos deseguido as gráficas que mostran con claridade dun xeito visual a distribución global e por lustros das catro desinencias descritas nos parágrafos anteriores e mais a frecuencia da orde do xénero no caso da barra no CORGA:

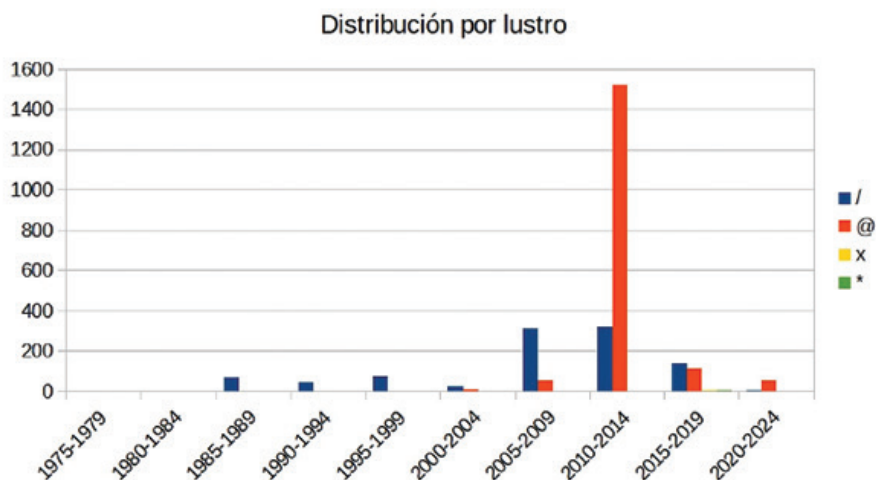


Fig. 2 Distribución por lustro. Elaboración propia.

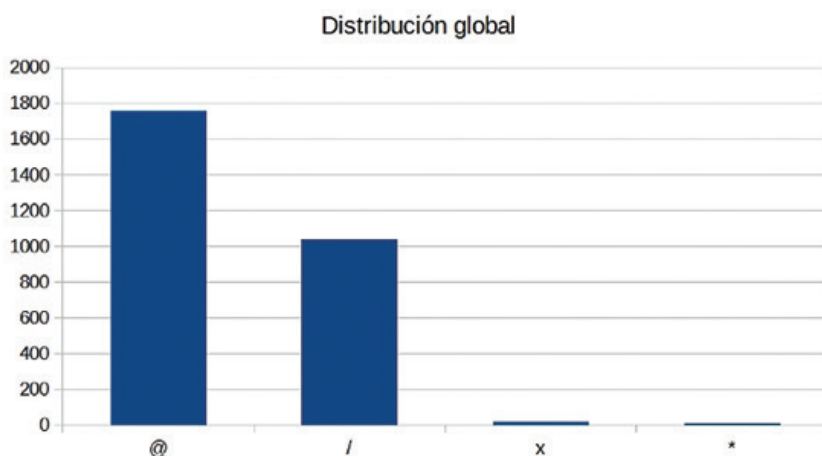


Fig. 3 Distribución global. Elaboración propia.

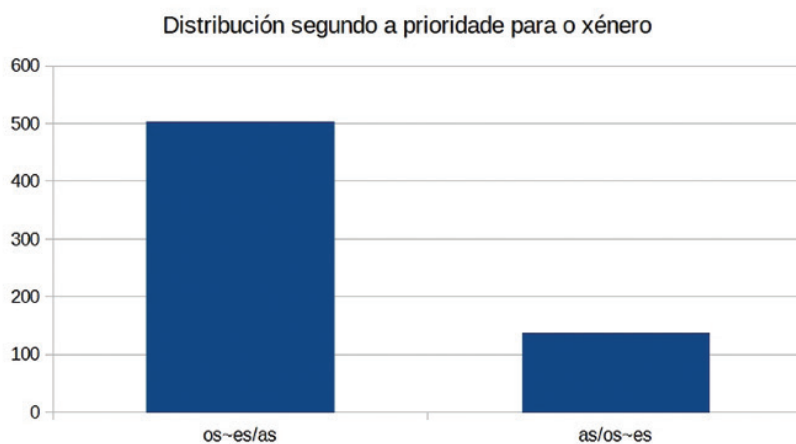


Fig. 4 Priorización segundo a orde das desinencias nos plurais con '/'.
Elaboración propia.

4. A PERSPECTIVA DE XÉNERO EN CORPUS ORAIS E ESCRITOS

Deixando xa de lado a linguaxe non binaria directa, imos enfocarnos agora noutras posibilidades de recuperación de información centradas no sexo do autor e o interlocutor, que poden favorecer tamén estudos de carácter lingüístico dirixidos cara á perspectiva de xénero. Así, é habitual que cando se constrúe un corpus oral, ao igual que ocorre coa idade ou o nivel de estudos, o sexo do informante se

recolla como metadato dun rexistro sonoro nunha cabeceira que contén información referente á situación gravada e aos datos sociolingüísticos dos participantes. Constitúen unha mostra deste proceder o AGO, CORILGA, ESLORA, C-ORAL-BRASIL, C-ORAL-ES, COSER, PRESEEA etc. Tal parámetro pode ademais habilitarse na plataforma de consulta para a obtención de datos (CORILGA, COSER, ESLORA, PRESEEA) ou ofrecerse unicamente nos resultados como información secundaria, sen permitir que actúe como factor discriminatorio (AGO, C-ORAL-BRASIL, C-ORAL-ES).

Pola contra, nos corpus constituídos por textos escritos non é tan frecuente que o sexo actúe como parámetro clasificatorio. Mostra desta ausencia son os seguintes corpus, de referencia ou non, ordenados por lingua: para o portugués, o *Corpus Brasileiro* (CB), o *Corpus de Referencia do Português Contemporâneo* (CRPC) ou o *Corpus do português* (CdP); para o galego, o *Corpus de textos galegos escritos por estudantes no ámbito académico* (CORTEGAL), ou o *Corpus Técnico do Galego* (CTG); para o catalán, o *Corpus textual informatizat de la llengua catalana* (CTILC) e o *Corpus Tècnic* (CT); e para o castelán, o *Corpus del español* (CdE).

Non obstante, tamén existen exemplos en sentido contrario como son o *British National Corpus* (BNC), o *Tesouro informatizado da lingua galega* (TILG) ou o *Corpus de aprendices de español como lingua extranjera* (CAES), por citar só algúns. Así, o BNC, corpus inglés pioneiro que serviu de modelo para o desenvolvemento posterior doutros corpus, recolle entre os metadatos para cada documento o sexo do autor (cos valores *Female*, *Male*, *Mixed* e *Unknown*), mais en cambio non permite empregalo como parámetro na súa plataforma de consulta. Doutra banda, o TILG, pola súa vez corpus pioneiro do galego, non só ofrece na cabeceira correspondente a cada texto o dato relativo ao sexo do autor (cos valores *Calquera*, *Home*, *Muller*, *Ambos*), senón que dá un paso máis ao facilitar o emprego dese parámetro tamén nas procuras para restrinxir o subcorpus sobre o que formular a consulta, de xeito que, entre outras posibilidades, é factible recuperar todos os casos dunha expresión dada empregada por unha muller e confrontala co uso desa mesma expresión usada só por homes.

Pola súa parte, o castelán dispón de ambos os tipos: a semellanza do TILG, o CAES, un corpus de aprendices de español como lingua estranxeira, proporciona o sexo do estudante autor do texto en forma de metadato e mais de criterio empregable na plataforma de buscas, para o cal ofrece como valores posibles *Cualquiera*, *Hombre*, *Mujer*¹⁵; mentres que o CORPES só permite facer uso do criterio *Sexo* se previamente se selecciona *Oral* no Medio; ou sexa, non se trata dun

¹⁵ É lóxica a ausencia dun valor *Ambos* xa que a autoría do documento en CAES nunca é coral.

parámetro de clasificación nin de recuperación de información aplicable a todo o corpus, senón que afecta exclusivamente á súa parte oral, ás transcricións ortográficas de rexistros sonoros.

Á hora de situar o CORGA en canto ás posibilidades de recuperación de información para favorecer estudos de carácter lingüístico enfocados cara á perspectiva de xénero, cómpre ter en conta que dende comezos do 2022 –versión 4.0– ofrece: i) información relativa ao sexo do autor de cada documento, a xeito de metadato; ii) a posibilidade de empregar ese parámetro no sistema de buscas, e iii) a opción de inventariar os resultados distribuíndoos segundo un, varios ou todos os valores posibles do sexo do autor: *Ambos*, *Calquera*, *Descoñecido*, *Home*, *Muller*¹⁶. Agora ben, é preciso introducir unha puntualización: na súa compoñente oral non é posible polo momento recuperar os datos conforme o sexo do falante.

Para os efectos da súa inclusión no corpus, os distintos programas de radio que conforman as mostras de procedencia oral carecen de autoría, de aí que, cando se realiza a distribución dalgunha forma ou fenómeno segundo o parámetro *Sexo do autor*, os datos correspondentes ao rexistro oral ofrecen o valor *Non aplica*. Son as diferentes alocucións emitidas neses programas as que se asocian cun falante, para o cal se inclúe nos metadatos, ademais do seu nome se se coñece, a información sobre o seu sexo. *Mutatis mutandis*, as transcricións das mostras orais son equiparables no rexistro escrito aos guións ou obras de teatro, onde cada intervención se asigna a un participante concreto. Ata onde sabemos, fóra o CORGA, ningún corpus identifica dun xeito específico os personaxes dramáticos, senón que forman parte do texto igual que as intervencións. Porén, no CORGA diferenciamos o personaxe ou falante do autor mediante un atributo denominado *Interlocutor*, extraéndoo do texto e marcándoo cun atributo.

Na vertente oral, en efecto, malia que aínda non se visualiza na aplicación de consulta, recóllese xa a información relativa ao sexo do falante, como era esperable nun corpus oral. Na vertente escrita, onde non se especificou con anterioridade talvez por tradición, estase incorporando na actualidade o sexo do interlocutor/personaxe. Principalmente por coherencia entre os metadatos para o rexistro escrito e o rexistro oral, mais tamén pola importancia que están acadando os debates sobre cuestións de xénero e identidade, entendemos que o CORGA debe ofrecer o dato relativo ao sexo dos interlocutores, tanto nos textos de procedencia escrita coma nas transcricións, non só a xeito de metadato visualizable nas procuras, senón tamén como criterio selector para a obtención de datos.

¹⁶ Prevese incorporar proximamente o valor *Non binario* para aqueles autores que expliciten o desexo de non ser clasificados como home ou muller.

En definitiva, esta mellora prevista para a próxima actualización ampliará aínda máis as alternativas de recuperación de información que xa ofrece o corpus, pois, entre outros, vai facilitar os cruzamentos entre autores dun determinado sexo e a caracterización de personaxes do sexo contrario. Será posible, en consecuencia, testar se realmente cando un autor crea un personaxe e o define lingüisticamente os estereotipos responden á realidade.

CONCLUSIÓN

Nesta contribución dáse conta da reestruturación que sofre o paradigma tradicional na categoría morfolóxica do xénero coa inclusión dun novo valor específico chamado *xenérico* ou *inclusivo* empregado para caracterizar morfosintacticamente a denominada linguaxe non binaria directa no CORGA. É este trazo na etiqueta precisamente, fronte ao observado no CORPES, o que permite extraer as formas e estudar o seu emprego e distribución nos textos. A análise global amosa un uso preferente pola arroba como desinencia de xénero, principalmente na prensa, seguida a bastante distancia pola barra oblicua con preferencia na orde do masculino sobre o feminino, empregada sobre todo na ficción e o ensaio. A presenza do 'x' ou o asterisco como morfema gramatical de xénero é polo momento testemuñal. No que respecta á cronoloxía, os primeiros casos pertencen á '/' e datan do ano 1989, mentres que a '@' non se manifesta no CORGA ata o 2002. As grafías máis tardías corresponden ao 'x' e o '*', que se rexistran por vez primeira no corpus galego, respectivamente, en 2014 e 2018. Porén, non se documentan aínda casos con 'e' como novo morfema de xénero, a última das variantes en unirse á partida da linguaxe non binaria directa, mais pode deberse a que non se incorporaron aínda todos os datos para o lustro 2015-2019.

Por último, tras unha análise contrastiva con outros corpus do galego, catalán, portugués e español, establécese a conveniencia de incluír o parámetro do sexo do autor, amais de nos corpus orais como é usual, tamén nos escritos. Finalmente, como consecuencia do anterior, sinálase a necesidade de diferenciar nos corpus lingüísticos entre autor, por un lado, e interlocutor/falante/personaxe, por outro, distinción que asociada cun valor para o sexo promoverá o estudo da fala feminina ou masculina, á parte de facilitar interesantes cruzamentos entre autores dun sexo dado e a caracterización de personaxes do sexo contrario.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barcala, F. M., Molinero, M. Á. e Domínguez, E. (2007) “XML rules for enclitic segmentation”. En *Computer Aided Systems Theory – EUROCAST 2007*, ed. por Moreno-Díaz, R., Pichler, F. e Quesada-Arencibia, A. Berlin – Heidelberg – New York: Springer-Verlag, 273-281.
- Bermúdez Blanco, M. e Cid Fernández, A. (2011) *Criterios de linguaxe non sexista*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bosque, I. (2012) “Sexismo lingüístico y visibilidad de la mujer” [en liña] dispoñible en https://www.rae.es/sites/default/files/Sexismo_linguistico_y_visibilidad_de_la_mujer_0.pdf [02.05.2023].
- Brants, T. (2000) “TnT – A Statistical Part-of-Speech Tagger”. En *Proceedings of the Sixth Applied Natural Language Processing Conference*. Seattle, Washington, USA: Association for Computational Linguistics, 224-231. DOI: <https://doi.org/10.3115/974147.974178>
- Caíña Hurtado, M., Domínguez Noya, E. M. e López Martínez, M. S. (2019) “A linguaxe non sexista no CORGA: descrición e reflexión sobre as variantes empregadas”. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*. 22, 73-91. DOI: <https://doi.org/10.5209/madr.66853>
- Castro Vázquez, O. (2010) “Galego+non sexista: como e por que avanzarmos cara a unha outra representación de xénero na lingua”. En *Lingua e xénero. VI Xornadas sobre lingua e usos*, ed. por Mosquera Carregal, X. M. A Coruña: Universidade da Coruña, 33-61.
- Domínguez Noya, E. M., Barcala, F. M. e Molinero, M. Á. (2009) “Avaliación dun etiquetador automático estatístico para o galego actual: Xiada”. *Cadernos de Lingua*. 30-31, 151-193. DOI: <https://doi.org/10.32766/cdl.30-31.37>
- Domínguez Noya, E. M. (2016) “O etiquetador probabilístico de XIADA e o seu teito de acerto: a elaboración de regras lingüísticas”. En *Lingua, pobo e terra. Estudos en homenaxe a Xesús Ferro Ruibal*, ed. por González, M. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia – Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades, 213-232.
- Domínguez Noya, E. M. e Barcala Rodríguez, F. M. (2018) “Grafías innovadoras na linguaxe non sexista: unha proposta para a súa etiquetaxe automática”. En *Actas do XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral*, ed. por Díaz, M., Vaamonde, G., Varela, A., Cabeza, M. C., García-Miguel, J. M. e Ramallo, F. Vigo: Universidade de Vigo, 291-298.
- Domínguez Noya, E. M., López Martínez, M. S. e Barcala Rodríguez, F. M. (2020) “Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA): composición, codificación, etiquetaxe e explotación”. En *Corpus y construcciones: perspectivas hispánicas*, ed. por Blanco, M., Olbertz, H. e Vázquez Rozas, V. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 179-218. DOI: <https://dx.doi.org/10.15304/9788417595876>
- Escandell-Vidal, M. V. (2020) “En torno al género inclusivo”. *IgualdadES*. 2, 223-249. DOI: <https://doi.org/10.18042/cepc/IgdES.2.08>
- Graña Gil, J. (2000) *Técnicas de Análisis Sintáctico Robusto para la Etiquetación del Lenguaje Natural*. Tese de doutoramento inédita. A Coruña: Universidade da Coruña.
- López, Á. (2019) “Tú, yo, elle y el lenguaje no binario”. *La Linterna del Traductor*. 19, 142-150.
- López, Á. (2020) “Cuando el lenguaje excluye: consideraciones sobre el lenguaje no binario indirecto”. *Cuarenta naipes. Revista de Cultura y Literatura*. 3, 295-312.
- López, X. e Casás, J., dirs. (2019) *Guía de linguaxe inclusiva. Xornalismo colaborativo e transmediático contra a discriminación social*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela – Colexio profesional de xornalistas de Galicia.
- Mendívil Giró, J. L. (2020) “El masculino inclusivo en español”. *Revista Española de Lingüística*. 50/1, 35-64. DOI: <http://dx.doi.org/10.31810/RSEL.50.1.2>

- Míguez Bóveda, C. (2021) "A linguaxe non binaria: unha proposta a partir da tradución". *Revista Galega de Filoloxía*. 22, 65-87. DOI: <https://doi.org/10.17979/rgf.2021.22.0.8819>
- Moure, T. (2012) *Queer-emos un mundo novo. Sobre cápsulas, xéneros e falsas clasificacións*. Vigo: Galaxia.
- Piñeiro Martín, A., García-Mateo, C., Docío-Fernández, L. e Regueira, X. L. (2018) "Estudio sobre el impacto del corpus de entrenamiento del modelo de lenguaje en las prestaciones de un reconocedor de habla". *Procesamiento del Lenguaje Natural*. 61, 75-82. DOI: <http://dx.doi.org/10.26342/2018-61-8>
- Rojo, G. (2017) "Sobre la configuración estadística de los corpus textuales". *Lingüística*. 33/1, 121-134. DOI: <http://doi.org/10.5935/2079-312x.20170008>

SITOGRAFÍA

- AGO: *Arquivo do Galego Oral* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/ago/>> [27.04.2023].
- BNC: *British National Corpus (XML edition)* [en liña] dispoñible en <<https://cqpweb.lancs.ac.uk/>> [27.04.2023].
- CAES: *Corpus de aprendices de español como lengua extranjera* [en liña] dispoñible en <<https://galvan.usc.es/caes>> [27.04.2023].
- CB: *Corpus Brasileiro* [en liña] dispoñible en <<https://www.linguatca.pt/acesso/corpus.php?corpus=CBRAS>> [27.04.2023].
- CdE: *Corpus del español* [en liña] dispoñible en <<https://www.corpusdelespanol.org/>> [27.04.2023].
- CdP: *Corpus do português* [en liña] dispoñible en <<https://www.corpusdoportugues.org/>> [27.04.2023].
- CORGA: *Corpus de Referencia do Galego Actual* [en liña] dispoñible en <<http://corpus.cirp.gal/corga>> [14.04.2023].
- CORILGA: *Corpus Oral Informatizado da Lingua Galega* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.es/corilga/>> [27.04.2023].
- CORPES: *Corpus del Español del siglo XXI* [en liña] dispoñible en <<https://www.rae.es/banco-de-datos/corpes-xxi>> [14.04.2023].
- CORTEGAL: *Corpus de textos galegos escritos por estudantes no ámbito académico* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.gal/cortegal/>> [27.04.2023].
- COSER: *Corpus Oral y Sonoro del Español Rural* [en liña] dispoñible en <<http://www.corpusrural.es/>> [27.04.2023].
- C-ORAL-BRASIL: [en liña] dispoñible en <<https://www.c-oral-brasil.org/>> [27.04.2023].
- C-ORAL-ES: [en liña] dispoñible en <<http://www.llf.uam.es/ESP/Coralrom.html>> [27.04.2023].
- CRPC: *Corpus de Referencia do Português Contemporâneo* [en liña] dispoñible en <<http://alfclul.clul.ul.pt/CQPweb/crpcfg16/>> [27.04.2023].
- CT: *Corpus Tècnic* [en liña] dispoñible en <<https://www.upf.edu/es/web/iula/corpus>> [27.04.2023].
- CTG: *Corpus Técnico do Galego* [en liña] dispoñible en <<https://ilg.usc.gal/ctg/>> [27.04.2023].
- CTILC: *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana* [en liña] dispoñible en <<https://ctilc.iec.cat/>> [27.04.2023].
- ESLORA: *Corpus para el estudio del español oral* [en liña] dispoñible en <<https://eslora.usc.es/>> [27.04.2023].
- PRESEEA: *Proyecto para el estudio sociolingüístico del español de España y de América* [en liña] dispoñible en <<https://preseea.uah.es/>> [27.04.2023].
- TILG: *Tesouro informatizado da lingua galega* [en liña] dispoñible en <<http://ilg.usc.es/TILG/>> [27.04.2023].
- XIADA: *Etiquetador/Lematizador do galego actual* [en liña] dispoñible en <<http://corpus.cirp.gal/xiada/>> [24.04.2023].

Cecilia Farias de Souza

Universidade de São Paulo

alt.ceci@gmail.com

 orcid.org/0000-0002-2340-2390

REPENSANDO O CONTATO LINGUÍSTICO NA GALIZA: CONTRIBUIÇÕES ECOLÓGICAS E COMPLEXAS

RESUMO: O objetivo deste trabalho é discutir a pertinência de perspectivas mais recentes, como o conceito de *language ecology* (Mufwene 2001, 2008) e a teoria da complexidade, para o estudo do contato linguístico na Galiza. Embora o prolongado contato entre galego e castelhano nessa região seja uma realidade impossível de ser ignorada, as formas híbridas que emergem nas interações entre os falantes dessas línguas ainda são tratadas como fenômenos marginais – isso quando não são explicitamente combatidas. Com o intuito de questionar conceitos tradicionais nos estudos sobre multilinguismo e contato linguístico, discuto neste artigo a concepção de língua que se baseia no paradigma epistemológico que emerge entre os filósofos europeus na Era Moderna, bem como o papel da consolidação dos Estados nacionais para esse cenário. Apresento, então, a valiosa contribuição das abordagens que assumem a língua como um sistema complexo, dinâmico e autoadaptativo, considerando a importância dos fatores locais do ambiente linguístico ao analisar as interações humanas cotidianas. Ao final, trago a contribuição do conceito de hibridismo para compreender as formas linguísticas que emergem nas interações, e a importância de se repensar as realidades multilíngues por um viés não-essencialista.

PALAVRAS-CHAVE: Galiza, galego, contato linguístico, ecologia linguística, sistemas complexos, multilinguismo

TITLE: Rethinking Language Contact in Galicia: Contributions of Language Ecology and Complexity Theory

ABSTRACT: The paper discusses the relevance of more recent perspectives, such as the concept of language ecology (Mufwene 2001, 2008) and complexity theory, for the study of language contact in Galicia. While the prolonged contact between Galician and Castilian in this region is an undeniable reality, the hybrid forms that arise in the interactions between speakers of these languages are often marginalised—or even explicitly rejected. In order to question the traditional concepts in the field of multilingualism and language contact, I examine the notion of language rooted in the epistemological paradigm that emerged among European philosophers in the modern era, as well as the role played by the consolidation of national

states in shaping this scenario. I then highlight the valuable contribution of approaches that assume that language is a complex, dynamic and self-adaptive system, emphasising the significance of local factors in the linguistic environment for the analysis of everyday human interactions. Finally, I explore the concept of hybridity as a means to understand the linguistic forms that emerge in interactions and stress the importance of re-evaluating multilingual realities from a non-essentialist perspective.

KEYWORDS: Galicia, Galician language, language contact, language ecology, complex systems

INTRODUÇÃO

A ecologia linguística da Comunidade Autónoma da Galiza se caracteriza pelo prolongado contato entre o galego e o castelhano, com um grande número de seus falantes usando ora traços desta língua, ora traços daquela. No entanto, ainda que os fenômenos decorrentes do contato linguístico sejam uma realidade impossível de ser ignorada, muitas vezes, ela é marginalizada ou pouco levada em consideração na investigação acadêmica, tanto nas descrições linguísticas como nas políticas linguísticas locais. Persiste uma ideologia purista que, além de seguir vigente na consciência de parte dos falantes, também molda os discursos políticos e acadêmicos. Muitas vezes, não é possível delimitar de forma categórica quando se está falando uma ou outra língua, justamente porque essas fronteiras são artificiais, criadas de cima para baixo por meio de outras instâncias (sociais, institucionais, normativas, etc.).

Mais recentemente, novas perspectivas vêm surgindo para analisar essas ecologias fortemente marcadas pelo contato linguístico. Na busca de superar as separações categóricas entre línguas e variantes (entre si ou uma em relação à outra), faz-se pertinente uma abordagem que toma as línguas como sistemas complexos, dinâmicos e autoadaptativos (Lee *et al.* 2009, Marion 1999, Mufwene 2001, 2008, 2013, Thietart e Forgues 2011, entre outros).

Este artigo tem como objetivo apresentar a pertinência de alguns trabalhos recentes, baseados na assunção de que interações comunicativas são sistemas complexos¹. Nesse sentido, tais estudos se mostram como uma ferramenta interessante, pois viabilizam uma abordagem em que o contato linguístico é analisado com base nas interações locais entre falantes, de modo que as práticas linguísticas se auto-organizam de forma descentralizada, e não por categorias externas ou comandos

¹ Este trabalho é parte da reflexão realizada em minha pesquisa de doutorado intitulada “Sobre a ecologia linguística da Galiza e seus híbridos”, desenvolvida no programa de pós-graduação em Semiótica e Linguística Geral da Universidade de São Paulo, sob orientação da Prof^a Dr^a Evani de Carvalho Viotti.

centrais. Além disso, reconhecem que os falantes, fazendo uso das diferentes possibilidades linguísticas que têm à disposição, criam uma identidade linguística que não é homogênea e estática, mas formada por repertórios diversos e sensíveis ao contexto, ou seja, adequando-se às necessidades de cada momento.

Começarei apresentando um panorama resumido do paradigma epistemológico em que se forma a concepção de língua vigente hoje, a saber, a ciência Moderna e a formação dos Estados nacionais. A seguir, trago as contribuições do modelo de ecologia linguística (*language ecology*) de Mufwene, abordando seus reflexos nos estudos do contato linguístico. A partir dessa discussão, busco repensar a noção de multilinguismo que prevalece na epistemologia Moderna e propor uma postura não essencialista sobre as identidades linguísticas.

1. CONTEXTUALIZANDO O CAMINHO DA LINGUÍSTICA MODERNA

A linguística contemporânea frequentemente parte do pressuposto de que a situação padrão da configuração populacional relativamente às línguas é o monolinguismo, tanto no plano social como no âmbito individual. Esse pressuposto está associado à noção de língua como um sistema fechado, autocontido e autossuficiente que evolui segundo uma lógica interna. Nessa perspectiva, o contato entre línguas e os fenômenos a ele associados (como a influência mútua e a hibridização) são estudados com base no paradigma da linguística monolíngue, que contempla esses fenômenos como anomalias, exceções, e não como cerne da interação humana. Essa visão legítima cientificamente as ideologias puristas de língua (Gugenberger, Monteagudo e Rei-Doval 2013).

Tal concepção de língua se baseia nos paradigmas científico e intelectual que emergem entre os filósofos europeus durante o século XVII, período ao qual se atribui o começo da Era Moderna, tendo entre seus principais nomes René Descartes e Isaac Newton. Como contraponto ao dogmatismo da Igreja, ou à incerteza, à ambiguidade e ao pluralismo do Humanismo, busca-se um ideal de racionalidade, de acordo com o qual deveriam ser criados padrões morais universais e imparciais. Os cientistas deveriam se voltar à descoberta de leis gerais da natureza, em que os problemas da vida humana e da sociedade deveriam ser explicados em termos universais e atemporais, independentes de contexto, deixando de lado o que há de particular aos fenômenos. Consequentemente, há uma centralidade da teoria abstrata geral, alienada dos problemas concretos de ordem prática (Toulmin 1992, Roque 2021).

Como nos aponta Toulmin (1992: 34), ao deixar de lado questões sobre indivíduos específicos em situações particulares, o programa de pesquisa da ciência

Moderna volta suas atenções a princípios atemporais, com o objetivo de trazer luz a estruturas permanentes subjacentes a todo fenômeno da natureza. A partir desse ponto de vista, o permanente se sobrepõe ao transitório, ao efêmero.

Cria-se, por conseguinte, o método científico, no qual o fato deveria ser definido exatamente pelo que se pode observar e registrar, eliminando qualquer fator de interferência sobre o objeto de estudo. A título de exemplo, no interior do laboratório, máquinas simulam situações artificiais (vácuo, ausência de atrito, etc.) para neutralizar qualquer condição particular, visando a um fenômeno natural “puro”. O único papel do ser humano seria o da observação e descrição, como uma espécie de porta-voz do mundo real, da natureza.

É nesse momento que vemos a “invenção de um mundo externo” (Latour 1999), no sentido de um mundo natural que sempre existiu, independentemente de nós, com uma estrutura previsível e estável. Constata-se, portanto, um dos pilares do pensamento Moderno: a divisão entre Natureza vs. Humanidade. Não que se negasse que os seres humanos agiam por meio do mundo natural, mas a significância dessas interações era minimizada para os filósofos Modernos do século XVII (Toulmin 1992: 109).

Outro processo a ser levado em conta é a consolidação dos Estados nacionais europeus entre os séculos XVIII e XIX, um dos marcos da Era Moderna. Até o século XVII, predominavam na Europa ocidental conjuntos de identidades políticas menores e heterogêneos, articulados frouxamente ao redor da figura da aristocracia local. Conforme apresenta Monteagudo (1999), as entidades políticas não eram concebidas com base no território; as fronteiras entre feudos, principados e reinos eram difusas e mutáveis. Nessas condições, não havia nada parecido com uma identidade nacional consistente e central, apenas outros alinhamentos identitários; havia somente uma identidade não muito delimitada construída sobre diferentes laços de lealdade locais, e, no centro disso, a religião.

Ao longo do século XVIII, ocorreram grandes deslocamentos populacionais das áreas rurais para as urbanas, por conta das transformações das atividades econômicas, de modo que já não se forjavam identidades com base no território em que se vivia. Naquele momento, falava-se de “soberania dos povos”, modelando-se identidades nacionais supostamente baseadas em tradições étnico-culturais. Para justificar a construção das identidades nacionais, recorre-se à ideia de que elas teriam uma origem remota, uma essência primordial e imutável, fixada em algum momento da história e que permaneceu sem alterações. Sob tal ótica, cada nação teria já séculos de existência antes de ser nomeada como nação, com base em certos fundamentos permanentes: território, raça, psicologia coletiva, originalidade cultural e, dentro desta, a língua (Monteagudo 1999, 2012, Anderson 2008).

As identidades nacionais são moldadas com base em reificações de tradições culturais pré-existentes, sendo a língua um elemento central. O nacionalismo linguístico-cultural, aliado às mudanças sociais da Modernidade (como a urbanização e seu consequente aumento de concentração demográfica e da intensificação da comunicação), desencadeia um vasto processo de uniformização linguística, manifesto na padronização artificial das línguas e na imposição de idiomas nacionais. Até hoje, é muito recorrente a associação de uma nação com um território, uma etnia e uma língua, como se fossem equivalentes. Nessa visão, o multilinguismo é visto como um problema do Estado a ser resolvido por meio de um planejamento linguístico, concebendo a hegemonia de uma língua como elemento central da coesão social do país (Lagares 2018).

Para promover tal planejamento, os sistemas linguísticos, que são permeáveis e variáveis, passaram a ser concebidos como estanques e impenetráveis. Assumiu-se que era preciso “purificar” as línguas, moldando um exemplar nacional ao “limpar” tudo o que não pertencesse a ele, de modo a construir uma língua que representasse a essência de um povo.

Após esse resumo do paradigma epistemológico no qual se estabelece o conceito de língua vigente e os estudos linguísticos, na seção a seguir apresento uma perspectiva segundo a qual as pessoas estão o tempo todo transitando entre formas de falar, fazendo uso dos traços linguísticos que têm à disposição, o que faz com que seus idioletos se constituam como gramáticas híbridas (Aboh 2015).

2. RECALCULANDO A ROTA: UMA ABORDAGEM BASEADA NO MODELO DE ECOLOGIA LINGUÍSTICA

Para dar conta da dinamicidade e da multiplicidade de fatores envolvidos nas interações, é preciso expandir os limites da linguística hegemônica (Moderna). Nesse sentido, proponho como ponto de partida uma vertente de estudos que concebe as línguas como sistemas complexos, dinâmicos e autoadaptativos em permanente estado de variação e evolução, considerando as pressões exercidas pelo meio ambiente linguístico, bem como pelos fatos históricos de natureza política e cultural (Marion 1999, Mufwene 2001, 2008, 2013, Lee *et al.* 2009, Thietart e Forgues 2011, Viotti 2020, entre muitos outros).

Essa perspectiva considera que as línguas são uma série de interações comunicativas concretas inéditas e, por isso, o seu estudo deve ser feito em seu contexto de uso, levando em conta a sua complexidade e o seu dinamismo, encarando a língua

como um fenômeno emergente das condições ecológicas em que está inserido (Mufwene 2008)².

Começarei distinguindo dois níveis de análise das línguas como sistemas complexos. Um é o nível idioletal, ou seja, a prática linguística própria de um falante. Nele, operam a competição, a seleção e a recombinação de traços, cujos fatores estudamos para compreender os processos de mudanças linguísticas – falaremos desse nível mais adiante. O outro é o nível global do sistema, o nível comunal, e é ele que observamos quando falamos de seleção de línguas ao longo da interação multilíngue. Todavia, ambos os níveis são indissociáveis, não sendo possível conceber um sem a existência de outro (Viotti 2013).

Ao longo dos estudos de linguística histórica, fala-se muito de línguas como se fossem seres vivos, organismos que têm língua-mãe, família, origem. No entanto, segundo Mufwene, uma língua se aproxima mais do conceito de espécie do que de organismo, porque espécies são uma abstração com base em características comuns a todos os indivíduos heterogêneos que as formam. Assim como não existe um indivíduo idêntico a outro em uma espécie biológica, não existem idioletos iguais. O que se convencionou chamar de língua (aquela da Modernidade) é chamado por Mufwene língua comunal.

As línguas como sistemas comunais são construtos baseados em similaridades na forma como as pessoas falam/sinalizam a fim de facilitar a inteligibilidade mútua (Mufwene 2008: 15). Assim como as espécies biológicas, com seus processos evolutivos orientados tanto pelas dinâmicas ecológicas em que se inserem como por suas propriedades ontogenéticas, os processos evolutivos são respostas adaptativas a mudanças nas ecologias linguísticas – internas e externas³. Línguas são extrapolações de práticas concretas com fronteiras difusas, contínuas, e suas divisões sociais são orientadas por escolhas com base em parâmetros sociais, ideológicos e políticos.

² A ideia de ecologia linguística já está presente na literatura há muito tempo, notadamente no trabalho de Einar Haugen, e sua importante publicação “The Ecology of Language” (1972). A concepção de língua desse autor se alinha às concepções da Modernidade, e nesse sentido parte de premissas que diferem daquela de Mufwene. De acordo com as vertentes linguísticas predominantes em sua época, a ideia de língua sobre a qual Haugen sustenta sua teoria é a de que ela existe no âmbito privado da mente dos falantes. Em contraste, neste artigo parte-se de uma concepção pública de língua, em que são levados em consideração fatos observados e disponibilizados nas instâncias de fala (aspecto que se mostrará especialmente importante ao se discutir ação co-operativa).

³ Do ponto de vista trazido neste artigo, idioletos e língua comunal não são coisas diferentes, pois o sistema é um só, e analisar um ou outro seria apenas uma diferença de escala, uma escolha de nível de análise.

Mufwene critica a tipologia que considera que as línguas surgem por um processo de individuação, como se só houvesse uma mãe (como em uma reprodução assexuada), sem contato com outras línguas. Um problema importante dessa abordagem monoparental é que ela esconde a frequência e a “naturalidade” dos processos de hibridização, contribuindo com os discursos Modernos de defesa de uma língua “pura” (e línguas puras não existem).

Uma língua comunal só existe como um construto social (Monteagudo, Mufwene, entre outros), e a prática linguística se encontra nas interações concretas entre falantes. Nessas condições, os estudos acerca do contato linguístico ganham mais ao se centrar nas interações concretas, levando em conta os repertórios linguísticos de cada interactante, do que ao conceber que estão em contato duas ou mais línguas com separação bem delimitada. O que observamos são processos constantes de competição e seleção de traços, tal qual encontramos na biologia evolutiva.

O termo *competição* se refere à condição de desigualdade entre as diferentes variantes no banco de traços, com alguns fatores ecológicos internos e externos favorecendo ou não a dominância de uns sobre os outros⁴. Na biologia, são os genes, e não as espécies, que estão envolvidos no processo de seleção. Da mesma forma, na linguística, os falantes não selecionam uma ou outra língua, mas traços social, cultural ou politicamente associados a uma língua ou variedade. Esses traços associados a diferentes línguas também podem ser selecionados na mesma interação, pois:

Languages are selected indirectly through the fact that their features (sounds, words, combinatorial rules, and particular ways of packaging meanings) wind up constituting the majority of those selected from the combined feature pool of the language varieties in contact. Although clearly favored, the indirectly selected language (variety) also bears the influence of (some of) the disfavored varieties and is therefore modified into a new variety. (Mufwene 2008: 20)

As razões pelas quais os falantes escolhem uma ou outra variante em um espaço multilíngue e multidialetal são as mais variadas, mas comumente elas são de ordem prática, de acordo com as condições do aqui-e-agora da interação. Essas motivações podem variar de um falante para outro, mesmo que façam parte da mesma comunidade de prática, e, em quase todo o mundo, essas decisões são individuais (ainda que membros de uma população possam influenciar uns aos outros) (Mufwene 2008: 22).

Quando se diz que línguas são sistemas complexos, é porque também são sistemas compostos por muitos elementos interconectados que se influenciam

⁴ A expressão banco de traços é definida na subseção 2.1.

mutuamente, exibem um comportamento global não redutível às interações entre as partes individuais e podem gerar comportamentos imprevisíveis. Nesses sistemas, agentes interagem com o ambiente e entre si, sem um comando central ou externo, de maneira dinâmica e não-linear, e suas estruturas emergem dessas interações, em diferentes escalas, com configurações que permitem sua adaptação quando afetados por perturbações externas⁵.

Da mesma forma, os falantes estão o tempo todo realizando trocas entre si e com outros sistemas (linguísticos ou não) e, nessas trocas, seus sistemas linguísticos sofrem constantes perturbações, diante das quais eles reagem e se auto-organizam, fazendo emergir novos elementos. Portanto, as línguas estão constantemente sendo remodeladas por seus falantes – ainda que não se notem. A mudança linguística é necessária para que as pessoas possam se entender, e dessas inovações emergem os efeitos no nível populacional, eventualmente surgindo uma nova variedade (subespécie) linguística⁶.

Nenhum falante *planeja* mudar o seu idioleto ou a língua comunal, tampouco falantes se consultam para saber o que e como dizer algo (Mufwene 2008: 2). Nesse sentido:

Languages are unplanned tools of communication that emerged incrementally, with different interactants innovating and contributing different pieces at different times (not without particular constraints!) when necessary, under specific social pressures to express and share their thoughts or feelings. (Mufwene 2013: 201)

Esse comportamento geralmente imprevisível, do qual novos padrões emergem das inovações e se espalham entre uma população, afinando os idioletos, gerando novas normas, aponta para uma das características dos sistemas complexos, a auto-organização. Na epistemologia Moderna, comumente se atribui a ordenação a um controle realizado por um agente coordenador central. Entretanto, o que encontramos são inúmeros exemplos de ordenações espontâneas e emergentes, cujas partes estão constantemente se adaptando aos resultados de suas interações anteriores e correntes. Sendo assim, a ordem emerge não porque alguém ou algo aplicou

⁵ São sistemas que vão das redes neurais no cérebro até a comunicação de abelhas na procura de alimento, bem como processos culturais e sociais, como a ascensão e a queda de impérios.

⁶ Algo que ainda é um desafio para linguistas que se dedicam à mudança linguística é compreender por que algumas variantes se perpetuam, enquanto outras são efêmeras e não são amplamente compartilhadas. Há o argumento da economia, de que os falantes buscariam o máximo de eficiência com o mínimo de mudança, mas como explicar que os padrões linguísticos sejam tão diversos, mesmo com os humanos tendo a mesma constituição biológica, operando, por hipótese, com os mesmos princípios econômicos?

energia para criá-la; em vez disso, a ordem emerge das circunstâncias naturais, e livres, da interação. Os elementos no sistema não estão cientes do comportamento do sistema como um todo e respondem apenas ao que está disponível ou é conhecido localmente.

Ao longo de uma interação, na seleção de traços, fazer-se entender é apenas um dos fatores envolvidos. Estando o tempo todo diante de uma série de formas linguísticas concorrendo entre si, a seleção que os falantes fazem dos diferentes traços, ou das diferentes variedades, sofrerá influência de uma série de fatores, como a saliência, se é uma forma marcada ou não marcada, a congruência entre os traços dos idioletos dos interactantes, etc. Em esferas sociais mais amplas, esses fatores podem ser culturais, políticos, legais, midiáticos, religiosos, etc. (Mufwene 2008, Coulmas 2018).

Certamente, os idioletos serão mais influenciados pelos idioletos dos falantes aos quais são mais expostos, ou seja, pelas pessoas com quem mais interagem. Quando se diz que na Galiza se fala galego, isso significa que há pessoas que interagem com maior frequência com pessoas cujos repertórios linguísticos apresentam grande quantidade de traços associados à abstração chamada galego, ou, em outros termos, à espécie linguística galego. Por conta de sua formação histórica, boa parte dessa população de idioletos também se compõe de traços associados a outras espécies, como castelhano, português, asturiano, entre outros. Sem contar os vestígios das línguas dos povos que viveram ali séculos antes e das migrações mais recentes. Tudo isso forma o caldeirão linguístico da Galiza.

2.1. O contato linguístico pensado em termos de ecologias linguísticas

Cada pessoa tem seu próprio idioleto. Duas pessoas não produzem os mesmos sons de forma idêntica, não fazem as mesmas associações de significado para as mesmas palavras, bem como não compartilham exatamente as mesmas práticas pragmáticas. Além disso, nenhuma pessoa tem as mesmas experiências interacionais que outra, sendo, então, cada falante exposto a dados linguísticos e sociais particulares.

Ao longo da vida, vamos formando nosso repertório linguístico por meio das nossas interações com outros falantes. É um processo que ocorre aos poucos, e não repentinamente, e vamos elaborando nossos padrões (fonológicos, gramáticos, pragmáticos) com base nas experiências que temos dessas vastas interações. Nesse processo, entram em jogo todos os traços linguísticos aos quais somos expostos, independentemente de serem associados a uma ou outra língua.

O total do conhecimento linguístico que os falantes possuem, incluindo as variantes que competem dentro de uma mesma variedade com ou sem funções comunicativas diferentes, é comparado por Mufwene (2008: 17) ao *gene pool* da biologia, tanto no nível individual como no nível da população – no caso da língua, ele usa a expressão *feature pool*. Assim como *gene pool* é traduzido por *banco de genes* na biologia, por analogia pode-se adotar a tradução *banco de traços*⁷. De certo modo, a aquisição de linguagem pode ser comparada a uma recombinação genética da biologia (Mufwene 2001). A pessoa é capaz de incorporar ao seu idioleto em formação traços de diversas fontes, incluindo diferentes línguas e variantes, tanto que pode ter em seu repertório termos diferentes para o mesmo referente, com construções gramaticais e pronúncias alternativas.

Os aspectos dinâmico e autoadaptativo dos sistemas complexos são fundamentais para sua manutenção e perpetuação, já que ao longo das interações ocorrem constantes perturbações, e para lidar com elas os sistemas precisam estar em constante movimento, adaptando-se às novas (novíssimas) condições. Essa dinamicidade é importante porque nela está a criatividade: criam-se coisas novas o tempo inteiro, e é uma série de fatores que fará com que elas sejam perpetuadas ou não.

Entretanto, à medida que as novas configurações e criações emergem, é necessário haver retenção, isto é, para as práticas que emergem da dinamicidade não se dissiparem sem deixar registro, sem deixar memória, de modo que possam ser repetidas. Isso é fundamental para a manutenção de sistemas sociais e biológicos, que aprendem com base em suas experiências, carregando consigo informação sobre seu passado e seu ambiente (Marion 1999: 23).

Ao falar/sinalizar, nós selecionamos partes dos recursos semióticos e reusamos essas partes com alguma transformação, ou seja, ao mesmo tempo que sempre há ineditismo, nunca partimos do zero. Vemos, então, que a língua é uma ação co-operativa (Goodwin 2018). Ação co-operativa é o processo de construir algo novo por meio de decomposição e reutilização, com transformações, dos recursos tornados disponíveis pelas ações realizadas anteriormente por outras pessoas⁸.

Uma nova ação é construída com base nos recursos que estão disponíveis na interação, e esses recursos são disponibilizados por meio das ações anteriores de outras pessoas com as quais interagimos. Conforme as ações posteriores vão sendo

⁷ Cf. Negrão e Viotti (2020), além de outros trabalhos das autoras.

⁸ Como veremos a seguir, o termo não faz referência ao princípio de cooperação proposto por Grice (1975). Goodwin faz uma discussão sobre os estudos da antropologia e da biologia acerca da cooperação, que usam o termo no sentido de uma ação realizada por um indivíduo que aumenta o ganho de outro. Trata-se de uma definição teleológica, cujo foco está no propósito da ação (Goodwin 2018: 5-6).

construídas co-operativamente, os recursos para a construção da ação vão se acumulando densamente enquanto são transformados. Trago um exemplo de Goodwin que mostra como Chopper parte do que foi dito por Tony, reúsua partes daquela oração, com transformações para adequá-las ao que ele quer falar.

Tony: *Why don't you get out my yard.*

Chopper: *Why don't you **make me** get out the yard.*

A noção de co-operação sai do paradigma que analisa de forma isolada o falante e suas ações individuais, separando estruturas linguísticas como unidades auto-contidas (Goodwin 2018: 30). A visão tradicional das interações humanas é de que elas são realizadas por um falante de modo autônomo. No entanto, toda comunicação é uma construção coletiva, com os interactantes participando conjuntamente da construção intersubjetiva da significação, do desenrolar da conversa (Goodwin e Goodwin 1992, Clark 1996, Cornejo 2004, Goodwin 2018, Viotti e Rosário 2020, entre outros).

Goodwin apresenta a ação co-operativa como uma acumulação com transformação, mas o termo *acumulação* não deve ser interpretado como um simples amontoado de materiais. Na verdade, tem relação com a habilidade “de reusar materiais criados anteriormente, incluindo aqueles criados por outras pessoas e, além disso, transformá-los”, de modo que são criadas “formas de ação com desdobramentos, formando uma sedimentação histórica de estruturas acumulativas que tem grande poder” (Goodwin 2018: 31).

Outra característica das ações co-operativas é que o todo não pode ser encontrado nas suas partes isoladamente. Podemos constatar mais uma aproximação com a teoria da complexidade. Isso significa que não é um processo linear, e que o que emerge não pode ser reduzido à soma das partes⁹. De forma resumida, não existe uma relação direta de causa e efeito, como na ciência newtoniana, segundo a qual uma variável está diretamente relacionada a outra, tanto que as proposições particulares são inferidas dos fenômenos e depois tornadas gerais (Roque 2021: 32). Os efeitos de cada ação não são proporcionais, podendo desencadear um enorme movimento ou mesmo não causar nada (assim como um grão de areia que pode só

⁹ Tomemos a água como exemplo de emergência de novo nível de complexidade. A molécula da água é formada por dois átomos de hidrogênio e um de oxigênio, elementos que têm cada um suas características próprias e seus comportamentos. No entanto, quando juntamos várias moléculas dessas, o que temos é algo novo que não pode ser reduzido à soma simples das partes que o formam. Nesse caso, a água, a qualidade de “liquidez” é o que emerge, formando outro nível de complexidade (Waldrop *apud* Lee *et al.* 2009).

somar mais um grão num monte de terra ou causar um deslizamento, inovações linguísticas podem ter apenas uma ocorrência e nunca mais serem utilizadas, ou se espalharem por toda uma comunidade de fala).

Com base no exposto, mostra-se muito pertinente abordar o contato linguístico pensando em termos de ecologias linguísticas, ou seja, levando em conta mais as relações entre os elementos do que seu estudo individual, dando primazia à ideia de que língua é um processo, não um resultado ou produto finalizado.

3. REPENSANDO O MULTILINGUISMO: ANÁLISES NÃO ESSENCIALISTAS

Prevalece nas sociedades ocidentais a ideia fictícia da existência de um padrão de sociedade monolíngue (Lüpke 2017, Negrão e Viotti 2020), ou a ideia de multilinguismo como a coexistência, no mesmo território, de duas ou mais línguas identificadas como entidades separadas (Lüpke 2016, 2017, Coulmas 2018), com seus respectivos sistemas de ensino, prescrições gramaticais, etc. – ignorando-se a criatividade, a dinamicidade e a ausência de fronteiras claras que caracterizam a interação humana cotidiana.

Entretanto, há cada vez mais trabalhos que apontam o multilinguismo como o “estado natural” do ser humano, espécie que teria entre suas características ser capaz de lidar com traços linguísticos que pertencem a diferentes gramáticas (Mufwene 2008, Aboh 2015, 2020, Lüpke 2016, Evans 2018, Negrão e Viotti 2020, entre outros).

Em poucas horas caminhando por cidades galegas, presenciamos diversas situações em que os falantes manipulam translinguisticamente os traços de diferentes línguas, criando registros que não são uma simples soma das línguas, criando algo diferente que foge de uma categorização rígida, que também podemos chamar de identidades híbridas. Alguns exemplos dessas formações híbridas foram levantados no trabalho de Eva Gugenberger (2013):

Híbridos léxicos	Castelhano	Galego
<i>jubilou</i>	jubiló	xubilou
<i>ensenou</i>	enseñó	ensinou
<i>saliu</i>	salió	saíu
<i>parexa</i>	pareja	parella
<i>lexos</i>	lejos	lonxe

Híbridos léxicos	Castelhano	Galego
<i>estuvén</i>	estuve	estiven
<i>naquella epoca</i>	en aquella	naquela
<i>de aquela era por la tarde</i>	anteriormente	daquela
<i>para que no te estea frío</i>	para que no tengas frío	para que non che estea frío
Híbridos morfossintáticos	Castelhano	Galego
<i>o viaxe</i>	el viaje	a viaxe
<i>voy decir/vou a dicir</i>	voy a decir	vou dicir
Híbridos fonéticos	Castelhano	Galego
<i>digho yo /'dixo/</i>	digo yo	digho eu
<i>nosotros</i>	nosotros	nós

Tábua 1

Esse processo de acomodação e recombinação de traços de diferentes sistemas linguísticos pode ser associado a um termo muito comum na Galiza, o *castrapo*. Originado da junção de *castelhano* + *trapo*, até a sua conotação passou por mudanças ao longo das décadas. Se no começo do século XX o termo era associado a um castelhano impregnado de galeguismos, hoje em dia é comumente usado como sinônimo de galego “mal falado”, isto é, diferente do prescrito pela Real Academia Galega e repleto de formas associadas ao castelhano¹⁰. Além de sua conotação não ser estanque, também não há uniformidade no que seria o *castrapo*, pois os próprios castelhanismos variam de acordo com o território e com o grupo social. Dubert-García (2005) observa que nas classes populares, mais distanciadas do convívio com o castelhano, é mais frequente a adoção de elementos lexicais desta língua. Ao passo que, entre as classes altas urbanas, que mantiveram contato mais forte com o mundo da cultura oficial, essa hibridização é mais notada no plano da fonologia e da sintaxe (ainda que, de tão sutil, pode ser difícil de ser notada).

O *castrapo* pode ser visto como elemento de autoidentificação linguística e tem um uso potencial como ação de autoafirmação e reivindicação, em oposição ao galego normativo e ao castelhano. Essa prática é postulada como indício de um repertório linguístico rico desse segmento da população que atribuiria aos seus falantes uma

¹⁰ Monteagudo (no prelo) explica como o fato de haver como referência apenas uma norma para o castelhano quando do surgimento do termo faz com que ele seja associado ao um “mau castelhano”, e como a construção de uma norma para o galego parece contribuir para a alteração do significado de *castrapo* ao longo do século.

identidade múltipla. Para ilustrar esse cenário, reproduzo a seguir algumas reflexões de galegos sobre sua forma de falar, retiradas do trabalho de Iglesias Álvarez (2013):

Suelo falar gallego así con quen cadre pero a veces cambio con compañeiros pois cambio ao castelán. Non sei, se empezan a falar así tamén en castelán pois eu sigo porque tou acostumada a seguir, entón sigo.

Eu tamén falo galego pero a veces cando estou cos compañeiros que falan castelán, mezclo castelán e galego e falo castrapo.

Falar castrapo é mezclar as linguas do gallego con palabras do castelán e se estás falando castelán pois mezclar palabras do gallego mentres que estás falando castelán.

E tamén depende no lugar que esteas. Se estás falando con un cliente terás que falarlle o galego normativo e se estás falando cun amigo, o castrapo. Se o amigo fala tamén castrapo, se non teste que esforzar e falar galego.

Esses relatos mostram como as línguas não são entidades discretas impene-tráveis como parecem ser em abordagens que categorizam, sem ambiguidade, os elementos como pertencentes a uma língua ou a outra, de modo que reivindicações de purismo não condizem com a natureza dinâmica da língua em uso¹¹. Vemos também que:

O espectro compreende diferentes modos discursivos, que podem ser majoritariamente monolíngues ou mistos. De acordo com a proporção de cada língua em jogo, podem se aproximar ora mais de um polo, ora mais do outro polo dentro de um *continuum* interlin-güístico. Ao combinarem elementos de duas ou mais línguas/variedades, os falantes criam discursos híbridos, mediante os quais expressam diferentes facetas das suas identidades. Ao ultrapassarem as fronteiras lingüísticas, rompem com a lógica de “isto ou aquilo” em favor de uma lógica de “tanto isto como aquilo”, e ainda mais: combinam, entrelaçam e modi-ficam elementos línguo-comunicativos, incluindo aspectos culturais, e assim criando algo novo. (Gugenberger 2013: 30, tradução minha)

Esse processo de hibridização também pode ser tratado como um conceito de emancipação social, mediante o qual os atores questionam conceitos tradicionais de homogeneidade, purismo, nação e cultura nacional, reivindicando o reconheci-mento da diversidade cultural e lingüística (Erfurt 2005: 31)¹².

¹¹ A própria classificação que os falantes fazem sobre o que é galego e o que é castelhano não é a mesma feita pelos linguistas. Por exemplo, os falantes podem ter classificada como galega a palavra *gallego* /ga'leɣo/, ainda que os linguistas considerem essa forma uma inserção castelhana, apontando *galego* /ga'leɣo/ como a autêntica forma galega (Dubert García 2004: 273).

¹² Prolifera pelo mundo o interesse acerca dessas realidades, sendo possível encontrar diversos trabalhos sobre o *spanglish* nos EUA, as escolas bilíngues francês-inglês em Montreal-Canadá, o *cocoliche*, falado por imigrantes italianos na Argentina, o *portuñol*, falado nas fronteiras do Brasil com países hispano-hablaantes, entre outros.

O termo “essencialista” no título desta seção se refere às ideologias que consideram que existem relações fixas entre uma língua, uma etnia e uma cultura, que juntas formariam a essência de uma pessoa (cf. Cobbinah 2019). Mesmo termos como etnicidade e grupo etnolinguístico têm origem no período colonial, baseados em ideais essencialistas, e superá-los traria grande contribuição para compreendermos as dinâmicas do contato linguístico e dos ambientes multilíngues.

Visto que até hoje prevalece a expectativa de que cada grupo étnico equivalha a uma língua, é necessário superar o discurso da herança Moderna (e colonial) que tenta impor identidades essencialistas e fronteiras rígidas (Lüpke 2017) para falar de grupos heterogêneos e identidades múltiplas, contextuais e relacionais.

Visando à garantia da vitalidade de certas línguas, as instituições responsáveis pela criação de uma norma padrão frequentemente promovem políticas que excluem as formas oriundas do contato linguístico, num esforço para livrar a língua minorizada das influências do contato com a língua hegemônica, colocando em seu lugar uma política purista (O'Rourke 2017). De fato, produz-se um paradoxo nos processos de normalização das línguas minorizadas, como é o caso do galego, e ainda é um grande desafio encontrar caminhos para que estas sejam reconhecidas e se estabeleçam sem, no entanto, reforçar as ideologias de autenticidade e pureza que estão na base dos processos que as soterraram durante a Era Moderna.

CONSIDERAÇÕES FINAIS

A ciência da Modernidade empreende um projeto de purificação, separando cada vez mais as esferas do conhecimento, criando áreas ontologicamente distintas. No entanto, diz Latour (1994), quanto mais se busca a purificação, mais proliferam os híbridos. Isso se deve ao recorte artificial que o ser humano fez no mundo, sendo forçado a juntar essas partes novamente para tentar explicá-lo. Transpondo essa discussão para a linguística, em especial à análise das línguas em contato, quanto mais separamos categoricamente os traços linguísticos como pertencentes a uma ou outra língua/variedade, mais teremos que assumir os híbridos que emergem desse contato.

Romper com o paradigma sob o qual essa realidade foi estudada até agora pode nos dar novas perspectivas, promovendo tratamentos menos excludentes das identidades híbridas. Não que se deva necessariamente jogar fora tudo o que foi produzido pelo pensamento Moderno, mas, com este trabalho, proponho que se abra espaço para outras epistemologias, para outras maneiras de pensar. Parte disso inclui assumir que no centro da atenção estão os falantes – e não as línguas/

variedades –, levar em consideração o que as pessoas falam e sentem sobre sua língua, e como suas práticas linguísticas se guiam antes pelas necessidades interacionais locais.

É certo que a poliglossia e suas hierarquias inegavelmente desempenham um papel no contato linguístico; no entanto, elas devem ser relativizadas por parâmetros que levam em conta todo o escopo multimodal da língua em uso (Cáccamo 2000, Lüpke 2016). Essa é uma forma não essencialista de compreender o contato linguístico.

Para ilustrar as dinâmicas e identidades linguísticas, lanço mão da metáfora criada por María Lugones, nome de destaque no feminismo descolonial: o coalho. No processo de coalhar, o leite se decompõe em sólidos e líquidos; mas, para ser coalho, ele precisa ser ambos. Para ela, todo sujeito é heterogêneo e, portanto, é execrável quando alguém rejeita ou despreza a diversidade no Outro.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aboh, E. O. (2015) *The emergence of hybrid grammars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aboh, E. O. (2020) “Universal multilingualism: contact, acquisition and change”. Palestra apresentada no *Abralin ao Vivo-Linguists on-line*, 24 jun. 2020.
- Anderson, B. (2008) *Comunidades imaginadas*. São Paulo: Companhia das Letras.
- Areán-García, N. (2011) “A divisão do galego-português em português e galego, duas línguas com a mesma origem”. *Revista Philologus*. 17 (49), 7-15.
- Cáccamo, C. A. (2000) “Para um modelo do «code-switching» e a alternância de variedades como fenómenos distintos: dados do discurso galego-português/espanhol na Galiza”. *Estudios de Sociolingüística*. 1 (1), 111-128.
- Clark, H. H. (1996) *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cobbinah, A. Y. (2019) “An Ecological Approach to Ethnic Identity and Language Dynamics in a Multilingual Area (Lower Casamance, Senegal)”. Em *African Multilingualisms. Selected proceedings from the International Conference, Yaounde 12 August 2017*, ed. Por Good, J. e Di Carlo, P. Lanham MD: Lexington Books, 69-104.
- Coulmas, F. (2018) *An Introduction to Multilingualism: Language in a Changing World*. New York: Oxford University Press.
- Cornejo, C. (2004) “Who Says What the Words Say?: The Problem of Linguistic Meaning in Psychology”. *Theory & Psychology*. 14 (5), 5-28.
- Dubert-García, F. (2005) “Interferencias del castellano en el gallego popular”. *Bulletin of Hispanic Studies*. 82 (3), 271-292.
- Evans, N. (2018) “Did language evolve in multilingual settings?”. *Biology & Philosophy*. 32 (6), 905-933. DOI: 10.1007/s10539-018-9609-3.
- Goodwin, C. (2018) *Co-operative action*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Gugenberger, E. (2013) “O cambio de paradigma nos estudos sobre contacto lingüístico: pode ser útil o concepto de hibrididade para a lingüística e a política de linguas en España?”. Em *Contacto de linguas, hibrididade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*, ed. por Gugenberger, E., Monteagudo H. e Rei-Doval, G. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Iglesias Álvarez, A. (2016) “Castelanismos e galeguismos. A súa relación co estándar”. *Estudos de Lingüística Galega*. 8, 107-125. DOI: <http://dx.doi.org/10.15304/elg.8.3074>.
- Lagares, X. C. (2018) *Qual política linguística? Desafios glotopolíticos contemporâneos*. São Paulo: Parábola, 49-77.
- Latour, B. (1994) *Jamais fomos modernos*. São Paulo: Editora 34.
- Lüpke, F. (2016) “Uncovering small-scale multilingualism”. *Critical Multilingualism Studies* 4.2, 35-74.
- Lüpke, F. (2017) “African(ist) perspectives on vitality: Fluidity, small speaker numbers, and adaptive multilingualism make vibrant ecologies”. *Language*. 93 (4), e275-e279.
- Marion, R. (1999) *The Edge of Organization: Chaos and Complexity Theories of Formal Social Systems*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications.
- Monteagudo, H. (1999) *Historia social da lingua galega*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Monteagudo, H. (2012) “A Galiza e o espaço linguístico-cultural de expressão portuguesa”. Em *Rosae: linguística histórica, história das línguas e outras histórias*, org. por Lobo, T., Carneiro; Z., Soledade, J., Almeida, A. e Ribeiro, S. Salvador: EDUFBA, 51-64.
- Monteagudo, H. (no prelo) “O contacto galego-castelán: avatares do castrapo e a súa mutante significación sociolingüística”. Santiago de Compostela.
- Mufwene, S. (2001) *The ecology of language evolution*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Mufwene, S. (2008) *Language Evolution: contact, competition and change*. London – New York: Continuum.
- Mufwene, S. (2013) “The Emergence of Complexity in Language: An Evolutionary Perspective”. Em *Complexity Perspectives on Language, Communication and Society*, ed. por Massip-Bonet, A. e Bastardas-Boada, A. Heidelberg: Springer, 197-218.
- Negrão, E. e Viotti, E. (2020) “Abordando a emergência das peculiaridades do sujeito do português brasileiro a partir das margens da ciência linguística”. *Cuadernos de la ALFAL*. 12 (2), 174-198.
- O’Rourke, B. (2017) “Negotiating the standard in contemporary Galicia”. Em *Standardizing Minority Languages: Competing Ideologies of Authority and Authenticity in the Global Periphery*, ed. por Lane, P., Costa, J. e De Korne, H. London – New York: Routledge, 84-100.
- Roque, T. (2021) *O dia em que voltamos de Marte: uma história da ciência e do poder com pistas para um novo presente*. São Paulo: Planeta.
- Real Academia Galega (2012) *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Santiago de Compostela: Editorial Galaxia.
- Thietart, R. A. e Forgues, B. (2011) “Complexity Science and Organization”. Em *The Sage Handbook of Complexity and Management*, ed. por Allen, P., Maguire, S. e McKelvey, B. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications, 53-64.
- Toulmin, S. E. (1992) *Cosmopolis. The hidden agenda of Modernity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Viotti, E. (2013) “Mudança linguística”. Em *Linguística? Que é isso?*, org. por Fiorin, J. L. São Paulo: Contexto, 137-179.
- Viotti, E. (2020) “Avaliando a vitalidade linguística em contextos de multilinguismo: etnografias versus modelos computacionais”. *Revista Linguística*. 16 (1), 62-84.
- Viotti, E. e Rosário, T. (2020) “Proximidade e distância entre a visão de linguagem de Merleau-Ponty e algumas teorias linguísticas correntes”. *Veredas. Revista de Estudos Linguísticos*. 24 (2), 5-30.

PARTE II

**NOVAS PERSPECTIVAS
NOS ESTUDOS LITERARIOS**

Mario Regueira

Universidade de Santiago de Compostela

marioiban.regueira.fernandez@usc.es

 orcid.org/0000-0001-8948-4248

GALIZA DAS ESTRELAS. FICCIÓN CIENTÍFICA E LITERATURA INFANTIL E XUVENIL NO INICIO DA AUTONOMÍA

RESUMO: A incorporación da ficción científica dentro da narrativa infantil e xuvenil galega parte dunhas coordenadas complexas nas que se entrecruzan un modelo esencialista promovido polas correntes culturais hexemónicas coa configuración dun novo marco xurídico. A comezos da década dos oitenta, a aparición dun público potencial vinculado ao ensino regrado ten como efecto unha forte vinculación entre a literatura galega e as institucións educativas. Esta circunstancia dá lugar a unha serie de características peculiares que poden poñerse en relación non só coa (mala) fortuna que este subxénero tivo na narrativa para adultos, senón tamén coa complexidade de facer emerxer un modelo sen unha práctica editorial consistente no contexto galego. Analizamos as obras que, desde mediados dos oitenta até 1992 protagonizan este momento, rastreando a súa relación coa perspectiva tecnolóxica, a idea de comunidade e o modelo cultural proposto.

PALABRAS CLAVE: ficción científica, posfranquismo, literatura galega, literatura infantil e xuvenil

TITLE: Galicia of the Stars: Science Fiction and Children's and Young Adult Literature at the Beginning of Autonomy

ABSTRACT: The introduction of the science fiction genre in children's and young adult Galician literature was influenced by complex factors in which an essentialist model promoted by the hegemonic cultural currents intersected with the configuration of a new legal framework. At the beginning of the 1980s, the emergence of a potential audience linked to formal education resulted in a strong correlation between Galician literature and educational institutions. This circumstance produced a series of specific characteristics which had an impact not only on the success this genre did (or did not) achieve in narratives for adults, but also on the complexity of creating a model without a consistent publishing practice in the Galician context. The paper analyses the literary works that played the leading role in that period—from the mid-1980s to 1992—by tracing their connections with the technological perspective, the idea of community and the proposed cultural model.

KEYWORDS: science fiction, post-Francoism, Galician literature, children's and young adult literature

INTRODUCCIÓN

A historia do desenvolvemento dun xénero como a ficción científica dentro da literatura galega é un aspecto con escaso estudo específico, cando menos na súa segmentación historiográfica, habitualmente tratada dunha maneira xeral, cando non como un subxénero sen relevancia ou, no mellor dos casos nunha análise apoiada na transversalidade que non permite moitas veces afondar na súa problemática específica. Non é sorprendente tampouco que moitas das súas achegas máis relevantes dos últimos anos veñan de aspectos marxinais ou de ámbitos habitualmente tomados como tales, como o papel precursor das novelas por entregas de comezos do século XX (Mociño 2011: 39, 2017: 586) ou dos autores de expresión castelá (Díaz-Fierros Viqueira 2021: 120-129). A reivindicación do papel da banda deseñada como un elemento cultural de primeira orde tamén serviu para reforzar ligazón coa ficción científica, pioneira en varios dos seus momentos de emerxencia histórica (cf. Carballo 2019). O mesmo acontece nas lecturas feministas e *queer* sobre o xénero e o seu desenvolvemento na contemporaneidade, unha ligazón longa no contexto internacional¹, pero que só recentemente ten sido apelada polo ámbito académico dos estudos galegos (Garrido González e Moszczyńska-Dürst 2022, Moszczyńska-Dürst e Garrido González 2022).

Neste sentido, e mesmo trazando ligazóns con varios destes aspectos, non resulta arriscado situar no ámbito da literatura infantil e xuvenil outra intersección afastada do centro. Tal e como se ten afirmado (Mociño 2014: 52), se a propia categoría da ficción científica foi reducida á marxinalidade dentro dos estudos literarios até a chegada da posmodernidade², esa posición periférica entronca coa que experimentaron as literaturas infantil e xuvenil. Entender a temática da ficción científica como un entretemento banal orientado a adolescentes é un dos tópicos máis recorrentes, por máis que a súa ligazón con subculturas adultas marxinais sexa particularmente forte en certos momentos históricos (cf. Regueira 2022). Ao mesmo tempo, e mesmo partindo do peculiar desenvolvemento da literatura galega de base filolóxica, existen unha serie de cuestións específicas que fan deste subxénero concreto un elemento disruptivo ou abertamente cuestionado, especialmente durante o século XX.

¹ A vinculación coas teorías feministas é longa e mesmo histórica. No ámbito dos estudos *queer* cabe mencionar o traballo individual de Wendy Pearson (2003), así como o de coedición de colectáneas sobre a materia (Pearson, Hollinger e Gordon 2008).

² Podemos apuntar que isto é particularmente acentuado fóra do ámbito anglosaxón, onde figuras como Jonathan Swift, H. G. Wells ou mesmo George Orwell, entre outras, habilitan a entrada da ficción científica e os seus ámbitos próximos no canon, que se verá reforzada coa temperá aceptación da cultura popular dentro da perspectiva académica.

Os modelos da editorial Galaxia nacían nos anos cincuenta baixo un “programa étnico” que procuraba da literatura galega unha emanación de esencias nacionais (cf. Regueira 2020). Tratábase de elementos nos que tiña cabida o fantástico, pero que manifestaban un rexeitamento claro a modelos urbanos ou baseados na tecnoloxía. Serán autores das Novas Narrativas, como Xosé Luís Méndez Ferrín, os pioneiros en recuperar un xénero que tivera algunha presenza na historia literaria galega previa. Sería xa no final do franquismo e aínda baixo a forma de contos soltos en libros con diversidade temática (Bóveda 2013: 189). A vinculación coa ficción científica é tomada na liña da estranxeza coa que o modelo literario vixente mira case todas as influencias estranxeiras, aínda que o novo momento político vai abrir algúns camiños novos coas primeiras iniciativas de obra completa vinculadas ao ámbito (cf. Regueira 2022). Da mesma forma, a iniciativa de Galaxia de entrar no mercado da literatura infantil a mediados dos anos sesenta vén marcada por recursos sentimentalistas e polo tópico de asociar a escrita feminina coa maternidade (Pena Presas 2010: 46), deixando entrever a vixencia da súa ideoloxía xeral a ese ámbito concreto, cun claro predominio da reescritura en clave identitaria do conto popular europeo (Roig Rechou 2015: 91).

Neste sentido, a ficción científica galega ten un primeiro agromar vinculado ao contexto da mudanza política inminente, cun discurso que procede da oposición cultural e política a Galaxia (Méndez Ferrín 1974, Marín e Patiño 1975, Tobío 1976), porén tamén atoparemos liñas nos anos seguintes que falan da diversificación editorial e do papel do xénero nas novas propostas vinculadas á cultura de masas e aos novos modelos suxeridos pola posmodernidade (Fernández Marcos 1976, Calvo 1982, Fernández Ferreiro 1983, Taibo 1991). Non é aventurado sinalar que todas elas son obras que viven nas marxes do contexto cultural, recibindo pouca resposta crítica, cando non unha lectura abertamente hostil. Son ben entrados os anos noventa cando o panorama cultural galego recoñece en *Soños eléctricos*, Premio Blanco Amor 1992, unha liña lexítima para a posibilidade dunha ficción científica autóctona. A obra de Ramón Caride (1992) sería a primeira novela para adultos publicada e promocionada por unha casa como Xerais, á cabeza do novo ecosistema editorial do marco autonómico. Ao mesmo tempo, a súa presenza supón, na análise crítica posterior, unha consideración de obra inicial, capaz de adaptar unha grande liña internacional ao contexto da normalización cultural galega³ e trazando vías desexábeis de cara ao futuro.

Estamos ante un desenvolvemento xeral moi marcado polas dinámicas de campo e no que vibra a noción de autonomía sinalada por Antón Figueroa (2010: 53) para

³ Pode atoparse así nas lecturas de Dolores Vilavedra sobre este período (1999: 299; 2010).

o caso galego, na que, alén da presión do marco económico aparece tamén a do campo de produción ideolóxica vinculado ao pensamento galeguista. Porén, se algo chama tamén a atención nesta intersección dun subxénero globalmente secundarizado cunha literatura emerxente, como é a escrita en lingua galega, é o particular e asimétrico do papel deste elemento na literatura infantil e xuvenil nestes anos que van do final da ditadura á aparición do libro de Ramón Caride.

Non podemos obviar que o panorama cultural galego sofre unha enorme transformación da man do novo marco constitucional-autonómico que segue ao final da ditadura. Coa Constitución española de 1978 e o Estatuto de Autonomía de 1981 como marco xeral, o ámbito educativo pasa a depender da administración autonómica ao abeiro dunha nova lexislación entre a que cabe mencionar *Lei de Normalización Lingüística* de 1983. Trátase dun momento marcado por unha renovación educativa protagonizada tamén por diversos colectivos e asociacións (cf. Roig-Rechou 2015: 126-130) e un traballo no ámbito por parte da administración que se alongará até a década dos noventa. O escenario de fondo formula unha nova necesidade de textos para un público autóctono en idade escolar, aínda que nesta ocasión xa non aparecen da man dun simple proxecto de reivindicación lingüística, senón asociados, por primeira vez na historia da cultura galega, á educación regrada. Da mesma maneira, se podiamos identificar nese campo de produción ideolóxica do galeguismo un dos elementos que máis protagonismo teñen no campo literario galego baixo o franquismo, este elemento nunca chega a desaparecer de todo e aínda podemos entender que reforza algúns dos seus postulados coa creación do horizonte de normalización lingüística e cultural que propugna o novo contexto⁴. A aparición dunha literatura orientada á infancia e o público mozo e a que cumpre o traballo de asentar un eventual mercado “normalizado” van supor unha transformación que afecta, entre outros, á conformación do canon, no que comezan a participar de forma notábel persoas vinculadas á docencia destas franxas de idade ou a proxectos vinculados coa renovación pedagóxica. Que a literatura galega trace estas novas liñas chega a ser visto como un perigo por determinados actores, que identifican a literatura por prescrición escolar e o sometemento ortográfico ás finalidades pedagóxicas unha ameaza e un indicio de profunda anormalidade (González-Millán 1994: 80-81). Tamén algunhas das autorías que practican a liña dunha literatura experimental, herdeira no seu posicionamento de campo das Novas Narrativas, manifestan o seu desencanto con esta nova situación:

⁴ Críticas da última década teñen aludido á “Cultura da normalización” como modelo uniformizador cultural e ortograficamente, profundamente normativo e vinculado ao *status quo* que fai do marco autonómico o teito de aspiración política da comunidade (López López 2019: 104).

Ataviarse de figurino-escritor, escritor para a representación; que é ese querer-se moi profesional –mentres agacha que cómpre vivir de aulas míseras e noitébregas–; que é ese querer pegar un chouto para o Pen-Club á marxe da súa historia propia ou ese sisar, acó e acolá, por entre formularios de suceso para a literatura de quiosque. (Ledo Andión *apud* González-Millán 1994: 57)

A incorporación da ficción científica á literatura infantil e xuvenil deste momento histórico enfróntase, por tanto, a varios condicionantes: dunha parte o escepticismo que a tecnoloxía protagoniza dentro dos parámetros aínda hexemónicos da literatura en lingua galega, de outra a vinculación coa literatura comercial que, salvo proxectos experimentais *a priori* excluídos dos parámetros principais da literatura para o público mozo, é vista con rexeitamento por parte doutros actores. Que parte desas críticas, especialmente a do escepticismo tecnolóxico, poidan ser parcialmente compartidas polas novas directrices de corte pedagóxico é un feito que pode explicar tamén algunhas das características que a introdución do subxénero neste ámbito vai amosar.

1. COSMONAUTAS E EXTRATERRESTRES

Guiándonos polo rexistro que realiza Jorge Emilio Bóveda (2013: 189-193) e empregando unicamente o criterio de obras completas, isto é, descartando aqueles contos que empregan excepcionalmente a temática da ficción científica en coleccións diversas, atopamos que a vinculación do subxénero co público infantil atopa unha longa pausa entre o final do franquismo e as súas primeiras expresións, xa no contexto da institucionalización autonómica⁵. A súa primeira obra, coincide, porén, cunha edición de autor, mesmo acollida baixo o selo de Sotelo Blanco e distribuída por esta editora. *A viaxe alucinante de Peter o cosmonauta*, de Xaquín Agulla Pizcueta, vén presentada por un paratexto de bastante interese no que o autor debulla a súa noción do momento histórico que vive o subxénero da ficción científica e a súa posíbel relación coa actualidade da cultura galega.

A partires do século XIX, os trastornos psicolóxicos nas persoas mudaron na súa temática os elementos de ultratumba polos extraterrestes, o que nos leva a afirmar que a nosa realidade psíquica está desde entón animada pola ficción-científica. A importancia deste xénero

⁵ Neste sentido, cabe sinalar que unha obra como *2 viaxes* (Marín e Patiño 1975) podería clasificarse como “axeitada lectura para un público xuvenil” indica Isabel Mociño (2011: 451) citando a Agustín Fernández Paz, sen estar orientada na súa concepción a este.

literario incirroume a tenta-la sorte na nosa lingua, orfa neste tipo de obras, maiormente dirixidas ó público infantil. (1986: 5)

De forma abondo significativa, atopamos a substitución dun modelo que se refire a un trasmundo particularmente vivo na noción étnica da cultura galega, polo dun imaxinario poboado por seres doutros planetas. A idea, máis disruptiva para o contexto do que parece inicialmente, aposta pola incorporación da “nosa lingua” a esas correntes. A perspectiva de raíz anglófona do subxénero que Agulla Pizcueta identifica como poboada de antagonismos e de confrontacións entre a esperanza e a destrución trata de ser esquivada coa referencia a Jules Verne e o papel esperanzador da ciencia e do progreso tecnolóxico. Trátase do substrato do que o autor entende como a verdadeira intención educativa do libro, baseado na paz e na convivencia: “Unha idea clara e permanente discorre pola novela: a nosa verdadeira historia é a “Evolución das especies e os seus achádegos para continua-la vida; nin reis nin batallas, teñen máis importancia có acentuado e o sangue verquido polas poutas dos imperios” (Agulla Pizcueta 1986: 6). Trátase dunha reflexión que toma todo o sentido no contexto político da Guerra Fría e o temor a unha destrución mutua entre a Unión Soviética e o imperio estadounidense que deixase o planeta irremediábel e perdurabelmente contaminado.

Isabel Mociño (2011: 460) non dubida en emparentar esta obra con *Reportaxe cósmico* de Fernández Ferreiro (1983), co que compartiría a intención de encher espazos de heteroxeneidade nunha literatura emerxente. Como aspectos en común, podemos localizar tamén a vaga noción dun mundo culturalmente mixto de onde a galeguidade non desapareceu, senón que mantén a súa vixencia a través de elementos culturais (a nave que protagoniza a viaxe espacial deste libro chámase Breogán I, a pesar de ser un proxecto da NASA)⁶. Porén, a presenza da galeguidade, cun protagonista estadounidense, é escasa máis aló destas ocasionais referencias, algo que ten todo o sentido dentro da filosofía universalista da obra.

O argumento lévanos á participación de Peter, un rapaz de Atlanta de doce anos, nun plan de colonización do espazo desenvolvido dentro como preparación para o programa “Guerra das Galaxias”. A intención bélica irase transformando coa aparición dun contacto extraterrestre co que Peter é capaz de interactuar e que o leva ao seu planeta. O seu regreso, moitos anos despois, depáralle a descuberta da destrución da maior parte da civilización a consecuencia dunha guerra nuclear que contaminou o planeta. Peter queda cos extraterrestres e participa dos seus proxectos

⁶ Moi lonxe dos postulados abertamente homófobos e patriarcais da obra de Ferreiro (cf. Regueira 2022), a colonización espacial da obra de Agulla Pizcueta non deixa de manterse no modelo de familias nucleares “compostas cadansúa por unha muller, un home e un fillo” (1985: 50).

de exploración espacial. Finalmente dá cun planeta similar á Terra ao que bautiza como Breogán en homenaxe aos compañeiros da primeira misión, e pasa a vivir nel gozando do contacto cunha natureza vizosa e coidando dos seus animais. O retorno á vida salvaxe a través da tecnoloxía superior dunha especie extraterrestre comprometida coa paz e o coñecemento é unha conclusión enormemente orixinal para o contexto da época e formula unha sorte de alternativa ás dinámicas esencialistas que pexaran moitas das perspectivas literarias galegas de décadas anteriores.

A perspectiva antibelicista de Agulla Pizcueta exprésase dunha maneira que terá poucas equiparacións na literatura da época, formulando tamén, cunha certa clarividencia, a cuestión do catastrofismo tecnolóxico ao que non foi allea a propia tradición internacional da ficción científica. O final, que recorda o salto case místico que formularía o contacto con outras especies cósmicas de autores como Arthur C. Clarke, lida cun regreso ás orixes que non pasa porén por un programa conservador clásico e que atopa no coñecemento científico unha forma de manter a paz e a diversidade natural.

2. O REGRESO DE MERLÍN

Alén deste antecedente, caracterizado por unha certa fugacidade conxuntural e do que non constan reedicións, a primeira referencia aberta a un universo tecnolóxico-fantástico é *Proxecto pomba dourada* de Miguel Vázquez Freire. Trátase dunha peza emblemática dentro da literatura infantil e xuvenil galega, publicada por primeira pola editorial Vía Láctea e desde 2001 pola colección Fóra de Xogo de Xerais, recibindo a aprobación do público e da crítica (Roig Rechou 2015: 177). É fácil interpretar que a perspectiva que nos ofrece como narración é a de conseguir unha conxuntura imposible entre o mundo máxico-fantástico da tradición literaria galega dos anos 50 e a abertura a un mundo futuro, algo que se percibe como un dos intereses da mocidade. Se nos guiamos polo desexo que o prólogo de Xabier P. Docampo á primeira edición evidencia, trátase tamén de despexar o pesimismo no futuro pola vía de acreditar nunha apropiación deste que testemuñe a persistencia da cultura galega:

Eu quería por riba de todo que esta novela de Miguel Vázquez vos valse para que comedes a desbotar toda visión do futuro como a de algo en que se confunde a incapacidade que algúns teñen para imaxinalo, cunha incerteza xeradora de medos. O futuro somos nós e ter unha imaxe pesimista del é renunciar *a priori* a nos integrar nel sabéndoo noso. (*apud* Vázquez Freire 2001)

A integración nese futuro é, por tanto, moi diferente á disolución testemuñal nunha grande cultura planetaria que anticipaban autores como Agulla Pizcueta ou Fernández Ferreiro. Se o título evoca un dos poemas máis populares de Cunqueiro, a maioría das referencias empregadas están marcadas profundamente polas tradicións xacobeas e artúricas, ambas parte fundamental da tradición cultural galega. Conséguese así unha especie de conxunción imposible, que forma parte do máis destacado da novela: introducir o mundo cultural galego vixente na posguerra nun escenario de ficción científica.

De feito, mesmo cunha trama que fala dun proxecto tecnolóxico e a representación dunha Galiza de megaurbes que esconden unha sociedade profundamente estratificada e lindando coa distopía, o desenvolvemento da narración case que nos permitiría falar dunha novela fantástica de aventuras disfrazada doutra cousa. O anel que porta o protagonista, chamado “dispositivo Merlín” e que consegue comunicarse como unha persoa co seu portador, acumula grande parte dos atributos dos obxectos máxicos dos contos populares e da fantasía épica contemporánea, algo que chega a evidenciarse ao longo da novela: “Aínda que, ben pensado, ¿que diferenza hai entre unha boa técnica e a maxia? Soamente que a maxia adoita fallar máis veces”⁷ (Vázquez Freire 2001). Da mesma maneira, o progreso do protagonista na procura dun vello mentor vai facendo que atope aliados e situacións que o levan á descuberta dunha parte do mundo que lle resultaba oculta, facendo que na conclusión sexa o propio camiño e non o seu obxectivo o que aprende a valorar.

Miguel Vázquez Freire⁸ ten recoñecido a influencia da ficción científica galega precedente na idea desta obra. Ao igual que nalgunhas destas novelas previas, aparece en *Proxecto Pomba Dourada* certa preocupación clarividente pola propiedade dos datos persoais en mans de gobernos e outras entidades abusivas, algo no que os desaparecidos pais do protagonista traballaban e que desencadea a aventura. Máis indirectamente, o papel que a tecnoloxía pode ter en afianzar diferenzas sociais abismais é outro dos temas vinculados con esta aínda que, na maior parte da obra, pasa a representar principalmente o papel da maxia nunha sorte de épica futurista.

A ansiedade por un futuro uniformado culturalmente e a necesidade de adaptar unha narrativa tradicionalmente allea aos gustos da mocidade parece estar no fondo da concepción de *Proxecto Pomba Dourada*, que chamou a atención pola súa capacidade de integrar elementos galegos cultos como a referencia a Cunqueiro ou

⁷ A reflexión evoca tamén claramente a terceira lei de Clarke.

⁸ En conversa privada co autor deste artigo atribúe a PAE S. XXI: *no comenzo dunha nova historia da humanidade* de Tucho Calvo un certo valor de exemplo precedente: “interesoume moito, cando foi unha novela que pasou, coído que inxustamente, case desapercibida. Supoño que si puido influír en dar o paso a escribir ciencia ficción”.

ao Camiño nunha historia futurista. O epílogo, escrito por un narrador contemporáneo ao tempo do relato, fálanos tamén doutras preocupacións que formaban parte, sen dúbida, das que mantiña o autor empírico a mediados dos anos oitenta e que apelan ao poder crecente de novos formatos culturais entre o público mozo:

Nestes tempos en que a mocidade se deixa engaiolar pola cultura preguiceira dos videos-musicais, polos xogos mecánicos automatizados e polos programas computerizados, os amantes dos libros e das bibliotecas formamos unha pequena seita que o resto do mundo mira con ollos entre indiferentes e censores. (Vázquez Freire 2001)

Trabállase así na ficción científica como un camiño para recuperar as raíces culturais autóctonas e o gusto pola lectura, elementos marcados pola intención pedagóxica que caracteriza a aparición da literatura infantil e xuvenil neste momento histórico.

3. O FUTURO UNIFORMADO

Como nun lento goteo, é en 1988 cando aparece a seguinte narrativa infantil e xuvenil que toca o ámbito da ficción científica. *Moncho e Dríar* (García Yáñez 1988) preséntanos unha historia que acontece en dous tempos separados por tres mil anos de distancia. Nun deles, Moncho é un rapaz normal, que gusta da aldea onde o seu avó lle le historias de Castelao. O seu correlato no futuro, Dríar, é un neno que perdeu o seu avó nunha expedición no tempo da que non regresou e que parece adaptarse mal á súa realidade. O futuro de Dríar preséntasenos como altamente tecnificado, dirixido por un Comité que actúa a través de robots e formado por unha comunidade onde non se tolera a infelicidade nin a disensión (a nai de Dríar é medicada para superar a perda do avó deste). O legado do viaxeiro do tempo perdido, supón, porén, un dos elementos que activan o descontento do neno. O outro, a imaxe dun cativo da antigüidade cun can do que queredo facerse amigo.

Aínda resoaban na súa cabeza unhas palabras que o avó lle dixera antes de saír para a que sería a súa derradeira viaxe; tardou anos en entendelas. “Mataron a imaxinación, só lles interesan a eficacia e maila produción; non deixes que te atrapen, loita por seres ti mesmo”. (García Yáñez 1988: 49)

A fuxida de Dríar do seu tempo e o encontro con Moncho na súa aldea supón a culminación do relato, no que o neno do futuro chega a ser adoptado polos pais do outro. O contraste do mundo rural galego con aquel futuro uniforme do que procede aparece claramente no momento da súa chegada: “¡Árbores, flores, paxaros e ningún

edificio gris á vista! ¿Que máis se podía pedir?” (García Yáñez 1988: 64). No final, ambos os dous nenos escoitan as historias de Castelao de boca do avó: “–Neniño, tes moito que aprender. Escoita, escoita. E co libro aberto entre as mans, pero sen miralo porque xa o sabe de memoria, vaille contando pouco a pouco COUSAS”.

A de María García Yáñez é unha historia moito máis sinxela que as anteriores, probabelmente tamén pensada para un público máis novo. Da mesma maneira, é unha das que presenta un conflito máis evidente entre un mundo pasado considerado a raíz de autenticidade da cultura galega e un futuro alienante. No fondo dos dous mundos que aparecen na trama, evocase a vella contraposición entre a utopía pastoral antitecnolóxica e a distopía deshumanizada oposta (Rogan 2009: 306-316). Non é casual tampouco que esa utopía do pasado (o noso presente) estea radicada nun rural que é, ao mesmo tempo, un lugar desexado para un neno do presente que vive afastado del. A forma na que o neno do futuro ten “moito que aprender” do avó do pasado e como esas ensinanzas parten dun libro clásico do galeguismo representan tamén o modelo que se trata de validar, algo que se reforza co recurso a desactivación e confinamento nun museo da máquina que permite viaxar no tempo, pechando toda posibilidade de interacción entre os dous mundos. A tecnoloxía e o futuro como ameaza patente e camiño a unha sociedade uniforme (aínda que aparentemente igualitaria) e privada dos seus sentimentos humanos aparecen contrarrestadas co valor rexenerativo dun pasado autóctono que se refire ao mundo das xeracións precedentes e ao legado dos galeguistas. Sen dúbida unha perspectiva que, formulando unha tese de aparencia sinxela, evidencia tamén as complexas ansiedades e contradicións que o momento histórico deixa nos e nas produtoras deste tipo de literatura, onde o modelo futurista aparece coa finalidade de ser desacreditado para seguir validando acriticamente o legado das xeracións precedentes.

4. ROBOTS AMIGOS

O comezo dos anos noventa marca, a pesar da pausa de tres anos implícita, xa un momento de madurez no xénero aplicado á literatura infantil e xuvenil. Destacan, neste sentido, obras que reducen a contraposición entre o discurso nacional e as súas temáticas, así como a necesidade de dar unha lectura de advertencia sobre a tecnoloxía. Neste ano prodúcese unha modesta eclosión con dúas obras que anticipan o vizoso futuro que o subxénero terá na narrativa dedicada ao público máis novo. A primeira delas, *Un robot pequeno* de Paco Martín (1991), orientada a un público a partir de sete anos, representa a entrada dos entes robóticos na literatura infantil como seres amigos, capaces de xerar fortes correntes de empatía e mesmo

de amosar sentimentos. Trátase dunha lectura non ameazante da tecnoloxía, para a que o autor caracteriza o androide como incapaz de comunicarse con ninguén maior de once anos, algo que dá pé a situacións divertidas e xera a complicidade deste coas crianzas. O feito de que o robot fose deseñado así para evitar o roubo e explotación ao que foi sometido un modelo anterior é a única cuestión aberta, de forma moi relativa, sobre os perigos da tecnoloxía. A capacidade do protagonista, moitas veces confundido cun xoguete, para conversar cos personaxes infantís á marxe do mundo dos adultos⁹ é o elemento vertebrador dun conto profusamente ilustrado por Manuel Uhía.

5. A CIENCIA AO RESCATE

Nese mesmo ano e confirmando as características xa mencionadas, atopamos *Mutacións xenéticas* de Fina Casalderrey (1991), aparecido na mesma editorial de *Proxecto Pomba Dourada* e nunha edición sen referencias etarias que permite falar delas como novelas de fronteira (Mociño 2011: 576). Unha autora que como Miguel Vázquez Freire faría parte do que Isabel Mociño denominou a Xeración do 68 (cf. Roig Rechou 2015: 313-322), formada por autores nados ao redor da década dos 50, serían os responsábeis de canalizar ese novo momento da literatura infantil e xuvenil, tamén no que respecta, como vemos, á introdución dun subxénero como a ficción científica, con escasos e polémicos antecedentes no contexto da literatura galega de limitación filolóxica.

Mutacións xenéticas destaca por un tratamento abertamente positivo da ciencia e do progreso tecnolóxico que consegue pasar por alto mesmo algúns dos seus referentes máis claros¹⁰. Hadrián vai pasar un verán co seu enigmático avó, unha figura excéntrica coa que axiña vai descubrir parte dos seus misterios: unha investigación que permite un paso máis na domesticación animal, facéndoos evolucionar a seres intelixentes para trazar alianzas con eles e poder aproveitar as súas calidades onde o esforzo humano non é capaz de chegar. A investigación é desenvolvida en

⁹ Nunha interpretación seguramente esaxerada, a configuración do androide non deixa de lembrar a alternativa que representa o *cyborg* ás identidades dominantes sinaladas por Donna Haraway (1991), na que non custaría engadir o mundo adulto. A equiparación do androide aos personaxes infantís abre a posibilidade de identificar a súa falta de representación nun mundo dominado por adultos, compartindo con este unha identidade mixta.

¹⁰ A figura do científico illado que experimenta con animais para evolucionalos a outro estadio lembra poderosamente *The Island of Doctor Moreau* de H. G. Wells. A pesar das excentricidades, é a figura do antagonista do relato o que máis parece encaixar no arquetipo do científico tolo.

secreto por uns poucos científicos no globo, dos que o avó de Hadrián forma parte. Naturalmente, é un poder ambicionado por outros intereses e son estes os que traman o secuestro obrigando o neno a procuralo e liberalo. A potencia que o desenvolvemento científico-tecnolóxico trae e a necesidade de conservalo en boas mans que sirvan a un ben común e a un desenvolvemento sen contaminación é o centro dunha historia con final feliz, no que as desigualdades do planeta desaparecen da man desa nova forza de traballo.

Esta actividade era impensable antes do momento en que o esforzo de tres científicos, apoiados secretamente por persoas de ben, deron un xiro ó planeta trocándoo nun mundo sen fames, sen contaminación, onde os países *subdesenrolantes* non teñen cabida.

É tempo en que os humanos, libres da opresión que producen os problemas económicos, poden crear ou contempla-la arte, a beleza, a musicalidade... (Casalderrey 1991: 137-138)

Da mesma maneira, aínda que os elementos susceptibles de representar a identidade galega non están ausentes do relato, non funcionan como un contrapunto fronte a ese universo de desenvolvemento e investigación, nin como elementos esenciais ameazados por el. A amizade do avó de Hadrián con Sindo, un mariñeiro de Fisterra entregado a un illamento solitario similar, vai facer que sexa este un dos seus principais aliados na resolución do conflito. Por outra parte, as características do protagonista, un neno de pai galego criado en Cambridge na súa primeira visita á Galiza pero cunha noción *normalizada* da lingua, apostan por unha identidade que se exerce sen que a súa propia existencia sexa outra cousa que un elemento natural no que non é necesario deter en exceso a narración.

[...] Non quixo nada no avión e agora ten fame.

- Un vaso de leite morno, por favor.

Son as primeiras palabras que pronuncia na lingua paterna. Lingua que domina perfectamente, xunto co inglés, xa que é a empregada na intimidade do seu fogar en Cambridge.

O pai conseguíu que a nai dominara antes o galego que el o inglés. (Casalderrey 1991: 21-22)

A pesar de deixar pendentes algunhas cuestións, como a eventual explotación animal necesaria para esa idílica liberación do ser humano, *Mutacións xenéticas* presenta unha trama que consegue fuxir dos tópicos do seu contexto, trazando unha historia cunha certa autonomía respecto deste e que sen dúbida traza un camiño de emancipación das súas coordenadas.

6. LENDO FICCIÓN CIENTÍFICA

Relevante polo feito de ser a primeira colección de contos artellados baixo parámetros que poden encaixar na definición de ficción científica, podemos mencionar xa no 1992 a aparición de *Tres trebellos máxicos*, (Heinze *et al.* 1992) volume que reúne tres relatos curtos de Úrsula Heinze, Paco Martín e Helena Villar Janeiro. Trátase de tres autores nados a comezos da década dos corenta e, por tanto, da xeración precedente á do 1968 (Roig Rechou 2015: 192-196). Un dos elementos que caracteriza o volume é o feito de tratarse dunha edición da Xunta de Galicia (Consellería de Cultura e Xuventude. Dirección Xeral de Cultura) dentro da campaña de fomento da lectura “A mellor viaxe un libro”, pensada para ser distribuída nos centros de ensino e chegar a un público masivo dentro das idades recomendadas. A entrada da ficción científica neste tipo de proxectos podería ser lida baixo principios de aceptación e non conflagración, aínda que é certo que o recurso á “maxia” e aos “trebellos” disfrazan un tanto unha proposta que, porén, encaixaría claramente neste ámbito.

“O invento”, de Úrsula Heinze formula unha historia claramente inspirada en H.G. Wells: A viaxe no tempo dun grupo de rapaces só para descubrir que a Terra foi arrasada por unha guerra nuclear e o regreso co compromiso de tratar de evitar ese futuro aciago. Un relato sinxelo que coloca o medo ao futuro e ao desenvolvemento armamentístico no centro, aínda que tamén apela á responsabilidade colectiva de responsabilizarnos dese futuro.

“Cando o robot pequeno coñeceu a un neno portugués” de Paco Martín presenta a reaparición do robot pequeno publicado o ano anterior nunha nova aventura coherente cos seus personaxes e co ton dado ao libro inicial. A axuda e a complicidade que o robot presta a un neno en dificultades centran todo o relato, nun universo que vai aparecer máis veces na produción do seu autor¹¹.

Pecha o volume a historia paródica de Helena Villar Janeiro “A vasoira máxica” sobre unha meiga que decide mudar a vasoira de toda a vida por unha aspiradora, e como é convencida polo obxecto máxico de non facer o cambio a unha tecnoloxía máis moderna, aínda que sen os poderes da antiga.

A pesar de que dous deses relatos fan aparecer o medo ao futuro e a validación de solucións propias á tecnoloxía moderna, non poden ser considerados na mesma liña que outras obras de máis entidade, quedando como incursións dunha xeración maior que aquela que estaba reformulando o encaixe destas cuestións no panorama da literatura infantil e xuvenil. Trátase de achegamentos que son relevantes

¹¹ No mesmo 1992 aparece outra das historias en *Contos de hogano* (Martín *et al.* 1992) e dous anos despois sairá o volume *Andanzas e amizades dun robot pequeno* (Martín 1994).

principalmente pola institucionalización á que o subxénero comeza a asomarse o mesmo ano no que *Soños eléctricos* (Caride 1992) aparece publicada e referendada por un dos premios máis prestixiosos do ámbito para adultos. Esta perspectiva parece servir de acicate para o florecemento da ficción científica, tanto na narrativa adulta como na infantil e xuvenil, (Bóveda 2013: 189-193), multiplicándose longamente as propostas neste sentido nos anos seguintes.

CONCLUSIÓNS

A ficción científica enfrontouse internacionalmente á súa consideración como obxecto válido para os estudos académicos, sendo necesarios procesos do que Tom Shippey (2002: 7-24) cualificou de *neutralización*, mecanismos para adaptar a súa complexidade, ao tempo que se rexeitan as propostas máis duras e disruptivas. Trátase dunha dinámica que podemos entender que se reproduce baixo parámetros propios no ámbito da literatura galega, no que a propia existencia dunha literatura vinculada á tecnoloxía e a un público de masas mantivo o ámbito lonxe da maior parte das propostas asimilábeis por un canon que seguía vinculado ás directrices de Galaxia baixo o franquismo (cf. Regueira 2020). Se a literatura para adultos traza un camiño tortuoso, sempre no límite desa aceptación até a aparición de *Soños eléctricos* (Caride 1992, Regueira 2022), algo similar pode rastrear-se, en ritmos máis tardíos, no modelo infantil e xuvenil.

O feito de que o subxénero sexa asociado con frecuencia ao público infantil e xuvenil marca outra estratexia que podemos vincular con esa neutralización, esixindo unha serie de tramas que, por contido e por complexidade, poidan adaptarse ao público mozo. Ao mesmo tempo, esta asociación marca, no contexto galego do inicio da autonomía dúas influencias contraditorias: dunha banda, a necesidade de formar, por primeira vez na historia, a poboación infantil e xuvenil galega desde un ensino regrado que bebe, inexorabelmente, do legado e das tradicións previas galegas como elementos identitarios. Do outro, a necesidade, no contexto desa “normalización” de ofrecer un catálogo de lecturas amplo e que abarque as opcións e intereses que ese público lector potencial pode atopar noutras linguas. Se na literatura para adultos os primeiros achegamentos á ficción científica responden principalmente a liñas experimentais, mesmo cando parecen recoller as tendencias máis asimilábeis na cultura de masas, na literatura infantil e xuvenil trátase de crear un modelo que poida competir e ao mesmo tempo sirva de base pedagóxica. Unha base pedagóxica que fai da lectura o seu elemento central e a súa razón de existir e que, por tanto, mantén unha postura de aberto escepticismo

e mesmo belixerancia a outras formas de ocio apoiadas na tecnoloxía. (cf. o epílogo en Vázquez Freire 2001).

Nesta coordenadas contraditorias podemos encaixar obras como *Proxecto Pomba Dourada*, capaz de relanzar un modelo épico de tintura artúrica e referencias culturais galegas ambientado nun futuro que linda a distopía. Unha reconciliación de elementos contraditorios no que radica parte do seu éxito, pois consegue explotar o mellor das dúas fontes das que se nutre. Menos limado estaría o discurso na peza *Moncho e Dríar* de María García Yáñez, onde a tecnoloxía aparece como un elemento deshumanizador e ameazante, deixando o regreso ás orixes como única alternativa. Trátase de tendencias que, sen a mesma contundencia, tamén podemos rastrear nas pezas ocasionais de Úrsula Heinze e Helena Villar Janeiro para *Tres trebellos máxicos*, exemplo da institucionalización necesaria da temática da ficción científica de cara ao público xuvenil e o fomento da lectura. A equiparación da tecnoloxía coa maxia é un dos recursos empregados no título deste volume e tamén pode ser atopado na obra de Vázquez Freire como un elemento que apoia ese encaixe necesario dunha trama futurista con trazos distópicos dentro dos elementos clásicos da cultura galega. A noción dunha autenticidade ameazada polos devires tecnolóxicos, un clásico dentro da historia das distopías (Rogan 2009: 306-316) fará unha fortuna abundosa na ficción científica posterior, tanto para adultos como para o público infantil e xuvenil.

Paralelamente, atopamos como parte das propostas desta época amosan un recurso que desproblemaliza a maior parte deses elementos apostando por unha *neutralización* que se apoia na sinxeleza dos seus recursos. Sería o caso de Paco Martín, capaz de facer dun robot un elemento profundamente humano e conectado coa infancia e especialmente, o de Fina Casalderrey, autora da primeira obra comercial capaz de colocar o avance científico-tecnolóxico como un ben a defender e sobre o que aplicar unha política humanista, en lugar dun elemento adverso por natureza. Trataríase dun punto común coa peza pioneira e autoeditada de Agulla Pizcueta (1986) *A viaxe alucinante de Peter o cosmonauta*, por máis que nesta última o avance tecnolóxico sexa un camiño non exento de certo misticismo cara a un mundo edénico con escasa relación directa con el.

Esta pequena cala na adaptación e emerxencia do xénero déixanos aínda varias reflexións ao respecto do papel da normalización que comeza como proxecto da nova autonomía de 1981 e da *Lei de Normalización Lingüística* de 1983. O papel da ficción científica infantil e xuvenil nestas coordenadas nace vinculado a un modelo pedagóxico e o mercado que ten asociado algo que dificulta posicións experimentais que porén si que acompañan a emerxencia contemporánea na narrativa para adultos. Ao mesmo tempo, a construción dun modelo literario masivo aparece entrecruzado

con moitas das contradicións que a literatura galega arrastra do momento histórico precedente: a idea dunha autenticidade baseada no modelo rural-sentimental de corte esencialista e a noción do urbano e o tecnolóxico como elementos fundamentalmente ameazantes. A isto pode sumarse, para o caso do ámbito infantil e xuvenil a necesidade de competir con outras formas de ocio como o audiovisual ou os videoxogos que comezan a copar o interese do seu público obxectivo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS

- Agulla Pizcueta, X. (1986) *A viaxe alucinante de Peter o cosmonauta*. Ourense: Sotelo Blanco.
- Calvo, T. (1982) *PAE S. XXI: no comenzo dunha nova historia da humanidade*. Santiago de Compostela: Edicións do Cerne.
- Casalderrey, F. (1991) *Mutacións xenéticas os ladróns da ciencia (Vía Láctea)*. Vigo: Xerais.
- Diéguez, L. (1976) *Galou*, Z-28. Santiago de Compostela: Xistral.
- Fernández Ferreiro, X. (1983) *Reportaxe cósmico*. Sada: Edicións do Castro.
- García Yáñez, M. (1988) *Moncho e Dríar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Marín, X. e Patiño, R. (1975) *2 Viaxes*. Madrid: Brais Pinto.
- Martín, P. (1991) *Un robot pequeno*. Vigo: Xerais.
- Martín, P. (1994) *Andanzas e amizades dun robot pequeno*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Martín, P., Villar Janeiro, H., Fernández Paz, A., Moreno, M. V. e López Domínguez, X. (1992) “Cando o robot pequeno soubo de Denis / Paco Martín”. En *Contos de hogano*. Santiago de Compostela: Coordinación Galix, 15-30.
- Méndez Ferrín, X. L. (1974) *Elipsis e outras sombras*. Vigo: Galaxia.
- Taibo, N. (1991) *Informe bestiario: A aventura é a aventura*. A Coruña: Laiovento.
- Vázquez Freire, M. (2001) *Proxecto pomba dourada*. Vigo: Xerais.

FONTES SECUNDARIAS

- Bóveda, J. E. (2013) *A xanela insólita*. Santiago de Compostela: Urco Editora – Consorcio Editorial Galego.
- Carballo, X. (2019) *Os pioneiros da banda deseñada galega, 1971-1979*. 1ª edición. Vigo: Xerais.
- Díaz-Fierros Viqueira, F. (2021) “As orixes da literatura de ficción científica en Galicia”. *Grial*. 230, 120-129.
- Figueroa, A. (2010) *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. A Coruña: Laiovento.
- Garrido González, A. e Moszczyńska-Dürst, K., eds. (2022) *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. 25. Núm. Especial: “Ciencia ficción, figuras de exclusión e xénero na cultura galega”.
- González-Millán, X. (1994) *Literatura e sociedade en Galicia, 1975-1990*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Haraway, D. J. (1991) *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*. London: Routledge.
- Heinze, Ú., Martín, P. e Villar Janeiro, H. (1991) *Tres trebellos máxicos*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería de Cultura e Xuventude. Dirección Xeral de Cultura – Ir Indo (prod.).

- López-López, L. (2019) *Dialogando coas marxes na narrativa de autoría feminina: Margarita Ledo Andión, Patricia A. Janeiro, Cris Pavón e Teresa Moure*. Tese de doutoramento inédita. Bangor: Bangor University.
- Mociño, I. (2011) *Estudo comparado da narrativa infantil e xuvenil de ficción científica nas literaturas galega e portuguesa*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Mociño, I. (2014) “La ciencia ficción en dos clásicos contemporáneos: Luísa Ducla Soares y Agustín Fernández Paz (1980-2000)”. *AILIJ. Anuario de Investigación en Literatura Infantil y Juvenil*. 12 [en liña] dispoñible en <<https://revistas.uvigo.es/index.php/AILIJ/article/view/936>> [18.06.2024].
- Mociño, I. (2017) “Antecedentes da ficción científica en lingua galega: Entre a fantasía da primeira novela longa do Rexurdimento e o sincretismo da contística culta”. En *Sobre letras e signos: Estudos en homenaxe a Anxo Tarrío*, ed. por Requeixo, A. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 583-596.
- Moszczyńska-Dürst, K. e Garrido González, A. (2022) “Feminismo posthumanista: Parias, tránsfugas, advenedizos y rebeldes en las obras de ciencia ficción de tres autoras gallegas”. *Pasavento: Revista de Estudios Hispánicos*. 10 (1), 69-90. DOI: <https://doi.org/10.37536/preh.2022.10.1.1450>
- Pearson, W. (2003) “Science fiction and queer theory”. En *The Cambridge Companion to Science Fiction*, ed. por James, E. e Mendlesohn, F. Cambridge: Cambridge University Press, 149-160.
- Pearson, W. G., Hollinger, V. e Gordon, J., eds. (2008) *Queer Universes: Sexualities in Science Fiction*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Pena Presas, M. (2010) “A muller contra a marea: Xohana Torres pioneira da literatura infantil galega”. *Grial*. 188, 44-51.
- Regueira, M. (2020) *Narrativa e imaxinario nacional na reconstrución do campo literario de posguerra (1936-1966)*. Vigo: Xerais.
- Regueira, M. (2022) “Antes de soñarmonos eléctricos. Ficción científica e distopía no final do franquismo”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. 25, 13-39. DOI: <https://dx.doi.org/10.5209/madr.88062>
- Rogan, A. M. D. (2009) “Utopian Studies”. En *The Routledge Companion to Science Fiction*, ed. por Bould, M., Butler A. M. e Vint, S. London: Routledge, 306-316.
- Shippey, T. (2002) “Literary Gatekeepers and the Fabril Tradition”. En *Science fiction, canonization, marginalization, and the academy*, ed. por Westfahl, G. e Slusser, G. E. Westport: Greenwood Press, 7-24.
- Vilavedra, D. (1999) *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Vilavedra, D. (2010) *A narrativa galega na fin de século*. Vigo: Galaxia.

Ánxela Lema París

Universidade da Coruña

anxela.lema@udc.gal

 orcid.org/0000-0002-0690-7864

Carme Fernández Pérez-Sanjulián

Universidade da Coruña

carme.fernandez.perez-sanjulian@udc.gal

 orcid.org/0000-0002-8227-1298

MULLERES NO MUNDO DA EDICIÓN GALEGA: UNHA ACHEGA¹

RESUMO: No marco do proxecto *A edición literaria en Galicia (1975-2000)* unha das liñas de traballo céntrase na análise do papel das mulleres no mundo editorial, un campo pouco ou nada explorado no ámbito galego. Sabemos que o seu traballo tivo unha gran relevancia e impacto, mais resultaron silenciadas debido ás características dunha industria editorial en que as caras visibles eran sempre as dos homes. O obxectivo deste traballo será achegar os esbozos biográficos de diferentes mulleres con actividade neste sector ás que puidemos entrevistar e cuxo recoñecemento aínda é unha conta pendente. Nesta liña, presentaremos o tipo de funcións que desenvolveron cada unha delas durante este período en cadansúa editorial, así como as coleccións e publicacións nas que xogaron un papel fundamental e que axudaron ao avance dun sistema literario máis inclusivo.

PALABRAS CLAVE: mulleres editoras, Charo Portela, Pilar Sampil, Belén López, edición en Galicia

TITLE: Women in the World of Galician Publishing: A First Approach

ABSTRACT: One of the lines of research in the framework of the *A edición literaria en Galicia (1975-2000)* project focuses on the analysis of the role of women in Galician publishing, an almost unexplored field until now. We know that their work was of great relevance and had a huge impact, even though their contribution remained unacknowledged due to the characteristics of the editorial industry, in which only men were visible. The aim of this paper is to present biographical overviews of different women involved in this sector, whom we could interview and who are still awaiting recognition. In this way, we will show the diverse functions they performed in Galician publishing during this period, as well as the collections

¹ Traballo realizado no marco do proxecto de investigación “La edición literaria en Galicia (1975-2000)”, PID2020-119605RB-I00: parcialmente financiado por MCIN/ AEI /10.13039/501100011033.

and publications in which they played a fundamental role, thus facilitating the development of a more inclusive literary system.

KEYWORDS: women in publishing, Charo Portela, Pilar Sampil, Belén López, Galician publishing

Elas, que saben que o efémero permanece

Ana Román

INTRODUCCIÓN

O presente traballo enmárcase no proxecto EDILIGAL centrado na análise multidisciplinar da produción editorial literaria realizada en Galicia, e en lingua galega, durante o período que transcorre entre 1975 e 2000. Este estudo vertébrase en tres eixes fundamentais: a caracterización xeral da produción e dos diferentes proxectos editoriais que funcionaron no referido período, a análise do impacto que o conflito normativo supuxo sobre o mundo editorial galego nesta época e, por último, o estudo da participación e do papel das mulleres na industria da edición.

Esta última liña de investigación, á cal pertence a exposición que desenvolveremos ao longo deste artigo, xorde como resposta á mínima ou practicamente nula exploración desta cuestión nos estudos publicados até a actualidade. Debido ás características da industria editorial, en moitos casos o seu traballo tivo unha gran relevancia e impacto, embora resultasen silenciadas e o seu labor ficase na sombra en detrimento dos postos de carácter máis público e visible que ocupaban os homes. Neste sentido, o propio concepto de editora non parece estar asociado no imaxinario galego a unha tarefa laboral desenvolta por mulleres durante todo o século XX. Noutras palabras, se dicimos “editora” automaticamente pensamos na empresa e, por tanto, existe a necesidade de engadir e especificar “mulleres editoras”. Por este motivo, desde o proxecto EDILIGAL decidiuse comezar coa elaboración dun primeiro catálogo de mulleres con actividade neste sector, coa vontade de analizar o tipo de funcións que levaron a cabo cada unha delas.

Con todo, o proceso de investigación neste eido practicamente podería considerarse detectivesco, debido a que moitas destas mulleres nin son figuras coñecidas, nin aparecen mencionadas na gran maioría das publicacións existentes sobre as editoriais en que desenvolveron funcións máis que relevantes. Agás en moi contadas ocasións, as editoriais desta época non contaban con organigramas claros que definisen os postos que ocupaban cada unha das persoas que nela

traballaban. Ben ao contrario, todo o mundo colaboraba en cada tarefa e isto, como se pode imaxinar, xogaba na contra das mulleres e da súa visibilidade. Neste sentido, tórnase necesaria a procura de información nos arquivos das editoriais, mais tamén, e moi especialmente, a través da propia memoria das persoas. Aínda así, isto non é característico do sistema literario galego tal como podemos observar nas seguintes palabras de Ribeiro con motivo da súa investigación sobre mulleres editoras no ámbito brasileiro:

Em uma paleta de dificuldades de pesquisa e de esforços investigativos, eu poderia dizer que temos as personagens *inenarradas* (sobre quem nada ficou registrado, sem vestígios), as *apagadas* (sobre quem os vestígios foram, deliberadamente ou não, omitidos ou desprezados), as *subnarradas* (sobre as quais algo ficou registrado, mas que exige muito esforço de pesquisa) e as *seminarradas* (sobre as quais algo acessível já se registra e que se pode conhecer com menos investimento). (2020: 55)

Así, resulta importante sinalar que na época da Transición o mundo editorial vive un momento de esplendor en todo o Estado español, pois neste período conflúen circunstancias de carácter político, social, económico e cultural que favorecen a formación das bases dunha industria editorial que se reforzará e ampliará ao longo da década dos 90.

Nesta altura asistimos á consolidación dun proceso que comezara a desenvolverse na última fase do franquismo co afianzamento progresivo dunha clase media e, moi especialmente, co acceso progresivo dunha boa parte da poboación a estudos secundarios e universitarios. Deste modo, o libro e a lectura convértese en elementos de consumo necesario nunha sociedade que xa conta cun grao de educación formal cada vez máis elevado. Isto último tradúcese en demandas culturais cada vez máis diversificadas e esixentes para poder satisfacer os intereses cultivados (Bourdieu 2012). Ao mesmo tempo, o libro tórnase, tamén, nunha marca de distinción, xa que a súa posesión permite definir a clase social á que se pertence a través da apropiación e exhibición daquelas prácticas e bens simbólicos que funcionan como proba visible do capital cultural adquirido e, en resumo, como marca de clase (Bourdieu 2012).

Todas estas transformacións indicadas foron, se cabe, aínda máis profundas en territorios que, como o galego, contan con linguas propias. Coa aprobación do Estatuto de Autonomía de Galicia en 1980 e coa Lei de Normalización Lingüística en 1983, o mercado editorial vai recibir un impulso extraordinario grazas á introdución da lingua galega no sistema escolar oficial, unido ás políticas institucionais de difusión cultural e tamén ás de, cando menos en teoría, promoción do idioma.

Para alén de todo o anterior, e ao igual que sucedeu noutros eidos da vida social, o sistema literario galego entrou nunha fase de readaptación durante a Transición. Tal como sinalan algúns autores, a pesar de perduraren inercias represivas e de se agudizar o conflito lingüístico coa posta en marcha do Decreto de Bilingüismo (1979) na etapa pre-autonómica, os espazos de liberdade gañados provocaron o aumento do número de publicacións en lingua galega, así como a aparición de novas editoriais e premios literarios (Bernárdez *et al.* 2001: 369). Como resultado de todo isto, o número de títulos anuais publicados aumenta debido ao crecemento do público lector e ás demandas do mundo do ensino, así como á ampliación e diversificación de liñas editoriais, o que implica a especialización de determinadas empresas.

Neste sentido, uns traballos fundamentais foron no seu momento os de Xulián Maure (1987) en que analiza a situación do libro galego nesa altura, ou os de Xoán González-Millán (1994 e 1996) onde se reflexiona por vez primeira sobre a incidencia da política editorial no contexto de mudanza radical da imaxe e dos usos sociais do libro. Nesta liña, cabe citar tamén os traballos de Antón Figueroa (2010, 2015), así como outras publicacións académicas máis recentes e de grande interese como o traballo de Martínez (2004) sobre Galaxia, o de Outeiro sobre o grupo Letras de Cal (2006) ou a tese de doutoramento de López-Iglesias (2010), centrada no estudo exhaustivo do sistema literario galego na etapa que comprende entre 1974 e 1978.

Estes traballos únense á abundante bibliografía existente ao redor de figuras que idearon e/ou dirixiron editoriais, tales como Ramón Piñeiro (Barros 2009) ou Francisco Fernández del Riego sobre quen nos últimos anos se publicaron varios volumes da súa correspondencia, por exemplo (Alonso e Lema 2020). Para alén disto último, tamén encontramos traballos monográficos e artigos sobre diferentes protagonistas dos proxectos editoriais máis relevantes, como Xosé María Álvarez Blázquez, quen foi promotor e editor de Castrelos (González Pérez 2007, Bragado 2008, Freixanes 2008), ou Isaac Díaz Pardo (Fandiño 2012), director de Edicións do Castro.

Con todo, tal como se pode apreciar, ao falar do panorama editorial galego non aparecen nomes de mulleres e, por tanto, non existen publicacións que traten de modo integral, a partir de datos cuantitativos e exhaustivos, a súa presenza neste campo. Malia existiren autoras que actuaron como mediadoras no proceso editorial (Roig Rechou 2015, Pena Presas 2018) ou directamente como promotoras, non contamos con traballos que traten monograficamente o seu papel no mundo da edición, como tampouco con análises sobre o número, intensidade ou tipo de participación desenvolta por elas durante este período. Neste sentido, non semella casualidade que o papel que desenvolveron como editoras figuras como María Victoria Moreno ou Xela Arias apenas saíse á luz, se recoñcese e valorase con motivo de seren homenaxeadas co Día das Letras Galegas. No caso de Arias, por exemplo, resulta

especialmente significativo o silenciamento do seu labor editorial xa que traballou para Edicións Xerais nin máis nin menos que dez anos en calidade de correctora, tradutora, representante editorial e mesmo promotora de diferentes coleccións.

Porén, isto non acontece de maneira exclusiva no contexto galego, xa que se algo caracteriza de modo xeral o mundo editorial do período é, como en tantos outros, a hexemonía masculina: “El silencio de las fuentes historiográficas es lamentado con frecuencia cuando se persigue trazar el rastro de la profesionalización femenina como una práctica regular, productiva y con repercusiones en el entorno social y cultural” (Fernández 2019: 17). Parecen non existir mulleres entre as persoas fundadoras de proxectos, nin como directoras, nin como editoras profesionais, mais tampouco as encontramos en actos públicos, representando a editorial. Unicamente se tornan visibles cando se realizan investigacións que poñen o foco na súa acción. Por este motivo, tal como apunta Fernández a seguir,

parece necesario que en las investigaciones en torno a este espacio de la edición se aplique un tipo de análisis sustentado en las prácticas diacrónicas de sus profesionales. Este planteamiento revelará la actividad de un nuevo agente que opera en la esfera pública desde un espacio poco visible: la mujer de letras involucrada en empresas culturales, pero ya no solo como una categoría diferencial, sino como un elemento constitutivo del nuevo campo en el que puede actuar como factor de diversificación y cambio. (2019: 16)

Porén, esta liña gañou cada vez máis presenza nos últimos anos e comezan a aparecer estudos que poñen de relevo como a participación de moitas mulleres nestes eidos (como tradutoras revisoras ou como adaptadoras, por exemplo) foi maior do que o coñecemento patriarcal asentado nos fixo crer ao longo do tempo (*Cuadernos* 107, Eddy 2006, *Lectora* 25, Valencia e Marín 2019). Cómpre reflexionar, por tanto, sobre a invisibilidade do seu traballo, mesmo cando actuaban en empresas de prestixio (Ribeiro 2020).

Por este motivo, desde o grupo de traballo EDILIGAL decidiuse organizar un primeiro encontro en xuño do 2022, titulado *Elas no prelo: mulleres no mundo da edición*, con tres mulleres pertencentes ao mundo da edición durante o período de estudo en que se centra o proxecto: Charo Portela, Pilar Sampil e Belén López. O obxectivo principal foi o de escoitar o seu propio relato e pasar unha xornada con elas durante a cal poder formularlle preguntas que, quizais, nunca antes ninguén lles fixera, na liña do que Fernández sinala a seguir: “los estudios de caso a partir del microanálisis biográfico ofrecen paradigmas profesionales de extraordinario dinamismo y potencialidad que contradicen los principios básicos de la caracterización civil, social y cultural de las mujeres en cuanto a empresarias, ya sea como impresoras o editoras” (2019: 15).

Os datos que ofreceremos a seguir sobre cada unha destas mulleres, por tanto, son o resultado das entrevistas realizadas por diferentes membros do proxecto durante a referida xornada que, agardamos, ofrezan luz sobre a súa carreira e sobre a sombra xerada no sistema literario en torno ás mulleres editoras. Desta maneira, gustaríanos sinalar que as entrevistas foron realizadas polas seguintes persoas: a de Pilar Sampil por Carme Fernández Pérez-Sanjulián e Laura Sousa; a de Belén Vázquez, por María Inmaculada Doval Porto e Iria Sobrino Freire; e, por último, a de Charo Portela por María Obdulia Luís Gamallo e Ánxela Lema París².

1. EDITAR CON SENTIDO COMÚN

Charo Portela (Pontevedra, 1963) é licenciada en Filoloxía Románica pola USC e foi subdirectora de Edicións do Castro desde 1963 até 2008. Comezou en Edicións do Castro con pequenas tarefas relacionadas coa edición do libro: lapelas, contraportadas e biografías de autores. Logo da marcha de Xosé Díaz, pasou a encargarse do control da produción editorial, da recepción de orixinais e da avaliación e valoración das publicacións. Para alén disto, foi a responsable da sistematización do catálogo editorial, da edición de orixinais, do control e xestión editoriais, así como da difusión e promoción dos títulos publicados.

Exerceu de representante editorial tanto en feiras literarias internacionais como nas xuntanzas da Asociación Galega de Editores. En relación con isto, apunta que o feito de ser unha muller quen ocupaba un posto deste tipo non resultaba en absoluto corrente e sinala que, mesmo contando co título, a súa condición de muller supuxo obstáculos no desenvolvemento do seu traballo.

Dun xeito sutil, constantemente, pero constantemente. [...] Eu si tiven incluso algunhas discusións porque ás veces era como, “*bueno, vós...*”. Vós era en plural maxestático, porque non significaba nada. Vós estades aí de acompañantes de Isaac. Pero iso teno dito algún autor, quero dicir. Aínda que te viran traballar a todas horas, daba igual. Estabas de acompañante porque as mulleres somos acompañantes. Non creo que mo dixeran a min en concreto, creo que o dicían en xeral. Porque somos iso. Iso era o noso traballo: acompañar. E logo non tes ningún outro tipo de valor. Entón tes que loitar contra iso non facendo caso e facendo algo que a min, a estas alturas e cos anos que teño, me ten moi cansa, que é traballar o *triple*. Que é *agotador*, realmente, cando pasan os anos. Porque eu ao principio non o notaba, pero logo si que che pesa o traballo. [...] *Te autoobligas* a traballar o *triple* cando eles non teñen ese problema polo feito de nacer homes (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022).

² Agradecemos inmensamente o labor realizado por todas as compañeiras sen o que non poderíamos elaborar o presente artigo.

Neste sentido, comenta que cando asistía a este tipo de actos nun principio o seu cargo figuraba como o de coordinadora editorial, mais co tempo mudou ao de subdirectora editorial. Non obstante, isto non se traducía nunha maior credibilidade por parte dos seus compañeiros homes e moito menos levaba consigo un aumento de salario se ela mesma non o reclamaba:

E logo a nivel de salarios pois tamén. Eu tiven algunhas discusións dentro da empresa, porque, claro, senón es a eterna axudante. Que a min non me importaba o nome na tarxeta, pero non ía estar cobrando de eterna axudante e facendo cincuenta traballos. Entre eles escribir libros, porque tamén había que facer cousas de investigación. Entón aí si que tiven que pelexar un pouco, porque, senón, quedas de eterna axudante. E é comodísimo, claro, porque cobras de eterna axudante tamén porque iso non cho ofrecen. (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Doutra parte, para alén de todas as tarefas anteriormente mencionadas, Portela organizou exposicións específicas para algúns dos títulos que publicaba a editorial como, por exemplo, as dedicadas ás persoas homenaxeadas cada ano polo Día das Letras Galegas. En relación con isto, cando lle preguntamos se era ela unicamente quen se ocupaba da difusión dos libros, contestou o seguinte: “Si, e os autores, os autores son corresponsables da difusión tamén. [...] Eu dende alí levaba a programación cultural da galería de Pontevedra, Vigo e Madrid” (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022). Resulta este dato máis que significativo para comprobar o nivel de responsabilidade e dedicación multidisciplinar que desenvolvía en Edicións do Castro.

Con todo, as súas funcións non remataban aquí, xa que formou parte, xunto con Manuel Aznar Soler, José Esteban, Isaac Díaz Pardo e Abelardo Linares, do Comité Editorial da Biblioteca del Exilio (sendo a única muller de entre todos os homes) e da directiva da Fundación Premios da Crítica Galicia. Ademais, colaborou varios anos co Arquivo da Emigración Galega do Consello de Cultura Galega e participou no Comité Editorial da *Diciopedia do Século 21*, un proxecto editorial grupal de Edicións do Castro, Editorial Galaxia e Edicións do Cumio.

Para alén de todo o anterior, foi vogal da Xunta Directiva da Asociación Galega de Editores (AGE), coordinadora das actividades culturais do Instituto Galego de Información (1989-2008), participou na organización da primeira edición da feira Cultural (2007) e encargouse do posto da Xunta de Galicia-Asociación Galega de Editores na Feira Internacional do Libro de Guadalajara (México) de 2009 a 2011. Porén, unha cuestión que nos semella moi relevante con respecto á figura de Portela ten que ver co seu perfil como investigadora e coas liñas temáticas que decidiu tratar en moitas das súas publicacións.

Dunha banda, cabe rescatar os seguintes títulos: *Epistolario de Valentín Paz-Andrade*, en colaboración con Isaac Díaz Pardo (Ediciós do Castro, 1997); *Epistolario de Carmen Muñoz Manzano* (Ediciós do Castro, 2005); e, en colaboración con Xosé Luís Axeitos, *Luís Seoane e a Galicia Medieval* (Universidade de Santiago, 2010) e *Valentín Paz-Andrade. Vida e obra* (Xerais, 2012).

Doutra, e como xa puidemos ler nas súas propias palabras, de entre as súas funcións como editora Portela tamén realizou diferentes traballos de investigación sobre o exilio galego de 1939, máis concretamente sobre os epistolarios de diferentes exiliados, así como o proxecto da Universidade da Coruña no que colaborou, *A produción editorial en Galiza durante a etapa franquista*, dirixido por Carme Fernández Pérez-Sanjulián; a edición de *Jornadas de la emigración gallega a Puerto Rico. Actas* (Ediciós do Castro, 1997) e, xunto co profesor X. L. Axeitos, a edición de *Sesenta años después: os escritores do exilio republicano* (Ediciós do Castro, 1999)³.

Pois ben, como imos comprobar a seguir, a publicación que realizou sobre Muñoz Manzano tivo unha grande importancia para ela. É máis, o propio título da obra tenta concederlle o seu propio lugar e desmarcala do apelido do seu marido, Rafael Dieste, co que todo o mundo se refería ela e que a desprovía de identidade propia e a condenaba a ser “a muller de”.

No caso de Carmen Dieste foi un pouco tamén para reivindicar que ela tiña obra. [...] Eu aprendía un montón con todos estes rollos. A min me *rechiflaba* cando empecei a facer estas cousas, porque eu dicía mira aquí que atrasados estamos. Esta muller estaba nos anos cincuenta editando libros, traducindo cousas en Arxentina, propoñendo ideas... Era xente tamén moi culta. Pero, e aquí quen sabe quen é Carmen Muñoz? Pois ninguén. Bueno, agora xa se publicaron cousas, pero é que hai moito traballo, incluso de divulgación por facer. (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Tal como podemos observar nas súas propias palabras, o traballo de recuperación da obra de Muñoz Manzano tiña como finalidade a reivindicación e visibilización dunha muller que sempre ficaba á sombra do seu marido, considerado como o verdadeiro artista de interese, e á que ninguén prestaba atención. Ben ao contrario, Portela foi consciente do valor literario da súa escrita e a través do seu traballo quixo difundilo e poñelo en valor.

De feito, o epistolario de Carmen Muñoz foi un descubrimento porque as cartas son auténticos poemas de amor. Iso é dunha beleza... É unha muller que escribe que eu alucino que

³ Sobre este tema, ademais, organizou os Congresos *Sesenta Anos Depois. Os escritores do exilio republicano* (Santiago de Compostela, 1999) e *Setenta anos depois. Congreso para o estudo da cultura do exilio republicano* (Pazo de Mariñán, 2009).

alguén escriba así unha carta. Eu quero crer que están revisadas, porque é increíble pensar que alguén escribe así sen que lle fagan varias versións. (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

En relación con isto preguntámoslle tamén se desde o seu posto de subdirectora editorial tentaba pular pola publicación de obras escritas por mulleres, ao cal contestou o seguinte: “Eu si que o intentaba, pero intentábao como algo de sentido común. Se eu podía, por que non? Parecíame máis interesante, pero non como unha liña definida editorial. Non o podo dicir así, porque non era así tampouco” (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022). Como vemos, Portela contesta afirmativamente a esta cuestión, se ben deixa claro que non o facía desde unha postura ou consciencia política feminista. Ben ao contrario, cualifica de “sentido común” traballar no camiño da visibilización das mulleres debido ao coñecemento de que o tiñan moito máis complicado que os homes, como ela mesma vivía no seu oficio, tal como puidemos ler anteriormente. É máis, a seguir, como veremos, chega mesmo a falar en termos de “xustiza” cando reflexiona sobre a necesidade que existía, segundo ela, de publicar a obra de Muñoz:

É verdade que logo, claro, quen eran os exiliados? O que se intenta reivindicar na Biblioteca del Exilio. Eu si fixen o epistolario de Carmen Muñoz, da muller de Dieste. Porque, claro, ela era unha escritora tamén e o famoso era Dieste. Incluso de Maruxa Seoane, sabes? Claro, Maruxa non pintaba nada, o que pinta é Seoane. Pero, carai, o traballo que fixo Maruxa Seoane... E eu, a nivel persoal, cando fixen o de Paz Andrade reivindiquei un montón a figura da viúva de Paz Andrade, porque se non chega ela a recoller e a gardar todo non sei onde ía estar a obra del. Pois ciscada por aí. Sen publicar e anónima. Si que se intentou nese sentido, pero é de xustiza, non? É máis de sentido común que de outra cousa, non? (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Destas últimas palabras, resulta interesante rescatar a expresión utilizada: “a nivel persoal”. Portela, como deixa ben claro ao longo de toda a entrevista, levaba a cabo accións deste tipo seguindo o seu sentido da xustiza e do sentido común. Faino, por tanto, a nivel persoal que, como xa formulou Millet (1995), tamén é político. Neste sentido, poderíamos catalogar a súa práctica editorial como “praxis feminista” (2019), ao igual que Simó-Comas catalogou a da editorial Tusquets, coa diferenza de que a de Portela non se formulaba de maneira clara e directa no teórico, mais si no práctico.

2. A CONSCIENCIA DO LABOR EDITORIAL

Pilar Sampil (Lugo, 1960) é licenciada en Económicas e traballou na Editorial Galaxia (1950-) entre 1984 e 2015. Entrou como bolseira e, como ela mesma sinala, cando chegou había dúas mulleres máis na editorial.

Dentro da editorial había dúas mulleres e dous homes. Dúas mulleres que dentro do momento fixeron un labor moi importante porque eran, digamos, ‘la voz de la editorial’ para os autores e para todo: unha era Araceli Arias, irmá de Valentín Arias, tía de Xela Arias, e outra era María Victoria Soutullo. Foron dúas persoas que entraron na editorial moi novas e que botaron alí toda a vida. (Sampil, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Como podemos observar, Sampil non dubida en sinalar o labor importante que na editora desenvolvían tanto Arias como Soutullo. É máis, non dubida en recoñecer que foron a súa principal fonte de aprendizaxe dentro da editora:

Eran as que sabían da editorial. Logo estaban dous rapaces no almacén, pero as que levaban digamos a oficina eran esas dúas persoas. Cando eu cheguei de bolseira que non tiña nin a máis remota idea do sector editorial o que fixen foi pegarme a elas e empezar a facer preguntas e a chupar información. (Sampil, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Por este motivo, decidimos preguntarlle se, baixo o seu punto de vista, as súas compañeiras recibían o recoñecemento que merecían, xa que no imaxinario colectivo as caras máis visibles de Galaxia sempre foron de homes: “Non, desde fóra o recoñecemento lévano... *Dicen que el que escribe la historia la escribe a su gusto*. Aí pasa o mesmo. Elas eran simples traballadoras e punto. Aínda que fosen o punto de referencia e o contacto con moitísima xente. Pero non, para nada” (Sampil, comunicación persoal, 23 xuño de 2022).

En calquera caso, grazas a todas estas aprendizaxes, co paso do tempo Sampil pasou a directora administrativo-financeira e foi nomeada xerente no ano 2000: analizaba rendibilidades; establecía prezos e buscaba novos provedores para conseguir reducir custes; marcaba a cantidade de títulos que se debían producir e ocupábase da relación cos autores e autoras (elaboración de contratos, liquidacións...). Ademais, deseñou o primeiro programa de xestión administrativa da editorial e representou a empresa en feiras literarias internacionais na procura de vender e seleccionar produtos para traducir ao galego. Durante varios anos participou nos Consellos de Administración (con voz, mais sen voto) onde era a única muller.

Para alén de todo o anterior, participou na creación das coleccións de Literatura Infantil e Xuvenil “A Chalupa”, “O Barco de Vapor”, “Tartaruga”, “Bambán” ou “Árbore”. Nesta última, cuxa primeira etapa durou 10 anos, exerceu de coordinadora

e colaboradora directa no proceso editorial (proposta de obras e encargo de ilustracións). Tamén participou de maneira activa na toma de decisións das coleccións “Costa Oeste” (1998-2011), en que actuaba como nexo directo coa editorial, e “Espazos” (2003-2005) para pre-lectorado. Exerceu de responsable única dunha obra da que, ademais, foi coautora xunto a Suso Cancelas e Javier Jurado: *De roda en roda. Músicas e danzas do mundo* (2013).

Xa por último, Sampil foi tamén a primeira secretaria de GÁLIX (Asociación Galega para o Libro Infantil e Xuvenil) durante o período 1992-1993, vogal de 1994 a 1995 e, de novo, entre 2005 e 2007. Formou parte da directiva da Asociación Galega de Editores, como tesoureira (1988-1989) e como secretaria (1990-1997 e 2006-2010). Participou na posta en marcha da Asociación Culturgal, así como na organización da súa primeira feira (2007), e foi membro, en representación da parte empresarial, da mesa negociadora do Convenio Galego de Editoriais desde o seu comezo ata que deixou a editora.

Como podemos observar, o seu papel dentro da Editorial Galaxia non foi en absoluto menor, nin irrelevante, a pesar de que se viu diluído entre os das grandes figuras masculinas ás que se lle dedicaron entrevistas e estudos en profundidade e onde o nome de Sampil non aparece mencionado xamais. Con todo, nunha vontade que nós queremos catalogar de sorora, Sampil non dubidou desde o primeiro momento en recoñecer o labor das súas compañeiras, de poñer o foco nelas e na relevancia que tiveron na súa formación. Xa que logo, grazas a ela, á súa consciencia e ollada, podemos observar como se desmonta a idea da inexistencia de mulleres no sector editorial galego e sae á luz unha rede que traballaba man a man, mais que ficaba practicamente relegada ao anonimato.

3. O CONCEPTO MULTITAREFA DA EDICIÓN

Belén López Vázquez (A Coruña, 1967) comezou en Baía Edicións (1993-) en 1995 como comercial para centros educativos nun momento no que a empresa decidiu dedicarse á edición de libros de texto en galego. Isto achegoulle un enorme coñecemento do ensino galego, xa que lle ofreceu a oportunidade de falar directamente co profesorado e coñecer de preto a verdadeira realidade do que acontece nos centros.

Logo disto comezou a colaborar coa edición dos libros de texto (deseño, tamaño, adaptación aos currículos...) e, co tempo, foise incorporando á revisión e corrección de textos. A súa implicación chegaba até o punto de se preocupar polos exemplos que figuraban nos libros de texto de Física, por exemplo, para que non fosen unicamente de homes.

A partir do libro de texto foi entrando en todo o demais. Nos seus comezos, Baía elaboraba moitos recursos educativos complementarios, así que tamén se ocupou de observar o que era necesario, así como de buscar xente para facelo. Foi nese momento cando empezou como editora, tomando decisións sobre que libros e temáticas publicar. Para alén disto último, puxo en marcha coleccións de Literatura Infantil e Xuvenil e colaboracións con outras editoras: libros relacionados cos dereitos das crianzas, contos sobre igualdade.... Foi, sobre todo, ela quen apostou por temáticas máis feministas e por ampliar o catálogo de autoras. Sobre esta cuestión reflexiona o seguinte:

Agora estamos, ao mellor, máis centrados na parte da edición feminina que, bueno, iso ao principio, queiras que non, non é que o rexeitaran pero dirixía a editorial un home. Entón, supoño que polos seus contactos ou porque non tiña esa necesidade..., porque ás veces é iso. Non tes esa necesidade, non ves. Eu, cada vez, a medida que me vou incorporando, empezo a fixarme máis no tema das mulleres. Tamén teño que dicir que hai anos chegaban pouquísimas cousas. Realmente, os libros que fixemos de mulleres fomos buscalos. (López, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

No 98 asume a dirección con outros dous socios e reparten as tarefas: Xoán Miguel Pazos Castelo, dirección comercial; Xosé Manuel López Ciprián, dirección administrativa e económica; e ela, dirección editorial. Decídese, ademais, que ela sería a cara máis visible, tanto para as autoras e autores, como para a administración pública, os medios de comunicación... A partir deste momento as súas tarefas son múltiples e variadas: contratación, procura de obras, creación de ideas de coleccións, lectura de orixinais (aceptación, rexeitamento e suxestións de modificacións).

Para alén de todo o anterior, tamén formou parte da directiva da AGE, na que eran sobre todo homes, e desde o 2020 asumiu a dirección do Consorcio Editorial Galego, converténdose na única muller distribuidora de Galicia.

No entanto, aínda sabendo todo isto, di non ser coñecida para ninguén de portas para fóra. Conta a anécdota, por exemplo, de que o Conselleiro de Educación a presentou como traballadora de Baía nun evento, malia que ela sempre foi a encargada de representar Baía nas feiras, nas entrevistas... O caso de López é realmente rechamante posto que se trata dunha das poucas mulleres que están á fronte dunha editora como directora. Con todo, comenta que esta actitude se dá no sector a todos os niveis: tanto coas editoras como coas autoras. Neste sentido, relata o seguinte episodio:

Sempre me chamou moito a atención... unha vez, con Fina Casalderrey... A ver, que ten que demostrar esa muller? Xa demostrou todo, non? E un día nun acto que coincidimos. Ah, non, nunha feira. É que me sentou fatal, ofendeume moitísimo. Nunha feira estaba falando

cuns editores valencianos cos que ás veces compartimos proxectos. [...] Estaban falando dunha cousa de Fina e o comentario foi “¿Pero esa mujer aún sigue escribiendo?”. A ver, dalgún home da idade de Fina se diría iso? (López, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

A consciencia perante o xulgamento e cuestionamento do papel social das mulleres por parte dos homes é algo común, tanto en López, como en Portela e Sampil. As tres, á hora de analizaren a súa experiencia laboral, reflexionaron, non por casualidade, sobre a pouca consideración que os seus postos merecían e, neste caso, López aínda se sorprende e incomoda ao comprobar que, mesmo no caso dunha autora consagrada como Casalderrey, o estigma sobre as mulleres escritoras continúa. Ironicamente, se as autoras son moi novas, son inexpertas; porén, se son maiores convídanas a se retirar. É máis, a pregunta que, de maneira sarcástica e machista lanzan eses editores valencianos aos que López alude, conecta á perfección coas críticas que xa a mesma Rosalía de Castro recibía e que tan ben expuxo no seu texto “Las literatas. Carta a Eduarda” (1865). Porén, resulta realmente sorprendente que os mesmos xuízos de valor sigan presentes dous séculos máis tarde.

CONCLUSIÓN

Logo de presentar brevemente o resultado destas tres entrevistas e, por tanto, de achegar os pequenos froitos que comeza a dar este proxecto, gustaríanos rescatar unha pregunta que lanzou Pilar Sampil durante a súa intervención na xornada á que aludimos anteriormente, xa que nos parece do máis acaída e necesaria para pensarmos como tratar as experiencias destas mulleres editoras: “non sería bo falar dos coidados?”.

Se ben semella que isto xa se presupón no eido dos estudos de xénero e feministas, non debería pasarse por alto. Durante a xornada do 23 de xuño que pasamos con elas, todas aludiron a esta cuestión. Neste sentido, preguntámonos: como historiar o silencio ou o invisible? Como debemos contar as súas vidas? Debemos pasar isto por alto?

Charo Portela, Pilar Sampil e Belén López falaron desde a sinceridade e a honestidade, de maneira clara e directa, sen abstraccións, colocando as tarefas que sosteñen a vida en primeiro plano, e, quizais sen sabelo, facendo do persoal algo político. Neste sentido, todas coincidiron, e non por casualidade, en que no día a día tiñan que traballar tantas horas que ás veces non querían ir a certas reunións porque sabían que suporía chegar moi tarde á casa, onde lles esperaban outras tantas ocupacións. Neste sentido, rescatamos unha reflexión de Portela:

Faciamos piña nalgo, un pouco... En moitas reunións estabamos as dúas ou tres con doce homes mirando para o reloxo. Tal cal, eh!, ao cabo de tres horas, dicindo: a ver se vamos acabando porque queremos marchar para casa. E sempre eramos as mesmas, claro, porque eles non tiñan présa. [...] E logo, creo, é que non sei como explicalo. Creo que te miras doutro xeito. [...] Eu tamén me autoexcluía un pouco dese tipo de reunións porque eu non pintaba nada con eles. [...] Dábame igual que xurdisen cousas de aí. (Portela, comunicación persoal, 23 xuño de 2022)

Todas elas sabían que deses encontros máis informais despois das reunións xurdían moitos proxectos, mais elas renunciaron conscientemente a iso. Nese sentido, comentan como había unha empatía e unha sororidade entre todas elas que se transmitía a través das olladas cando nas reunións chegaba certa hora en que as únicas que tiñan apuro eran elas. A mesma Portela alude a un mirárense de maneira diferente entre todas elas, xerando un ambiente de complicidade no que as palabras sobran porque todas sabían que compartían experiencias similares.

Isto provocaba que no seu horario de traballo se esforzasen o triplo para demostraren a valía do seu traballo, para compensaren a “ausencia” desas horas en que se ausentaban por teren que se ocupar dos seus outros “deberes”, mais sabendo que pola súa condición de mulleres había moitas oportunidades que estaban a perder. Neste sentido, como xa se comentou, o feito de non teren un posto concreto asignado que identificase cal era o seu papel dentro da empresa xogaba na súa contra de maneira significativa.

Estes exemplos do cotián que poden parecer anecdóticos resultan máis que simbólicos e relevantes para podermos entender de cheo o contexto do momento (que, por outra banda, segue a ser o contexto actual), alén de serviren, baixo o noso punto de vista, para analizar, tal como cómpre, o traballo que desenvolvían nese momento. Nesta liña, consideramos que este tipo de informacións deben formar parte central e incuestionable das metodoloxías empregadas para o labor de investigación e historización das mulleres nun campo como este. Malia que non se trate de datos cuantificables, cómpre aproximármonos a eles desde unha ollada feminista que saiba ler e interpretar unhas realidades que, como se pode comprobar, non son illadas e, por tanto, obvialas, desbotalas, provocaría unha reprodución do estado das cousas actual.

Fica claro que elas interviñan nos procesos editoriais ao mesmo nivel que moitos dos seus compañeiros e que coñecían á perfección o funcionamento do proceso editorial. Con todo, se ben moitas das tarefas que realizaban estas mulleres poden considerarse menos importantes por non estaren pegadas, nalgúns casos, ao libro, ao texto nunha concepción máis clásica e reducida do que implica a edición, sabemos que unha editorial é un crebacabezas no que unhas pezas non

funcionan sen as outras. Como xa se expuxo, todas botaban man en todo, todas eran mulleres multitarefa, mais a súa historia non aparece escrita en ningún lado. Xa por último, o resultado destas conversas, nas que apareceron moitos outros nomes doutras mulleres que non figuran en sitio ningún, confirma que a entrevista se torna o único método de investigación posible para poder achegarnos de cheo a este período e elaborarmos un mapa de axentes o máis fiable posible. Así, con este proxecto desexamos contribuír á visibilización e dignificación do papel que desenvolveron as mulleres no mundo editorial galego.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Girgado, L. e Lema París, A. (2020) *O epistolario Ricardo Carballo Calero-Francisco Fernández del Riego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Barros, M. (2009) *Ramón Piñeiro e a revisión do nacionalismo*. Vigo: Galaxia.
- Bernárdez, C. L., Ínsua, E. X., Millán, X. M., Rei, M., Tato, L. (2001) *Literatura galega. Século XX*. Vigo, A Nosa Terra.
- Bourdieu, P. (2012) *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus.
- Bragado, M. (2008) “Xosé M^a Álvarez Blázquez editor”. *Boletín da RAG*. 369, 89-96.
- Castro, R. de (1865) “Las literatas. Carta a Eduarda”. En *Rosalía de Castro. Obra completa*. Padrón: Fundación Rosalía de Castro, 493-495.
- Eddy, J. (2006) *Bookwomen: Creating an Empire in Children's Book Publishing, 1919–1939*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Fandiño, X. R., ed. (2012) *Cadernos Ramón Piñeiro XXIV: A luminosa mirada dos ollos de Isaac Díaz Pardo, obra dispersa*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Fernández, P. (2019) “¿Una empresa de mujeres? Editoras iberoamericanas contemporáneas”. *Lectora*. 25, 11-41.
- Figueroa, A. (2010) *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Figueroa, A. (2015) *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Freixanes, V. F. (2008) “Arte de paquetería”. *Boletín da RAG*. 369, 357-262.
- González Millán, X. (1994) *Literatura e sociedade en Galicia (1975-1990)*. Vigo: Xerais.
- González Millán, X. (1996) *A narrativa galega actual (1975-1984). Unha historia social*. Vigo: Xerais.
- González Pérez, C. (2007) *Xosé M^a Álvarez Blázquez 1915-1985*. Noia: Toxos Outos.
- Louza Outeiro, M. (2006) *Letras de Cal na produción poética galega dos 90*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- López-Iglésias Samartim, R. (2010) *O proceso de construción do sistema literario galego entre o franquismo e a transición*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Martínez Tejero, C. (2004) *Discursos sobre Galaxia: conhecimento construído e perspectivas de análise em Ciências Humanas para sistemas em processo de emergência*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

- Maure, X. (1987) *Galicia sen libros. Informe sobre o libro galego*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Millet, K. (1995) *Política sexual*. Trad. por A. M. Bravo García. Madrid: Ediciones Cátedra.
- Pena Presas, Montse (2018). *Feminismos e literatura infantil e xuvenil en Galicia*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ribeiro, A. E. (2020) *Subnarradas: mulheres que editam*. Copenhagen – Rio de Janeiro: Zazie.
- Roig Rechou, Branca-A., coord. (2015) *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*. Vigo: Xerais.
- Simó-Casas, M. (2019) “Esther Tusquets: la práctica editorial como praxis feminista”. *Lectora*. 25, 197-210.
- Valencia, M. e Marín, P. A., eds. (2019) *Ellas editan. Testimonio de dieciséis editoras colombianas que construyeron un camino para los libros en un país de no lectores*. Bogotá: Planeta Colombiana.

Inma Doval-Porto

Universidade da Coruña

inmaculada.doval@udc.gal

 orcid.org/0000-0002-1528-8989

POLIÉDRICAS: AUTORAS DE CREACIÓN MÚLTIPLE EN GALICIA (DESDE 1975 ATA A ACTUALIDADE)¹

RESUMO: A ausencia de estudos sobre autoras galegas que desenvolven unha actividade visual ou plástica paralela á súa produción lírica lévanos a indagar en biografías, arquivos, documentación académica, catálogos de exposicións, mesmo a establecer conversas persoais con algunhas delas para poder trazarmos unha breve panorámica verbo-visual das nosas creadoras desde o final da ditadura fascista até a época actual. Establecemos tres cartografías temporais e, en cada unha delas, analizamos algunhas das figuras máis paradigmáticas, nómades entre a escrita e o labor plástico ou visual. Se ben facemos referencia ás artes performativas ou a vídeo-creacións, centramos a nosa atención en poetas que, asemade, pintan, realizan colaxes, fotografías ou esculturas e, en ocasións elaboran arte-factos híbridos.

PALABRAS CLAVE: relacións inter-artes, autoras galegas contemporáneas, autoras multi-talentadas

TITLE: Polyedrics: Galician Authors Creating in Multiple Mediums (from 1975 to the Present)

ABSTRACT: The absence of studies on Galician female authors who engage in visual art making in parallel to their literary work caused us to look into the biographies of such creators, as well as archives, academic documentation, exhibition catalogues, and even to conduct personal interviews with some of them in order to sketch the development of this field from the end of the fascist dictatorship to the present time. We have established three temporary cartographies and, in each of them, we have studied some of the most paradigmatic figures: nomads between writing and plastic or visual arts. Whether we refer to performative arts or video creations, we focus on people who, in addition to writing poetry, paint, make collages, photographs or sculptures and, occasionally, create hybrid artefacts.

KEYWORDS: inter-arts relations, contemporary Galician authors, multi-talented authors

¹ Traballo realizado no marco do proxecto de investigación “La edición literaria en Galicia, (1975-2000)”, PID2020-119605RB-I00: parcialmente financiado por MCIN/ AEI /10.13039/501100011033.

Entro lentamente na escrita assim como já entrei na pintura. É um mundo emaranhado de cipós, sílabas, madressilvas, cores e palabras – limiar de entrada de ancestral caverna que é o útero do mundo e dele vou nascer.

Clarice Lispector (*Águaviva* 1973)

Na actualidade, cando nos aproximamos a calquera texto facémolo embebidas da multiplicidade de imaxes que nos atravesan cada día, lampos ópticos fugaces nos que lemos case sen nos decatar. Lemos non só a escrita, tamén fotografías, vídeos, pinturas, esculturas, figuracións e abstraccións, expresións translingüísticas que nos conmoven, transportan e crean traxectorias xa indisolúbeis no noso interior. Así tamén no poema, onde o verbal e o visual son xa amálgama e vínculo. A constante ligazón entre as artes non fai senón demostrar que ás veces, tentar introducir todo en caixiñas estancas non funciona: a arte é libre e, como tal, desborda calquera norma imposta, sexa esta a que for. A arte desterritorialízase, non entende de valos, flúe entre os sucus; esténdese e invade porque esa é realmente a súa finalidade, medrar salvaxe e subversiva, no papel, na imaxe fotográfica, na pegada do cinkel, na gubia, na agulla cando afonda na pel téxtil, nas tesoiras e os fragmentos que corta, na liña do verso e no trazo plástico.

O desprazamento entre as diferentes linguaxes creativas, se ben é unha característica da arte contemporánea, existe xa desde a antigüidade e ten exemplos de hibridación total na caligrafía oriental ou nos xeróglifos. A historia da arte e da literatura está chea de paradigmas de autores multifacetados, poetas artistas e artistas poetas que traballaron obras en diferentes linguaxes. Algúns nomes internacionalmente coñecidos como Leonardo da Vinci, Rafael, William Blake, Marc Chagall, Victor Hugo ou Lewis Carroll; tamén autores galegos como Luís Seoane, Castelao, Xosé María Álvarez Cáccamo, Tomás Barros, Uxío Novoneyra ou Xavier Seoane, entre outros. No entanto, cando procuramos nomes de autoras con esa mesma característica comprobamos como ese labor múltiple non está apenas referenciado ou investigado. Non é de estrañar, ben sabemos como elas foron afastadas da historia da arte e da literatura e como os seus nomes e obras non comezaron a ser recuperados até os 70 por teóricas como Linda Nochlin (1971), quen, xunto a Ann Sutherland Harris curou a primeira exposición de mulleres artistas no ano 1977; Roszika Parker e Griselda Pollock (1981) ou Whitney Chadwick (1971). Estes estudos son o inicio dun camiño que frutificará no coñecemento que hoxe podemos ter da creación múltiple de autoras como Sylvia Plath, Unica Zurn, Hannah Hoch, Salette Tavares, Wislawa Symborska, Carmen Martín Gaité, Leonora Carrington, Remedios Varó, Käthe Kollwitz, Frida Kalho, Varvara Stepanova ou Georgia O'Keefe. Foi tamén nesa revolta década cando Rosalind Krauss (1979) introduciu o termo *escultura*

de campo expandido en referencia ao modo en que esta excedía os seus propios límites formais e espaciais para aproximarse a outras artes; esta denominación pasaría, anos despois, a ser aplicada a outras expresións e adoptaría o termo de *arte expandida* ou formas máis próximas ao mundo literario como *literatura* ou *poesía expandida*. En todas elas está presente esa idea de desbordamento, de movérmonos fóra das marxes preconcebidas para cada linguaxe artística.

Utilizaremos o termo de *autoras de “oficio múltiple”* (Frias, Eiras e Martelo 2018) para afondar no traballo de creadoras que flutúan entre a escrita e o labor plástico, aquelas que escriben e tamén pintan, realizan colaxes, fotografías ou esculturas, mesmo poden elaborar arte-factos híbridos, “froitos extraños” (Garramuño 2014) de difícil clasificación.

No eido literario, no noso país é basal o intenso traballo feminista realizado por María Xosé Queizán, non só desde a creación lírica ou narrativa, senón tamén desde o ensaio (1977), así como o importante labor que supuxo a revista *Festa da palabra silenciada*, creada pola FIGA. Habería que engadir estudos teóricos que fan fincapé na literatura realizada por mulleres e que nos chegan do mundo académico, entre outros, os de Carme Blanco (1991), Aurora Marco (1993) ou Helena González Fernández (1999). No que se refire ás artes plásticas podemos mencionar a María Luísa Sobrino Manzanares (2007, 2015) ou Rosario Sarmiento (1995)². No entanto, non atopamos ningún que verse sobre a verbo-visualidade presente en moitas delas, xa que son, na maior parte das ocasións, unicamente coñecidas como escritoras ou ben como artistas plásticas ou visuais. Non é tan habitual nas autoras como nos autores o recoñecemento do seu talento múltiplo, xa que delas adoita ser divulgada unicamente unha das súas facetas ou oficios.

Presentamos así, hoxe, unha viaxe a través da obra dalgunhas destas autoras galegas polifacéticas, que ofrecen ou ofreceron unha traxectoria aberta e mutante e que contan con obras poéticas publicadas entre 1975 e a actualidade. Comezaremos na lembranza das xa desaparecidas María do Carme Kruckenberg e María Victoria Moreno, que realizaron un traballo plástico, se ben é certo que esporádico, paralelo á obra escrita e que aínda permanece, na maior parte, inédito; tamén recuperamos a Mercedes Ruibal como figura de labor dupla: plástica e escrita. Continuamos con creadoras actuais, nómades entre o texto lírico e a imaxe, ben con producións independentes ou ben coa elaboración de arte-factos híbridos. Nas autoras máis

² Non é obxecto deste traballo reseñar todos os traballos de arqueoloxía literaria e artística realizados en Galiza. Citamos unicamente algúns exemplos paradigmáticos que consideramos alicerce da nosa investigación. Non só as investigadroas citadas deron ao prelo outras obras nesta liña, senón que contamos con teóricas da literatura e da arte que están a revisar o canon.

novas é habitual que os seus poemas se expandan alén do papel e atopen nas redes sociais dixitais un novo soporte onde a palabra lírica se transforma, incluso, en palabra política, libre e subversiva.

No que se refire á faceta plástica e á relación coa escrita das autoras do noso corpus, observamos diferentes tendencias que marcan estilos propios non exentos de inter-conexións con movementos previos das vangardas como observaremos nos trazos de María do Carme Kruckenberg ou na pegada da tradición na arte téxtil de Ana Pillado ou na escultura de Marica Campo e Ánxeles Penas; alén da utilización, por moitas delas, da colaxe (caso desta mesma autora ou de Begoña Paz, Ana Cibeira, Clara Martín ou Ánxeles Penas), a creación de arte-factos procedentes do acaso (*object trouble, ready-made*), ensamblaxe, libros obxecto (de novo, paradigmáticas son as creacións pedreiranas ou as de Ánxeles Penas) ou a banda deseñada de Afra Torrado. Outras autoras utilizan a pintura, escultura, gravado, fotografía ou ilustración como alternativa á escrita, sen crear unha fusión ou hibridación entre ambas linguaxes, o cal non quere dicir que nalgún momento ou nalgunha obra se chegue a esa amálgama. Son poetas que pintan, debuxan, esculpen e artistas plásticas que escriben poesía na actualidade: Ánxeles Penas, Marica Campo, Lorena Conde, Ana Pillado, Eva do Roxo, Soledad Pite, Pura Tejelo, Yoli López, Berta Dávila, Patricia Torrado Queiruga, Viki Rivadulla ou Blanca Silva. Para non esquecermos tamén a aquelas que teñen como linguaxe alternativa á poesía a fotografía onde citamos a Helena Villar Janeiro, Rebeca Baceiredo, Alba Cid, Andrea Fernández Maneiro ou Charo Lopes.

Quedan fóra do noso estudo os numerosos exemplos de articulacións plástico-poético-musicais, mesmo *performance* (*happening*) ou perfopoesía, caso de Celia Parra, Rosalía Fernández Rial, Yolanda Castaño, Estíbaliz Espinosa, Nuria Vil ou Miriam Reyes.

Este breve capítulo ofrece unha aproximación á obra dalgunhas delas, para o cal realizaremos unha división en tres tramos cronolóxicos, que teñen en conta o tempo en que as nosas autoras comezan a súa creación. Son datas aproximadas que se relacionan tamén con fitos importantes no eido da literatura e das artes que influen na maior ou menor presenza e versatilidade de linguaxes creativas: 1975-1990, 1990-2000 e do ano 2000 en diante.

1975-1990

O ano 1975 supón o inicio da transición cara á democracia ou, canda menos, o fin dunha longa ditadura fascista. Aos cambios políticos engádesse a esperanza e a ilusión nunha sociedade máis libre que en Galicia virá da man da aprobación

do seu Estatuto de autonomía en 1981, aquel que quedara truncado co golpe militar. Un fito esencial para as nosas letras foi a Lei de Normalización lingüística de 1983, así como a fundación dunha serie de institucións que segundo os seus estatutos deberían velar polo uso da nosa lingua. Axiña chegará tamén o impacto da segunda ola feminista. Todos estes acontecementos impactan nas letras e outras artes, cunha renovación que na lírica vén marcada por unha ampliación da temática e novos xogos lingüísticos. De grande importancia é o inicio da publicación *Festa da palabra silenciada*, onde terán cabida moitas das novas voces e tamén a obra plástica das artistas galegas. Xorden tamén grupos poético-artísticos como Rompente, Cravo fondo ou grupo ArtÁrtabro. Nas artes plásticas, comezará xa a finais dos 80 o xermolo do que será unha intensa carreira de fondo a partir dos 90 para dar visibilidade a artistas mulleres, por parte de grupos feministas como Alecrín, investigadoras e curadoras de exposicións.

É neste tempo cando comezan a súa andaina literaria María Victoria Moreno, Ánxeles Penas, Helena Villar Janeiro e Marica Campo³. No entanto, referiremos antes de entrar neste grupo, unha figura xeracionalmente anterior que, dará ao prelo a maior parte da súa extensa produción literaria a partir dos anos 70, María do Carme Kruckenberg. A obra desta autora viguesa servirá como ligazón entre ese tempo de posguerra e a nova liberdade que se transparentará despois da morte do ditador.

Procedente dun ambiente ilustrado, María do Carme Kruckenberg recibiu unha educación, en palabras da súa biógrafa Mercedes Queixas Zas, “autodidacta, ecléctica, heterodoxa, dedutiva” e “fundamentalmente libertaria” (2011: 34). Esta incluía as artes plásticas e a música, alén das letras. Aínda que pouco documentada a súa afección pola pintura, consérvanse algúns debuxos e acuarelas na Fundación Penzol de Vigo, cidade á que sempre regresou e onde está depositado o seu legado literario e documental.

Escrita en castelán e con edición da autora é *Tauromaquia en línea y verso* (1964), con ilustracións realizadas por ela propia, tanto na portada como no interior. Son debuxos esquemáticos, representacións gráficas onde xoga unicamente con dúas cores que son as mesmas utilizadas na escrita do texto e ás que se refire en moitos dos poemas: o vermello e o negro, que simbolizan, respectivamente, o sangue e a sombra ou morte. Son composicións realizadas con liñas dun único trazo onde

³ Marica Campo non publica a súa primeira obra individual até 1987 porén, as súas composicións líricas eran coñecidas a través de recitais e como letra de cancións dalgúns grupos do país. Para alén diso, sabemos como en 1975 tiña xa dúas obras dramáticas escritas inéditas (García Negro 2006).



Fig. 1 Debuxo a rotulador procedente do legado da Fundación Penzol. Data descoñecida.

a figura aboia no espazo branco do papel, en diálogo cos poemas; imaxes que se afastan do estilo máis realista dalgúns dos debuxos e pinturas conservadas na Fundación Penzol e onde observamos a influencia de artistas como Picasso ou Joan Miró. Este poemario foi creado a petición do seu pai e nel achégase ás touradas, de grande afección entre as persoas da alta sociedade e que moito inspiraron a algúns autores da xeración do 27, de feito o libro gustoulle especialmente a Vicente Aleixandre.

Do mesmo tempo e tamén a base de liña de trazo único é a ilustración que realizou para a portada do seu libro *Poemas inevitales* (1960). Non temos coñecemento de que a autora tivese realizado algunha exposición coa súa obra plástica, por tanto, semella un labor esporádico que ela desbotou como público.

Se ben descoñecemos até onde chegaba o traballo plástico da autora galega nada en Cáceres María Victoria Moreno, si sabemos da súa existencia porque dela son as ilustracións do seu libro *Mar adiante* (O Castro, 1973), con debuxos de factura moi sinxela xa que a súa función era iluminar un conto infantil. Utiliza, alén do branco da páxina, unicamente tres cores: verde, vermello e negro. Nos debuxos, como no texto, é de salientar o protagonismo da muller e as referencias ao conto tradicional.



Fig. 2 Ilustraciones incluidas no volume (sen paxinar) Tauromaquia en línea y en verso.



Fig. 3 Ilustración de Mar adiante (1973).

De todas as autoras que analizamos nesta primeira etapa, Ánxeles Penas é quizais a que pode representar mellor ese oficio múltiplo e que xa comeza coa súa dupla formación académica (licenciada en Belas artes e en Filosofía e Letras). Participou dos movementos de vangarda dos 70-80: A Carón, a revista *A Galga* ou o grupo ArtÁrtabro. Ten creacións líricas, ensaio, narrativa, *happening*, pintura, escultura, cerámica, gravado, ensamblaxe e colaxe. Non ilustra os seus propios poemas, prefire establecer ese diálogo con outras e outros creadores.

A súa faceta plástica tamén está presente na estrutura dos poemas onde, en ocasións, xoga coas composición dos versos, altera a tipografía dos textos, utiliza trazos no interior das palabras ou introduce símbolos que enlazan coa visión cósmica e telúrica de toda a súa creación. Así o aspecto gráfico incorpora unha visualidade á súa lírica que enlaza co imaxético, aspecto que tamén se estende nas metáforas e na palabra. Estelle Irizarri ten analizado esta relación entre o textual e o visual na obra da autora (1987). Se ben a cor é predominante nas pinturas e esculturas, non o é no poema onde dominan as tonalidades entre o branco e o negro, as cinzas ou, en ocasións o azul e amarelo: “a ingravidade azul da lonxanía” (1982: 56) ou “El tenebrismo verdetierra / de un sádico pincel que me inventaba” (2000: 44).



Fig. 4 Totens gardiáns (2009)

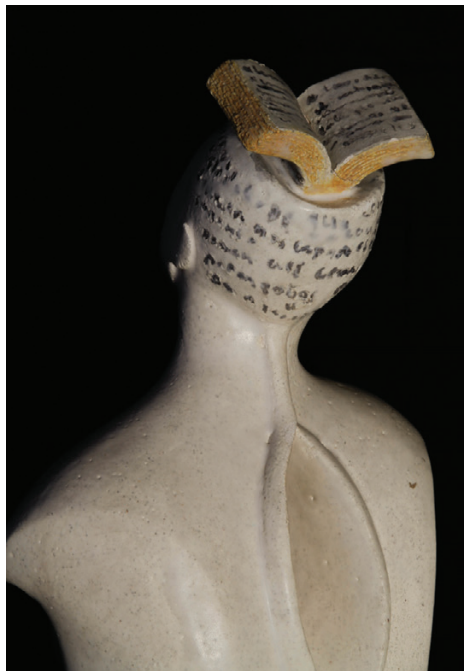


Fig. 5 A muller dos pensamentos do infinito (2015).

Ela escoita os espíritos do bosque nas madeiras que talla e pinta para facer os seus tótems, representación e culto atávico. Todo un universo simbólico que a autora nos transmite nas súas pinturas, gravados, colaxes ou esculturas: o óvulo, a árbore da vida, as aves ou a espora, un maxín que conecta co inicio, coa vida e co cosmos. Ao mesmo tempo o seu espazo é o da nosa terra, a cartografía atlántica que se tece entre a memoria e a mitoloxía clásica.

Helena Villar Janeiro sempre foi amante das artes. O *bel canto*, a cerámica e a pintura foron relegadas a favor da literatura. Posteriormente viríalle a afeción pola fotografía, que comezou coas flores do seu xardín e a levou a fotografar o paso do tempo e a memoria, temas principais da súa obra visual e lírica actual. A pegada da chuva, o lambear da auga na terra e a luz desas pingas fuxidías levouna á creación do que intitulou *O álbum da marquesa*, quizais o seu primeiro traballo fotográfico. Máis tarde chegaron os *haikus* mixtos, que alén das redes sociais, publicaría no libro trilingüe *Poesía mínima* (2018), un diálogo entre a lírica e a imaxe visual.

A autora, de gran actividade nas redes sociais, ofrécenos nelas algunhas das súas fotografías onde, ademais de elementos da paisaxe, recorre ao autorretrato ou *selfie*, medio de auto-representación como fotógrafa, coa cámara na man, como xa fixeran Diane Arbus ou Vivian Maier; onde lle gusta deixar, tamén, ese sinal do tempo.



Fig. 6 Autorretrato cedido pola autora (s.f.).

En outubro de 2022 presentou na librería Biblos de Betanzos, dentro do proxecto *Nómades: entre a palabra e a imaxe*⁴, a mostra *Luz e mar en Setefogas*, de novo un diálogo entre a poesía (*haiku*) e a fotografía.



Fig. 7 Xeiteira, da serie Luz e mar en Setefogas.

Igualmente, cómpre salientar a plasticidade e visualidade da súa escrita, especialmente na linguaxe, onde incorpora a cor como elemento reiterativo nos versos, xa de por si, sinestésicos. Así lemos en *Álbum de fotos* no poema “Neve en aberecer”: “Tras do fume rural que sobe aos ceos / como maitines albos / viñeron os pestifles desacordos do vento / e o azul perdeu as aguias / antes de se virar a un gris perlado / que se esluíu nos cortinóns da brétema” (1999: 33).

Entre os labores de Marica Campo están a poesía, o teatro, a novela, o relato, o conto infantil, o ensaio ou as composicións líricas para grupos musicais como Fuxan os Ventos ou A Quenlla porén, o seu traballo plástico é practicamente des-

⁴ *Nómades: entre a palabra e a imaxe* é un proxecto expositivo e discursivo que, baixo a miña curadoría, se realiza desde o ano 2021 na sala de exposicións da librería Biblos de Betanzos (A Coruña) e que ten coma finalidade dar a coñecer a obra visual dalgunhas das poetas galegas e, asemade, que os textos de artistas plásticas poidan acadar difusión alén da súa inclusión en arte-factos plásticos. Durante o tempo de exposición de cada mostra ten lugar unha entrevista a cada unha das artistas e un debate co público arredor da súa obra e das relacións interartes.

coñecido agás por aquelas persoas que gardan, na súa colección particular, algunha das esculturas que a creadora do Incio ten realizado en gres. De feito, a única peza que a autora realizou para un espazo público foi un busto do filántropo humanitario Henri Dunant, fundador da Cruz Vermella, que estivo durante uns anos en Covas até que, vandalizada, foi lanzada ao mar. Tamén ten representado figuracións femininas que, como as protagonistas dos seus textos, establecen conexións entre a tradición e a vangarda. Presentamos a seguir un exemplo, unha pequena escultura de composición xeométrica, adaptada a un cubo, envolta en si, coma cinxida a un espazo, o que provoca a centralidade da ollada na emoción, no aspecto máis psicolóxico, nesa canseira tras a longa xornada de traballo de calquera muller traballadora. Estamos ante unha imaxe atemporal porén, que garda a pegada da nosa historia, mesmo do acervo medieval, condúcenos ao atávico e telúrico, á raíz galega e á grandeza do matrística. No entanto, no formal, nas liñas ou na composición está moi próxima a estruturas máis contemporáneas.

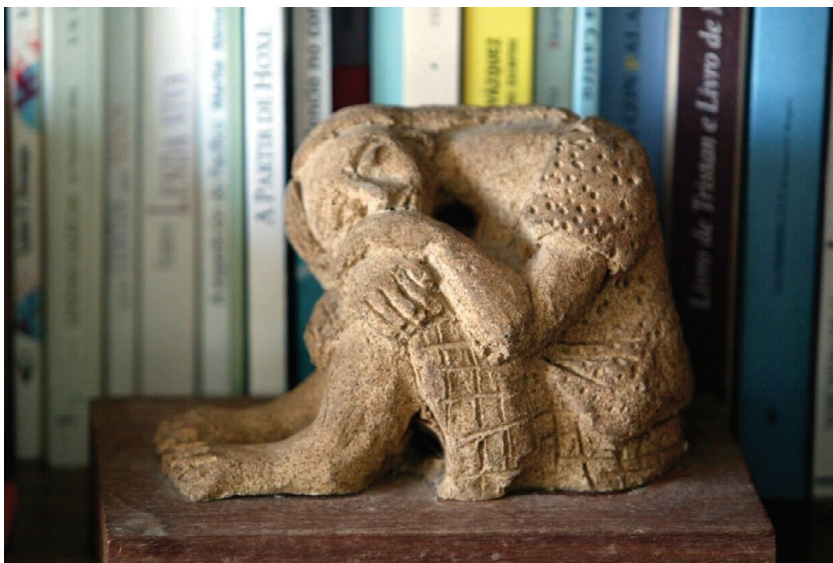


Fig. 8 Escultura en gres (1984 ou 1985). Imaxe cedida pola autora.

É de xustiza facermos mención neste capítulo a unha autora que hoxe ten xa un espazo nos museos, cuxo labor plástico está ben documentado e non tanto o lírico, Mercedes Ruibal. Coma María do Carme Kruckenberg, está moi ligada a xeracións anteriores, especialmente na pintura, encaixada na escola de Laxeiro, aínda que axiña migrou a un estilo persoal propio e ecléctico. No ano 1978 publica o seu poemario *Confesiones de volatinera con bragas de repuesto al dorso*, ilustrado por

Agustín Pérez Bellas, ao que seguirá, en 1986, *Y mi voz es tu nombre*, ambos escritos en español.

Como coda a este primeiro capítulo referiremos un nome que xa foi citado anteriormente como unha das nosas referentes dentro do feminismo galego, María Xosé Queizán, quen nos sorprendeu no outono de 2020 cunha mostra de obra plástica intitulada “Materiais para pensar, gozar e profanar”, onde presentaba unha mestura de colaxes e materiais encontrados, así como obxectos familiares de uso cotiá co obxectivo construír unha nova linguaxe de expresión persoal aínda que, ela mesma afirmou que non é a súa leira: “Decidín que a Lingua é o único corpo que me seduce e me pertence. O meu verdadeiro corpo material” (Queizán 2020: 8). Tratábase de pezas que ela re-creou nos últimos dez anos e que funcionan a modo de conceptos cun discurso moi próximo ao da súa obra textual.

Malia que organizamos o contido do noso relatorio nestas tres cartografías temporais, insistimos na dificultade de situarmos nelas a algunhas figuras como son, no caso do noso estudo, aquelas autoras que comezaron nos anos cincuenta nun dos oficios e deron froitos noutro labor posteriormente. Tentamos fuxir das rixideces das adscripcións xeracionais.

1990-2000

Ben que podemos afirmar que a década dos 90 supuxo unha eclosión de mulleres poetas que axiña deron en ser referente, tanto pola cantidade de obra publicada, como pola innovación e renovación do discurso lírico; non o foi tanto no mundo das artes plásticas, onde, no ano 1995 en que se realizou a exposición “A arte inexistente”, cun intenso traballo de procura de autoras cuxos nomes eran practicamente descoñecidos e que puxo de manifesto que non abundaba coa creación de premios ou dunha Facultade de Belas Artes para que elas deixasen de habitar ese espazo de sombra (Sobrino Manzanares 2007). Mesmo, de termos en conta que nos estudos artísticos académicos elas son as protagonistas, a súa presenza en exposicións e museos é mínima, de comparármola coa dos autores varóns (Sobrino Manzanares 2015). Esta situación reflicte nunha escaseza de autoras que desenvolven ese oficio múltiplo, canda menos no coñecemento que poidamos ter dese outro traballo creativo que non é a escrita.

No que se refire á situación do noso sistema literario nesa altura, con énfase nas creacións líricas, debemos salientar unhas características que serven de marco ás autoras que comezan nestes últimos anos do século XX. Emerxen temas novos, dos que o corpo libre, erótico e salvaxe será o protagonista. A experiencia do corpo

vai acompañada dunha indagación na memoria das devanceiras e da procura de identidades matriliñais que pasan por recuperar figuras femininas que foran deturpadas ou por crear novas intertextualidades que foxen de ecos canónicos. O novo discurso ten acollida en novas editoras como Espiral Maior, Letras da Cal, na colección Ablativo Absoluto ou edicións independentes, que apostan por estas novas voces. As revistas ofrecerán tamén un espazo para a súa publicación: *Dorna*, *Anima+l*, *Ólisbos*, *Clave Orión*, *Unión Libre*, *Revista das Letras*, *Valededeite*, ou a xa referida, *Festa da Palabra Silenciada*. A todo isto engadimos a modernización léxica por seren a primeira xeración de autoras e autores en acceder ao ensino da lingua galega desde os inicios da súa formación académica. Nesta década xermolan en Galiza os movementos, asociacións e órganos de discusión feministas e afiánzase a aposta de investigadoras por crear teoría e crítica artística e literaria como forza aglutinadora. Ao longo desta década terán lugar algunhas mostras individuais e colectivas coa intención de rescatar creadoras invisibilizadas. Non só en Galiza, tamén a nivel estatal toman forza as exposicións de autoras e as revisións do discurso teórico androcéntrico da historia da arte, como as realizadas por Estrella de Diego (1992).

Fúndanse galerías de arte, aínda con pouca presenza de exposicións de mulleres e tamén xorden novos grupos literarios como O Batallón Literario da Costa da Morte, Colectivo Hedral, Setea Naos, Serán Vencello, Blas Espín, o colectivo Sacou de Noia ou a Corporación Semiótica Galega, esta última de gran impacto na poesía visual e *mail art*.

Neste momento comezan a súa creación autoras multifacetadas como Emma Pedreira, Viki Rivadulla, Blanca Silva ou Ana Cibeira, no eido da poesía e artes plásticas; así como Yolanda Castaño ou Estíbaliz Espinosa, quen compaxinan escrita lírica e performance, mesmo cun achegamento á música.

Unha das autoras galegas máis prolíficas e premiadas é Emma Pedreira, con máis dunha ducia de títulos de poesía, obras narrativas e ensaio. Realiza diferentes incursións na poesía visual, como xa adiantamos, nos seus libros-objeto, creacións de *mail art*, participación en revistas ensambladas e, especialmente, coas súas colaxes. Os inicios na plástica comezan paralelos á lírica, cando ilustra coas súas tintas sopradas aquelas follas voandeiras *Polpa* ou *Alentía*, do colectivo *Humilladoiro*, alá polos anos 90. Nas composicións actuais a colaxe e a ensamblaxe xogan co poema até chegar a ser o propio poema. Na súa recente exposición, “Este non é o poema”, dentro do proxecto *Nómades*, a propia iconicidade da imaxe é posta en discusión. Ela fragmenta a palabra e resignificaa, ao igual que o fai co corpo nas variedades de *femmeage* que crea: *skin-colage* ou *mouth-colages* que fan referencia a composicións onde a centralidade da boca ou da cabeza son absolutas.

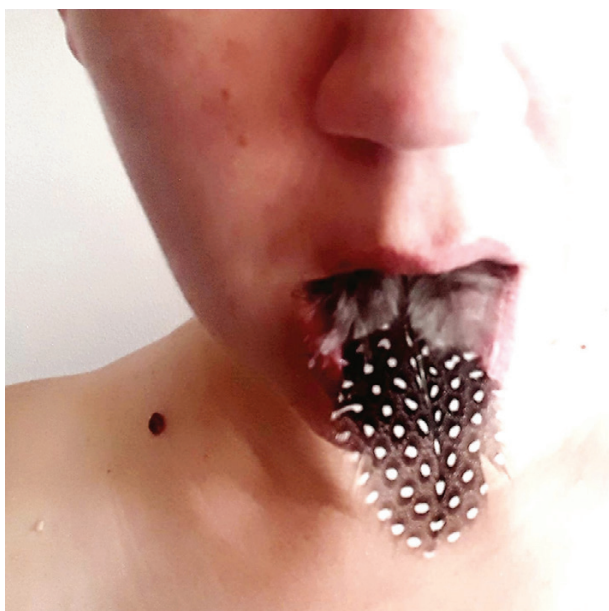


Fig. 9 Mouthcollage publicado no seu Facebook e Instagram (13 de agosto de 2019).

Temática e técnica conflúen na intención de recuperar outras voces, a das devanceiras. Á colaxe engade o téxtil, a costura, o herbario, elementos encontrados dispostos en sinfonías rituais. Apreciamos así como a autora valoriza técnicas deostadas por pertencer a culturas ancestrais ou ser tradicionalmente realizadas por mulleres.

Aínda que non é frecuente que ilustre a súa obra, senón a doutras autorías, vén de publicar, no outono de 2022 o libro *Para saír deste lugar*, onde o diálogo entre a colaxe e os poemas é eixo arredor do que se articula un discurso que paira sobre a saúde mental e a disociación do eu lírico. As pezas plásticas están realizadas sobre caixas baleiras de medicamentos, onde a autora coloca habilmente elementos visuais e textos que insisten na dor física e no tratamento paliativo a base de píbulas receitaadas en casos de doenza mental (Doval-Porto 2022b). Exemplo paradigmático é aquela que acompaña o poema brevísimoo: “Este é o pam-pam da nosa fe” (p. 23).

Tamén realizou ilustracións para *O Elo*, de Quico Baleiras (2020) ou *Círculo dentro do círculo* (Doval-Porto 2021), entre outros. Colabora habitualmente en edicións de revistas ensambladas, *fanzines* e convocatorias de *mail art* onde a hibridación verbo-visual é unha constante.

Autoras como Viki Rivadulla ou Blanca Silva son coñecidas pola súa obra plástica malia que a expresión lírica é unha constante na súa creación que permanece oculta por vontade propia e que unicamente emerxe nos textos que acompañan

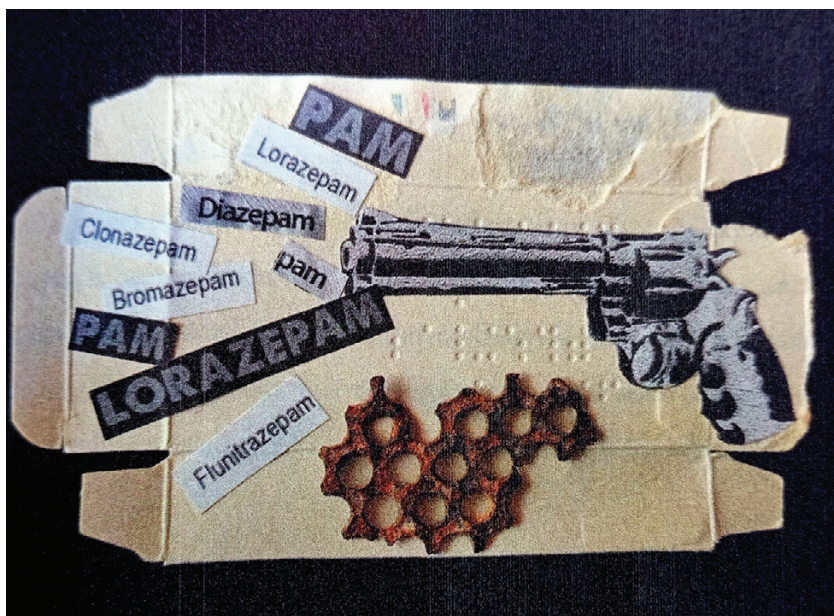


Fig. 10 “Este é o pam-pam da nosa fe” en Para saír deste lugar (2022).

algunhas das súas exposicións ou como palabras incorporadas nos obxectos visuais. A grafía verbal esténdese no lenzo ou no papel e é incorporado tamén en esculturas ou cerámica. De forma esporádica teñen publicados poemas en revistas e será recentemente, na antoloxía *Entre leiras e labores* (Doval-Porto 2022c), cando ocupen un espazo público ao carón doutras voces.

ANO 2000 EN DIANTE

Acompañan o inicio da década dúas crises de grande pegada social en Galiza e que terán unha resposta moi potente desde o noso sistema cultural: a crise do *Prestige* e a crise económica. Igualmente é de salientar o impacto que teñen as redes sociais, que se converten, asemade, nunha poderosa canle de empoderamento e nun espazo non só de transmisión, senón tamén de creación artística. Nelas as nosas autoras darán publicidade ás súas pezas líricas e visuais, sendo a palabra mesma un novo artefacto imaxético; a voz será libre e estenderase, nómade, alén das nosas fronteiras. Este novo universo virtual será propicio para toda unha constelación de produtos intermediais que, en moitas ocasións, son expulsados coma bombas subversivas a través da *performance* ou da gravación e transmisión de *happenings* (Doval-Porto 2021).

A estas circunstancias engádesse o desenvolvemento das industrias culturais galegas, que comezan a difundirse en feiras como Culturagal ou o Fanzine Fest. Paralelamente, a arte toma as rúas, a lírica tamén procura novos espazos: os muros e o asfalto, tamén o corpo (tatuaxes). É o tempo do auxo da *perfopoesía* e da recuperación da banda deseñada, as *fanzines* e as edicións mutantes, especialmente a partir da segunda década.

Se ben algunhas das creadoras mencionadas nos dous grupos temporais anteriores continúan o seu labor na actualidade con novas experimentacións de grande novidade, referirémonos agora a aquelas, tamén de talento múltiple, que comezan a crear nos primeiros anos do 2000: Begoña Paz, Charo Lopes, Lorena Conde, Eva Méndez do Roxo, Rebeca Baceiredo, Berta Dávila, Alba Cid, Patricia Torrado, Andrea Fernández Maneiro, Pura Tejero ou Clara Martín. Non queremos esquecer os nomes de autoras de *perfopoesía* como Celia Parra, Rosalía Fernández Rial, o tándem poético-musical AldaoLado ou Nuria Vil, aínda que non son estas linguaxes artística o obxecto principal do noso estudo.



Fig. 11 Tinta chinesa exposta na librería Biblos na mostra Mete coitelo bota tripas (xuño 2022).

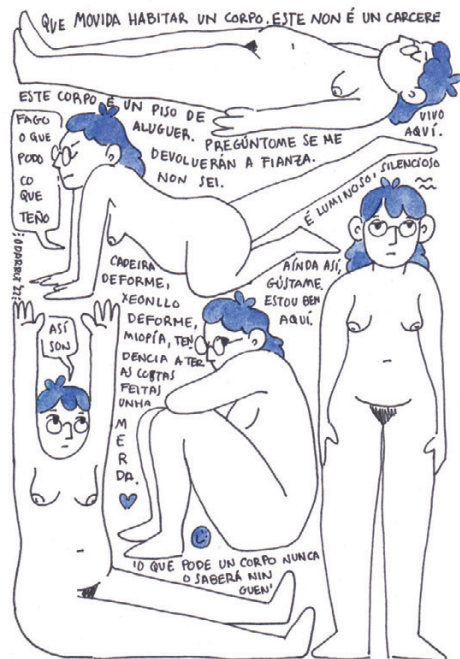


Fig. 12 Interior de Señora barbuda I.

Unha das autoras máis novas é Afra Torrado quen publica os seus poemas e creacións plásticas (debuxos, pinturas ou banda deseñada) nas redes sociais dixitais con diferentes pseudónimos: Odarrot ou Virgulinha. Igualmente, poden ser lidos en *fanzines*, entre elas *Infumable*, que ela propia coordina, e edicións viaxeiras que saen do prelo de Leite edicións e se difunden a través de canles alternativas. A autora transgride o discurso molar e rebélase contra os prexuizos, o binarismo e contra un paradigma de beleza feminina que oprime calquera corpo que non se acomode e faino desde a exploración dun eu íntimo sempre no límite coa ferida porén, non exento de retrans e ironía. En Leite Edicións ofrece os seus micro-poemarios: *Agullas*, *Crucifixión* e *Narvais*, ademais da banda deseñada: *Señora barbuda I e II* ou *Eu por dentro*, entre outros títulos. Tamén ilustra para outras autoras.

Charo Lopes é xornalista, poeta, fotógrafa e activista social e política. Nos seus arte-factos adoitan confluír todas estas facetas. No poemario *Álbum* (2020), galaradoado co Premio Cidade de Ourense e editado por Aira Editorial, opta pola recuperación e re-apropiación das fotografías do álbum familiar, unha ferramenta tradicional e memorial que utiliza, nesta ocasión, como forma de resistencia simbólica

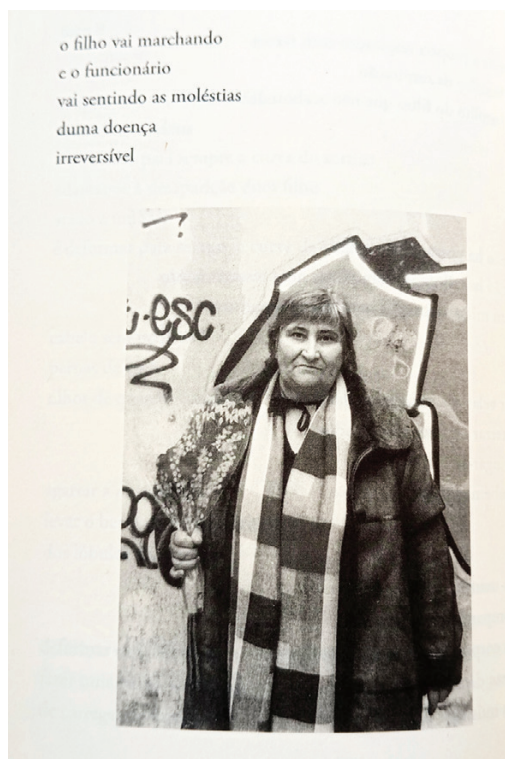


Fig. 13 Imaxe de *Álbum* (Lopes 2020: 42).

e como modo de encamiñar o individual cara á colectividade. Esta re-activación do arquivo familiar repítese na achega que a autora realizou para a antoloxía recentemente publicada en Urutau (Doval-Porto 2022a).

A obxectivación, sexualización e incorporación aos sistemas de poder e consumo capitalista dos corpos das mulleres, o corpo como unha forma de control social, económico e político, son temas comúns na obra de Rebeca Baceiredo, Begoña Paz e Ana Pillado. Igualmente o é a reivindicación do traballo domestico e os coidados como un traballo remunerado, a crítica ao sistema neoliberal, algo do que Ana Pillado –narradora, poeta, pintora, ceramista e artista téxtil– deixa constancia nas súas creacións e traslada ao colectivo artístico “Fiadeiro de Lupamar”, inspirado nos “fiadeiros” tradicionais, nos que as mulleres tecían comunamente e, mentres tecían, cantaban, contaban e creaban espazos de encontro e afectos.



Fig. 14 “Fiadeiro de afectos”. Incluído na antoloxía *Entre leiras e labores* (2022).



Fig. 15 “Bela, A durminte”, do libro *Who the fuck is Alice?* (2022: 72).



Fig. 16 “Parte de lesión”, colaxe en diálogo co poema do mesmo título no libro *Caixa das bestas* (2020: 103).

De Rebeca Baceiredo salientamos o seu traballo *Who the fuck is Alice?*, que comezou coma unha colección de cinco series fotográficas: “Feminidades”, “Resistencia”, “ICON”, “Operarias” e “As mozas das cancións” e, a finais de 2022 tomou forma de libro, con textos da súa creación (Baceiredo, 2022). Nestas pezas, a autora ourensá reflexiona sobre a construción da subxectividade dentro da sociedade contemporánea e faíno a través dunha performance onde revisita os contos tradicionais ou as letras das cancións nun diálogo co feminismo dos 70 e o pensamento filosófico de Gilles Deleuze.

Nas colaxes de Begoña Paz está moi presente a crítica ás políticas neocapitalistas, á obxectivación do corpo da muller e a utilización deste coma mercadoría porén, un dos temas principais do seu discurso lírico e narrativo é o amor, a paixón, o pracer sexual e a ferida, protagonistas do seu libro *Caixa das bestas* (2020), en edición bilingüe e onde 28 colaxes dialogan con 28 poemas .

CONCLUSIÓNS

É a partir do inicio do século XXI cando se multiplica o número de autoras “coñecidas” de oficio múltiple, auxe que corre paralelo á visibilidade de artistas mulleres nas salas de exposicións, nos museos e nos estudos teóricos. Iso non quere dicir que estas autoras sexan populares pola súa versatilidade na creación, senón que o son, principalmente, por algún dos seus labores. A necesidade de experimentación en diferentes linguaxes é algo innato a calquera artista aínda que non sempre a calidade do produto final permite esa adscrición a unha ou outra arte. Despois dunha intensa investigación na procura de autoras galegas multifacetadas, constatamos como a flutuación na expresión formal é máis habitual do que se documenta. O noso obxectivo era presentar unha cartografía lírico-visual, cunha breve análise das creacións de cada unha das autoras, con énfase na arte menos coñecida. Observamos como das autoras que poderían ser referente, de xeracións anteriores ao noso corpus, a referencia a esa outra arte é practicamente nula, como no caso de María do Carmen Kruckenberg ou María Victoria Moreno, malia que mesmo crearon libros onde dialogaban texto e ilustración propios, o que indica que non dubidaban en facer pública esa outra faceta, por tanto, non semella que a considerasen algo menor.

Non temos moita máis fortuna cando procuramos información sobre as autoras que incluímos na primeira cartografía, de 1975-1990. A excepción de Ánxeles Penas, escritora e artista plástica, quen é quizais a de maior recepción teórica sobre a súa pintura e escultura, aínda que non tanto sobre a obra lírica e inexistente sobre ambas; no caso de Helena Villar Janeiro e Marica Campo non existen estudos

arredor das súas creacións non textuais até os nosos estudos. A parte plástica desta última é completamente descoñecida. Non teñen moita maior fortuna as autoras da segunda cartografía, 1990-2000, nin no que se refire á obra textual nin á visual e, por suposto, totalmente ignorado o nomadismo entre ambas. Unicamente algunha mínima referencia á colaxe no caso de Emma Pedreira en traballos sobre a súa escrita. No último grupo, por seren autoras que comezan a crear máis recentemente, case non existen estudos sobre elas alén dos que iniciamos coa nosa investigación.

Aínda que todas elas comparten a característica de seren autoras poliédricas no que ao eido da creación se refire, a variedade de estilos e o modo en que establecen as cohesións entre ambas linguaxes crea un abano igualmente múltiple con propostas moi diferentes. Observamos entre as autoras máis actuais certas conexións temáticas e mesmo técnicas que as afastan das creacións plásticas das primeiras autoras, como é a utilización da colaxe, a poesía visual, a fotografía ou a centralidade en temas como o corpo da muller, a memoria, o ritual e a crítica contra o sistema neoliberal patriarcal; facer seu o lema de Kate Millet “o persoal é político”. Porén, malia as evidentes confluencias temáticas e de discurso, a pluralidade de propostas pon de manifesto unha heteroxeneidade de estilos e poéticas entre todas elas.

Nalgúns casos a propia visualidade está xa no texto, na súa organización ou estrutura dos versos, na sinestesia que provocan algunhas palabras, nas referencias á cor ou na plasticidade do poema; noutras ocasións son as verbas as que se introducen e se amalgaman nas esculturas, pinturas ou coma un obxecto máis das ensamblaxes, un *objet trouvé*, procedente do acaso; porén, o máis común é unha convivencia harmónica ou un iren e viren pendular entre as artes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Baceiredo, R. (2022) *Who the fuck is Alice?*. Lisboa: Urutau.
- Baleiras, Q. (2020) *O elo*. Lisboa: Urutau.
- Blanco García, C. (1991) *Literatura galega de muller*. Vigo: Xerais.
- Chadwick, W. (1971) *Women, Art, and Society*. New York: Thames and Hudson.
- De Diego, E. (1992) *El andrógino sexuado. Eternos ideales, nuevas estrategias de género*. Madrid: Visor Libros.
- Doval-Porto, I. (2021) “Lectura performativa dunha imaxe de Estíbaliz Espinosa lactante”. *Itinerarios*. 33, 127-147.
- Doval-Porto, I. (2022a) *Círculo dentro do círculo*. Lisboa: Urutau.
- Doval-Porto, I. (2022b) “Unha poética da dor desde a extimidade na arte verbal e visual de Emma Pedreira”. *Galicia21. Journal of Contemporary Galician Studies*. 1, 38-54.
- Doval-Porto, I, ed. (2022c) *Entre leiras e labores. Literatas-artistas, artistas literatas. Antoloxía verbo-visual de autoras galegas*. Lisboa: Urutau.

- Frias, J. M., Eiras, P. e Martelo, R. M. (2018) *Oficio múltiplo: poetas em outras artes*. Porto: Edições Afrontamento.
- Garramuño, F. (2014) *Frutos estraños: sobre a inespecificidade na estética contemporánea*. Rio de Janeiro: Rocco.
- González Fernández, H. (1999) *Mulleres atravesadas por unha patria: poesía galega de mulleres entre 1975 e 1997*. Tese de doutoramento inédita. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Irizarry, E. (1987) "A poesía de Ánxeles Penas". *Grial*. 98, 491-494.
- Krauss, R. (1979) "Sculpture in the Expanded Field". *October*. 8, 31-41.
- Kruckenber, M. do C. (1960) *Poemas inevitables*. Vigo: Faro de Vigo.
- Kruckenber, M. do C. (1964) *Tauromaquia en línea y verso*. Vigo: Gráficas Noroeste.
- Lopes, C. (2020) *Álbum*. Allariz: Aira editorial.
- Marco López, A. (1993) *As precursoras: achegas para o estudo da escrita feminina (Galiza 1800-1936)*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Moreno, M. V. (1974) *Mar adiante*. Vigo: Edicións do Castro.
- Nochlin, L. (1971) "Why Have There Been No Great Women Artists?". *Art News*. 69, 22-39.
- Parker, R. e Pollock, G. (1981) *Old Mistresses: Women, Art and Ideology*. London: Pandora.
- Paz, B. (2020) *Caixa das bestas*. Tenerife: Baile del sol.
- Pedreira, E. (2022) *Para saír deste lugar*. Lisboa: Urutau.
- Penas, Á. (1982) *Galicia fondo val*. Vigo: Galaxia.
- Penas, Á. (2000) *Ya soy para tu muerte*. Madrid: Torremozas.
- Queizán, M. X. (1977) *A muller en Galicia. A muller na sociedade galega. A lingua galega e a muller. Análise estrutural de dous feitos represivos*. Vigo: Edicións do Castro.
- Queizán, M. X. (2020) *Materiais para pensar, gozar e profanar: obra plástica de María Xosé Queizán* [catálogo de exposición]. Vigo: Deputación de Pontevedra [en liña] dispoñible en <<https://www.yumpu.com/pt/document/read/64237244/expo-vigo-queizan>> [10.05.2023].
- Queixas Zas, M. (2011) *Vivir, unha aventura irrepitíbel: biografía de María do Carme Kruckenber*. Vigo: Galaxia.
- Ruibal, M. (1978) *Confesiones de volatinera con bragas de repuesto al dorso*. Madrid: Akal
- Ruibal, M. (1986) *Y mi voz es tu nombre*. Madrid: Akal
- Sarmiento, R., coord. (1995) *A arte inexistente: as artistas galegas do século XX*. Santiago de Compostela: Auditorio de Galicia.
- Sobrinho Manzanares, M. L. (2015) *Arte + mulleres. Creadoras galegas*. CCG.
- Sobrinho Manzanares, M. L. (2007) "Hibridaciones y diferencias. Mujeres y artes visuales en Galicia". *Quintana*. 6, 106-123.
- Torrado, A. (2020) *Señora barbuda I e II*. Bamio (Pontevedra): Leite edicións.
- Villar Janeiro, H. (1999) *Álbum de fotos*. A Coruña: Espiral Maior.
- Villar Janeiro, H. (2018) *Poesía mínima*. Santiago de Compostela: Alvarellos.

María Jesús Piñeiro Domínguez

Universidade Complutense de Madrid

mariajpi@ucm.es

 orcid.org/0000-0002-2334-4741

VIAXES DE IDA E VOLTA. UNHA ACHEGA ÁS NARRATIVAS DO RETORNO

RESUMO: O obxectivo deste traballo é achegarnos ao crecente número de estudos centrados na experiencia do retorno no marco da posguerra española e na repercusión destes movementos de volta a nivel individual e colectivo. Débese ter en conta que o retorno non sempre é factible ou desexable por parte da persoa emigrada, nin ten por que ser unha experiencia negativa ou positiva de por si. Pero como se narra este fenómeno desde a literatura? Neste aspecto, as narrativas do regreso constitúen unha valiosa testemuña, pois non só reflicten e canalizan as experiencias vitais dos emigrantes e dos exiliados, senón que ademais contribúen ao recoñecemento destas *viaxes de volta* como parte integrante do proceso de reconstrución da identidade propia. Así, partindo da análise de catro novelas galegas sobre o retorno do exilio e da emigración, ofreceremos algúns aspectos clave das narrativas do retorno e reflexionaremos sobre o lugar que ocupan, ou deberían ocupar, na actualidade.

PALABRAS CLAVE: Retorno, narrativa, exilio, emigración, literatura comparada.

TITLE: Round Trips: A Study of Return Narratives

ABSTRACT: The aim of this paper is to present the growing number of studies focused on the experience of return in the Spanish post-war period, as well as to assess the impact of return movements on both the individual and collective levels. It should be taken into account that returning home is not always possible or desirable for the emigrant, nor does it have to be a negative or positive experience in itself. But how is this phenomenon described in literature? In this respect, return narratives give valuable insight, as they not only reflect and channel the life experiences of emigrants and exiles, but also contribute to recognising these return trips as part of the process of rebuilding one's identity. Thus, starting with an analysis of four Galician novels about the return from exile and emigration, we will present some key aspects of return narratives and reflect on the role they play, or should play, today.

KEYWORDS: return, narrative, exile, migration, comparative literature

INTRODUCCIÓN

Sen lugar a dúbidas, o século XX foi un período que transformou definitivamente as vidas de millóns de persoas en España; se cadra, de xeracións enteiras. Os conflitos bélicos acaecidos nesta época, representados polas dúas guerras mundiais e, en especial, pola guerra civil, ademais do conseguente exilio republicano, deixaron tras de si un contexto de desolación con dolorosas consecuencias a nivel individual e colectivo.

A magnitude de feitos como os que aconteceron no pasado século provocou a aparición de múltiples estudos e investigacións en distintas vertentes, tales como a psicoloxía, a socioloxía, a historia e, por suposto, a literatura. Estas e outras disciplinas trataron de analizar ou representar a repercusión da guerra, a ditadura, o exilio e a emigración na sociedade española durante décadas, mais tamén atenderon, aínda que en menor medida, o retorno de todas as persoas que quixeron e puideron volver.

Non obstante, este último movemento, o de volta, quedou substancialmente á marxe dos anteriores, que si foron explorados en profundidade; un esquecemento que resulta incomprensible se pensamos que o regreso é unha acción que ofrece a posibilidade de xestionar o trauma e, nalgúns casos, de reconstruír os vínculos destruídos pola guerra. Pero o esquecemento en canto á experiencia do regreso foi unha constante nas distintas disciplinas das que vimos falando, incluíndo a literatura, malia que esta, por fortuna, ofreceu testemuñas dabondo de emigrantes e exiliados retornados, tanto biográficas como de ficción, que poñeremos en valor neste estudo.

Con esa intención faremos, en primeiro lugar, unha aproximación ao fenómeno do retorno e, posteriormente, centrándonos na literatura, veremos como foi tratado este tema en catro novelas galegas sobre o regreso do exilio e da emigración.

1. O RETORNO: UNHA EXPERIENCIA UNIVERSAL

O retorno é unha experiencia universal, e como tal, non está adscrito a ningún eido en particular. Comprobámolo en ámbitos como a relixión, a filosofía, a historia, a psicoloxía e, por suposto, a literatura; campos nos que atopamos incontables referencias sobre o *ansiado retorno*, o *paraíso perdido* ou a *volta á patria* para referirse á recuperación do que se considera propio e proporciona raíces e identidade. É, polo tanto, un tema que debe abordarse dun xeito interdisciplinario.

En principio, a palabra *retorno* evoca a restauración ou a devolución de algo, ou ben a volta a algún lugar. É un concepto que semella ter unha connotación positiva

asociada á restitución do que faltaba e que completaría, deste xeito, algún ciclo que quedara sen pechar. Non obstante, no contexto da posguerra española, marcado pola emigración en xeral e polo exilio republicano en particular, o retorno converteuse nunha reaparición incómoda e case fantasmal dun pasado que viña poñer en dúbida esa *paz* ficticia acadada durante a ditadura.

Neste punto, é necesario marcar a diferenza entre exilio e emigración. Fundamentalmente, tanto a emigración como o exilio, e mais o retorno, son movementos migratorios, é dicir, desprazamentos dun lugar cara a outro. Non obstante, a emigración normalmente é voluntaria e prodúcese por motivos laborais, persoais ou económicos e pode ser planificada, igual que o retorno; pero o exilio é un abandono forzado da terra natal por motivos políticos, no que a saída probablemente foi obrigada e precipitada e non ofrece case opcións para a volta (Grinberg e Grinberg 1984: 190). Estas diferenzas son determinantes tanto na vida real como na literatura e aprécianse en moitas das novelas que falan do regreso.

Para poder comprender as implicacións do regreso á terra natal, remitímonos ao ensaio *Psicopatoloxía do retorno* (2007), dos psiquiatras Alexandre García e Ramón Area. Neste estudo de referencia sobre migracións e saúde mental en Galicia, os autores documentan os efectos do regreso en pacientes atendidos nas súas consultas; uns efectos moi negativos no seu conxunto, pois falan de soidade, frustración, incompreensión ou inadaptación e conducen a diagnósticos desalentadores: depresión, ansiedade, bipolaridade, adiccións diversas ou demencias. Non se trata, desde logo, dun problema menor e os autores reivindicán unha maior atención ao respecto dun tema que continúa silenciado.

O estudo indaga nos motivos deste silencio e ofrece hipóteses como a da delicada situación socioeconómica da comunidade galega, que desanimaba ao regreso deixando atrás o posible benestar acadado; ou a vergonza de volver sen ter conseguido benestar algún. Por outro lado, salientan que o retorno, economicamente, é un movemento que carece de interese para o país receptor, mentres que a emigración resulta máis preocupante para calquera economía (García e Area 2007: 13-15). Ademais o retorno, malia ser un movemento migratorio, recibiu unha atención desigual respecto doutras migracións, xa que se lles deu máis atención ás dúas correntes tradicionais, é dicir, a emigración, incluído o exilio, e a inmigración (Castillo 1997: 30-31).

Tamén os sociólogos Antonio Izquierdo e Gabriel Álvarez contan con estudos pormenorizados da emigración e do retorno no caso galego. Ambos investigadores constatan que o proceso migratorio inverso, en referencia ao retorno, non chamou tanto a atención como o de ida, a excepción da figura do *indiano*, que si foi obxecto de análise e incluso foi idealizada. Ademais confirman que Galicia é a principal

comunidade receptora de emigrantes retornados, o que a converte nun referente neste ámbito (Izquierdo e Álvarez 1997: 58).

Aínda que non hai dúbida da relevancia dun tema coma este, confírmase, principalmente desde o ámbito da socioloxía, que o regreso do exilio ou da emigración non foi analizado de forma axeitada. Por unha banda, porque é difícil determinar cando se está a falar de retorno, de viaxe de visita ou de reemigración (Castillo 1997: 43); por outra banda, no caso dos exiliados, o estigma político asociado a esa volta afondaba nas feridas abertas dun país que aínda non coñecía a democracia (Thompson 2009: 17-25).

Cabe destacar que o regreso ao país propio é un dereito fundamental recollido na *Declaración Universal dos Dereitos Humanos* (1948) e así se reflicte no artigo 13.2: “Toda persoa ten dereito a abandonar calquera país, incluído o propio, e a regresar ao seu país”. A pesar disto, no caso dos españois, o feito de vivir dúas guerras seguidas provocou que tanto os exiliados como os emigrantes quedasen desprotegidos legalmente malia algúns intentos de repatriación que levaron a cabo Francia e España; estratexias destinadas a aliviar o gasto que constituían as persoas expatriadas, no caso do país veciño, e a lavar a pésima imaxe do Réxime no caso español (Álvarez 2001: 217).

No outro lado da balanza están os que non volveron. Moitas persoas non regresaron porque non se daban as condicións axeitadas e tiñan medo ás represalias ou rexeitaban a ditadura. Outras permaneceron no país de acollida por motivos laborais ou familiares, malia ser posible o seu regreso.

No caso das mulleres emigradas ou exiliadas, moitas delas acadaron unha liberdade impensable en España, polo que non pensaron en volver. Algunhas delas puideron traballar por primeira vez, ter unha conta bancaria, estudar, promocionarse ou divorciarse. E moitas intelectuais, como escritoras, profesoras e artistas atoparon no exilio ou na emigración non só o recoñecemento que merecían, senón un medio de vida que sería moi difícil de conseguir en España. É comprensible, polo tanto, que algunhas delas optaran polo non retorno (Negrete 2019: 93-116), malia que esta decisión tamén fora percibida negativamente por parte dos que quedaron en España.

Á marxe da posibilidade ou imposibilidade do regreso á terra natal, e das circunstancias nas que finalmente se puidese producir a volta, non cabe dúbida de que o retorno foi unha decisión controvertida en moitos casos e que mobilizou emocións que permanecían reprimidas, tanto nas persoas que volveron como nas que as recibiron.

2. O RETORNO NA LITERATURA

Se ben é certo que o estudo do retorno como experiencia vital e histórica foi abordado principalmente por sociólogos, historiadores, psicólogos, psiquiatras e antropólogos, estes traballos supoñen unha base excelente para afondar nesta materia e levala aos estudos literarios.

Na literatura o retorno tamén é un tema recorrente. De feito, o tópico do regreso aparece en moitos textos da literatura universal. O máis coñecido é a *Odisea*, obra do retorno por excelencia, na que Ulises, cando volve á súa terra despois de vinte anos de ausencia, non a recoñece, nin tampouco el é recoñecido polos seus.

No marco da literatura española a partir da posguerra, o esforzo realizado por dignificar o exilio, e en particular o retorno, foi obxecto de varias iniciativas. O historiador Pablo Aguirre (2019: 106) sitúa a “grande eclosión do retorno” en 1999, cando se publica, por un lado, a obra de Josefina Cuesta Bustillo *Retornos (De exilios y migraciones)*; por outro lado, aparece a compilación da hispanista canadense Maryse Bertrand de Muñoz sobre o retorno nas novelas da posguerra; e tamén ese ano celébrase o Congreso internacional *Sesenta anos despois* en once comunidades autónomas, organizado polo Grupo de Estudos do Exilio Literario (GEXEL), dirixido por Manuel Aznar Soler.

Ademais, o retorno foi narrado por moitos escritores e intelectuais exiliados do noso país, mais tamén por outros autores da segunda e terceira xeración, que expresaron con precisión o impacto do regreso e o reencontro cun país descoñecido para o retornado. No caso dos exiliados, a longa espera para o regreso fixo que se sentiran coma nunha *sala de espera*¹ e iso favoreceu a aparición de moitas obras sobre ese retorno tan ansiado e difícil de levar a cabo.

Volvendo a vista atrás, comprobamos que os primeiros estudos que analizaron o tratamento do retorno na literatura concluíron que as narrativas do regreso eran obras cheas de melancolía, tristeza e morriña, que mostraban personaxes inadaptados, dominados polo pesimismo e abocados ao fracaso (Ponce de León 1971: 166). É unha visión chea de negatividade que foi cambiando, porque as narrativas do retorno continuaron a súa evolución e comezaron a representar situacións moi diferentes, seguramente polo paso do tempo e porque os seus autores xa pertencían á segunda ou terceira xeración e tiñan outra visión dos feitos.

Por exemplo, o retorno acaba en fracaso en varias obras, especialmente, nas publicadas nas primeiras décadas despois da guerra: *Retorn* (1942), de Josep Maria Pobleu; o relato *El regreso* (1949), de Francisco Ayala; *La raíz rota* (1951), de Arturo

¹ *Sala de espera* é o nome dunha revista publicada por Max Aub entre 1948 e 1951.

Barea; *La muerte en las manos* (1956), de Julián Gorkin; *Estos son tus hermanos* (1965), de Daniel Sueiro; *Un puño llama a la puerta* (1970), de Cristóbal Zaragoza; o diario *La gallina ciega* (1971), de Max Aub; *Tiempo de llorar* (1988), de María Luisa Elío; ou *O exiliado e a primavera* (2004), de Manuel Veiga.

Estas novelas rematan ou ben coa morte do protagonista ou coa volta ao exilio e ofrecen unha visión desesperanzada do retorno. Pero tamén hai outras nas que o regreso se leva a cabo con aceptación, sobre todo as que se publicaron a partir de finais dos anos sesenta. É o caso de *El retorno* (1969), de Pablo de la Fuente, unha das primeiras novelas nas que o protagonista ten intención de arraigo. Esta intención, que non esquece os feitos do pasado nin a dor vivida, obsérvase tamén nas novelas catalás *Va ploure tot el dia* (1974), de Teresa Pàmies e *Llibre del retorn* (1977), de Xavier Benguerel, ambas as dúas moi similares argumentalmente e biográficas, e que traen a aceptación do retorno. Outras máis recentes son *Villahermosa* (1993), de Eduardo Alonso; *Mujeres de negro* (1994), de Josefina Aldecoa; *5 de agosto de 1936* (2005), de Xosé Antonio Perozo e as novelas galegas *Virtudes (e misterios)* (2020), de Xesús Fraga e *Destempo* (2021), de Silvia Bardelás, estas dúas centradas na emigración e non no exilio, igual que a novela galega *Sempre me matan* (1995), de Alfredo Conde.

Aínda que hai moitos máis exemplos, resulta evidente a existencia dunha produción literaria sobre o retorno e de estudos sobre o retorno na literatura, o que nos levou a realizar un traballo de investigación en profundidade no ámbito peninsular². Neste caso, para centrarnos na narrativa galega, propoñemos a análise de catro novelas nas que o regreso do exilio ou da emigración non sempre ofrece os resultados esperados. Esta análise permitiranos apreciar algunhas características das narrativas do retorno.

2.1. *Sempre me matan*, de Alfredo Conde (1995)

Sempre me matan é unha novela de Alfredo Conde, publicada en español e en galego o mesmo ano, que narra o regreso dun home a España desde Venezuela despois de pasar máis de trinta anos na emigración.

O protagonista sente un fastío vital na súa cidade natal, Ourense, e decide embarcar no transatlántico *Peregrina*, onde se dedica ao contrabando e amasa unha pequena fortuna. Despois dun tempo, decide quedar en Venezuela e convértese nunha das persoas máis influentes do país cun restaurante de luxo vinculado

² Tese doutoral: *El retorno del exilio como tema en las literaturas peninsulares desde 1939*, dirixida pola Dra. Carmen Mejía Ruiz e defendida na Universidad Complutense de Madrid (2023).

á prostitución. Trinta anos despois, regresa a España e, ao chegar a Santiago, débátese entre a emoción e a estrañeza, pois “era triste chegar e non se encontrar” (Conde 1995: 257).

Nun intento de facerse un nome coma indiano de éxito na súa terra, proxecta a construción dun complexo hoteleiro en Santiago aproveitando unhas supostas axudas que non tardarán en revelar a corrupción política e administrativa do país, e que están a piques de levalo á ruína. Decátase de que a estampa bucólica do que deixou atrás xa non corresponde á realidade e, a pesar de que consegue inaugurar o hotel, regresa a Caracas: “voaba para non regresar xa nunca. E non sentía señaridade ningunha. Contra toda opinión noutro sentido regresaba sentíndose e sabéndose vencido e aldraxado” (481).

Como vemos, esta novela aborda a experiencia negativa do retorno dende o punto de vista da emigración. A inadaptación á terra natal, a desilusión e o desengano son unha constante nesta historia que finalmente remata nun retorno fracasado. Aínda que o protagonista consegue investir con certo éxito no seu país, paga un elevado prezo pola súa filantropía e, para el, a única saída é emigrar de novo.

2.2. O exiliado e a primavera, de Manuel Veiga (2004)

O exiliado e a primavera é unha novela de Manuel Veiga inspirada na experiencia real de regreso relatada por Max Aub en *La gallina ciega* (1971). Narra a historia dun exiliado que volve a Galicia despois de corenta anos de exilio para enterrar a súa nai. Trátase dun regreso forzado e incómodo para a familia e tamén para el, que queda impresionado polos cambios que observa no seu entorno.

O exiliado é consciente de que regresa a un lugar que só existe nos seus recordos mais non pode deixar de evocar o pasado e idealizar un retorno do que esperaba algún tipo de recoñecemento. Pero a sociedade, compracida co suposto benestar acadado nos últimos anos, prefire o esquecemento e el comprende que “a aquelas persoas non lles compensase de ningún modo fugar nas feridas” (Veiga 2004: 14).

Impactado polos cambios e sen poder falar dun pasado que parece enterrado, atopa un aliado inesperado nun mozo que loita contra o franquismo na clandestinidade; mais o rapaz non cumpre as expectativas do exiliado, quen proxectaba nel a esperanza de “saber que fica algo do sementado” (51), pero comproba que é alleo ao seu sufrimento e que lle falta información histórica. Isto produce un choque xeracional entre eles e unha incomodidade mutua.

Así, as decepcións do exiliado son constantes: coa súa xeración, á que dá por perdida; co rapaz e a súa loita aburguesada; coa familia que renega del; ou coa sociedade que mira para outro lado. Finalmente, dáse conta de que o pasado non

lle vai proporcionar acomodo ningún: “Volves e non es ningún” (109) e, co tempo, sábese da súa morte ao non poder soportar o retorno.

A novela aborda un regreso no que o factor político adquire un ton predominante. O retorno a un país que aínda vivía baixo a ditadura causa no exiliado un impacto moi negativo, pois enfróntase a unha sociedade anestesiada polo consumismo, á falta de memoria e de conciencia política, ao conflito coa propia familia e a unha mocidade que non sufriu as calamidades da guerra e apenas coñece a historia dos que a viviron. O que atopa, por tanto, é “unha inmensa nadería” (134). Neste caso, o retorno do exilio tamén remata en fracaso, porque o exiliado non é quen de levar a cabo unha reconciliación nin con el mesmo, nin co pasado, nin co entorno.

2.3. *Virtudes (e misterios)*, de Xesús Fraga (2020)

Virtudes (e misterios) é unha obra autobiográfica de Xesús Fraga que narra a historia da súa propia familia e que abrangue desde a emigración do seu avó a Venezuela e a marcha da súa avoa a Londres, seguida da dos seus pais e el mesmo na barrixa, ata o retorno de todos eles a Galicia.

O autor, que tamén é narrador e personaxe da novela, céntrase principalmente na avoa *Virtudes* e no seu papel como cabeza de familia ante a ausencia do home, e reproduce os primeiros anos da súa vida en Londres, co efecto que causou nel o feito de ter nacido alí. O retorno a Galicia cos seus pais, cando o rapaz ten cinco anos, faille sentirse “transplantado” (Fraga 2020: 239) e, desde ese momento, revivirá a etapa londiniense da nenez durante as vacacións que pasa coa súa avoa, que permanece alí. Eses breves períodos espertanlle “unha morriña impropia de quen apenas fixo os dez anos” (283).

A ambigüidade de ter dous arraigamentos, dous lugares onde sentirse na casa, acompaña a Xesús durante a súa vida. A nostalgia de Londres, mesmo cando a avoa xa ten regresado uns anos despois, é unha constante; tamén o regreso do avó despois de décadas de silencio intensifica esa mesma sensación de estrañamento, tanto do lugar de acollida como no lugar propio, que se mesturan na identidade do emigrante.

O retorno nesta novela faise dun xeito integrador, con plena conciencia da perda e mais do cambio que hai que afrontar. A diferenza das dúas novelas anteriores, os protagonistas conseguen asumir os retos dunha nova migración, a de retorno, que asimilan como experiencia vital e non como fracaso.

2.4. *Destempo*, de Silvia Bardelás (2021)

Destempo é unha novela de Silvia Bardelás que narra o regreso dun rapaz desde Boston para pasar o verán na casa familiar coa súa avoa, con quen se criou. O rapaz, que marchara con quince anos, volve seis anos despois e enseguida comeza a enfrontarse coas lembranzas do pasado e coa infelicidade que lle causa “a falta de verdade, as verdades a medias” (Bardelás 2021: 18).

Esas medias verdades refírense á súa nai, coa que vive en Boston, e á difícil relación que ten con ela porque foi criado pola súa avoa e ademais non ten pai. Desde a súa marcha a Boston atópase desorientado e confuso.

A avoa, mentres tanto, organiza unha especie de *revolución* coas amigas, coas que fai reunións e manifestacións para cambiar a sociedade, a educación e as leis inxustas, ademais de alertar da falta de valores. Chegará un punto no que as medias verdades que afectan á familia salten polos aires e se produza a aceptación da realidade por parte do rapaz; unha sorte de catarse que favorecerá que a avoa, a nai e o neto restauren os lazos que os unen e recuperen a súa identidade, pois “o pasado sen pechar é unha tortura” (222).

A novela trata do retorno dunha emigración que se leva a cabo para fuxir dos problemas, mais finalmente a volta á terra trae a revelación dos segredos e a resolución dun *destempo* que atopa a súa sincronización perfecta co regreso ás orixes. Nesta obra, o retorno era un acto necesario para reconstruír o pasado, algo que é facilitado pola comunidade de orixe; precisamente, esta é unha das grandes achegas desta novela con respecto á gran maioría de obras estudadas, nas que o entorno dificulta, ou ben impide, a adaptación das persoas retornadas.

3. ASPECTOS CLAVE DA NARRATIVA DO RETORNO

As novelas galegas comentadas, das cales unha narra o retorno do exilio e as outras tres, o retorno da emigración, teñen moitas características en común; non só entre si, senón con respecto a outras obras pertencentes á narrativa peninsular, que non trataremos aquí para centrarnos na literatura galega.

Nestas catro obras puidemos comprobar as distintas caras do retorno, pois nin sempre remata en fracaso nin tampouco se leva a cabo de forma triunfal. En calquera caso, o regreso debería ser unha transición que trae a aceptación da nova etapa e a integración do exilio ou da emigración nesa listaxe de experiencias vividas, e a ser posible, superadas, que ten toda persoa. Non obstante, manter esta perspectiva non sempre é posible.

Durante a viaxe de retorno, con independencia do resultado final, resulta case inevitable transitar por distintos procesos asociados ao regreso, os cales aparecen representados nas obras recentemente comentadas. Entre eses procesos destacan a idealización, a inadaptación, a segunda morriña ou o choque cultural inverso, ademais doutros, e son vividos de xeitos moi distintos por parte das persoas retornadas. Así mesmo, condicionan en gran medida as consecuencias desa importante decisión tomada, que é a de regresar ás orixes. Nestes procesos baséanse as claves da narrativa do retorno, algunhas das cales desenvolveremos a continuación.

A idealización é unha distorsión da realidade que alivia a dor da persoa emigrada ou exiliada e que suaviza a ruptura sufrida (Grinberg e Grinberg 1984: 191, 200). Esta falta de contacto coa realidade aplícase ao lugar de nacemento, á familia, ás paisaxes ou ao pasado, entre outros ámbitos, e produce a decepción do retornado cando afronta o presente e descubre que nada coincide co que imaxinara. É un proceso especialmente notable en *O exiliado e a primavera*; se cadra, porque a ruptura vivida polo exiliado tras a marcha forzada do país incrementou a ferida interna e mais a idealización do pasado. A decepción para o protagonista desta novela é inevitable, dun xeito similar ao personaxe principal de *Sempre me matan*, que viviu a humillación de verse estafado polos seus malia os seus actos de filantropía.

A inadaptación e o desarraigo son tamén dúas características que presentan os personaxes destas novelas. Con frecuencia, esquecese que o retorno é unha nova migración e que a persoa que regresa xa non é a mesma (222). Por iso, a adaptación ao lugar propio resulta tan complexa e moitas veces remata no fracaso máis absoluto, algo que vimos tamén nas dúas novelas que acabamos de mencionar. Esta sensación de desarraigo aparece igualmente en *Destempo*, aínda que a catarse final e a revelación dos segredos facilitan a incorporación do rapaz a un novo destino, no cal poderá atoparse a si mesmo.

A segunda morriña é a acción de botar de menos a terra de acollida; é como unha nostalxia inversa, é dicir, unha nostalxia polo alleo, polo adquirido, polo que non era propio (García e Area 207: 48). Neste caso, o exemplo máis claro é o da novela *Virtudes (e misterios)*, pois o narrador-protagonista non é quen de saber cal das dúas patrias sente máis como súa e padece un dobre estrañamento cando está lonxe de calquera delas. Tamén *Sempre me matan* ofrece unha perspectiva similar, aínda que o que fai retornar de novo o protagonista á patria de adopción é máis ben unha fuxida polo engano vivido e non tanto unha identificación coa súa segunda terra.

O impacto causado polo regreso á cultura propia é coñecido como choque cultural inverso (30-31) e produce unha reacción de desconcerto na persoa retornada. É o proceso que permite confrontar a idealización coa realidade e reaccionar en

consecuencia, algo que as catro novelas mencionadas reflicten en distinta medida. Se ben o choque cultural tras o regreso aparece en todas elas, en *Virtudes (e misterios)* o impacto inicial deriva nunha aceptación que facilita a transición do retornado, mentres que as outras tres novelas mostran un rexeitamento da situación presente que levará aos protagonistas a coller outros camiños.

Estes procesos non son os únicos que se poden aplicar ao retorno e, de feito, poden completarse con outros, como o do sentimento de culpa pola separación da terra e da familia, a necesidade de reparar o dano causado aos que deixaron atrás ou a vontade de recuperar o chamado *paraíso perdido*; unha identificación con aquelas cousas, lugares, situacións ou persoas que constituían o particular paraíso do retornado. Probablemente, hai moitos máis procesos aplicables ao retorno, reflictidos con acerto na narrativa, mais ao noso xuízo, os que comentamos aquí son os máis representativos.

En calquera caso, estes e outros aspectos observados nas catro novelas galegas están ligados a unha cuestión recorrente que aparece tanto nestas como noutras obras narrativas que tratan o tema do retorno: a negociación da identidade. A persoa emigrada ou exiliada leva ás costas un percorrido no que tivo que abandonar o coñecido, adaptarse o mellor posible a unha nova cultura e valorar as súas opcións para a volta, no caso de que esta fora posible ou desexable. Así, os personaxes que retornan xa non son os de antes de marchar. Todo na súa vida cambiou, incluíndo eles mesmos, e moitas veces non son quen de adaptarse de novo ao que nalgún momento lles fora familiar.

Por ese motivo, consideramos que a elaboración dun proceso de retorno como o que levaron a cabo os protagonistas das novelas, ou algúns escritores na vida real, é indisoluble do proceso de reconstrución dunha identidade maltreita pola separación da terra natal. Hai que ter en conta que a emigración e mais o exilio supoñen un cambio de vida definitivo e irreversible, que a persoa poderá xestionar de mellor ou peor forma, tendo en conta as circunstancias nas que se produza. Evidentemente, no caso do exilio é máis difícil elaborar a perda, a ruptura e o trauma, mentres que no caso da emigración é máis doado abrir a porta a unha nova condición da identidade:

O emigrante é a persoa que recibiu o privilexio de facer prospeccións do mundo no seu interior; e moitos así o fan, pero non deixará xamais de ser unha persoa escindida, dividida e encantada/desencantada de descubrir un mundo novo moi diferente do seu orixinal. [...] Só na ficción, xamais na realidade, se pode atopar unha cousa sen achar o seu oposto. (Mandianes 2014: 177-178)

Por último, avogamos pola importancia de desbotar estereotipos como o do fracaso irremediable do retorno ou a obriga de volver. En todo caso, é unha cuestión persoal que depende de múltiples factores e que conta con variadas resolucións; algo que as novelas, como vimos, representaron con grande acerto.

CONCLUSIÓNS

A pesar de que o peso da emigración e do exilio é considerablemente maior que o do retorno, a relevancia deste último está fóra de toda dúbida pola necesidade de pechar aqueles ciclos que aínda permanecen abertos. É un paso ineludible para avanzar. Nese aspecto, as narrativas do regreso constitúen unha valiosa ferramenta, pois non só reflicten e canalizan as experiencias vitais dos retornados, senón que ademais contribúen á reconstrución da identidade propia.

En canto aos estudos de investigación sobre o retorno, resultan imprescindibles se temos en conta que os movementos migratorios de ida se foron substituíndo paulatinamente por movementos de volta. Por iso, o lóxico é validar a etapa do regreso para que o ciclo migratorio ou o exilio poidan concluír. Especialmente, neste último caso, o retorno podería constituírse como unha “resolución do exilio” (Solanes 2016: 273) que pechase o círculo da guerra e da expatriación.

Cabe destacar que as narrativas do regreso en Galicia achégannos ao retorno desde unha perspectiva complementaria, pois dan conta do peso da emigración na nosa comunidade, a diferenza do resto de narrativas peninsulares, nas que o peso do retorno recae case exclusivamente sobre o exilio.

Esta visión da literatura galega resulta imprescindible non só para coñecer o alcance do retorno, que quedaría incompleto sen a perspectiva da emigración, senón que nos permite comparar as características dos procesos de retorno. Así chegamos á conclusión de que ambos son moi similares, pois independentemente dos motivos para o abandono do lugar de orixe, a principal motivación para o regreso é o afecto pola terra. Isto é o que, de forma indisoluble, une a tódolos retornados.

Afortunadamente, os estudos sobre o retorno están cada vez máis presentes na investigación literaria e seguen ofrecendo novas achegas a este respecto, tendo en conta que o tema do regreso continúa a estar de actualidade. Nunha sociedade tan cambiante como a nosa, na que todo muda e nada permanece, a importancia do retorno é incuestionable. Mais tamén continúan a aparecer novelas sobre distintos regresos, se ben non circunscritos ao ámbito do exilio nin da guerra, pero que fan referencia á ansiada volta á esencia, ao sinxelo, ao natural; en definitiva, ao que consideramos fogar, ese tema universal de tódolos tempos.

Coidamos que non tardará o momento no que esta temática, que continúa a evolucionar día a día, atope un lugar destacado nas nosas letras e se consolide, á súa vez, como un indicador do benestar da sociedade.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS

- Aldecoa, J. R. (1994) *Mujeres de negro*. Barcelona: Anagrama.
- Alonso, E. (1993) *Villahermosa*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Aub, M. (2015 [1971]) *La gallina ciega*. *Diario español*. Madrid: Visor libros.
- Ayala, F. (1978 [1949]) *Los usurpadores. La cabeza del cordero*. Madrid: Selecciones Austral – Espasa-Calpe.
- Bardelás, S. (2021) *Destempo*. Cangas do Morrazo: Barbantesa.
- Barea, A. (2019 [1951]) *La raíz rota*. Barcelona: Debolsillo.
- Benguerel, X. (1974) *Llibre del retorn*. Barcelona: Planeta.
- Conde, A. (1995) *Sempre me matan*. Vigo: Ir Indo.
- Elío, M. L. (2021 [1988]) *Tiempo de llorar. Obra reunida*. Sevilla: Renacimiento.
- Fraga, X. (2020) *Virtudes (e misterios)*. Vigo: Galaxia.
- Fuente, P. de la (1969) *El retorno*. México, D. F.: Joaquín Mortiz.
- García-Badell, G. (1980 [1971]) *De Las Armas a Montemolín*. Barcelona: Destino.
- Gorkin, J. (1959 [1956]) *La muerte en las manos*. México: Libro Mex Editores.
- Pàmies, T. (2012 [1974]) *Va ploure tot el dia*. Barcelona: Edicions 62.
- Perozo, X. A. (2005) *5 de agosto de 1936*. Mérida: De la luna libros.
- Poblet, J. M. (1942) *Retorn. Novel·la*. México D. F.: A. Artís Impressor.
- Sueiro, D. (1982 [1965]) *Estos son tus hermanos*. Barcelona: Arcos Vergara.
- Veiga, M. (2004) *O exiliado e a primavera*. Vigo: Xerais.
- Zaragoza, C. (1970) *Un puño llama a la puerta*. Barcelona: Ediciones 29.

FONTES SECUNDARIAS

- Aguirre Herráinz, P. (2019) “El retorno desde el exilio republicano español. Una revisión bibliográfica (1977-2018)”. *Historiografías*. 17 (enero-junio), 100-128.
- Álvarez, G. (2001) *De volta ao lar. Relatos de vida sobre a emigración*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Bertrand, M (1999) “El ansiado retorno en la novelística española de posguerra”. *Hispania*. 82, 190-201.
- Castillo, J. (1997) “Teorías de la migración de retorno”. En *Políticas de retorno de emigrantes*, coord. por Izquierdo, A. e Álvarez, G. A Coruña: Universidade da Coruña, 29-44.
- Cuesta Bustillo, J., coord. (1999) *Retornos (De exilios y migraciones)*. Madrid: Fundación Largo Caballero.
- García, A. e Area, R. (2007) *Psicopatoloxía do retorno*. Vigo: Galaxia.
- Grinberg, L. e Grinberg, R. (1984) *Psicoanálisis de la migración y del exilio*. Madrid: Alianza.
- Izquierdo, A. e Álvarez G., coords. (1997) *Políticas de retorno de emigrantes*. A Coruña: Universidade de A Coruña.

- Mandianes, M. (2014) *Viaxe sen retorno*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Negrete, R. (2019) "Las que no volvieron. La renuncia al retorno y la integración de las exiliadas en Francia". En *Retornos del exilio republicano español. Dilemas, experiencias y legados*, coord. por Sarría, A. Madrid: Ministerio de Justicia, 93-116.
- Ponce de León, J. L. (1971) *La novela española de la guerra civil (1936-1939)*. Madrid: Ínsula.
- Solanes, J. (2016) *En tierra ajena. Exilio y literatura desde la Odisea hasta Molloy*. Barcelona: Acantilado.
- Thompson, J. (2009) *As novelas da memoria*. Vigo: Galaxia.

Dosinda G. Alvite

Denison University
alvited@denison.edu

 orcid.org/0000-0002-7285-7535

RECONSTRUCCIÓN DE UNA GALICIA ANTIFALANGISTA EN *MEMORIAS ROTAS* (2010) DE MANANE RODRÍGUEZ

RESUMEN: Frente a la imagen estereotípica de Galicia como nación sumisa que apoyó el franquismo, el documental *Memorias rotas* de Manane Rodríguez (2010) graba la primera exhumación de fusilados republicanos a manos de falangistas en esa región, dirigida por la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica en 2007 y 2009. Basado en múltiples entrevistas con supervivientes y víctimas que fueron testigos primarios y secundarios de las muertes del líder anarcosindicalista Xosé Moreno Torres y otros miembros del Batallón Galicia en 1936, el documental revela la existencia de un espíritu anti falangista a través de los testimonios de los entrevistados y la reproducción de unas coplas populares anónimas que dignifican a los asesinados. La importancia de la reconstrucción de la memoria histórica de la Guerra Civil en Galicia se enfatiza examinando varias perspectivas sobre la memoria colectiva, así como se resalta la capacidad de la historia oral para crear representaciones justas y democráticas, y se revisa la conexión retórica entre el género del documental y la verdad histórica.

PALABRAS CLAVE: Galicia, memoria histórica, fosas comunes, documental, antifalangista

TITLE: Reconstruction of an Anti-Falangist Galicia in *Memorias rotas* (2010) by Manane Rodríguez

ABSTRACT: Contrary to the stereotypical image of Galicia as a submissive nation that supported Francoism, the 2010 documentary *Memorias rotas* by Manane Rodríguez records the first exhumation of Republicans shot by Falangists in that region, organised by the Association for the Recovery of Historical Memory in 2007 and 2009. Based on extensive interviews with survivors and victims who were primary and secondary witnesses to the deaths of anarcho-sindicalist leader Xosé Moreno Torres and other members of the Galicia Battalion in 1936, the documentary reveals the existence of an anti-Falangist spirit among Galicians. It emerges from the testimonies of those interviewed and the reproduction of some anonymous popular couplets that commemorate the murdered. The importance of the reconstruction of the historical memory of the Civil War in Galicia is emphasised by examining various perspectives on collective memory and the significant role played by oral history in creating fair and democratic representations. The rhetorical connection between the documentary genre and historical truth is also reviewed.

KEYWORDS: Galicia, historical memory, mass graves, documentary, anti-Falangist

Hay un cuadro de Klee que se titula *Angelus Novus*. Se ve en él un ángel, al parecer en el momento de alejarse de algo sobre lo cual clava la mirada. Tiene los ojos desorbitados, la boca abierta y las alas tendidas. El ángel de la historia debe tener ese aspecto. Su rostro está vuelto hacia el pasado. En lo que para nosotros aparece como una cadena de acontecimientos, él ve una catástrofe única, que arroja a sus pies ruina sobre ruina, amontonándolas sin cesar. El ángel quisiera detenerse, despertar a los muertos y recomponer lo destruido. Pero un huracán sopla desde el paraíso y se arremolina en sus alas, y es tan fuerte que el ángel ya no puede plegarlas. Este huracán lo arrastra irresistiblemente hacia el futuro, al cual vuelve las espaldas, mientras el cúmulo de ruinas crece ante él hasta el cielo. Este huracán es lo que nosotros llamamos progreso. (Walter Benjamin, "Tesis IX Sobre el concepto de la historia" 2000: 97)

INTRODUCCIÓN

El concepto de memoria cultural acuñado por el sociólogo Maurice Halbwachs en 1925, más tarde expandido por Jan Assman, se fundamenta sobre la noción de que todos somos portadores de cultura. La memoria cultural es un cúmulo de conocimientos que han sido sintetizados de modo sofisticado, pero adquiridos de modo desconocido. Constituye un tipo de conocimiento que implica experiencias, y es transmitido y recreado a través del lenguaje en diferentes medios de comunicación. Hay países que tienen una memoria cultural más rica que otros y hay algunos que tienen hambre de ella. Ese es el caso de Galicia sobre la violencia de la Guerra Civil donde, a pesar de existir voces claras que la denunciaron, ha sido acallada en el contexto oficial hasta el siglo XXI.

El documental *Memorias rotas* (2010) de Manane Rodríguez, directora uruguaya afincada en Galicia, recoge entrevistas a un grupo de vecinos que comparten sus recuerdos de los últimos días del comandante Xosé Moreno Torres, líder anarquista gallego, muerto junto a otros doce hombres del Batallón Galicia en el Monte do Acebo (provincia de Lugo) en octubre de 1937, cuando cruzaban desde Asturias, rumbo a A Coruña, escapando de los falangistas¹. A pesar de la represión vivida

¹ Instalada en España desde 1976, Manane Rodríguez (nacida en Montevideo, 1955) logró una fecunda trayectoria cinematográfica como directora de diez películas y múltiples cortometrajes. Su carrera ha recibido numerosas nominaciones y premios, siendo uno de sus más recientes homenajes la retrospectiva que se le dedicó en el 26 Festival de Madrid en 2017. Rodríguez produce y dirige cine independiente que se ha caracterizado desde su primera película *Retrato de mujer con varón al fondo* (1997) por representar proyectos feministas en búsqueda de paridad en el mundo hispánico. Por eso, y en diálogo con su propia experiencia de vivir las consecuencias de políticas represivas, sus películas tienen una fuerte carga política. Dos ejemplos distintivos son: *Los pasos perdidos* (2001), que se centra en la dictadura argentina, y *Migas de pan* (2016), que es el primer

durante el franquismo, la memoria de los asesinados ha perdurado a través de unas coplas que se cantan en la zona donde fallecieron, relatando en detalle sus últimas horas². El documental entrevista a esos ciudadanos comunicando sus percepciones y recuerdos, ahora avivados a medida que se abren las fosas de los fusilados, víctimas que permanecieron en el anonimato hasta su exhumación en 2007 y 2009. Esta obra cinematográfica contribuye una propuesta de justicia transicional en Galicia, enmarcándose en uno de los debates historiográficos más fecundos de las dos últimas décadas sobre la memoria histórica. Tomando como puntos de enfoque el primer proyecto oficial de exhumación de fosas comunes y cadáveres republicanos en Galicia por la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica en 2007, y la pervivencia de unas coplas que ensalzan la figura del comandante Moreno, el documental es una obra que facilita la reconstrucción social del recuerdo.

Frente al “pacto del olvido” acordado entre los partidos de izquierda y derecha, institucionalizando una amnesia colectiva que cubría un manto sobre los excesos políticos de la dictadura, incluyendo las matanzas masivas de la guerra civil española (1936-1939) y la represión subsiguiente hasta la muerte de Franco en 1975, es importante considerar modos de mantenimiento y supervivencia de memorias colectivas, dado que pueden equilibrar las perspectivas de versiones históricas oficiales. Asimismo, frente a las historias oficiales producidas en ámbitos académicos o institucionales, es necesario abrir espacio para escuchar los testimonios e historias orales individuales que, incluso si parciales, amplían y puntualizan la comunidad nacional de la memoria.

Utilizando el motivo central de los versos sobre el comandante Moreno para recuperar la historia de la lucha antifascista, se avanza la tesis de que el documental *Memorias rotas* interviene en la historia oficial heredada del franquismo para confrontarla y ofrecer una visión justiciera latente en el campo gallego, un espacio que buena parte de la historiografía oficial había calificado hasta ese momento de tradicionalmente franquista. Este tipo de cine contribuye a la reconstrucción de una memoria fragmentada para fomentar en la audiencia una conciencia histórica y una reflexión sobre modos de dismantelar estructuras de poder opresoras. La obra

largometraje que expone la dictadura uruguaya desde una perspectiva femenina. Los temas de la memoria y la justicia histórica son una constante en su cinematografía.

² Para analizar en mayor profundidad el peligro que corrían líderes sindicalistas y políticos como el comandante Moreno se recomienda leer el libro *A fuxida do Portiño* (Velasco Souto et al. 2009) que rememora el proceso represivo que se desató contra ellos después del alzamiento. O Portiño, una pequeña localidad pesquera en A Coruña fue el lugar de partida de muchos hacia otras partes de España o del extranjero. El comandante Moreno había salido de ese lugar para luchar en el frente de Asturias. En el documental se dedica atención detallada a este proceso.

filmica de Rodríguez destaca por la forma en que expone y critica las técnicas de dominación de las dictaduras militares a través de los efectos traumáticos que sufren poblaciones desfavorecidas, en este caso gente rural, de clase trabajadora, quienes, sin embargo, continúan resistiendo y oponiéndose a políticas oficiales opresivas.

1. CONCEPCIONES SOBRE LA MEMORIA COLECTIVA

En 1925 el sociólogo Maurice Halbwachs expandió la discusión sobre el tema de la memoria al llevarlo del ámbito de lo individual y lo personal a la esfera de lo social. A partir de ese momento, la cuestión de la memoria colectiva ha adquirido un valor incremental como asunto a explorar en la cultura popular y la literatura, especialmente en conexión al análisis político de movimientos dictatoriales que sacudieron Europa y Latinoamérica en la segunda mitad y fines del siglo XX.

Pero ¿en qué consiste la memoria colectiva? Como indica Lowenthal, las memorias o recuerdos no son reflexiones preconcebidas del pasado, sino que constituyen reconstrucciones eclécticas y selectivas de él (1985: 210). Las personas recuerdan y olvidan el pasado en diálogo con sus necesidades actuales, de modo que la memoria social es un proceso activo y continuo. La memoria puede ser construida por múltiples razones: tanto para suavizar rupturas abruptas y con ello ofrecer una perspectiva social de paz, como para naturalizar o legitimar autoritarismos, o para resistirlos (siguiendo a Hobsbawm y Ranger). Otra función popular de la memoria social es la de crear y apoyar un sentimiento de identidad individual y comunitario común. En general, ninguno de estos procesos es fácil, directo, ni monolítico.

Los procesos de creación de la memoria social pueden ser muy diferentes tal como explica Connerton en su libro *How Societies Remember*, donde establece la distinción entre memoria inscrita y memoria encarnada. La memoria inscrita se presenta de modo visible y material a través de los monumentos, textos, representaciones, etcétera, y es accesible al público repetidamente, mientras que la memoria encarnada se manifiesta a través del comportamiento de una persona, ciertos rituales, o a veces no es obvia y se transmite de modo secreto y/o simbólico.

Para reconocer las huellas de la memoria, Ruth M. Van Dyke y Susan E. Alcock distinguen cuatro categorías con el propósito de organizar los modos a través de los cuales se construyen y conservan las memorias sociales: los comportamientos rituales, las narrativas, los objetos y representaciones, y los lugares (2003: 4). Asimismo, es necesario recordar que la memoria se manifiesta con frecuencia asociada a un lugar, tal como han mostrado las teorías de Bachelard (1964), de Certeau (1984) y Nora (1989). Los recuerdos y los lugares están íntimamente conectados hasta el

punto de crear lo que se ha denominado “un sentido del espacio”, que se basa en la reconstrucción de la interacción del sujeto con un contexto físico específico que se conecta también con un tiempo y crea redes de asociaciones y memorias.

A pesar de la popularización del concepto de memoria colectiva, es necesario reconocer la resistencia que el término produce también. Por ejemplo, la escritora Susan Sontag afirma que toda memoria es individual, irreproducible, y que muere con cada persona. Para ella, lo que se llama memoria colectiva no es tal, sino que es una estipulación, dado que representa la consideración de una posible historia que explica lo que sucedió. En su opinión, las sociedades eligen lo que piensan y discuten, pero no recuerdan porque la memoria siempre surge de un cerebro individual, un organismo que muere cuando lo hace el sujeto, de modo que no es posible que toda una sociedad recuerde lo mismo (2003: 85-86).

Aunque es cierto que la memoria colectiva es el resultado de la suma y la intersección de las memorias individuales y autobiográficas de cada ciudadano, haciendo imposible “una” memoria colectiva, en este ensayo se utiliza la definición avanzada por Aleida Assmann que indica que cuando hablamos de un grupo adoptamos un contexto social que incorpora las preocupaciones, valores, experiencias y narraciones que tenemos en común. Esto es lo que garantiza que podamos usar el pronombre “nosotros” en una comunidad (2008: 50). Las memorias, que realmente no son transferibles, en cuanto se verbalizan de un modo narrativo o se representan usando un medio visual o auditivo, se transfieren a través de un sistema simbólico intersubjetivo que hace posible que sean compartidas, corroboradas, confirmadas, corregidas, rechazadas e incluso apropiadas (Assmann 2008: 50). Esto permite que lo que denominamos memoria colectiva se constituya como tal en cuanto ponemos los recuerdos personales en el espacio público utilizando los contextos sociales existentes.

De nuevo, tal como explicaba Halbwachs no es posible tener una memoria, determinarla y recuperarla fuera del contexto social que usan los sujetos constituyentes de una sociedad (1992: 43). Un sujeto no forma parte de la comunidad de su familia, su barrio, sus instituciones escolares, su ciudad o su nación si no ha aceptado e incorporado mínimamente los constructos sociales dominantes en su contexto social. Y en diálogo con ello, la memoria colectiva constituye un puente entre la memoria semántica y la memoria episódica, entre la suma de recuerdos personales de múltiples individuos y las intersecciones establecidas entre ellos.

El documental que se analiza, *Memorias rotas*, demuestra que no existe “una” memoria social, sino que las instituciones y los grupos sociales grandes como las naciones, los gobiernos, las iglesias “construyen” una memoria y para ello utilizan símbolos, textos, imágenes, ritos, ceremonias, monumentos. Y dado que ese proceso

deliberativo implica seleccionar y excluir, tomar decisiones sobre lo que puede ser parte o no de la memoria colectiva, medidas que resaltan el hecho de que la memoria es mediada, también puede ser puesta a prueba, disputada. Los relatos y anécdotas contadas por los coetáneos y supervivientes de las experiencias de la cuadrilla del comandante Moreno, presentadas de modo paralelo a la interpretación del poema sobre esta figura, constituyen un ejemplo de la encrucijada donde se encuentran la memoria oral y comunicativa con la memoria cultural de la comunidad entrevistada, que en este caso pone en cuestión la memoria oficial seleccionada por el grupo dominante. Utilizando también las categorías de Connerton, el documental muestra cómo la memoria inscrita y la memoria encarnada se manifiestan entre los vecinos de O Acebo que, en el ejercicio de sus vidas diarias, pasan por los espacios físicos de tortura aludidos en los versos y que ellos rememoran cuando cantan las coplas. Sobre todo, el video presenta la memoria encarnada a través de las voces, las dudas y afirmaciones de los testigos y supervivientes.

2. MEMORIA COLECTIVA EN GALICIA

En referencia a España y el legado de la Guerra Civil y la dictadura franquista, el historiador Santos Juliá indica que las expresiones de memoria histórica, memoria colectiva o memoria social son denominaciones equivalentes (2006: 10). Paloma Aguilar Fernández confirma que en la historiografía española se usan de modo sinónimo (2008: 172). En este ensayo se enfatiza la necesidad de reconocer los procesos de selección, incorporación o eliminación de ciertas historias que a veces entran en conflicto con las versiones dominantes. En ese sentido, se apoya la definición de Emilio Silva, uno de los fundadores de la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH) quien afirma que el término de memoria histórica significa que,

no todo lo que está en la memoria de la gente pasa a formar parte de la historia. Y en los libros de historia no está escrita todavía la historia de estos desaparecidos y desaparecidas, ni de sus familias. Por eso entendemos la memoria histórica como conjunto de hechos reprimidos que están en la memoria de la gente pero no forman parte de la historia, o si es más comprensible el conjunto de recuerdos históricos reprimidos “por algún motivo”. (*apud* Parodi Muñoz 2013: 15)

Esto es relevante si se toma en cuenta que la violencia ejercida por los falangistas que se prolongó en la posguerra siguió “un plan previo de exterminio” que buscaba erradicar todo lo relacionado con la República y aniquilar a sus protagonistas (Bernecker 2003: 238). El caso de la memoria histórica con hechos suprimidos

y reprimidos nunca ha sido más real que cuando se habla de la Guerra Civil en Galicia.

Una de las decisiones más difíciles que tienen que confrontar aquellas naciones que han sufrido experiencias pasadas traumáticas y difíciles es la de olvidar o confrontar ese pasado. El caso español es famoso por su denominado “pacto del olvido” acordado entre los partidos de izquierda y derecha, institucionalizando una amnesia colectiva que cubría un manto sobre los excesos políticos de la dictadura, incluyendo las matanzas masivas de la guerra civil española y la represión subsiguiente hasta la muerte de Franco en 1975. Este pacto implicó que no hubo juicios militares por los abusos de los derechos humanos. Y, sobre todo, impidió la constitución de una organización similar a las Comisiones de la Verdad creadas en el Cono Sur y otras partes del mundo. Concretamente, Aguilar Fernández indica que la institucionalización del consenso creó un ambiente que no consideraba apropiado hacer políticas explícitas de reparación a las víctimas y sus familiares (2008: 176). A principios del siglo XXI, sin embargo, se incorporaron discursos sobre justicia transicional y derechos humanos en la esfera política, lo que se manifiesta en la creación de la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica o ARMH (2001) y la red del Foro por la Memoria (2002). Es por ello que solamente en las últimas décadas, con la Ley de la Memoria Histórica (31 octubre, 2007), se consideró la posibilidad de eliminar monumentos y nombres de líderes franquistas de vías y espacios públicos (2008: 382).

El cambio de siglo indica un punto de inflexión para la sociedad española sobre estos temas. Aunque la literatura, historia y cine ya habían reflejado y analizado estas cuestiones, es a partir de lo que se ha denominado “el boom de la memoria” cuando surgen una serie de obras que responden a lo que Nuckols denomina un déficit memorístico, o la falta de información relativa a eventos y personas de la Guerra y la dictadura, además de un déficit afectivo y ético-político que según él, “impide el establecimiento de lazos significativos con el pasado desde un presente cada vez más lejano en el tiempo de aquella época violenta que, sin embargo, todavía afecta a nuestra actualidad” (2019: 20-21).

En el caso específico de Galicia, el filólogo John Patrick Thompson argumenta que la información compartida sobre la Guerra Civil en esta autonomía ha permanecido oscurecida por la propaganda oficial que hizo de esta región un estereotipo de sumisión y apoyo al franquismo (2005: 76-77). Como consecuencia, las acciones represivas fueron ocultadas de modo efectivo, por lo que las secuelas sociales y políticas se sienten en la actualidad a todos los niveles. De hecho, según Fernández Prieto “Las condiciones de esta guerra confieren, por lo tanto, unas características peculiares a la represión en Galicia, haciendo que su reflejo en la mentalidad

colectiva y sus consecuencias sociales a largo plazo sean más radicales y profundas” (*apud* Thompson 2005: 77). Una posición similar es defendida por Cabana Iglesia y Nogueira Pereira, quienes explican que, por su posición periférica, la cultura gallega fue perseguida por usar el gallego, eliminando o reduciendo drásticamente la posibilidad de expresar la memoria del trauma para los hablantes de esa lengua tras la Guerra Civil, tanto en la Península como en el exilio (2014: 21). Por su lado, Casado-Neira incide en ciertas particularidades que han dificultado la elaboración de una cartografía de la represión y de los lugares de la muerte en Galicia. Según este especialista, la información limitada existente se debe a que la alineación de muchas autoridades políticas, judiciales y militares, y de las élites sociales con los sublevados, rápidamente transformó la represión falangista en un proceso oficial. Las campañas de amedrentamiento de la población a través de paseos, detenciones y fusilamientos fueron algunos de los métodos usados por las estructuras de poder para mantener su dominio. Estas prácticas se produjeron de modo sistematizado y sostenido con la disculpa de que en las montañas de la región se escondían maquis y huidos, o que la larga costa gallega permitía la entrada y salida por mar de los republicanos (2020: 5).

A pesar del ambiente dominante del “pacto de silencio” a nivel político, a nivel cultural la memoria de la guerra y sus consecuencias fue representada en la literatura, historia y el cine. En Galicia, se publicaron obras sobre las atrocidades de la guerra ya antes del siglo XXI, aunque con frecuencia tuvieron solamente trascendencia regional. Una revisión muy breve y limitada de la narrativa destacaría, por ejemplo, las crónicas autobiográficas noveladas de Ramón de Valenzuela Otero *Non agardei por ninguén* (1957, publicado en Buenos Aires) y *Era tempo de apandar* (1980, Arealonga en Galicia), además de la de Antonio Alonso Ríos, cuya autobiografía *O señor Afranio ou, como me rispei das gadoupas da norte: memorias dun fuxido* se publicó en 1979 por la editorial Castrelos³. Se añadirían las novelas *El silencio redimido* (Silvio Santiago, 1976), *Scórpio* (Ricardo Carvalho Calero, 1987), *Os mortos daquel verán* (Carlos Casares, 1987), *Agosto do 36* (Xosé Fernández Ferreiro, 1991) y *O lápis do carpinteiro* (Manuel Rivas, 1998). Esta lista tan sucinta no indica la

³ Muchos de estos autores escribieron sobre el tema de las persecuciones, represiones y el silencio impuesto en otras obras escritas ya en el siglo XXI como: *Os libros arden mal* (2006) de Manuel Rivas, *Os últimos fuxidos* (2004) y *Tempo de centeo* (2009) de Xosé Fernández Ferreiro, *Home sen nome* (2006) de Suso de Toro, *Atuado na braña* (2013) y *La casa del nazi* (2018) de Xabier Quiroga. Para una lista más detallada y organizada por temas por favor consultar el espacio online titulado *Historia da Literatura Galega*, sección “Etapa contemporánea III”, subsección “Memoria política” en <<http://literaturagalega.as-pg.gal/etapas/a-etapa-contemporanea-iii/memoria-politica-a-guerra-civil-como-subxenero>>.

riqueza de temas, aproximaciones y tratamientos literarios ofrecidos, pero los títulos son testimonio de la opresión experimentada en Galicia durante y después de la Guerra Civil⁴. En poesía, género que acoge la copla popular sobre “O comandante Moreno”, figura principal del documental que comentamos, hay que mencionar los poemas “Cunetas” de Luís Pimentel y “Capotes de sombra amargos” de Celeiros de Queixa, los dos fechados en 1937, y sobre todo un cancionero que Rodríguez Fer atribuye a Manuel García Barros, que se suma a poemas publicados en *Nova Galiza* de Ramón Cabanillas “Romance de loita. Aos loitadores galegos” y “Eu tiña tres soles (Romance da nai dorida)” y “Romance da traxedia galega. ¡Oxe non eres as d’antes!” escritos por Ramón Rey Baltar. Este tipo de composiciones muestran elementos en común con otros romances escritos en la Península sobre la Guerra Civil en esta época (Rodríguez Fer 1990: 139). Muy importante reseñar también la obra de Celso Emilio Ferreiro, Méndez Ferrín, Uxío Novoneyra, Xesús Rábade Paredes, Xohana Torres y Marga do Val publicada en poemarios varios en la segunda mitad del siglo veinte sobre las privaciones sufridas durante el franquismo a nivel identitario, lingüístico, político, de género, de identidad nacional y cultural, autores todos ellos antologizados por Manuel Fernández Rodríguez en el volumen titulado *Poemas pola memoria* en 2006.

En cuanto a las producciones fílmicas, cabe destacar las adaptaciones cinematográficas de las narraciones *A lingua das bolboretas* (1999) y *O lapis do carpinteiro* (2002) de Manuel Rivas, que tuvieron una amplia recepción fuera de Galicia, y *A mariñeira* (2007) basada en un relato de Darío Xohán Cabana. Pero principalmente, el género del documental se hizo popular y produjo una serie de obras que recogieron memorias de la República, la opresión franquista y su diversidad de reacciones sociales⁵. La mayoría se producen ya entrado el siglo XXI. Algunos títulos que precedieron a *Memorias rotas* (2010) de Manane Rodríguez son: *Aillados* (2001) y *A memoria nos tempos do wolframio* (2003) de Antón Caeiro, *A derradeira lección do mestre* (2006) de Xoán Carlos Garrido, *A Cidade da Selva* (2006) de Helena Villares y Pilar Faxil, *O segredo da Frouxeira* (2010) de Xosé Abad, además de las cintas producidas para la serie *Memoria da Galiza*, dirigida por Xan Leira⁶.

⁴ Un tratamiento completo y riguroso sobre la representación de la Guerra Civil y su memoria en el panorama de la narrativa gallega puede encontrarse en *Novela e memoria cultural: a ficcionalización do franquismo na narrativa galega (2000-2015)* de Diego Rivadulla Costa.

⁵ Este también fue un género fecundo en el resto de España, donde se destacan algunos títulos como: *Extranjeros de sí mismos* (Javier Ríoyo y José Luis López-Linares, 2000), *La guerra cotidiana* (Daniel Serra y Jaime Serra, 2001), *Siempre días azules* (Ismael Sánchez-Prieto Crespo, 2005), *Noticias de una guerra* (Eterio Ortega, 2007), *Los perdedores* (Driss Deiback, 2007), *Bucarest, la memoria perdida* (Albert Solé, 2009), *Nadar* (Carla Subirana, 2009), *30 años de oscuridad* (Manuel H. Martín, 2011)

⁶ Ángel Rodríguez Gallardo (2013) ofrece un análisis detallado sobre este tema.

A partir de ese momento se multiplica el número de obras, encajando en lo que se ha denominado “boom memorialístico”.

El documental *Memorias rotas*, tal como su título indica, es un exponente ejemplar de recuperación de la memoria histórica, exhibiendo una mirada crítica sobre las responsabilidades del Estado franquista a partir de la exhumación de los cadáveres del comandante Moreno y sus acompañantes “desaparecidos” (sus nombres específicos no eran conocidos por los vecinos del Monte do Acebo cuando fueron fusilados y por tanto sus familias no sabían con certeza de su paradero). De modo interseccional, muestra cómo funciona y se manifiestan la memoria individual, la colectiva y la justicia transicional a través de las entrevistas con los vecinos del pueblo donde tuvieron lugar los hechos, muchos de los cuales ya habían rememorado esos acontecimientos oralmente, compartiendo sus experiencias de generación en generación, a través de las coplas populares que reflejaron el acontecimiento. La memoria colectiva de los sucesos fue preservada por décadas a través de los versos sobre el comandante Moreno, recogidos por primera vez en versión escrita en 1983 por Schubarth y Santamarina (Bueno Gómez 2014: 288). La pervivencia de la memoria comunitaria es reavivada de modo intenso con la exhumación de las fosas donde yacen los protagonistas de esas estrofas, y es confirmada como contendiente a constituirse en historia oficial al ser contrastada en las múltiples entrevistas del documental de Manane Rodríguez. Más aún, la relevancia de documentar estos procesos se acentúa cuando se toma en cuenta el hecho de que, según la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica, ésta fue, a título oficial (no particular), la primera exhumación realizada en Galicia (1 de julio de 2007 hasta el 30 de marzo de 2009) desde que había comenzado la democracia⁷. Sobremanera, este documental es también el primero en Galicia y de los primeros en España que graba las coplas populares y anónimas que se cantan todavía, honrando a las víctimas del franquismo como apoyo al argumento sobre la necesidad de ejercer una justicia transicional (los créditos finales indican que los crímenes de O Acebo nunca fueron juzgados, minuto 60)⁸. El título de “memorias rotas” alude asimismo

⁷ Favor de consultar la información pública en la red en: <<https://memoriahistorica.org/es/?s=fonsagrada>>.

⁸ Estudiando la transmisión y versiones diferentes de las coplas, Noelia Bueno Gómez determina que el formato oral era el modo dominante de comunicar información de este tipo entre la población rural en Galicia, tanto por el contenido crítico de los versos como por el nivel bajo de educación formal entre los campesinos (2014: 288). Sin embargo, en opinión de esta especialista, aunque el autor es totalmente desconocido es posible que, dada la calidad poética y de versificación de las tres versiones que ella recoge del poema, originalmente haya sido escrito por un poeta que quisiera permanecer anónimo durante la dictadura y el silencio impuesto (288).

a experiencias que se nombran con frases como “memoria silenciada”, “memoria censurada y clandestina”, “memoria traumática”, “fragmentada”, significando el silencio al que fueron sometidos aquellos que perdieron la Guerra Civil en Galicia.

2.1. Historia oral y autoridad discursiva

La historia oral se ha convertido en una herramienta de recuperación de la historia. Esta es una de las razones principales por las que ha entusiasmado a unos y ha asustado a otros (Thomson 1998: 582). La historia oral puede ser un medio para transformar tanto el contenido como el propósito de la historia, aunque no es necesariamente un instrumento para el cambio ya que depende del espíritu con el que se utilice. Puede reorientar el enfoque de la historia y abrir nuevas áreas de investigación al alterar las relaciones entre las instituciones académicas y el mundo exterior. En ese sentido contribuye a una reconstrucción más realista del pasado.

La incorporación de la historia oral debe hacerse, sin embargo, con precaución. Para Carl Becker los recuerdos personales o historia oral son el modo más elemental de hacer historia (1932: 230). La transmisión de testimonios de un sujeto a otro resulta en crear una tradición oral. Según él, aunque se afirme que la historia oral es historia, se debe prestar atención a las diferencias entre la percepción histórica de la realidad individual y la realidad histórica misma. El proceso por el cual el archivo histórico es inscrito frente a la historia derivada de los historiadores orales debe respetarse, es decir, debe negociar conscientemente entre el derecho de los individuos de contar su historia, y la incorporación de la historia de ellos como parte de la historia oficial. En opinión de Becker, el historiador oral individual debe considerarse como más que una fuente que transmite su percepción personal. El proceso de construcción de una realidad histórica requiere una sistemática comparación y evaluación de las fuentes de información (Becker 1932: 222-230). A su vez, es necesario reconocer que “in every age history is taken to be a story of actual events from which a significant meaning may be derived”, es decir, la historia siempre es una narración de los hechos (story) que puede y debe ser revisada para ser relevante. Siguiendo a Becker, “to select and affirm even the simplest complex of facts is to give them a certain place in a certain pattern of ideas, and this alone is sufficient to give them a special meaning” (1932: 232-233). No es suficiente el hecho de recoger y organizar los datos, sino que deben analizarse e interpretarse a la luz de una variedad de perspectivas y necesidades, adoptando una consciencia de la postura tomada para la evaluación. El reconocimiento de la elaboración de

la historia y su transmisión oral es pertinente en relación con las coplas cantadas popularmente sobre el fusilamiento de Xosé Moreno Torres.

Desde la perspectiva de Bueno Gómez, la transmisión oral de la balada y su pervivencia durante más de medio siglo en las bocas de los lugareños de la región alrededor de A Fonsagrada es una indicación de que su narrativa continúa siendo relevante y tiene significado comunitario (2014: 286). La primera versión escrita de las coplas que se localiza es la de Dorothé Schubarth y Antón Santamarina, recogida en el libro *Cántigas populares* publicado en 1983. Otras dos versiones con estrofas finales diferentes son identificadas más tarde. Acorde con la tradición regional, el uso del castellano en una zona de habla gallega se justifica por tratar un tema formal (*apud* Bueno Gómez 2014: 287). A su vez, en Galicia, la tradición oral ha jugado un papel muy importante, especialmente en el contexto rural, con una función de protesta contra la explotación, la represión y la censura⁹. Es decir, la elaboración de las coplas se erige como una manifestación de una postura política representando a la comunidad que las canta y las escucha intencionalmente porque cuenta una historia a contracorriente de la dominante.

Antes de mostrar las primeras imágenes, el documental sitúa temáticamente al espectador en el tema de las memorias rotas a través del sonido, ya que durante los primeros treinta segundos la banda sonora incluye el ritmo musical con el que la gente entona los versos sobre el comandante Moreno. Las coplas han sido cantadas por décadas como un signo espectral de la crueldad e injusticia de los fusilamientos fascistas. Si recordamos a Derrida, lo espectral es aquello que desquicia el presente vivo, pero no se puede aprehender (1995: 30). Los espectros nunca están presentes como tal; implican una disyunción en el presente, una no-presencia de elementos íntimamente ligados. Los versos cantados constituyen una especie de espectro sonoro de los fusilamientos del grupo del comandante Moreno, del tratamiento abusivo de los falangistas, y del sentimiento de impotencia y trauma sufridos por los testigos a raíz de los hechos ocurridos¹⁰. Al intentar representar lo espectral la directora se implica moralmente, porque como afirmaba Derrida, “Si me dispongo a hablar extensamente de fantasmas, de herencia y de generaciones, [...] es en nombre de la justicia” (1995: 12-13). Por tanto, el sonido de las coplas da proyección a las injusticias y facilita que los fantasmas sean conjurados. También,

⁹ Las coplas fueron tan populares que Manon Moreau escribió e interpretó una obra de teatro basada en la historia de la balada titulada “Ou vas Pedro” en 2009.

¹⁰ Como comenta Bueno Gómez, los únicos nombres propios que se mencionan en las coplas son los de los vecinos que fingiendo apoyar al comandante y su grupo los traicionan. Los versos establecen la transgresión de ciertos individuos, frente a los que enuncian los hechos desde una clara posición justiciera (2014: 295-296).

como ejemplo y símbolo del memorial colectivo, los versos son dinámicos frente al relato histórico hasta ese momento contado.

Un mérito primordial de la historia oral es que permite recrear la multiplicidad original de puntos de vista dado que la realidad es compleja y polifacética. Cuando se utilizan las experiencias vitales de un amplio grupo de personas como materia prima, la historia adquiere una nueva dimensión porque proporciona una reconstrucción más realista y, sobre todo, puede devolver un lugar central a las personas que hicieron y experimentaron los hechos históricos a debate a través de sus propias palabras.

La naturaleza cooperativa del enfoque de la historia oral ha llevado a un cuestionamiento radical de la relación fundamental entre la historia y la comunidad (Thomson 1998: 586-591). El grupo seleccionado rara vez será completamente representativo de una comunidad, ya que probablemente esté compuesto sólo por sus miembros centrales. Por otro lado, un segundo paso en la selección de historias orales es la entrevista, una encrucijada en la que se encuentran, al menos, dos puntos de vista que pueden reflejar posiciones diferentes sobre el tema. Otras capas de complejidad aparecen cuando hay códigos lingüísticos diferentes (tal como el castellano, el gallego y las versiones de zonas de contacto como A Fonsagrada en este caso), estilos de comunicación, o aspectos identitarios de clase social, normas de género, tradiciones culturales diferentes, que pueden afectar la comunicación. Incluso el contexto físico de la entrevista y la serie de preguntas preparada con detalle por el entrevistador puede afectar el proceso de contar del narrador oral.

En el documental *Memorias Rotas*, Manane Rodríguez reconstruye una memoria colectiva alternativa a través de las extensas e intensas entrevistas que reúne en el documental, que se constituyen en el eje narrativo de la obra. El mosaico de voces escuchado representa a sujetos del ámbito rural, de zonas urbanas, testigos visuales y testigos secundarios, como los que recuentan los comentarios de sus padres, además de víctimas y actores no voluntarios. La apertura de las fosas de los restos de las víctimas hace necesario, por un lado, revisar la historia dominante para sacar a las víctimas de su anonimato y por otro, corroborar, autorizar la historia anónima transmitida por las coplas. Por ejemplo, en los minutos 30 a 40, cuando los entrevistados hablan de cómo los alzados “Pidieron que de cada casa fuera una persona para ayudar a transportarlos y enterrarlos. Obligaron a todos los parroquianos. Varios tuvieron que cavar la fosa”, o en el minuto 49 alguien revela la producción del silencio: “Había que callarse la boca, porque si no, decían que eras ruso y te pegaban un tiro. No había otra escapatoria”, la especificidad de los detalles expresada oralmente transmite con claridad la emoción y sufrimiento de la comunidad de O Acebo que sobrevivió los hechos.

El documental crea una visión coral mostrando una variedad de acercamientos a una posición general antifascista. La suma de las historias individuales de agentes ciudadanos comunes es complementada por el historiador Eliseo Fernández Fernández, quien aporta un conocimiento histórico consensuado que sirve para equilibrar la dimensión emocional de las entrevistas. Así se revela cómo funciona la construcción social del recuerdo: lo que llamamos memoria colectiva se constituye como tal en cuanto se permite la entrada de memorias personales al espacio público negociando con los contextos sociales existentes. Las entrevistas también proporcionan un medio para descubrir documentos escritos y fotografías que de otro modo no se habrían rastreado.

2.2. Cine documental e historia hecha presente

El cine documental está directamente conectado a la memoria histórica. No solamente intenta reconstruir la narrativa histórica, sino que también puede funcionar como un documento histórico. De hecho, la conexión entre la retórica del cine documental y la verdad histórica fuerza al documental a hacer manifiesto su posicionamiento político, lo que a la vez influye a su audiencia. Tal como explica Rabinowitz,

The documentary calls upon its audience to participate in historical remembering by presenting an intimate view of reality. Through cinematic devices such as montage, voice-over, intertitles, and long takes, documentary provokes its audience to new understandings about social, economic, political, and cultural differences and struggles. (1993: 119)

Por otro lado, los documentales son textos que hacen evidentes las dudas, las ambigüedades de lo expresado en ellos. Ofrecen a los espectadores encuentros con los sujetos entrevistados, que al aceptar la entrevista se autoafirman como sujetos políticos que revelan sus posiciones ideológicas, al mismo tiempo que muestran que, como cintas cinematográficas, han sido montadas siguiendo una cierta estructura que se expone para participar en la construcción del pasado y del presente (Rabinowitz 1993: 128). Es muy importante en este sentido reconocer la cualidad fragmentada de la verdad.

A través del puzle de entrevistas que ofrece imágenes y comentarios parciales de la realidad vivida y heredada del comandante Moreno, se manifiestan los actos y momentos de silencio, las huellas impresas en las emociones y pensamientos de los supervivientes que contrastan o apoyan los hechos registrados por los historiadores. Como documentalista Manane Rodríguez deconstruye y reorganiza el hueco

histórico existente en las narrativas oficiales, con el efecto de transformarlas. La fragmentación, la composición por adición de piezas y versiones diferentes, complementarias, e incluso opuestas, muestran asimismo que la lengua de la historia no es absoluta, sino que es una historia plena de lenguas rotas, de versiones parciales. Es posible que el título de *Memorias rotas* aluda a los hombres y mujeres entrevistados que revelan interpretaciones personales, y por ello, parciales de la historia. Son historias fragmentadas, que cosidas una al lado de la otra, pueden lograr una sutura, un cerrar la herida de crímenes pasados que ahora salen a la luz. Al compartir ese conocimiento oculto y perturbador de la historia y su retórica, se produce un conocimiento nuevo renovador.

Ciertas técnicas cinematográficas utilizadas por Manane Rodríguez muestran que el documental no es un género transparente, sino que constituye una narrativa reflexiva y posicionada ideológicamente. Específicamente, la voz omnisciente en *off*, muy utilizada en obras similares, desaparece aquí para ser sustituida por sonidos ambientales que sirven de transición entre las entrevistas e inciden positivamente en su veracidad. La puesta en escena se sitúa en su mayoría en el campo, en el contexto concreto de los hechos: los caminos estrechos, montañas, cruces de carreteras, pajares, campos frondosos, los espacios de las fosas comunes, el lugar de la tortura del comandante Moreno, ahora convertido en una pila de piedras, las montañas que cruzaron los protagonistas donde continúan viviendo los testigos, haciendo que la obra cinematográfica presente un alto grado de verismo. El uso de mapas que muestran las rutas de escape y de fotografías históricas ofrece una visualización racional de los hechos comentados. La inmutabilidad del espacio donde se sitúan las historias de los entrevistados recarga de veracidad las narraciones contadas (Sánchez Alarcón y Jerez Zambrana 2013: 306). Asimismo, el uso del formato panorámico, la composición horizontal y los planos frontales con una luminosidad apagada reflejan un paisaje que, aunque habitual y familiar a sus habitantes, se revela sin embargo espectral por las verdades que oculta en su diaria existencia. Estos elementos aúnan el conocimiento histórico y la retórica performativa, haciendo que el documental presente un grado elevado de implicación subjetiva y emocional del realizador, que a su vez afecta y conmueve al espectador, instándole a reaccionar a las imágenes contempladas.

De modo similar a lo que recordaba el Ángel de la Historia, el documental no solamente ofrece un comentario del pasado, sino que también dice algo del presente. En este caso, Manane Rodríguez ha creado esta obra siguiendo una agenda política expresa: la de promover una justicia transicional para las doce personas muertas en O Acebo. A pesar de que probablemente nunca se lleve el caso a juicio, con su obra y con la conexión que la audiencia establezca con las víctimas a través

del documental, sí se puede lograr una atención e influencia que facilita la participación del espectador en el duelo colectivo.

CONCLUSIÓN

Frente a la recomendación de los poderes políticos durante la Transición española sobre la importancia de “perdonar” y “olvidar” la dictadura franquista, el documental *Memorias rotas* muestra que es importante confrontar el duelo y abrir el espacio público para que no solamente los familiares y seres queridos cercanos puedan superar el trauma: ahora se expone socialmente el dolor contenido, y la palabra callada puede escucharse en las esferas oficiales. Las memorias rotas son contextualizadas y unidas en un mapa social, dando reconocimiento a la destrucción de la guerra sufrida a nivel individual. Frente al silencio autoimpuesto por miedo a las represalias, y el trauma de no poder verbalizar el haber presenciado la crueldad vivida por las víctimas antes de morir, y el sufrimiento de sus deudos después de sus asesinatos, ahora se puede reconocer en voz alta el “duelo inconcluso” que les asoló de manera permanente y atormentó su memoria desasosegada (términos del historiador Di Nola, *apud* Nuckols 224). La documentación de testimonios primarios y secundarios es fundamental para demostrar la heterogeneidad de experiencias y percepciones existentes sobre la Guerra Civil. Es de máxima importancia para hacer evidentes los modos de opresión y dominio de la dictadura franquista y para demostrar que la celebrada transición hacia la democracia en España no fue tan exitosa a nivel político, institucional ni judicial como se proclamó durante décadas.

Como establecía Walter Benjamin, es necesario mirar hacia el pasado para construir el futuro. El documental histórico es usualmente una reconstrucción, una puesta en vida de otro tiempo y otro espacio para una nueva audiencia a través de la imagen cinemática y un sonido grabado, un traer el pasado al presente. La obra de Manane Rodríguez es la proyección de lo narrado hacia un futuro que es el presente del espectador. Al compartir voces pasadas y presentes de testigos y víctimas de abusos franquistas, la obra exhorta a la audiencia a tomar consciencia de traumas pretéritos para evitar sus causas en la sociedad española. A pesar de que no se ha hecho justicia todavía a las 3.659 personas muertas en Galicia entre 1936-1940 (*apud* Casado-Neira 2020), el aviso nunca fue más pertinente que en la actualidad, en el 2023 en España, cuando se registra un crecimiento de los movimientos de ultraderecha, y donde el portavoz del partido que los representa ha pedido eliminar la Ley de Memoria Histórica del 2007. Es necesario recordar para asegurar la pervivencia de la democracia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aguilar Fernández, P. (2007) "Los debates sobre la memoria histórica". *Claves de razón práctica*. 172, 64-69.
- Aguilar Fernández, P. (2008) *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza.
- Assmann, A. (2008) "Transformations between History and Memory". *Social Research: An International Quarterly*. 75 (1), 49-72.
- Bachelard, G. (1964) *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press.
- Becker, C. (1932) "Everyman His Own Historian". *The American Historical Review*. 37 (2), 221-236.
- Benjamin, W. (2020) "El ángel de la historia y el materialismo histórico". Trad. por B. Echeverría, *Estudios Artísticos: revista de investigación creadora*. 6 (8), 96-104. DOI: <https://doi.org/10.14483/25009311.15692>
- Bernecker, W. (2003) "Entre la historia y la memoria: Segunda República, Guerra Civil Española y primer franquismo". *Iberoamericana*. 3 (11), 227-238.
- Bueno Gómez, N. (2014) "Collective Memory and Poetic Justice in Galicia: A Study of the «Coplas del Comandante Moreno»". *Folklore*. 125 (3), 286-305.
- Cabana Iglesia, A. y Nogueira Pereira, M. X. (2014) "Silencio, memoria y documentos de sombra. Desmemorias y relatos sobre la represión durante la Guerra Civil". *Ámbitos. Revista de estudios de ciencias sociales y humanidades*. 32, 15-26.
- Casado-Neira, D. (2020) "Y aquí pasó algo? La banalidad de los lugares de muerte de la represión franquista". *Athenea Digital* 20 (3). DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2644>
- Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*. Trad. por S. Rendall. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Derrida, J. (1995) *Espectros de Marx, el estado de la deuda, el trabajo de duelo y la nueva internacional*. Madrid: Trotta.
- Fernández Rodríguez, M. (2006) *Poemas pola memoria*. A Coruña: Xunta de Galicia.
- Juliá, S. (2006) "Bajo el imperio de la memoria". *Revista de Occidente*. 302-303, 7-19.
- Halbwachs, M. (1975 [1925]) *Les Cadres sociaux de la mémoire*. New York: Arno.
- Halbwachs, M. (1992 [1950]) *On Collective Memory*. Ed. y trans. por L. A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
- Hobsbawm, E. J. y Ranger, T., eds. (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nora, P. (1989) "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations*. 26, 7-24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Nuckols, A. (2019) *Narrativas postraumáticas de duelo persistente en la España del s. XXI*. Tesis de doctorado inédita. Valencia: Universidad de Valencia.
- Parodi Muñoz, M. (2013) *Perspectivización de la memoria histórica en la narrativa española actual*. Berlin: Verlag Walter Frey.
- Rabinowitz, P. (1993) "Wreckage upon Wreckage: History, Documentary and the Ruins of Memory". *History and Theory*. 32 (2), 119-137.
- Rivadulla Costa, D. (2019) *Novela e memoria cultural: a ficcionalización do franquismo na narrativa galega (2000-2015)*. Tesis de doctorado inédita. A Coruña: Universidade da Coruña.

- Rodríguez, M. (2010) *Memorias rotas*. [HD] A Coruña: Xamalú filmes.
- Rodríguez Fer, C. (1990) *A literatura galega durante a guerra civil (1936-39)*. Tesis de doctorado inédita. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rodríguez Gallardo, A. (2013) “La memoria histórica en el documental contemporáneo gallego”. En *Modelos de interpretación para el cine histórico*, ed. por Hueso Montón, A. L. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 32.
- Sánchez Alarcón, I. y Jerez Zambrana, A. (2013) “¿La memoria encontrada o la memoria inventada? Recursos narrativos y pautas de estilo de índole ficcional o subjetiva en los documentales históricos españoles recientes”. *Historia y Comunicación Social*. 18, 299-311.
- Sontang, S. (2003) *Regarding the Pain of Others*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Thompson, J. P. (2005) “The Civil War in Galiza, the Uncovering of the Common Graves, and Civil War Novels as Counter-Discourses of Imposed Oblivion”. *Iberoamericana*. 5 (18), 75-82.
- Thomson, A. (1998) “Fifty Years On: An International Perspective on Oral History”. *The Journal of American History*. 85 (2), 581-95. DOI: <https://doi.org/10.2307/2567753>
- Van Dyke, R. y Alcock S. E., eds. (2003) *Archaeologies of Memory*. Oxford: Blackwell.
- Velasco Souto, C. F., Pereira, D., Grandío Seoane, E. y Fernández Fernández, E., eds. (2009) *A fuxida do Portiño. Historia, memoria e vítimas*. Vigo: A Nosa Terra.

María Xesús Nogueira Pereira

Universidade de Santiago de Compostela

mariaxesus.nogueira@usc.gal

 orcid.org/0000-0003-4866-5864

“VARADOS NO MAR OS CETÁCEOS E AS PALABRAS”. OS ANIMAIS NA POESÍA DO PRESTIGE

RESUMO: O relevo da representación de animais nunha modalidade textual emerxente como é a ecopoesía contrasta cunha escaseza de estudos que, no caso galego, ben pode estenderse, coas excepcións debidas, á literatura no seu conxunto. A poesía aparecida nos meses que seguiron ao afundimento do petroleiro *Prestige*, en novembro de 2002, constitúe un corpus de interese para abordar o tratamento dos animais desde os presupostos teóricos da ecocrítica, o ecofeminismo e os estudos que incidiron no adelgazamento das lindes entre o animal humano e non humano. O traballo, que ten como obxectivo a análise da representación animal nos textos sobre o *Prestige* publicados entre finais de 2002 e ao longo de 2003, revela un contínuum de enfoques que se sitúan entre a documentación e o tropo. A análise establece ademais unha tipoloxía de actitudes poéticas que teñen en común o compromiso de testemuñar e denunciar a situación xerada pola catástrofe: a representación realista, a utilización do animal para a construción de tropos, a contigüidade entre especies e entre o humano e non humano, e a desanimalización.

PALABRAS CLAVE: poesía galega, *Prestige*, ecopoesía, ecocrítica, animais e literatura

TITLE: “Varados no mar os cetáceos e as palabras”: Animals in the Poetry about *Prestige*

ABSTRACT: The importance of the representation of animals in emerging textual modalities such as ecopoetry contrasts with the scarcity of studies on the subject, which, in the Galician case, may well extend—with some exceptions—to the whole of literature. The poetry that appeared in the months following the sinking of the oil tanker *Prestige* in November 2002 constitutes a textual corpus that serves to address the issue of the treatment of animals from the theoretical assumptions of ecocriticism, ecofeminism and studies that have blurred the boundaries between human and non-human animals. An analysis of the animal representation in texts about *Prestige* published at the end of 2002 and throughout 2003 reveals a continuum of approaches that lie between documentation and trope. The paper also establishes a typology of poetic attitudes that have in common the commitment to bear witness to and denounce the situation generated by the catastrophe: realistic representation, use of the

animal for the construction of tropes, contiguity between species and between humans and non-humans, and de-animalisation.

KEYWORDS: Galician poetry, oil tanker *Prestige*, ecopoetry, ecocriticism, animals in literature

INTRODUCCIÓN

As mobilizacións cidadás xurdidas a raíz da xestión do accidente do petroleiro *Prestige* fronte á costa galega en novembro de 2002, así como da catástrofe medioambiental por el ocasionada, contaron cunha forte implicación dos axentes culturais, en particular dos literarios. Dentro das actividades lideradas pola Plataforma contra a Burla Negra, nacida no seo do movemento Nunca Máis, a poesía tivo unha centralidade especial, como proban os numerosos recitais celebrados nas semanas que seguiron ao naufraxio e os catro libros colectivos aparecidos ao longo de 2003.

Unha boa parte das composicións recollidas nos mencionados volumes teñen como fio temático principal a documentación e a denuncia dos efectos da marea negra sobre o medio ambiente, trazo que lles confire aos textos que os conforman a condición de ecopoemas. Dos numerosos motivos representados neste corpus interesa para o presente artigo o dos animais en canto vítimas da catástrofe ecolóxica¹. A análise da poesía do *Prestige* tentará dar resposta a cuestións como as seguintes: que animais aparecen representados, de que xeito, e que relacións establece a literatura entre eles e os seres humanos no contexto do capitalismo neoliberal. A análise ten como obxectivo último mostrar de que maneira os animais non humanos forman parte do catálogo de estratexias postas en práctica pola poesía do *Prestige* en canto literatura de intervención.

1. MARCO TEÓRICO

No desenvolvemento do traballo conflúen dúas liñas de investigación desigualmente tratadas na literatura galega contemporánea: por unha banda, o estudo da produción poética sobre a catástrofe do *Prestige* e, por outra, o da representación dos animais na literatura.

¹ O traballo foi desenvolvido no marco dos proxectos de investigación *El tropo animal. Un análisis ecofeminista de la cultura contemporánea de Galicia e Irlanda* (PGC2018-093545-B-I00, financiado polo MCIN/AIE/FEDER/UE), e *Post-Human Intersections in Irish and Galician Literatures* (PID2022-136251NB-I00, financiado por MCIN/AOE/FEDER/UE).

A primeira delas, á que de aquí en diante me referirei como a *poesía do Prestige*, non foi polo de agora obxecto estudo, fóra dun traballo monográfico sobre o ciclo (Nogueira Pereira 2022a) e de aproximacións levadas a cabo desde a ecocrítica que repararon na natureza degradada como motivo literario (Nogueira Pereira 2008, Palacios González e Nogueira Pereira 2014, Acuña Trabazo e Nogueira Pereira 2022, Nogueira Pereira 2023). A ausencia de estudos detallados contrasta non só coas numerosas achegas científicas aparecidas noutros ámbitos senón tamén coa relevancia das prácticas culturais nas que esta produción poética se insire, en cuxo recoñecemento coinciden análises da cultura e da literatura recente (Pena Presas 2011, Lourido 2014, Linheira 2018), que mesmo chegaron a tomar en consideración o afundimento do barco na periodización da literatura das últimas décadas (Castaño 2005, Dacosta 2005, Nogueira Pereira 2011).

A segunda liña fornécese tamén de achegas teóricas da ecocrítica que, a partir do traballo pioneiro de Glotfelty (1996), exploraron a relación entre a literatura e o medio ambiente, así como a representación da natureza e das relacións entre humanos e non humanos na cultura e na literatura (Flys Junquera 2015). Máis alá da formulación xeral, algunhas derivas da ecocrítica resultan especialmente acaídas para o presente obxecto de estudo. Tal é o caso daquelas que prestaron atención á degradación ambiental co obxectivo de dismantelar as bases androcéntricas e antropocéntricas da civilización occidental (Diamond e Orenstein 1990). Igualmente pertinentes resultan as teorías que avogan polo recoñecemento da natureza como suxeito falante (Murphy 1995: 12) e como categoría de análise (Flys Junquera 2015), na procura dun achegamento a unha *outredade* non humana e dunha superación do antropocentrismo en favor dunha contigüidade entre os seres vivos.

Os principios máis arriba mencionados están presentes na definición dunha modalidade textual emerxente, tamén no seu estudo, como é a ecopoesía. Neste senso resulta de utilidade incorporar ao marco teórico a síntese da lectura que Gilcrest fai do libro *The Environmental Imagination* (1995), de Lawrence Buell, e que Barella Vigal considera ilustrativa do concepto:

En un primer apartado, debemos considerar que la naturaleza, los animales, las plantas, las montañas, etc. están presentes en el poema no solo formando un escenario para la historia humana sino implicándose con voz propia. En un segundo apartado, en el poema debe quedar claro que el beneficio humano no es el único interés legítimo. En tercer lugar, se entiende que la responsabilidad humana hacia el medio ambiente será parte de la orientación ética del texto. En cuarto y último lugar, se considera que el poeta es consciente del tiempo que le ha tocado vivir y de las implicaciones que ello conlleva, de cómo debe enfrentarse a los espacios naturales y salvajes, y de cómo se pueden encontrar otras formas

de relación con esos espacios sin entender que estos son una amenaza que hay que dominar y controlar. (2010: 234-235)

A relación entre a (i)rresponsabilidade humana explorada polo ecofeminismo é tamén relevante para a lectura da representación animal nalgúns textos do corpus. Interesan neste sentido as indagacións teóricas que equiparan a opresión experimentada pola natureza coa sufrida pola muller (Gaard 1993) e identifican unha serie de *dualismos de valor* nos que se sustenta a dominación, e que Warren (2003: 15) sintetizou, recollendo formulacións anteriores (S. Griffin, E. D. Gray, Y. King, R. R. Ruether e M. Zimmerman), en “razón/emoción, mente/cuerpo, cultura/naturaleza, humano/animal y hombre/mujer”.

A vertente activista do ecofeminismo resulta igualmente de interese para o estudo da representación animal na medida en que “denounces the comparable degradation, subjection, and expropriation of women, nature, non-human animals, and other marginalized social group” (Estévez-Saá e Lorenzo-Modia 2019: 2).

Por último, a análise levada a cabo no traballo descansa sobre os cimentos de toda unha tradición de pensamento sobre o mundo animal e a súa representación na cultura, cuxo atraso e desinterese no contexto do estado español foi posto de manifesto por Morgado García e Rodríguez Moreno (2017). Interesan, por un lado, as formulacións que exploran a infravaloración dos animais –a miúdo en relación co xénero González García e Rodríguez Carreño 2008, Horta 2019 – e denuncian a ideoloxía da subordinación-dominación-explotación dos animais, isto é, o “conjunto de creencias que establece que los seres humanos tienen derecho a satisfacer todas sus necesidades, sean vitales o superfluas, a costa de la explotación de los animales” (Velasco Sesma 2017: 15).

Por outro, é inescusábel a referencia ás achegas teóricas que cuestionan, desde diferentes perspectivas, a fronteira ontolóxica entre seres humanos e animais. É o caso do concepto de *indistinción* e as súas repercusións no sistema capitalista apuntados por Calarco (2015); a proposta de reconfiguración baseada no *igualitarismo zoocentrado* de Braidotti (2013), quen sinala a implicación de “axencias e forzas tanto humanas como non humanas nas cuestións medioambientais” (Braidotti 2016: 152); ou a advertencia sobre a necesidade de superar o *abismo ontolóxico* en favor dun contínuum de niveis entre o físico, o biolóxico, o social e o cultural feita por Riechmann (2005). Estas e outras teorías apuntan cara a unha visión posthumanista e postantropocentrista que é posíbel percibir no substrato dalgunhas composicións analizadas.

Para o estudo dos animais na poesía do Prestige é oportuno ademais ter presente o concepto de *instrumentalización estética* (Tafalla 2019), así como o termo

ecoanimal, cuxo comentario ben podería constituír unha síntese dos obxectivos do presente traballo:

[...] el término “ecoanimal” me permite señalar una deficiencia en la estética de la naturaleza tradicional, que se ha centrado en la apreciación de los entornos y ha prestado menos atención a los animales que los habitan. [...] Creo que la perspectiva “ecoanimal” es necesaria para comprender lo que significa la catástrofe ecológica. (Tafalla 2019: 15-16)

2. O CORPUS

A poesía do Prestige constitúe un ciclo temático que é posíbel rastrexar até a actualidade. A presente análise ocúpase no entanto daquelas composicións que viron a luz nos catro volumes colectivos aparecidos en 2003: *Alma de beiramar*. *A Asociación de Escritores en Lingua Galega contra a marea negra* (VV. AA. 2003a); *Negra Sombra. Intervención poética contra a marea negra* (VV. AA. 2003b), promovido pola Federación de Libreiros de Galicia, xunto coas editoras Espiral Maior e Xerais; *Nunca Máis. Si tots nosaltres som la mirada i el vent* (VV. AA. 2003c), por Nunca Máis Catalunya; e *Sempremar. Cultura contra a Burla Negra* (VV. AA. 2003d), iniciativa a Asociación Cultural Benito Soto.

A restrición do corpus a esta etapa xustifícase pola inmediatez da súa escritura, así como polo feito de estar publicada en volumes que comparten unha serie de trazos comúns: o seu carácter colectivo e a ausencia dunha figura coordinadora visíbel; o feito de estaren impulsados por asociacións ou colectivos; a amplitude (xeracional) da nómina de voces colaboradoras; a vontade explícita de intervención e de contribución á creación dunha memoria colectiva (Nogueira Pereira 2022a).

3. ANÁLISE

O impacto da marea negra sobre os animais quedou reflectido nunhas cifras que, segundo os estudosos da fauna, están lonxe de daren conta da realidade. O traballo de diferentes asociacións e os numerosos textos científicos aparecidos nos anos posteriores á catástrofe tampouco foron quen de cuantificar as dimensións dunha masacre á que Silvia R. Pontevedra se refire coa acaída metáfora de “el cementerio del mar”:

En los meses de trabajo más intenso por parte de asociaciones, particulares y profesionales que se organizaron en torno a SEO [Sociedad Española de Ornitología], se contabilizaron

más de 90 especies diferentes de aves malparadas, embadurnadas, con hipotermia o envenenadas por el chapapote. Además, solo entre el 13 de noviembre y el 13 de enero, la Coordinadora para el Estudio de los Mamíferos Marinos (CEMMA) y la Sociedad Española de Cetáceos (SEC) registraron la llegada de 128 animales de las especies que protegen estas ONG: delfines, ballenas, focas, nutrias y tortugas habían varado en las playas contaminadas por la tormenta negra, muertas en la mayoría de los casos o a punto de morir, teñidas de luto y desfallecidas. En total fueron 54 cetáceos, 63 tortugas, 4 focas y 7 nutrias. La cifra de aquellos meses se quintuplicó y el número de varamientos de todo el año anterior, aunque las condiciones meteorológicas, especialmente malas, pudieron haber contribuido a la masacre. (2022: 368)

Da magnitude dos devastadores efectos da marea de fuel sobre os animais mariños deixaron constancia as numerosas imaxes difundidas, as máis das veces por canles non oficiais, de exemplares petroleados que, xunto coas dos areas cubertos polo chapapote e o voluntariado ocupándose das tarefas de limpeza, forman parte da memoria gráfica da catástrofe do Prestige. O libro *No país de Nunca Máis* (2003), de Xurxo Lobato, e a exposición *Marea Negra*, organizada polo Colexio Oficial de Xornalistas, son exemplos da importancia da fotografía como testemuño e como denuncia do desastre ecolóxico.

Da representación gráfica de animais na crise do Prestige, teñen especial interese para a cuestión que se está a considerar, dúas imaxes. Trátase nos dous casos da representación da violencia exercida contra as aves polo vertido de fuel:

i) A dunha ave mariña cuberta de chapapote, que, coas súas variantes, foi amplamente difundida nos medios de comunicación, nas redes sociais e mesmo nas mobilizacións.

ii) A dun paxaro artificial, igualmente petroleado, que foi exhibida en numerosas manifestacións².

Alén de evidenciar a relevancia da exposición do mundo animal como vítima do afundimento do Prestige, o obxectivo das dúas imaxes é testemuñar, no primeiro caso, as dimensións da catástrofe ecolóxica e, no segundo, a magnitude da mobilización cidadá. Os documentos gráficos semellan ademais acaídos para delimitar, a xeito de hipótese, os pólos entre os que se sitúa a representación do mundo animal –constituída por aves, peixes e cetáceos– na poesía do Prestige: o realismo e o tropo. A tipoloxía de exemplos estudada a continuación mostrará a pertinencia, en canto esquema de análise, dunha polaridade entre o discurso realista e a construción de tropos animais.

² Esta figura presenta a variante dunha ave morta cravada sobre unha cruz, evocadora da imaxinería cristiá.

3.1. Os animais como vítimas da agresión ecolóxica

A representación nos textos poéticos de animais afectados polo vertido de fuel desempeña unha función descritiva e testemuñal na que se resaltan dúas series léxicas, a da cor negra e a da violencia, presentes en xeral nas composicións que pretenden facer unha crónica dos acontecementos. Tal semántica percíbese con claridade no poema “Ximprón”, no que Francisco Xosé Fernández Naval presenta un mar que “destila [...] lagañas frías / irisadas lagañas coma morte” e “agoniza na ausencia de escumas” (VV. AA. 2003b: 76). Os efectos da contaminación sobre a fauna plásmanse na composición nunhas aves privadas da facultade de ver:

*As aves xa non miran,
perecen
na velenosa constancia
que é coma un argazo de sombras.* (VV. AA. 2003b: 76-77; cursiva nosa)

A vocación testemuñal do texto queda patente na súa datación, “15 de decembro de 2002” (VV. AA. 2003b: 77), trazo que non resulta infrecuente no corpus de poesía do Prestige.

Na perda de capacidades esenciais, como é tamén a de voar, incide un poema de Manuel María cuxo título apunta a un tempo ao relato e á denuncia, “Crónica certa do de\$prest&(l)lixo do prest&&(l)lixo”. O texto fai un chamamento ante unha catástrofe cualificada como “morte vil e traidora, / arrepiante prevista e evitábel”, que é

*contemplada por sinistras gaivotas coas suas
inútiles azas petroleadas para sempre* (VV. AA. 2003b: 116; cursiva nosa)

Á descrición realista adhírense con todo valores connotativos derivados da transformación das gaivotas en animais “sinistros”. Nótese como os efectos provocan un desprazamento a estas aves de valores tradicionalmente atribuídos aos córvidos. Neste senso, o texto apunta cara a unha desestabilización nas taxonomías do mundo animal que será abordada máis adiante.

3.2. Os tropos animais

As representacións elaboradas con códigos do realismo son, ao contrario do que se podería pensar, moito menos numerosas que aquelas que recorren ao tropo animal. Neste senso, a fauna mariña é a miúdo instrumentalizada esteticamente para a construción dunha simboloxía negativa asociada á idea da destrución. Así acontece no poema “Urnas no mar”, no que Xavier Seoane, logo de evocar o *topos*

do soño dunha “pequena casa / “á beira das [...] ondas / que gardaba a memoria dos avós”, alude á catástrofe causada pola marea convertendo os animais en elementos cargados de negatividade:

Pero un vento de usura e de mentira
arrebolando arroaces desnortados
e aves frías mortas
 matou o noso soño.

E agora un *corvo negro*
 chegado dos confíns máis cegos do horizonte
 chapuza de carraxe nos nosos corazóns
 como a lingua visgosa dun destino de sombras. (VV. AA. 2003b: 191; cursiva nosa)

Exemplares da fauna mariña como os arroaces ou as aves represéntase no poema de Seoane como seres privados de vontade e catalizadores da violencia exercida polo ser humano contra a natureza. Repárese ademais na dobre connotación negativa do corvo³, derivada da súa asociación ao mal presaxio⁴ e reforzada polo epíteto.

Noutros casos os animais feridos e petroleados funcionan como metonimias non só da marea negra do Prestige senón tamén das agresións contra o medio ambiente. Tal acontece no poema “Tributos á besta negra”, no que Xesús Pereiras describe “unha visguenta costra a profanar a area” e un “betume que os reflexos do nácar cega” (VV. AA. 2003c: 150). O emprego da fauna na composición obedece no entanto a obxectivos diferentes. Por unha banda, identifícase xa desde o título a marea negra cun metonímico animal xenérico, a *besta*, instrumentalizado e portador de connotacións negativas. Por outra, a comparación con exemplares de animais concretos petroleados e feridos complementa unha descrición dun mar convertido en “enxurro letal, cantís ennegrecidos / e un hálito de morte nas praias e coídos” (VV. AA. 2003c: 150):

Coma un *arao dos cons empapado en brea*
 ou o *arroas ferido, golpeado contra as rochas*,
 esperanzas abatidas aboiando nas ondas,
 caros tributos do mar a esta *besta negra*. (VV. AA. 2003c: 150; cursiva nosa)

³ Na poesía do Prestige é recorrente outra representación do corvo, esta de natureza intertextual, que establece un diálogo co poema “The Raven”, de Edgar Allan Poe.

⁴ Cf.: “Temos o corazón petroleado / polas *gaivotas negras do desprezo* / [...] cobriuse o ceo de *espavoridas pombas*”, Lois Diéguez (VV. AA. 2003a: 56 e VV. AA. 2003b: 62; cursiva nosa).

Maior complexidade posúe a representación de animais na poesía de Ana Romaní quen, nunha das composicións dedicadas ao tema, describe o mar contaminado valéndose de dúas imaxes procedentes do mundo animal:

Negro rastro do mar
densos artefactos como enxarcia iluminan as mareas
os círculos das *aves asombradas* son as runas deste espolio
bebemos ese leite escuro a diagnose do areal
bebemos e cantamos
as *entrañas aireadas do cetáceo* nos cantís (VV. AA. 2003b: 176; cursiva nosa)

Na representación da violencia experimentada polos animais a raíz do desastre medioambiental, a serie cromática do negro e a alusión ao espolio por parte dos seres humanos intensifícase, por unha banda, coa comparación do comportamento das “aves asombradas” cun xeito de escritura antiga como é o das runas e, por outra, coa alusión oximorónica, igualmente metonímica, ás “entrañas aireadas do cetáceo nos cantís”. O texto péchase cun novo tropo construído a partir da fauna mariña que establece un diálogo intertextual cun verso do emblemático poema “Sós”, de Manuel Antonio: “E o paquebote esmaltado na lágrima das *pillaras*”⁵ (VV. AA. 2003b: 176; cursiva nosa).

A relación entre os animais en canto representación metonímica da catástrofe e a escritura volve estar presente noutra composición de Ana Romaní, “Do diario”:

5 decembro 2002
Como corpos que se esgotan na súa propia singradura, na súa
imposibilidade,
varados no mar os *cetáceos* e as palabras. (VV. AA. 2003d: 22; cursiva nosa)

Palacios (2017) elaborou, desde presupostos da ecocrítica e o posthumanismo, un complexo estudo sobre o tropo da balea. A interpretación do seu ventre como espazo acolledor para o suxeito feminino, e tamén para a súa escritura, ilumina os versos do ecopoema comentado. O aumento da densidade do mar causado pola pegañenta substancia vertida polo petroleiro provoca a un tempo a inmovilización dos animais⁶ e do discurso. O texto conflúe co *topos* da imposibilidade escribir (n)a barbarie, desenvolvido na poesía do Prestige por María do Cebreiro en “Poema de amor”: “Negar o azul é máis que nomealo. / Non falarei do mar: xa non se pode” (VV. AA. 2003a: 76). Alén diso, garda relación tamén coa construción dun discurso

⁵ Cf.: “O paquebote esmaltado / que cosía con liñas de fume / áxiles cadros sen marco” (Manuel Antonio 1992: 112).

⁶ Resulta tamén de interese reparar na escolla léxica *varado*, termo aplicado ás embarcacións.

metaliterario a partir de referentes do mundo animal, cuxo verso máis icónico é talvez “tirar por un poema como por un becerro cando se lle ven as patas”, de Olga Novo (1997: 25).

O motivo do cetáceo é tamén empregado por Fran Alonso como tropo de empoderamento e rebelión nuns versos que presentan unha singular estampa da paisaxe mariña contaminada:

Hoxe a lúa é unha rodalla con sabor a fuel
pero o animal que se debuxa nos seus beizos
é a sombra dunha enorme balea que, para sempre,
se subleva no mar. (VV. AA. 2003b: 14; cursiva nosa)

3.3. A identificación e a contigüidade co mundo animal

Outro trazo que é posíbel identificar na representación do mundo animal no corpus analizado deriva dunha actitude compartida por numerosas composicións sobre o Prestige. Trátase da identificación do *eu* coa natureza agredida, que ben sintetiza o verso “Eu de min só sei dicir / que o mar comeza no meu sangue” (VV. AA. 2003a: 39), recuperado por Manuel María de *Mar maior* (1963) para un dos volumes colectivos publicados nos meses que seguiron a catástrofe. No que atinxe ao tratamento da fauna, a contigüidade entre o mundo animal humano e non humano é utilizada para canalizar a indignación e a dor nunha composición de Alexandre Ripoll enunciada por un *eu-arao-arroaz-gaivota*:

Cegado polo mar negro
morrerei eu *triste arao*.

Non quero ver areais
con tanto fuel, ¡tan manchados!
e coas ondas da Lanzada
morro eu, *arroaz varado*⁷. (VV. AA. 2003a: 13; cursiva nosa)

Eu, gaivota mascateira,
xa non pousarei no Castro
de Baroña porque teño
o lombo petroleado. (VV. AA. 2003a: 14; cursiva nosa)

Repárese na alusión á cegueira causada polo “mar negro”, no caso da primeira identificación, así como na isotopía “manchados” – “varado” – “petroleado” que

⁷ Cf. Nota 5.

intensifican a idea de destrución. Por outra banda, a alusión á Lanzada e ao Castro de Baroña reforza a identificación debido á función desempeñada pola toponimia, e en especial pola microtoponimia, en canto estratexia de denuncia e resistencia na ecopoesía (Nogueira Pereira 2022b).

Nunha liña semellante debe entenderse a confusión levada a cabo por Marta Dacosta entre diferentes exemplares do medio acuático afectados pola marea e a figura do mariñeiro, nun poema que conclúe coa identificación entre estes animais agredidos e un “home triste”:

Parece un mariñeiro
e é un *arroás* varado en vida,
un *animal enorme* a morrer esgotado,
un *peixe fabuloso* que afoga baixo a chuvia.
Parece un mariñeiro
e é un *corvo negro*
que non pode secar nin emprender o vo,
condenado a esta pedra en que vai esmorecendo.
Parece un mariñeiro
e é un *serrán* asustado, unha *faneca brava* mutilada,
un *croque* vulnerábel que xa non pode enterrarse.
Parece un mariñeiro
e é un home triste
que non entende as horas ata que o atan á terra,
que xa non sente os ollos nin o coiro reseco
e morre baixo a noite nesta terra esquecida. (VV. AA. 2003d: 136; cursiva nosa)

Resulta de interese reparar tanto na selección de animais seleccionados, que vai do xenérico –“animal enorme”, “peixe fabuloso”– ao concreto –“arroás”, “corvo”, “serrán”, “faneca brava”, “croque”– como nos sintagmas que os cualifican e que remiten á semántica da violencia, a incapacidade e a morte: “varado en vida”, “a morrer esgotado”, “que afoga baixo a chuvia”, “que non pode secar nin emprender o vo”, “mutilada” e “que xa non pode enterrarse”.

A contigüidade do mundo humano-animal está tamén presente no poema visual de Estevo Creus, cuxa secuencia reiterada “voarcaramanjantan” tan só se ve interrompida polas formas, resaltadas en letra grossa, “no-poem”, “rassssss” e “a miña aleta rota”, que anticipan o verso final a xeito de título “animal ferido: cognitiva” (VV. AA. 2003b: 58):

voarcaramanjantanvoarcaramanjantanvoarcaramanjantanvoarcaramanja-tanvoarcaramanjantan-
voarcaramanjantanvoarcaramanjantanvoarcara-manjantanvoarcaramanjantanvoarcaramanjantanvo-
arcaramanjantanvoarca-ramanjantanvoarcaramanjantanvoarcaramavoaarcaramanjantanvoarca-

raman**jno-poem**voarcaramanwatanvoarcaramanwatanvovozrcaraman-jatanvoarcaramanja-
rasssssvoarcaramanwatanvoarcaramanwatanvovoar-
 caramanwatanvoarcaramanjat**amiña**aletarotavocaramanwatanvoar-caramanvoarcraamanja-
 tanvoarcaramanwatanvoarcaramanwatanvoarca-ramanwatanvoarcaramanwatanvoarcaramanwatan-
 voarcaramanwatanvoar-caramanwatanvoarcaramanwatanvoarcaramanwatanvoarcaramanwatanvo-
 arcaramanwatanvoarcaramanwatanvoarcara??

animal ferido: cognitiva

Nótese como a contigüidade non se reflicte unicamente na enunciación humano-animal senón tamén na representación dun “animal ferido” híbrido, impedido de voar e ao tempo dotado de aletas. Novamente estamos diante dunha transgresión de fronteiras entre especies marcada tamén por unha semántica da incapacidade que unha vez máis impide o movemento.

Desde o punto de vista da contigüidade humano-animal resulta tamén de interese o contínuum establecido por Ramón Caride Ogando, no poema “Sempre e(n) nunca máis”, entre especies da fauna mariña e as partes do corpo humano. A composición, enunciada desde unha voz colectiva, reitera tamén a imaxe da ferida para se referir á agresión medioambiental:

non quixemos mirar ao comezo nin vernos
 espidos e aldraxados coas mans irtas baleiras
 e sempre neste outono coma quen pisa morte
feridos nos araos nos mascatos nas luras
 no agazo escuro lento pegañento visgoso (VV. AA. 2003b: 47; cursiva nosa)

Cun animal mariño identifícase igualmente o *eu* que enuncia o poema “téñoa negra”, escrito por Olga Novo con anterioridade ao accidente do Prestige⁸ e incluído posteriormente nun dos volumes colectivos. A composición presenta un novo caso de hibridación humano-animal ao tempo que engade unha marca de xénero que devén na creación dun neoloxismo e establece un dualismo de valor implícito:

peixa
 sei ó mar do meu estilo
 cravo espiñazo ós esgarros da brétema
 porque a miña negra
 é unha branquia vermella en clamor que respira. (Novo 2003b: 138; cursiva nosa)

⁸ Conforme se explica nunha nota de rodapé, “«Marea negra», foi escrito tres días antes do accidente do Erika nas costas bretoas” (Novo 2004: 141).

Dun procedemento de hibridación máis sofisticado bota man Emma Pedreira no poema “Sombra tóxica”, onde representa unha natureza adulterada mediante a difuminación das lindes que diferencian as especies ao tempo que alude ao tema da creación literaria:

Onde queimaremos todas estas páxinas e *plumas mortas*
que non nos valerán para escribir poemas por ser *escama de balea*
e *ala eólica de gueivota*. (VV. AA. 2003b: 149; cursiva nosa)

Á ambigüidade da forma “plumas” súmase a desestabilización taxonómica de especies mediante a atribución de escamas á balea e dunha redundante “ala eólica” á gaivota que, no contexto da ecopoesía, adquire resonancias industriais evocadoras do imaxinario dos aeroxeneradores.

3.4. A desanimalización

Un caso singular no referido á representación da violencia experimentada polos animais na poesía do Prestige é o procedemento de desanimalización á que son sometidas algunhas especies en composicións que pretenden denunciar a catástrofe ecolóxica. Tal acontece no poema no que Antía Otero describe a desaparición das mareas (“marcharon sen dicir adeus”, “mentres avanzaban / un basureiro / ás súas costas”. Alguén plantou chapapote”) e os seus efectos sobre a fauna:

Unha morte por pisada.
Os *peixes* fixeron a mudanza.
Agora
viven nas árbores.
Comparten piso.
Toman café
nunhas terrazas estranxeiras. (VV. AA. 2003d: 23; cursiva nosa)

O interese da prosopopea radica na idea de exclusión que comporta o cambio de hábitat ocasionado polo chapapote e o sentimento de estranxeiría experimentado polos peixes. O recurso da humanización, tan presente en modalidades textuais como a fábula ou a literatura infantil, é utilizado nesta composición para a descrición dun hábitat non-animal connotado de hostilidade.

Outro caso orixinal de prosopopea atopámolo na composición “En estatuas de sal”, onde Helena Villar Janeiro convoca os animais, xunto con outros elementos do mar, a se mobilizaren en protesta contra a marea negra:

Que demitan os *polbos* e os *percebes*,
o *arroaz* e o *golfinho* rebozados,
os *cormoráns* moñudos,
os *corvos* revestidos con chupa de etiqueta,
as *gaivotas* de fóra do papel...

Que demitan as *xoubas*,
os *alcriques*,
a *xarda*,
a *maragota*,
a *robaliza*,
as *ameixas*,
os *croques*,
as *navallas*... (VV.AA. 2003b: 208; cursiva nosa)

Máis alá do procedemento humorístico, a atribución de comportamentos humanos á fauna mariña sitúa os animais no centro dos debates sobre a catástrofe do Prestige. A súa increpación para se sumaren á mobilización non debe dissociarse da presenza, mediante representacións ás que máis arriba se fixo referencia, nos diferentes actos de protesta.

CONCLUSIÓN

A presenza de animais non humanos –aves, peixes e cetáceos– forma parte da representación dunha natureza agredida a raíz dunha catástrofe ecolóxica ocasionada polo ser humano e polo espolio dos recursos do planeta. Neste senso, os animais que aparecen na poesía do Prestige son, de seu, vítimas da ideoloxía da subordinación, a dominación e a explotación que subxace á crenza de que os seres humanos teñen dereito a satisfaceren as súas necesidades a costa dos non humanos.

No corpus que conforma a poesía do Prestige son numerosas as ocasións nas que os animais son empregados na súa dimensión simbólica. Unhas veces o seu significado connotativo é herdado da tradición, como acontece no caso do corvo; outras, de maior interese para a análise, constitúen bases para a construción de tropos que desenvolven semánticas da negatividade, nomeadamente de violencia, destrución e morte. Arredor destes eixes temáticos xiran tamén outras actitudes frecuentes nas composicións, como a identificación entre o *eu* e o animal, e o esvaecemento de lindes entre especies, que atangue tamén ao humano e o non humano. Os animais afectados pola marea negra do Prestige presentan a miúdo singulares trazos de hibridación susceptíbeis de seren interpretados desde o paradigma do posthumanismo.

Retomando a hipótese de partida deste traballo, referida á polaridade entre a representación realista e o tropo, a análise do corpus revela a existencia dunha gama de representacións que se sitúan entre un e outro pólo, que teñen en común a vontade de documentación e de denuncia, e que van do máis concreto (reforzado en ocasións pola microtoponimia) ao máis global e universal: o deterioro medio-ambiental e os seus efectos sobre a fauna.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS

- Manuel Antonio (1992 [1928]) *De catro a catro*. En *Obra en galego completa*, ed. por Axeitos, X. L. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Novo, O. (1997) *Nós nus*. Vigo: Xerais.
- Novo, O. (2024) *A cousa vermella*. A Coruña: Espiral Maior.
- VV. AA. (2003a) *Alma de beiramar*. A Asociación de Escritores en Lingua Galega en contra da marea negra. Vigo: Asociación de Escritores en Lingua Galega, A Nosa Terra.
- VV. AA. (2003b) *Nunca Máis*. *Si tots nosaltres som la mirada i el vent*. Barcelona: Nunca Máis Catalunya.
- VV. AA. (2003c) *Negra Sombra*. *Intervención poética contra a marea negra*. Santiago de Compostela: Federación de Libreiros de Galicia – Espiral Maior – Edicións Xerais de Galicia.
- VV. AA. (2003d) *Sempremar*. *Cultura contra a burla negra*. Santiago de Compostela: Asociación Cultural Benito Soto.

FONTES SECUNDARIAS

- Acuña Trabazo, A. e Nogueira Pereira, M. X. (2022) “Escrituras de terra e auga. Palabras e imaxes sobre a desposesión”. *Abriu*. 11, 17-64. DOI: 10.1344/abriu2022.11.1.
- Barella Vigal, J. (2010) “Naturaleza y paisaje en la literatura española”. En *Ecocríticas. Literatura y medio ambiente*, ed. por Flys Junquera, C., Marrero Henríquez, J. M. e Barella Vigal, J. Madrid: Iberoamericana, 218-238.
- Braidotti, R. (2013) *The Posthuman*. London: Bloomsbury.
- Braidotti, R. (2016) “Catro teses verbo do feminismo posthumano”. *Grial*. 211, 141-155.
- Calarco, M. (2015) *Thinking Through Animals. Identity, Difference, Indistinction*. Stanford (California): Stanford Briefs.
- Castaño, Y. (2005) “Éticas e estéticas dos 90”. En *Entre dous séculos. III Encontro de Novos Escritores/as*. s. l: Asociación de Escritores en Lingua Galega, 114-117.
- Dacosta, M. (2005) “A Xeración do Dragón das Letras. A literatura galega ante o século XXI”. En *Entre dous séculos. III Encontro de Novos Escritores/as*. s. l: Asociación de Escritores en Lingua Galega, 114-117.
- Diamond, I. e Orenstein, G. F., eds. (1990) *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Estévez-Saá, M. e Lorenzo-Modia, M. J. (2019) “The Ethics and Aesthetics of Eco-caring Contemporary Debats of Ecofeminism(s)”. *Women's Studies. An Interdisciplinary Journal*. DOI: 10.1080/00497878.2018.1425509.

- Flys Junquera, C. (2010) “Literatura, crítica y justicia medioambiental”. En *Ecocríticas. Literatura y medio ambiente*, coord. por Flys Junquera, C., Marrero Henríquez, J. M. e Barella Vigal, J. Madrid: Iberoamericana – Vervuert, 85-120.
- Flys Junquera, C. (2015) “Ecocrítica y ecofeminismo: diálogo entre la filosofía y la crítica literaria”. En *Ecología y género en diálogo interdisciplinar*, ed. por Puleo, A. Madrid: Plaza y Valdés, 307-320.
- Gaard, G., ed. (1993) *Ecofeminism. Women, Animals, Nature*. Philadelphia: Temple University Press.
- Glotfelty, C. (1996) “Literary Studies in an Age of environmental crisis”. En *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*, ed. por Glotfelty, C. e Fromm, H. Athens: University of Georgia Press, xv-xxxvii.
- González García, M. e Rodríguez Carreño, J. (2008) “Al margen de los márgenes: encuentros y desencuentros entre feminismo y defensa de los animales”. En *Razonar y actuar en defensa de los animales*, coord. por González García, M. I., Riechmann, J., Rodríguez Carreño, J. e Tafalla, M. Madrid: Libros de la Catarata, 83-106.
- Horta, O. (2019) *Na defensa dos animais*. Rianxo (A Coruña): Axóuxere.
- Linheira, J. (2018) *La cultura como reserva india. Treinta y seis años de políticas culturales en Galicia*. Madrid: Libros.com.
- Lobato, X. (2003) *No país do Nunca Máis*. Vigo: Galaxia.
- Lourido, I. (2014) *Livros que non lê ninguém. Poesía, movementos sociais e antagonismo político na Galiza*. Santiago: Através.
- Morgado García, A. e Rodríguez Moreno, J. J. (2017) *Todos los animales somos hermanos. Ensayos sobre el lugar de los animales en las sociedades industrializadas*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Murphy, P. D. (1995) *Literature, Nature and Other: Ecofeminist Critiques*. Albany: State University of New York Press.
- Nogueira Pereira, M. X. (2008) “Palabras de tierra para detener la marea. El paisaje en las poetisas gallegas actuales”. En *Palabras extremas. Escritoras gallegas e irlandesas actuales*, ed. por Palacios González, M. e González Fernández, H. A Coruña: Netbiblo, 3-13.
- Nogueira Pereira, M. X. (2011) “Identidade, nación e compromiso na poesía galega do novo século escrita por mulleres”. *Boletín Galego de Literatura*. 45. 47-64.
- Nogueira Pereira, M. X. (2022a) “Negar o azul. A poesía do Prestige na literatura galega”. *Madrygal. Revista de Estudos Galegos*. 25, 181-201. DOI: <https://doi.org/10.5209/madr.90531>
- Nogueira Pereira, M. X. (2022b) “Seguirán falando os nomes a voces. Toponimia e ecopoesía na literatura galega”. En *Estudos de Onomástica Galega VII. A onomástica literaria*, ed. por Boullón Agrelo, A. I. e Méndez, L. A Coruña: Real Academia Galega, 37-52. DOI: <https://doi.org/10.32766/rag.405.03>
- Nogueira Pereira, M. X. (2023) “Poesía, espolio e degradación medioambiental. Lecturas desde a ecocrítica e o ecofeminismo”. *Atlánticas. Revista Internacional de Estudios Feministas*. 8 (1), 17-51. DOI: <https://doi.org/10.17979/arief.2023.8.1.9000>
- Palacios González, M. (2017) “Travesías das baleas pola poesía contemporánea de Galicia e Irlanda: Xénero, empoderamento e extinción”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. 20, 127-145. DOI: <https://doi.org/10.5209/MADR.57634>
- Palacios González, M. e Nogueira Pereira, M. X. (2014) “Endangered Landscapes: The Poet’s Interventions in Ireland and Galicia”. En *Contemporary Developments in Emergent Literatures and the New Europe*, ed. por Domínguez Prieto, C. e O’Dwyer, M. Santiago: USC Editora, 185-206.
- Pena Presas, M. (2011) “Os grupos poéticos tras Letras de Cal: entre a resistencia e a anovación”. *Boletín Galego de Literatura*. 45, 65-77.

- Pontevedra, S. (2002) "La ballena negra y los santos inocentes". En *Chapapote*, coord. e ed. por Pereiro, X. M. Madrid: Libros del K. O.
- Riechmann, J. (2005) *Todos los animales somos hermanos. Ensayos sobre el lugar de los animales en las sociedades industrializadas*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Tafalla, M. (2019) *Una estética plurisensorial, ecologista y animalista*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Velasco Sesma, A. (2017) *La ética animal. ¿Una cuestión feminista?* Madrid: Cátedra.
- VV. AA. (2022) *Prestige. 20 voces x 20 anos*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Warren, K. J. (2003 [1996]) "Filosofías ecofeministas: una mirada general". En *Filosofías ecofeministas*, ed. por Warren, K. Barcelona: Icaria, 11-33.

Ana Acuña Trabazo

Universidade de Vigo

ganime@uvigo.gal

 orcid.org/0000-0002-9441-7450

ANIMAIS QUE ENTRAN NA CASA E ANIMAIS QUE ENTRAN NA VIDA. UNHA ACHEGA Á OBRA DE CONCHA CASTROVIEJO DENDE A ECOCRÍTICA E OS ESTUDOS ANIMAIS¹

RESUMO: Catalogada por Borobó (2002) como a escritora máis importante que deu Compostela no século pasado, el mesmo era consciente de que poucos se acordan de Concha Castroviejo (Santiago de Compostela, 1910 – Madrid, 1995). Foi estudada como muller novelista na posguerra e as súas novelas considéranse testemuñais do momento histórico no que viviu (Guerra Civil, exilio e retorno) porque reflicten as desigualdades que sufriron as mulleres a todos os niveis (Conde Peñalosa 2004a, 2004b). A pesar de ser pouco coñecida, Concha Castroviejo foi unha muller revolucionaria no seu tempo capaz de superar barreiras familiares e sociais para lograr un cuarto propio e capaz de formular temas rompedores no seu momento (divorcio, pena de morte, dereitos das mulleres, coeducación, etc.). A escrita de Concha Castroviejo, dedicada a múltiples xéneros (novela, conto, ensaio literario, artigo xornalístico, crítica literaria, etc.), pode abordarse dende diferentes perspectivas, sobre todo como resultado da Guerra Civil e do exilio mexicano. Con todo, a nosa proposta pretende partir da ecocrítica e dos estudos animais para estudar a presenza da natureza e dos animais non humanos na súa produción (ou mellor, na súa casa e na súa vida, como ela mesma distinguíu [Castroviejo 2020]). Precisamente os animais non humanos non aparecen na súa obra como ornamentos literarios senón como suxeitos que lle permiten á escritora ser consciente da súa *sentencia* e reflexionar sobre as relacións humanais.

PALABRAS CLAVE: Concha Castroviejo, estudos animais, ecocrítica, exilio, retorno

TITLE: Animals that Come into the Home and Animals that Come into the Life: The Work of Concha Castroviejo from the Perspective of Ecocriticism and Animal Studies

ABSTRACT: Even though he had called Concha Castroviejo (Santiago de Compostela, 1910 – Madrid, 1995) the most important writer of the last century hailing from Compostela, Borobó himself was aware that few remember her. She has been the object of study as a female novelist of the post-war period, and her novels are considered testimonials of the historical

¹ “Posthuman Intersections in Irish and Galician Literatures” Research Project, MCI and ERDF, ref. PID2022-136251NB-I00.

moment in which she lived (Civil War, exile and return) because they reflect the inequalities that women suffered at all levels. Despite being little known, Concha Castroviejo was a revolutionary woman in her time, capable of overcoming familial and social barriers to acquire “a room of her own” and of introducing ground-breaking themes in her works (divorce, death penalty, women’s rights, co-education, etc.). Her writing, spanning multiple genres (novel, short story, literary essay, journalistic article, literary criticism, etc.), can be approached from different perspectives, especially as a consequence of the Civil War and the author’s Mexican exile. Nevertheless, in our paper, we use ecocriticism and animal studies as a starting point to study the presence of nature and non-human animals in her oeuvre (or rather, in her home and in her life, as she herself distinguished). Indeed, non-human animals do not appear in her work as literary ornaments but as subjects that allow the writer to become aware of her sentience and to reflect on humanimal relations.

KEYWORDS: Concha Castroviejo, animal studies, ecocriticism, exile, return

INTRODUCCIÓN, OBXECTIVOS E MARCO TEÓRICO

Nesta colaboración achegarémonos á obra da escritora galega en lingua castelá Concha Castroviejo e dedicaremos especial atención á súa obra autobiográfica póstuma titulada *En las Praderas del Gran Manitu*. Trátase dun texto sen xénero recoñecido, que serve para entender toda a produción anterior (Conde Peñalosa 2023: en liña) e que, ao noso entender, mostra as relacións humanimais.

Concha Castroviejo (Santiago de Compostela, 1910 – Madrid, 1995) foi unha muller revolucionaria no seu tempo, capaz de superar barreiras familiares e sociais para lograr un cuarto e unha vida propias. Unha mostra das súas reivindicacións recóllense na entrevista de 1972 con Carmen Mieza na cal a escritora galega, dirixíndose a persoas do século XXI, manifestaba publicamente a súa defensa da coeducación e do divorcio, ademais da súa visión dos problemas das mulleres:

El problema de la mujer española es el mismo problema de todas las mujeres del mundo, claro que existe un problema específico de la mujer española por una serie de causas y de leyes [...] El problema de la española es más agudo, está menos resuelto en muchos aspectos que en otras partes. El problema femenino es mundial ya que considero que es biológico. (1977: 125)

Esas reivindicacións aparecen na súa obra creativa e son froito da súa propia loita persoal por poder estudar e ser unha nai separada e independente. Neste sentido, expresábase a súa sobriña Nanina Santos:

A tía Conchita desafiou e violentou coa súa vida conviccións políticas e relixiosas da casa: os estudos de bacharelato e na Universidade, o noivo marxista que botou e os círculos de amigos nos que se movía, deu o cante nun xuízo defendendo un comunista en pleno fervor fascista, marchou

a Bordeaux sen dicilo, pasou ao bando republicano e casou polo civil en Valencia [...], marchou ao exilio, onde pasou dez anos facendo o que puido, volveu cunha filla e volveu desafiar a mirada da súa familia [...] e desde logo da sociedade compostelá á que un día pertencera. (2010: 139)

A escrita de ficción de Concha Castroviejo pode estudarse dende diferentes perspectivas, sobre todo como novela da Guerra Civil e do exilio, e aínda está pendente de estudo o seu importante labor como xornalista². Porén, neste texto pretendemos, dende a ecocrítica, centrarnos na presenza da natureza e dos animais non humanos, pois nin a primeira nin os segundos aparecen como mero ornamento literario, senón que nos permiten pensar a nosa relación con eles e facernos conscientes da dor que lles causamos.

Dado que a ecocrítica estuda a representación da natureza e as relacións interdependentes dos seres humanos e non humanos (Flys Junquera, Marrero Henríquez e Barella Vigal 2010), é dicir, a relación entre seres humanos e o seu ambiente nos textos (Parreño e Marrero 2018), consideramos pertinente ver como se representa a natureza, maiormente os animais, na obra de Concha Castroviejo. Nesta representación, a natureza ten vida propia ou está en función da voz humana?

Tal e como adiantamos nas liñas precedentes, este traballo enmárcase nos estudos sobre as mulleres escritoras e a novela feminina de posguerra (Falcón e Siurana 1992, Hormigón 1996, Conde Peñalosa 2004a, 2004b; Montejo Gurruchaga 2009), a narrativa da Guerra Civil e do exilio (Bertrand de Muñoz 1982, Pérez 1986, Carballido Reboredo 2001, González Fernández 2009) e, sobre todo, nos estudos derivados do ecofeminismo, a ecocrítica (Flys Junquera, Marrero Henríquez e Barella Vigal 2010, Villanueva Romero 2018, Carretero González e Marchena Domínguez 2018) e dos estudos animais nun sentido amplo (Derrida 2008, Tafalla 2019, Cimatti 2021).

1. UNHA ESCRITORA EXILIADA E RETORNADA

Se ben dedicaremos maior atención á obra de ficción de Concha Castroviejo centrada na vivencia da infancia e da Guerra Civil en Galicia, xunto co exilio en

² Labor ao que se dedicou profesionalmente á súa volta a España en 1949, primeiro en Santiago de Compostela e despois en Madrid. *La Noche*, *La Hoja del Lunes*, *Informaciones*, *Ínsula*, *La Estafeta Literaria*, *Blanco y Negro*, *Revista de Occidente*, *Cuadernos Hispanoamericanos*, *Grial*, *Galicia Emigrante*, *Chan*, entre outras, son algunhas das cabeceiras nas que colaborou co seu nome (ou o seu pseudónimo Asela) en varias seccións. Na maioría das súas colaboracións exerce como crítica literaria (sobre todo de literatura galega e hispanoamericana), nunha época na que non eran habituais as mulleres. Sirva como mostra as fotos dos colaboradores da *Hoja Oficial del Lunes* ("Nuestros ilustres colaboradores" 1978) onde figuran 70 homes fronte a 2 mulleres (Concha Castroviejo e Pilar Nervión).

México, cómpre presentar a totalidade da súa produción literaria: dúas novelas (*Los que se fueron* e *Víspera del odio*), dúas obras de literatura infantil e xuvenil (*Los días de Lina* e *El jardín de las siete puertas*³) en vida da autora e unha obra póstuma (*En las Praderas del Gran Manitú*).

Como novelista, Concha Castroviejo é unha escritora catalogada como de fóra e de dentro (Galerstein *apud* Martínez 2007: 37) que, tras anos de exilio, retorna e escribe en España parte das súas vivencias. A presenza na súa obra da Guerra Civil é constante e pode obedecer ao que Helena González Fernández resumiu en “elas escriben porque viven momentos difíciles” (2009: 65) e a evitar o esquecemento.

Os estudosos e estudosas sinalaron ese peso da Guerra Civil, non en van a súa novela *Los que se fueron*⁴ é considerada (Perretta 2017) como un dos poucos exemplos de novelas escritas e publicadas na España franquista, que tratan o exilio republicano de 1939, e é case a única que responde a unha clara vontade de denuncia das durísimas condicións do éxodo e do exilio. Sobre a segunda novela, Valdivieso sinala que:

La guerra civil y la violencia que ésta despertó en los individuos es una presencia constante en la obra, es el marco donde tienen lugar los acontecimientos. Y no solamente eso, la autora juega con la memoria histórica del lector y así puede crear expectativas de lectura, de algo que no se dice, mediante la simple sugerencia de fechas, lugares y sucesos. (1986: 28)

A propósito de *Víspera del odio*, Gregorio Torres Nebrera, tras analizar a totalidade da narrativa de Concha Castroviejo (édita e inédita), ve nesa novela un “decidido alegato feminista” (2012: 222), Raquel Conde Peñalosa (2020) ve unha crítica aos roles de xénero da primeira metade do século XX e Montejo Gurruchaga (2009) ve unha transgresión do mito propagado pola ideoloxía franquista de que a dor ennobrece.

A esa presenza da Guerra Civil e do exilio dedicamos no pasado algunhas páxinas (Acuña Trabazo 2021b) e nesta ocasión imos abordar outro aspecto importante e nada tratado porque a figura e produción de Concha Castroviejo foi pouco estudada: referímonos ao peso da natureza e dos animais.

³ Traducida ao galego por Felicia Estévez con ilustracións de María Lapido e prólogo de Raquel Conde Peñalosa.

⁴ Publicada en 1957 pero presentada ao Premio Nadal en 1952 (co título *Las Raíces y el tiempo*) e ao premio Planeta en 1956.

2. AS RAÍCES E O TEMPO

A natureza galega está presente na obra literaria de Concha Castroviejo a través do recordo infantil en Paizás⁵, na zona do río Ulla (*Los días de Lina, En las Praderas del Gran Manítú*). Non resulta estraña esta presenza na literatura dunha escritora á que lle preocupa “que los niños se alejen de la naturaleza” tal e como lle manifesta nunha entrevista a Domínguez Rey (1973).

A protagonista infantil de *Los días de Lina* insírese totalmente no espazo natural, consciente do que a rodea. Como se indica na contraportada, a novela “es la historia de una niña durante unos días de verano; es una historia de cosas mínimas que a Lina se le vuelven inmensas, que ve revestidas de magia” (Castroviejo 1971). Neste sentido, salvando as distancias xeográficas e de ficcionalidade, Lina, coma o sobriño da bióloga mariña Rachel Carson, vive un mundo “fresco, novo, fermoso, [...] cheo de sorpresa e entusiasmo” (2018: 29).

Lina e a súa creadora, Concha Castroviejo, son receptivas ao mundo que as rodea, pois aprenderon a usar o ollos, os oídos, as ventas do nariz e as puntas dos dedos, é dicir, abriron as canles da impresión sensorial que están en desuso. Para Conde Peñalosa (2023: en liña) en *Los días de Lina*, ademais do amor á natureza, existe unha “orientación animalista”. Reproducimos un fragmento de *Los días de Lina*:

Ellas están sentadas en el prado, oyendo el rumor de las colmenas alineadas junto a la tapia, al fondo de la huerta, viendo a las mariposas que no se cansan de dar vueltas y a los caballitos del diablo que se balancean sobre los tallos verdes, alrededor de la poza en que el señor Ramón ha juntado el agua de los riegos. (Castroviejo 1971: 89)

Seguindo coas comparacións pero agora no ámbito do exilio galego, Concha Castroviejo, como Florencio Delgado Gurriarán, vive o primeiro abraio ante a natureza da infancia en Galicia, abraio que continuará no exilio mexicano (Acuña Trabazo 2022). Un abraio plurisensorial ante a contorna galega de nacemento e a exuberancia alén mar no exilio mexicano. Con estas palabras confesaba ela o seu abraio pola terra de acollida e de orixe: “Nunca se me han cansado los ojos de contemplar llanuras, las verdes y las sepías, las suaves y las ásperas, las que van a encontrarse con el monte y las que desafían la mirada y el horizonte” (Castroviejo 2020: 11).

A vivencia do exilio mexicano deixou profunda pegada na obra da autora. *Los que se fueron*, *El jardín de las 7 puertas* e *En las Praderas del Gran Manítú* son boa proba pero tamén está presente na colaboración xornalística de *La Noche* e *Nueva Estafeta*. Mentres nesta cabeceira aparece un adianto do que é a súa obra póstuma

⁵ Poden verse unhas imaxes no documental premiado de Aurora Marco e Pablo Ces.

co relato “Yira” (1981), no xornal compostelán Concha Castroviejo publica unha serie titulada “Visión de Méjico” con textos dedicados ao mundo natural e humano do trópico (xaguar, iguana, zopilote, etc.).

Y allí en Campeche, en Playa Alegre, he contemplado con una admiración creciente uno de los espectáculos más hermosos que me ha sido dado contemplar en la vida: la magnificencia de las noches tropicales sobre el mar. Yo no quería creerlo, ni sentir las porque llevaba dentro de mí el paisaje gallego, y nada juzgaba comparable a estas noches estrelladas en que la luna adquiere todo su prestigio y toda su magia. Allí la luna queda disminuida, casi desaparece, ante aquella luminosidad de maravilla que no se sabe de donde emana. (1951)

Este abraio non impide que Concha Castroviejo escriba sobre a depredación da natureza mexicana, provocada polos humanos, tanto na novela *Los que se fueron* como na obra póstuma. O protagonista da novela, un galego exiliado que participa no ecocidio capitalista, pronuncia o seguinte discurso ecosocial (Rodríguez 2018: 164).

El oro negro que fluye de sus árboles no era para mí. No era para ninguno de los que allí ofrecían su esfuerzo y su salud al dios del comercio y del dólar. Pero hacia la selva marchaba aquel grupo de hombres secos, cetrinos, obstinados; de mirada perdida y brillante que, día tras día y año tras año, se desgarran en la lucha. Una lucha que ellos creen entablar contra los árboles vengativos, contra las fieras y la naturaleza, contra las fiebres y la muerte, y que no es más que una lucha inútil contra la empresa omnipotente, contra la fría organización que los ha vencido y que los ahoga. (Castroviejo 2009: 8)

A explotación xa fora denunciada anos antes pola autora na mencionada serie “Visión de Méjico”, publicada en *La Noche*, xornal santiagués dirixido polo seu amigo Borobó:

La inmensa riqueza de la selva reposa sin explotación, exceptuando los espacios dedicados a campamentos chicleros donde rige un sistema de esclavitud demagógica y voluntaria: voluntaria, porque el “amok” de la selva arrastra a los que la han vivido o quieren probarla, a enrolarse cada año en las grandes empresas, seducidos por una ganancia, que dejarán con la salud, después de 8 meses de reclusión en un espacio de bosque entre cuya frondosidad no puede divisarse ni un trozo de cielo. (Castroviejo 1951)

3. ANIMAIS QUE ENTRAN NA CASA E ANIMAIS QUE ENTRAN NA VIDA

Nun artigo anterior (Acuña Trabazo 2021a) achegámonos ás relacións humanimais nas novelas en galego escritas por homes. Nesta ocasión centrarémonos en como a literatura desta escritora galega en lingua castelá, Concha Castroviejo, mostra

esas relacións. Por outra parte, nesta colaboración a nosa atención estará, na liña de Cimatti, na animalidade humana por canto a obra mostraría o noso contacto perdido coa animalidade.

En la actualidad, como hemos intentado mostrar velozmente, quizá no haya un desafío más importante, en una época que es testigo del colapso –ecológico, en primer lugar, pero también ético y político– de una humanidad que ha perdido todo contacto con la animalidad que encarna, o, mejor dicho, que podría encarnar. (2021: 40)

Cómpre explicar que á hora de analizar as relacións humanimais pasaremos por alto exemplos nos que os animais son metáfora ou símbolo. É o caso, por exemplo, de determinados parágrafos de *Los que se fueron* nos que as criaturas e as nais humanas se integran na multitude, identificada cun rabaño humano que se move coa roda do éxodo cara ó sacrificio ante o “Allez, allez” co que son recibidos polos soldados coloniais na fronteira francesa. Outro exemplo sería a reflexión sobre os animais non humanos que se recolle na obra póstuma “Los hombres suelen servirse de ellos para muy distintos fines y evasiones y cuando quieren definir una acción que juzgan impropia de un hombre dicen que es la de un animal” (Castroviejo 2020: 73).

Así pois, neste apartado centrarémonos na separación ou identificación entre animais humanos e non humanos a través da novela póstuma *En las Praderas del Gran Manitu*. A obra, tal e como se di na contraportada, en tradución nosa, é “un fermoso e tenro relato sobre os animais que acompañaron” a existencia da autora, un monólogo dirixido a Chunga, a gata que entrou na súa vida no retorno a Madrid da mesma maneira que a xaguar Yira entrara no exilio mexicano.

Chunga [...] Yira [...] el oso Din, el lagarto que no pasó de un metro, o Navajo, el insólito mapache. Vidas que se entrelazan y tejen un tapiz único con recuerdos de una infancia en Compostela y del trópico, junto a reflexiones sobre la vida, los seres humanos y los animales. Con ellos aspira Concha a formar parte de las grandes praderas, en interconexión y equilibrio con la naturaleza, donde también caben las orondas y espantosas arañas de Paizás, las moscas, los tábanos, si ello es necesario, para que vuelvan las golondrinas. (Castroviejo 2020: contraportada)

En 2012 Gregorio Torres Nebrera ofrecía un adianto desta obra, ata o momento inédita, e considerábaa “casi su testamento literario, que es también el esbozo de la memoria de unha parte de su vida, a través de los animales (más exóticos que comunes) que le hicieron compañía, sobre todo en tierras mexicanas”. Continúa este autor:

Un jaguar hembra, un mapache, una cría de cocodrilo, un oso hormiguero, una hermosa gata... El texto acaba siendo un ameno tratado de etología intuitiva, con la huella de las lecturas de un gran naturalista y premio Nobel, Konrad Lorenz. [...] Concha Castroviejo quiso avanzar, en este su texto de *senectute*, hacia una utopía (aquellas praderas del Gran Manítú). Concha Castroviejo, recordando, y recreando, los animales que llenaron tantos minutos de su vida, empezó a seguirles el rastro por el atajo de la memoria. (Torres Nebrera 2012: 232)

Ao noso entender, esta obra póstuma de Concha Castroviejo é un exemplo da filosofía da animalidade pois non se trata de personificar as criaturas, senón do devir animal do animal humano, isto é, non se trata de humanizar o animal, senón de animalizar o humano.

La verdad es que la Creación no se hizo para divertir al hombre, aunque el hombre se haya creído otra cosa. Yira no estaba destinada a divertir a nadie, pronto aprendí a respetar su orgullo; pese a la belleza de sus arranques de cólera, prefería despertar en ella su plena confianza en mí y conformarme con algo tan estimulante y pleno como su fidelidad y su cariño. (Castroviejo 2020: 35)

Á parte da continuidade e interconexión do animal humano e non humano, *En las Praderas del Gran Manítú* exemplifica a explotación animal, en concreto a captura dos animais da selva mexicana e o seu tráfico. A autora e protagonista percibe coma Karen Blixen o engaiolamento: “Los corazones de los animales metidos en jaulas, se ablandan y desmenuzan como si la sombra de los barrotes fuera una parrilla” (Castroviejo 2020: 61). Máis alá desta situación concreta a creadora reflexiona sobre o tratamento que animais non humanos e natureza reciben por parte do animal humano:

No alcanzo a entender que la maravilla de la naturaleza, su esplendor y su humildad, no conozca otro destino, que la más noble de sus criaturas animales tenga que sufrir lo que le depara la mano del hombre: en el mejor de los casos dejando aparte la violencia y la crueldad, servirlo y divertirlo [...]

Serán para las praderas y los bosques en que respiran los animales que ya sufrieron su infierno en las manos del hombre y en el mundo que pertenece al hombre [...] Nuestras Praderas vendrían a ser frente a ella algo así como un inocente limbo de los niños. (Castroviejo 2020: 109-113)

3.1. Animais que entran na vida

Concha Castroviejo distingue, na obra póstuma que estamos citando, entre animais que entran na vida e animais que entran na casa, duns e doutros explícase-nos o seu comportamento coa exactitude dun zoólogo (de feito cita reiteradamente

a Konrad Lorenz). Os primeiros, os animais que entran na vida, foron amigos, viviron connosco, entran na vida como o amor, coñécennos mellor do que os coñecemos, de aí que se aprenda deles o que é a verdade de vivir e a dignidade de morrer. É o caso da xaguar Yira, procedente do bosque mexicano, e a gata Chunga, procedente da rúa madrileña e cuxas vidas apenas poden ser contadas. Escribe sobre a gata:

Todos los recuerdos de mis animales están presididos por ella. Porque lo que es la gran fidelidad, el amor, la confianza lo supe con mi gata [...] Y el misterio, también, el gran misterio de una vida que transcurre al lado de la nuestra y en la que nos parece imposible penetrar y que llega a darnos tan honda idea de integración. (Castroviejo 2020: 173)

A xaguar ou trigriña provoca a necesidade de comprender a relación humanimal:

Yo no la temía [...] y no era valor por mi parte, era otra cosa, una confianza entregada; el reconocimiento a un pacto que me obligaba a entender su amor, su ilusión, su curiosidad; a dar vía abierta a su fantasía, a su necesidad de salvar esa distancia insalvable que nos separa. (Castroviejo 2020: 41)

A autora é consciente do devir-animal, do que significa vivir a plenitude do vivir como fan os animais de forma completa e absoluta porque nel non hai separación entre o animal e o seu corpo: “Sucede con los animales que nos sitúan al alcance de una realidad que a fuerza de honda, de desnuda, de verdadera llega a deslumbrarnos como si fuese un mundo de magia” (Castroviejo 2020: 77).

A relación do animal non humano co seu ambiente é tan intensa e apaixonada como non se dá entre o humano e o seu mundo, o animal non humano déixase levar pola marabilla do mundo (Cimatti 2021). Por iso non é estraño que a autora cite a Huxley e que afirme con respecto á gata Chunga e á xaguar Yira:

Chunga me hizo penetrar en zonas de vida que no había podido presentir [...] El sentido lúdico que tienen los animales creo que lo hemos perdido los humanos [...] Y aquí habría que recordar también el afán investigador de los animales (Castroviejo 2020: 77).

Del jaguar me queda el recuerdo de una presencia pura, de una imagen sin espejos, solo la que recogieron mis ojos y guardé en mi corazón [...] Comprendí que para ella podía transformarse en un estallido de gozo eso que se llama la vida, la vida en su momento como solo el animal puede vivirla; la vida total, la de antes y después, la que lleva en su piel, en sus nervios y en su sangre en un karma integrador. (Castroviejo 2020: 41-42)

Ante esa relación, son os animais non humanos os que nos aceptan a nós, simples animais humanos eivados pola linguaxe (Cimatti 2021). Así, por unha parte,

a xaguar Yira admitiu os humanos e impuxo a súa vida non humana á protagonista na casa mexicana de maneira que, voluntariamente, se converteu nun “animaliño doméstico”: “Yira entró en la casa de los hombres serenamente y no puede haber historia de entendimiento más verdadera y total que la que se estableció entre ella y yo. Entró en la casa y en nuestra vida y al tiempo de admitir nuestra vida nos impuso la suya” (Castroviejo 2020: 33).

Por outra banda, a gata Chunga adoptou a autora na casa madrileña “Chunga me adoptó, sin duda, por soledad, por hambre, por afán de techo y seguridad, cabe creerlo así” (Castroviejo 2020: 39).

Fronte a Chunga e a Yira, coas cales a autora protagonista mantivo unha importante interconexión, e por iso non poden ser contadas as súas vidas nin as súas mortes, outros animais entrarán na casa da autora como simples hóspedes.

Ahora primero quisiera hablar de ti, que es lo más difícil porque no es posible decir nada que pueda dar fe de un gato, no hay palabras que lo abarquen [...]. El gato que es igual a sí mismo, siempre, nos lleva también de sorpresa en sorpresa, pero sería pedante y redicho decir que es inefable y como ahora, además, Chunga, el gato es una gata, tú misma, tan menuda y tan leve como yo te recuerdo, la definición sería excesiva.

Todo resulta excesivo o insuficiente para hablar de mi bicha [...] Bicha sin raza cotizable, aunque difícilmente haya existido nunca una gata más hermosa. (Castroviejo 2020: 12)

3.2. Animais que entran na casa

Entran na casa mexicana como hóspedes, entre outros, o lagarto, o mapache (osiño lavador) ou o oso formigueiro. Trátase de animais do bosque mexicano moitos deles (posto que a casa de Concha Castroviejo se convertera en algo así coma un comité de recepción de animais do monte), difíciles de definir e de dar unha idea do que supuxo a súa presenza. Con todo, a autora protagonista é consciente desta relación desigual e falta de entendemento da que se sente culpable con respecto aos animais grandes do bosque mexicano cos que tivo que convivir:

Algunas veces me he reprochado mi falta de interés: el no intentar ninguna clase de entendimiento con un animal que debería haber despertado en mí mayor curiosidad, que a lo mejor hubiera sido capaz de dar una respuesta, por elemental que fuera tal respuesta. (Castroviejo 2020: 47)

[...] pienso ahora si no fue por mi parte una falta de curiosidad, de iniciativa, el prescindir de cualquier intento de comunicación con el animal que a lo mejor no era tan estúpido. (Castroviejo 2020: 51)

Tamén neste caso a creadora ten dificultades para definir estes animais hóspedes. Dificultades semellantes á impresión infantil de terror provocada polas arañas que é substituída no presente da escrita pola admiración.

Recuerdo ahora los veranos de mi infancia en aquella casa que fue para mí el pozo de todas las bellezas, de todas las glorias y de todas las delicias [...] Nunca, ni en tierra de trópico, vi arañas tan orondas, tan lozanas, tan robustas, tan poderosas, tan atroces [...] Después pude saber que la araña es uno de los animales más perfectos de la Creación [...] Chunga, convivir con arañas no es de todos modos mi ilusión, ni con moscas, ni con avispas, ni con tábanos, pero si en las Praderas del Gran Espíritu fueran necesarias para que llegaran las golondrinas, sucede que tú y yo íbamos a aceptarlas. (Castroviejo 2020: 47-49)

CONSIDERACIÓNS FINAIS

Chegados a este punto, esperamos ter respondido a cuestión formulada inicialmente sobre como se presenta a natureza e os animais na produción literaria de Concha Castroviejo.

Baixo a nosa consideración, a súa obra mostra a plurisensorialidade animal e o intento de recuperar a relación entre o humano e a natureza, relación xa perdida tal e como indicou J. Berger:

Aquella mirada entre el hombre y el animal que probablemente desempeñó un papel fundamental en el desarrollo de la sociedad humana y con la que, en cualquier caso, habían vivido todos los hombres hasta hace menos de un siglo, esa mirada se ha extinguido. (1980: 31)

Coma outras, a de Concha Castroviejo é unha escritura ecocéntrica que empurra a perspectiva humana cara a un compromiso coa natureza (Gifford 2018) e de teriofilia (Villanueva 2018), é dicir, de admiración polos animais.

Demostró Yira un viva curiosidad por el mecanismo de las puertas y de los grifos de una forma que podría decirse racional, en su método enlazado de observación. Aprendió a ponerse de pie para alcanzar el tirador y hacerlo girar [...]. Después de aquel gran logro [...] Yira aprendió a separar la puerta con la pata. Otra cosa que se grabó en su cerebro fue que los grifos dejaban pasar el agua en un momento dado. [...] Su sentido de observación era tenaz, finísimo; no había actitud humana que se le escapara y si le interesaba, no se desanimaba por un largo aprendizaje. (Castroviejo 2020: 37)

Concha Castroviejo parece superar o risco sinalado por Rebeca Baceiredo (2019: 89) de que “Falar pela boca de outros implica un risco que geralmente acaba por se materializar: anular esse outro que se tenta representar” posto que a súa

obra non anula o animal non humano ao mostrar a interconexión humanimal na aldea galega, en México e en Madrid, pero tamén o ecocidio e as inxustizas. Desta maneira, desexa a autora, en tradución e paráfrase nosa, “pensar nos espazos luminosos que poderían ser lugar de encontro cos animais que foron os seus amigos, aos que quixo e que lle deron co seu amor tanta alegría de vivir” (Castroviejo 2020: 11), porque os animais que viven connosco coñécennos moito mellor do que os coñecemos. “Tal vez la clave está en que no nos razonan, nos aceptan y nos sienten” (Castroviejo 2020: 13).

En último termo e como conclusión, con esta colaboración quixemos divulgar a obra dunha escritora insuficientemente recoñecida. Sería necesario profundar na produción dispersa polos xornais, na súa biografía⁶ e no seu contexto. Desta forma solucionaríamos a falta indicada por Borobó no século pasado “poucos se acordan en Santiago de que Concha Castroviejo é a escritora máis importante que dou Compostela en todo o século que agora fina” (2002: 88).

Permítasenos rematar con outra cita de Borobó na que se compara a biografía e o talento de Concha Castroviejo con outra personalidade:

Concha, la singular crítica literaria y admirable novelista, en cuanto a cuya extraordinaria personalidad, hoy en la penumbra, habría de remontarse a la eximia condesa de Pardo Bazán, para hallar una figura femenina de tan interesante biografía y poderoso talento. (1991)

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acuña Trabazo, A. (2021a) “Un achegamento ás relacións humanimais na literatura galega”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. 24, 15-32. DOI: <https://doi.org/10.5209/madr.80231>
- Acuña Trabazo, A. (2021b) “*Los que se fueron*. Concha Castroviejo (1910-1995)”. En *Voces de escritoras olvidadas*, ed. por Mejía Ruiz, C. e Piñeiro, M^a J. Madrid: Escolar y Mayo – Guillermo Escolar Editor, 273-294.
- Acuña Trabazo, A. (2022) “O sentido do abraio en Florencio Delgado Gurriarán. Unha lectura ecocrítica”. *Cadernos Ramón Piñeiro XLV. Estudos arredor de Florencio Delgado Gurriarán*, coord. por Alonso Girgado, L., Cochón, L. e Requeixo, A. Santiago: Xunta de Galicia, 13-28.
- Baicerredo, R. (2019) *Animais de estimação e bestas de companhia*. Santiago de Compostela: Através.
- Berger, J. (1980) *Mirar*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Bertrand de Muñoz, M. (1982) *La Guerra Civil en la novela. Bibliografía comentada*. Tomo I e II. Madrid: José Porrúa Turanzas.
- Borobó = García Domínguez, R.

⁶ Durante a quenda de preguntas posterior á conferencia de Raquel Conde Peñalosa na Universidade de Vigo, os descendentes de Concha Castroviejo apuntaron a idea da súa dobre vida e da biografía reconstruída (Conde Peñalosa 2023: en liña).

- Carballido Reboredo, S. (2001) *Novela en pé de guerra. A Guerra Civil vista polos novelistas galegos en castelán*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Carson, R. (2018) *O sentido do abraio. A celebración da natureza para persoas de todas as idades*. Trad. de Patricia Buxán Outeiro. Vigo: Catroventos.
- Castroviejo, C. (1951) “Campeche. El sol que agota”. *La Noche*. 27 de xaneiro de 1951.
- Castroviejo, C. (1968 [1961]) *El jardín de las siete puertas*. Madrid: Doncel. 2ª edición. Traducida ao galego en 2022 como *O xardín das sete portas*. Vigo: Belagua.
- Castroviejo, C. (1971 [1964]) *Los días de Lina*. Madrid: Editorial Magisterio Español.
- Castroviejo, C. (1976 [1959]) *Víspera del odio*. Madrid: Círculo de Amigos de la Historia.
- Castroviejo, C. (1981) “Yira”. *Nueva Estafeta*. 35 outubro, 31-40.
- Castroviejo, C. (2009 [1957]) *Los que se fueron*. A Coruña: Ediciones del Viento.
- Castroviejo, C. (2020) *En las Praderas del Gran Manítú*. Santiago de Compostela: Tandaia.
- Cimatti, F. (2021) *Filosofía de la animalidad. Más allá de lo humano*. Barcelona: Tercero incluido.
- Conde Peñalosa, R. (2004a) *La novela femenina de posguerra (1940-1960)*. Madrid: Pliegos.
- Conde Peñalosa, R. (2004b) *Mujeres novelistas y novelas de mujeres en la posguerra española (1940-1965)*. *Catálogo bio-bibliográfico*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Conde Peñalosa, R. (2020) “*Víspera del odio*, de Concha Castroviejo: unha crítica a los roles de género de la primera mitad del siglo XX”. En *Incómodas. Escritoras españolas en el franquismo*, ed. por Romero Morales, Y. e Cerullo, L. León: Eolas ediciones, 244-259.
- Conde Peñalosa, R. (2023) “«Ahora vuelvo a mi tierra»: La narrativa de Concha Castroviejo en el canon literario” [en liña] dispoñible en <<https://tv.uvigo.es/video/643670f3b5099d63740a0342>> e <<https://tv.uvigo.es/video/643661b3b5099d62e26a3832>> [26.06.2023].
- Derrida, J. (2008) *El animal que luego estoy si(gui)endo*. Madrid: editorial Trotta.
- Domínguez Rey, A. (1973) “El escritor al día. Concha Castroviejo”. *La Estafeta Literaria*. 528, 15-17.
- Falcón, L. e Siurana, E. (1992) *Mujeres escritoras*. Madrid: Comunidad.
- Flys Junquera, C., Marrero Henríquez, J. M. e Barella Vigal, J. (2010) “Ecocríticas: el lugar y la naturaleza como categorías de análisis literario”. En *Ecocríticas. Literatura y medio ambiente*, ed. por Flys Junquera, C. Marrero Henríquez, J. e Barella Vigal, J. Madrid: Iberoamericana – Vervuert, 15-25.
- García Domínguez, R. (1991) “El alojamiento del peregrino”. *Atlántico Diario*. 7 de agosto.
- García Domínguez, R. (2002) *O novelo dos anacos e outros exemplos*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Gifford, T. (2018) “Del medio rural al medioambiente: la escritura británica de la naturaleza en prosa de no ficción”. En *Representaciones culturales de la naturaleza alterhumana. Aproximaciones desde la ecocrítica y los estudios filosóficos y sociales*, ed. por Carretero González, M. e Marchena Domínguez, J. Cádiz: Editorial UCA, 363-379.
- González Fernández, H. (2009) “Las escritoras imprevistas: testimonios gallegos de la guerra, la represión y el exilio”. En *Mujer, creación y exilio (España, 1939-1975)*, ed. por Jato, M., Keefe Ugalde, S. e Pérez, J. Barcelona: Icaria, 49-76.
- Hormigón, J. A. (1996) *Autoras en la historia del teatro español (1500-1994)*. Vol. 1. Madrid: Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España.
- Marco, A. e Ces, P. (2017) *Concha Castroviejo. Arelas de liberdade*. Santiago de Compostela: Cesmedía [en liña] dispoñible en <<https://www.youtube.com/watch?v=DuAAgtFDfQM>> [26.06.2023].
- Martínez, J. (2007) *Exiliadas. Escritoras, Guerra Civil y memoria*. Barcelona: Montesinos.
- Mieza, C. (1977) *La mujer del español*. Barcelona: Marte.
- Montejo Gurruchaga, L. (2009) “Escritoras españolas de posguerra. Reflexión y denuncia de roles de género”. *Foro Hispánico*. Leiden 34, 187-205.

- “Nuestros ilustres colaboradores” (1978) *Hoja Oficial del Lunes*. 3a época, 2020. 2 de xaneiro.
- Parreño, J. M^a e Marrero Henríquez, J. M. (2018) “Presentación. La cultura del Antropoceno”. En *Humanidades ambientales. Pensamiento, arte y relatos para el siglo de la gran prueba*, coord. por Albelda, J., Parreño, J. M^a e Marrero Henríquez, J. M. Madrid: Catarata, 7-14.
- Pérez, J. (1986) “A manera de introducción: La guerra, la literatura, la mujer y la crítica”. *Letras Femeninas*. 12, 3-11
- Perretta, G. (2017) “«Como un caracol sin concha»: la experiencia del desarraigo en *Los que se fueron* de Concha Castroviejo”. En *Dimensiones. El espacio y sus significados en la literatura hispánica*, coord. por Crespo Vila, R. e Pastor, S. Madrid: Biblioteca Nueva, 269-276.
- Rodríguez, L. (2018) “Audiovisuales y discurso ecosocial: de la casa a la intemperie”. En *Humanidades ambientales. Pensamiento, arte y relatos para el siglo de la gran prueba*, coord. por Albelda, J., Parreño, J. M^a e Marrero Henríquez, J. M. Madrid: Catarata, 164-181.
- Santos, N. (2010) “Concha Castroviejo. Unha muller na fronteira”. *Grial*, 188, 132-139.
- Tafalla, M. (2019) *Ecoanimal. Una estética plurisensorial, ecologista y animalista*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Torres Nebrera, G. (2012) “La narrativa de Concha Castroviejo”. *Anuario de Estudios Filológicos*. XXXV, 215-233.
- Valdivieso, T. L. (1986) “El drama de lo tangencial en *Víspera del odio* y *Una mañana cualquiera*”. *Letras Femeninas*. XII, 24-33.
- Villanueva Romero, D. (2018) “Una visión alter-humana del futuro del planeta”. En *Representaciones culturales de la naturaleza alter-humana. Aproximaciones desde la ecocrítica y los estudios filosóficos y sociales*, ed. por Carretero, M. e Marchena, J. Cádiz: Editorial UCA, 325-342.

María Obdulia Luis Gamallo

Universidade da Coruña

m.luis@udc.es

 orcid.org/0000-0001-8109-4464

ROMPENDO BARREIRAS, SAÍNDO DAS MARXES. O TRABALLO DAS TRADUTORAS GALEGAS

RESUMO: A tradución induce á circulación de ideas, á construción de identidades fóra do particular e apóstase por aqueles autores e textos que inciden en que o cambio se produza dun xeito xeneralizado a nivel global. Na historia recente da tradución ao galego, a muller foi ata data recente situada nas marxés dunha profesión que non conta coa necesaria visibilidade nin é estimada economicamente nin sequer simbolicamente. Dende os comezos do nacionalismo, a muller é a encargada de manter e difundir a identidade colectiva cunha dobre función reprodutora e educativa dos futuros membros da nación. Fronte ao home-creador das obras do espírito que tende ao universal, á muller acórdaselle unha función procreadora, muller-creadora doutros seres humanos que fica no particular. O sistema continúa dominado polas “relacións de poder” que dende o século XX impón o patriarcado nacionalista dominante, funcionando como un verdadeiro “mecanismo opresor”. A historia e o traballo das tradutoras galegas é aínda hoxe unha historia descontinua, chea de sombras: tradutoras que nunca foron recoñecidas e cuxos nomes foron silenciados, tradutoras en binomio cos seus homólogos masculinos, tradutoras que foron expulsadas cara outros sistemas literarios. A Asociación de Tradutores Galegos nace en 1985 e na actualidade, situación paradoxal, está constituída maioritariamente por mulleres, mais non deixan de ser datos cuantitativos. Aínda hoxe, cando parte da crítica recapitula as traducións destacadas dun período concreto, o traballo das mulleres segue a ser maioritariamente silenciado.

Refacer unha historia que aínda está por facer comporta render homenaxe a cinco mulleres: Teresa Barro, María Xosé Queizán, Moncha Fuentes e Carme Hermida. Dúas xeracións de intelectuais galegas, dedicadas todas elas á escritura.

PALABRAS CLAVE: feminismo, tradución e subversión, resistencia poscolonial

TITLE: Breaking Barriers, Coming Out of the Margins: The Work of Galician Women Translators

ABSTRACT: Translation facilitates the circulation of ideas and the construction of identities outside of one's own; it favours those authors and texts that have an impact on the change occurring generally at the global level. In the history of translation into Galician, women

have until recently been placed on the margins of a profession that does not have the necessary visibility, nor is it valued financially or even symbolically. Since the beginnings of nationalism, women have been responsible for maintaining and spreading collective identity with a dual reproductive and educational function for the future members of the nation. In contrast to the man-creator of works of the spirit who tends towards the universal, the woman is assigned a procreative function; she is, in particular, a woman-creator of other human beings. The system continues to be dominated by the “power relations” imposed by the nationalist patriarchy since the 20th century, and is a true “oppressive mechanism”. The history of Galician women translators remains full of gaps: translators who never gained recognition and whose names were erased, translators paired with their male counterparts, translators who were forced to move to other literary systems. Paradoxically, the Association of Galician Translators, founded in 1985, is now made up mostly of women, but the rise in numbers has not led to a rise in prominence. Even today, when some critics recapitulate the outstanding translations of a particular period, the work of women continues to be mostly overlooked. Rewriting this story involves paying tribute to four women: Teresa Barro, María Xosé Queizán, Moncha Fuentes and Carme Hermida. They represent two generations of Galician intellectuals dedicated to literary work.

KEYWORDS: feminism, translation and subversion, postcolonial resistance

A Teresa Barro, pola súa xenerosidade intelectual e humana

INTRODUCCIÓN

Na historia recente da tradución ao galego, a muller foi ata data recente situada nas marxes dunha profesión que non conta coa necesaria visibilidade nin é estimada economicamente nin sequer simbolicamente.

Se nos detemos na *Historia da tradución en Galicia* de Camiño Noia Campos (Noia Campos 1995), podemos observar que dende a Xeración Nós e as Irmandades da Fala ata 1985, a tradución ao galego estivo dominada por unha serie de referentes masculinos que se ocuparon de traducir e publicar aquelas obras da literatura universal que eles consideraban necesarias para que o sistema se encamiñase cara a normalización. Intelectuais e escritores como Losada Diéguez, Martiño Braga, Álvaro Cunqueiro, os irmáns Vilar Ponte, Plácido R. Castro ou Avelino Gómez Ledo publicaron nos seus órganos de difusión (*A Nosa Terra* e *Nós*) parte do que eles traducían por iniciativa individual.

Nalgunhas traducións, o tradutor non aparecía nin mencionado, como mostra do escaso valor que se lle acordaba o seu traballo. Coa chegada da ditadura franquista, Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega, coa intención de fixar

literariamente a lingua e normalizala como lingua culta en todos os ámbitos sociais, promoveron as traducións a partir da década dos cincuenta, defendendo sempre a fidelidade entre o texto de saída e o texto de chegada. Antonio Rey Soto, Celso Emilio Ferreiro, Ramón Cabanillas, Aquilino Iglesias Alvariño, Ramón Piñeiro, Daniel Cortezón, Fernando Pérez Barreiro e tantos outros, van ir incorporando os clásicos da literatura universal o sistema literario galego.

Como consecuencia da aprobación da *Lei de Normalización lingüística* en 1983, a tradución acada unha posición destacada na normalización do sistema e como fornecedora dunha identidade colectiva. A intención foi a de fixar literariamente unha lingua co fin de normativizala, que o galego se convertese nunha lingua de cultura dotada para todos os ámbitos sociais.

1. CANDO A SUBVERSIÓN SE INSTALA NAS TRADUTORAS GALEGAS

Dende os comezos do nacionalismo, a muller é a encargada de manter e difundir a identidade colectiva cunha dobre función reprodutora e educativa dos futuros membros da nación. Fronte ao home-creador das obras do espírito que tende ao universal, a muller acórdaselle unha función procreadora, muller-creadora doutros seres humanos que fica no particular. Seguindo o pensamento ilustrado e humanista, fronte ao home, identificado co eu coherente, unitario, racional e dono da súa conciencia e decisións, a muller será identificada co corpo e coa natureza. Nesta liña asentáronse os patriarcas do Rexurdimento e Rosalía de Castro vai ser utilizada co fin de servir estes intereses colectivos. Mais a súa rebeldía quedará patente en varios dos seus escritos (pensemos no prólogo a *La hija del mar* ou en *Las literatas. Carta a Eduarda*), nos que, non só ousa meterse no terreo masculino do xénero rei, a novela, senón que, ademais, defende nun momento de profesionalismo da actividade literaria, un espazo de intervención pública para as mulleres. O seu “eu relacional”, como “nai e esposa de” (Fernández 2017: 4), devén un “eu individual” en *La hija del mar* que a escritora asina como Rosalía Castro (omitindo de Murguía). A súa identidade equipárase a dos seus homólogos masculinos que existen sen relación a, só como entidades independentes.

Malia a súa rebeldía e a doutras escritoras como Emilia Pardo Bazán, as mulleres seguirían confinadas nas marxas.

Nos albores do século XX, a nación galega, feminina e feminizada, aparece ameazada por un nacionalismo español, masculinizado, susceptible de dominar as nacións periféricas, que a sitúa nunha posición de inferioridade. Considera ter, así, o dereito de sometelas e de “penetralas” ao seu antollo. Helena Miguélez-Carballeira

no seu estudo, *Galiza, um povo sentimental?*, analiza precisamente como ese nacionalismo galego de comezos do século XX traballa para masculinizar o nacionalismo que veu ao mundo ao redor da “imagem duma abnegada Galiza-mulher, encarnada na figura de Rosalía de Castro” (2014: 49). Considérase, ademais, que a capacidade creadora da Terra-Nai ten unha face perversa, castradora do home: “A Terra é xeneratriz, nutricia, protectora; mais tamén é, ó mesmo tempo, prisión e tumba. Concede a fecundidade, pero tamén pode fanar ó home quitándolle a capacidade creadora” (Rof Carballo 1957: 58-59).

Durante o período dominado pola Xeración Nós, as mulleres non foron invitadas a formar parte do discurso nacionalista que era preciso masculinizar, senón que foron relegadas a exercer aqueles roles sociais e lingüísticos que se consideraban máis apropiados para elas. A tradución dos clásicos da literatura universal foi considerado un labor necesario para dignificar a lingua e en consecuencia foi unha angueira asumida polos patriarcas do nacionalismo. O home pode ser autor-creador e como tal entrar no canon ou crear escola, mais a muller, asociada á emotividade, ao sentimentalismo, á falta de ideoloxía ou de reflexión, é relegada a labores de menos envergadura como a tradución de obras consideradas menores ou á literatura infantil e xuvenil, como sucedería na década dos oitenta. Moitas destas mulleres foron “invitadas” a abandonar o sistema, por falta de traballo, e acabaron integrando o sistema español como tradutoras.

Co fin da Ditadura e a chegada da democracia, as editoriais seguirían a privilexiar os tradutores e non as tradutoras para verter ao galego as grandes obras da literatura universal. Como o indica Olga Castro, aínda que se fale dunha *feminización* da profesión, a muller sofre un dobre proceso de discriminación porque segue a haber unha “división de roles” ocultos tras unhas “relacións de poder que operan nas dinámicas editoriais” (2011: 127). E engade: “a tradicional consideración da tradución como unha actividade feminina e reprodutiva, en contraposición á actividade da escritura considerada produtiva/creativa e, por tanto, masculina, favoreceu que moitas mulleres que foran excluídas do mundo literario como autoras atopasen na tradución unha válvula de escape” (Castro 2011: 110).

O sistema continúa dominado pola “relacións de poder” (Castro 2011: 127) que dende o século XX impón o patriarcado nacionalista dominante, funcionando como un verdadeiro “mecanismo opresor” (Castro 2011: 111). A superioridade numérica (actualmente a AGPTI rexistra 68 tradutoras fronte a 16 tradutores)¹, non significa maior recoñecemento nin prestixio. Ao contrario. As mulleres seguen a sopor tar opresión cando saen de certos roles predeterminados ou adoptan un discurso

¹ Cf. <http://agpti.org> [15.06.2022].

resoltamente subversivo e feminista (dende esta perspectiva, podemos analizar o caso de María Reimóndez e as presións que está a sufrir por un sector da crítica galega). Algunhas tradutoras mesmo acabaron por traballar no sistema literario español para atopar o recoñecemento que lles estaba vetado no sistema galego.

Patricia Buján Otero e María Xesús Nogueira Pereira (2011) deploran a falta de planificación no mundo da tradución e a dobre marxinação que sofren as mulleres e a profesión. Distinguen tres sectores onde hai tradución: as publicacións periódicas (sobre todo no que se refire á poesía), o mundo editorial e a tradución institucional, e lamentan que en todos os sectores, a tradución ao galego dependa tanto das subvencións. Esta situación leva a política a inmiscirse na cultura, o que pode prexudicar e condicionar a recepción da obra traducida. Resaltan o feito de que “no contexto galego case sempre foron editoras ou académicas feministas” (Buján Otero e Nogueira Pereira 2011: 132) as que propuxeron introducir no sistema galego, obras escritas por escritoras e pensadoras.

No que corresponde a Ana Luna Alonso, no eido galego da tradución é preciso apostar por unha actitude conciliadora dando prioridade á “literatura de consumo e premiada, malia as dificultades que supón a compra de dereitos e a dura competencia con grandes grupos editoriais, porque isto segue a ter importancia para a autoestima” (2013: 21). Pensa que o principal criterio de selección debe ser a calidade literaria e saír do campo restrinxido do eurocentrismo e das ideoloxías dominantes.

Se adoptamos os postulados do feminismo poscolonial, imponse a lóxica binaria do dominio, intrínseca ao pensamento colonial que xera un centro e unha periferia ou marxés. O nacionalismo galego, marxinal e emerxente nos albores do século XX, vai dominar cun patriarcado que detén o centro de decisións e os individualismos. Na periferia ou nas marxés van ficar as Outras (esta dinámica reproducíuse noutros moitos contextos como, por exemplo, nos movementos independentistas africanos onde, unha vez acadada a independencia, as mulleres ficaron nas marxés, silenciadas). A dialéctica da dominación orixina, segundo o pensamento poscolonial, unhas estratexias de dominación, mais tamén de resignificación, de autoafirmación e de rexeitamento dos modos en que se exerceu a dominación. A narrativa e a tradución, dentro do pensamento poscolonial, rompen a estrutura dentro/fóra, van desaparecendo as barreiras do pensamento hexemónico patriarcal e aparecen eses “lugares matriciales” dos que fala María Luísa Femenías (2010: 153-213) onde é posible producir experiencias novas.

Segundo esta autora, os discursos poscoloniais enraizados en historias culturais específicas, implican unha circulación de significados e resistencias. Dende esta perspectiva pódese analizar o acontecido no campo da tradución ao galego. A partir da década dos oitenta, as tradutoras galegas comezan un proceso de individualización

e de control dos seus textos de reescritura que se consolidará a partir das dúas primeiras décadas do século seguinte. Os textos traducidos convértense, seguindo a Femenías, neses “lugares matriciales” que van favorecer a resignificación da outridade e a reconceptualización da cultura. As mulleres tradutoras deveñen suxeitos poscoloniais capaces –Femenías retoma aquí o pensamento de Bhabha–, de negociar, inverter, desprazar, apropiarse das estruturas de dominio que as someten, producindo outros “lugares matriciales” de experiencia do marxinal e do periférico. As tradutoras xeran unha identidade profesional que as conduce ao recoñecemento que lles negou a invisibilidade á que estiveron condenadas. A tradutora vai marcar os seus textos nas marxes, reivindicar un individualismo de seu e profesionalizar o seu traballo de reescritura de textos orixinais como autoras. Como o subliña Ana Luna Alonso (2017: 149), tanto Kathleen March, na tradución de *La hija del mar* de Rosalía de Castro, coma Marga Rodríguez Marcuño, na tradución de *O segundo sexo* de Simone de Beauvoir, marcan os seus traballos no prólogo e nas notas ao rodapé, xustificando a súa escolla como teóricas da tradución.

Seguindo na liña do feminismo poscolonial de Spivak e Giraldo (2003), as tradutoras como subalternas do nacionalismo galego producen unha textualidade simbólica nova como acto de supervivencia que suscita diferentes modos de circulación do significado. As tradutoras toman a palabra e mudan o seu silencio en resistencia. Ao identificarse como grupo convértense naquilo ao que sempre foran asociadas pola súa condición de mulleres, isto é, en salvagardas da identidade cultural da comunidade. Mais, xa non dende as marxes, senón, dende o centro. Constitúense como grupo cun “eu individual”, unha entidade independente, dende unha posición de autoridade e participan, non só desa apertura cultural que tradicionalmente lles é intrínseca, senón que, ademais, inician un diálogo intercultural con outras culturas. Crean escola no mundo de tradución, algo que ata agora era función exclusiva do patriarcado. O sistema galego comeza a introducir traducións de autoras e linguas doutras periferias, de culturas e de voces subalternas.

2. UNHA HISTORIA DESCONTINUA. AS TRADUTORAS GALEGAS (1975-2000)

A historia e o traballo das tradutoras galegas é aínda hoxe unha historia descontinua, chea de sombras, tradutoras que nunca foron recoñecidas e cuxos nomes foron silenciados, tradutoras en binomio cos seus homólogos masculinos, tradutoras que foron expulsadas cara outros sistemas literarios.

A Asociación de Tradutores Galegos nace en 1985 e na actualidade, situación paradoxal, está constituída maioritariamente por mulleres, mais non deixan de

ser datos cuantitativos. Aínda hoxe, cando parte da crítica recapitula as traducións destacadas dun período concreto, o traballo das mulleres segue a ser maioritariamente silenciado².

En 1985, Teresa Barro e Fernando Pérez Barreiro gañan o Premio Nacional de Tradución con *As aventuras de Alicia no país das marabillas*; en 1989, Raquel Villanueva e Valentín Arias traducen *Mondo e outras historias*. En 1991, aparece en galego o *Satiricón* de Petronio, nunha versión de Dolores Gómez Quintas e Xosé Antón Dobarro Posada, *Anfitrión e Asinaria* de Plauto, en versión de Mercedes Boado Vázquez e María Xesús Frei Collazo e *Nubes Asamblearias* de Aristófanes, traducido por María Teresa Amado Rodríguez. En 1992, Kathleen March traduce ao galego *Lingua e ideoloxía* de Noam Chomsky. Nesta proliferación de traducións, de clásicos e dos primeiros cómics vertidos ao galego hai que ver a demanda crecente que se estaba a producir tras a integración da lingua galega ao ensino e logo cunha demanda en aumento de literatura infantil e xuvenil en galego.

Refacer unha historia que aínda está por facer comporta render homenaxe a cinco mulleres: Teresa Barro, María Xosé Queizán, Moncha Fuentes e Carme Hermida. Dúas xeracións de intelectuais galegas, dedicadas todas elas á escritura.

No traballo que levaron a cabo como tradutoras, Teresa Barro consagrouse principalmente á literatura infantil e xuvenil.

O traballo como tradutora de María Xosé Queizán centrouse na literatura feita por mulleres noutros sistemas literarios. A escritora traduciu ao galego obras de Marguerite Yourcenar, Karen Blixen, Emilia Pardo Bazán e Charlotte Perkins, mais o seu activismo como tradutora pasa a un segundo plano diante da súa ampla traxectoria literaria e ensaística, renegada e silenciada por un amplo sector da crítica. No seu corpus, xénero e nacionalismo sempre camiñaron da man.

En canto a Moncha Fuentes, o seu traballo como tradutora centrouse en verter para o galego distintos cómics franceses e os escritores Daniel Pennac e Bento da Cruz. Tamén traduciu ao castelán, dúas novelas de Xosé Luís Méndez Ferrín.

Finalmente, o traballo de Carme Hermida é máis diverso no que se refire a xéneros: *Os narices do rei* de Jaume Celsa, *Querouak* de Ricardo Alcántara, *A vida das mulleres na Galicia medieval (1100-1500)* de María del Carmen Pallares Méndez e *A cláusula de conciencia e o segredo profesional dos xornalistas* de Marc Carrillo foron editados pola escritora, investigadora e política galega.

² Cf. O artigo de Gonzalo Constela Bergueiro, “Evolución das traducións ao galego: das orixes ao século XXI”, publicado no 2013, no que se fala sobre todo das traducións feitas por Eles.

3. TERESA BARRO (1936-)

Teresa Barro, con quen tivemos a ocasión de falar, pertence á primeira xeración de tradutoras. Coursou Filosofía e Letras na Universidade de Santiago de Compostela e Pedagogía en Madrid. En 1962, casou con Fernando Pérez Barreiro e, en 1964, trasladáronse a Londres, onde segue a traballar como tradutora para a Organización Internacional do Café.

Teresa contounos que nunca pensara en dedicarse á tradución literaria porque “non lle atrae moito” (Barro 2022), mais sempre pensou que a tradución ao galego era un “instrumento” esencial para facer *revivir o galego*. Isto foi o que lle trasladaron a Xulián Maure, director de Xerais entre 1978 e 1983, cando Luís Mariño llelo presentou, a ela e o seu home, nun encontro que fixeron en Vigo. Nese encontro, os dous, Teresa e Fernando, insistiron na idea de que era fundamental para o galego que houbera traducións para a xente nova.

Tempo despois daquel encontro, Luís Mariño chamaría a Teresa para propoñerlle a tradución de *As aventuras de Alicia no país das marabillas* de Lewis Carroll. Segundo nos confesou Teresa, o reto parecía case “imposible” polos “xogos de palabras, o humor e sobre todo pola poesía”, xa que “eu non son poeta”. De aí que a tradución das Alicias se fixera a dúas mans: ela encargárase da prosa e o seu home da poesía. Dous anos antes, Teresa xa traducira os *Contos* de Andersen despois de propoñerllo persoalmente a Edicións do Castro.

En 1985, a tradutora continuou o seu labor con *Do outro lado do espello e o que Alicia atopou aló* (1985) e *Fábulas* de Esopo (1997). A primeira foi a segunda proposta de Xerais. A tradución das Fábulas, publicada por Laiovento, xurdiu nunha conversa con Xosé Manuel Beiras.

Teresa fala da tradución como dunha tarefa desprezada, subestimada, mal ou nada remunerada, sen ser esta unha cuestión de xénero nin feminista. Polo seu traballo nas Nacións Unidas, entende que a tradución só pode ser posible se se fai da lingua estranxeira á lingua principal, porque o tradutor só pode atopar nesta lingua todos os recursos que lle son necesarios para realizar un bo traballo de tradución: “a tradución esixe un pozo de recursos que case chegan ao inconsciente colectivo”. Contounos que traducindo a Alicia, sentía como as dificultades coas que se ía atopando só as podía resolver entrando nese “inconsciente colectivo” porque sentía que os seus recursos non abundaban.

Coruñesa de clase media, só unha parte da súa familia era de orixe rural, de Ribadeume, preto das Pontes. Alí foi con quince anos e aprendeu un galego purísimo: “foi a miña primeira saída ao estranxeiro”, comentounos, “foi entrar nun mundo completamente diferente ao que eu coñecía, tanto de lingua como de costumes,

un mundo do que non tiña os códigos de conducta, non tiña nada”. Fernando, o seu home, ten unha historia persoal semellante, tamén aprendeu o galego nunha aldea da montaña. En Santiago, Teresa entrou da man de Fernando en contacto cos galeguistas. Contounos, tamén, que grazas a unhas poesías de Curros Enríquez se achegou á literatura galega con quince anos e, logo, co seu pai, adquiriu unha edición completa de Rosalía de Castro que acababa de publicar Aguilar. Rosalía foi para ela toda unha revelación.

En 1981, coa publicación de *Cartas a Rosalía*, ensaio pioneiro do feminismo, a escritora entra de cheo nese espazo reservado ao patriarcado galego nacionalista. Coas súas obras de ensaio e tradución, Barro rompe as barreiras que vetaban o traballo das intelectuais galegas nestes dous ámbitos. As súas producións deixaron a porta aberta a outras mulleres que adoptarían no seu discurso e nas súas traducións unha postura cada vez máis subversiva e feminista³.

Os ensaios de María Xosé Queizán continuarían o labor iniciado por Teresa Barro.

CONCLUSIÓNS

Neste traballo as voces de María Xosé Queizán, Moncha Fuentes e Carme Hermida fican silenciadas, mais non por desexo propio. Agardamos poder ter a oportunidade de continuar nesta tarefa de recuperación da historia destas mulleres que abriron novas rutas para as xeracións máis novas.

As tradutoras e feministas galegas do século XXI adhírense cada vez máis a unha identidade entendida como adscrición a unha comunidade imaxinaria e a un feminismo poscolonial onde, por definición, a identidade é individual e tende cara o universal.

As tradutoras do século XXI están dando a coñecer textos alternativos, críticos, textos que cuestionan os abusos dos sistemas económicos, políticos, sociais doutras comunidades. Hai unha nova redistribución das relacións de poder: o dominio

³ Pensemos, por exemplo, en Xela Arias quen, como tradutora e poeta, sufriu a incompreensión e a violencia da crítica patriarcal cando ela mesmo “ousou” devir suxeito da súa obra artística (foi o caso de *Tigres coma cabalos*, publicada en 1990). Desgraciadamente, coa crítica canonizada, nas mans do patriarcado, esta é unha realidade que se reproduce nas literaturas de todo o mundo: resístese a que a muller saia dunha actitude tutelar de obxecto e se erga como suxeito do coñecemento, mesmo cando se trata do corpo feminino. Abonda como exemplo, o caso da recente Premio Nobel de Literatura, Annie Ernaux, acusada de *miserabilismo* e pornografía (Charpentier 2022) cando ousou pór o seu corpo como suxeito e non como obxecto en varias das súas novelas.

xa non é só Norte/Sur nin se reduce a unha cuestión de patriarcado. Os abusos tamén os exercen as mulleres dos sistemas capitalistas contra as Outras (Arruzza, Bhattacharya e Fraser 2019) e as feministas e tradutoras galegas están a introducir estes cambios no eido da literatura galega. As mulleres están recuperando os seus corpos como suxeitos de coñecemento tanto nas obras creativas como nas versións das creacións feitas por outras mulleres.

A tradución induce á circulación de ideas, á construción de identidades fóra do particular e apóstase por aqueles autores e textos que inciden en que o cambio se produza dun xeito xeneralizado a nivel global. Cando, grazas á tradución, se sae do contexto e da dominación das linguas hexemónicas, as relacións de poder Norte/Sur invértense e dalgún xeito rómpese co pensamento occidental.

As tradutoras constitúen dalgún xeito un grupo subalterno dentro da literatura galega e o seu traballo acada o centro doutros discursos e literaturas emerxentes. Escollen a quen e que traducir para seren suxeito no sistema cos seus corpos, coa súa voz e con aquelas obras situadas nas marxes. As súas escollas non son neutrais, mais ideolóxicas.

Tradutoras e escritoras, como é o caso de Teresa Moure, Carme Blanco, María Reimóndez ou Xela Arias, saen do dominio do patriarcado, rexeitando a invisibilidade á que ata ese momento estiveran condenadas, e reivindican o seu traballo de tradución como un labor de reescritura dos textos (Reimóndez 2013, Sales Salvador 2013).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arruzza, C., Bhattacharya, T., Fraser, N. (2019) *Feminismo para o 99%. Un manifesto*. Vigo Catro Ventos Editora.
- Barro, T. (2022) “Conversa con Teresa” [entrevista realizada por M. O. Luis Gamallo] 9.09.2022.
- Buján Otero, P. e Nogueira Pereira, M. X. (2011) “La (re)escritura de los márgenes. Traducción y género en la literatura gallega”. En *Woman and Translation: Geographies, Voices and Identities/Mujer y Traducción: Geografías, Voces e Identidades*. MonTI. Monografías De Traducción e Interpretación, ed. por Santaemilia, J. e Von Flotow, L. 3, 131-160 [en liña] dispoñible en <<https://www.e-revistas.uji.es/index.php/monti/article/view/1607/1355>> [2.09.2022].
- Castro, O. (2011) “Tradutoras gallegas del siglo XX: reescribiendo la historia de la traducción desde el género y la nación”. En *Woman and Translation: Geographies, Voices and Identities/Mujer y Traducción: Geografías, Voces e Identidades*. MonTI. Monografías De Traducción e Interpretación, ed. por Santaemilia, J. e Von Flotow, L. 3, 107-130 [en liña] dispoñible en <<https://doi.org/10.6035/MonTI.2011.3.4>> [15.04.2022].
- Charpentier, I. (2022) “«La literatura es un arma de combate», una conversación con Annie Ernaux”. *El Grand Continent* [en liña] dispoñible en <<https://legrandcontinent.eu/es/2022/10/06/la-literatura-es-un-arma-de-combate-una-conversacion-con-annie-ernaux/>> [30.03.2023].

- Constela Bergueiro, G. (2013) “Evolución das traducións ao galego: das orixes ao século XXI”. En *Lingua e tradución: IX Xornadas sobre Lingua e Usos*, ed. por Mosquera Carregal, X. M. A Coruña: Universidade da Coruña – Servicio de Publicación, 83-100.
- Femenías, M. L. (2010) “El feminismo postcolonial y sus límites”. En *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización (De los debates sobre el género al multiculturalismo)*, ed. por Amorós, C. e De Miguel, A. Madrid: Minerva Ediciones, 153-213.
- Fernández, P. (2017) “«Por ser mujer y autora...». Identidades autoriales de escritoras y artistas en la cultura contemporánea”. *Ínsula*. 841-842, 2-7.
- Luna Alonso, A. (2013) “Análise da tradución cara ao galego. Fitos e tendencias nos primeiros anos do século XXI”. En *Lingua e tradución. IX Xornadas sobre lingua e usos*, 101-125 [en liña] dispoñible en <https://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/13525/CC_134_art_6.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [15.06.2022].
- Luna Alonso, A. (2017) “O papel da tradutora no campo literario galego”. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*. 20, 147-156. DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/MADR.56228>
- Miguélez-Carballeira, H. (2014) *Galiza, um povo sentimental ? (Género, política e cultura no imaginário nacional galego)*. Santiago de Compostela: Através de Nós Editora.
- Noia Campos, C. (1995) “Historia da traducción en Galicia no marco da cultura europea”. *Vice-versa. Revista Galega de Tradución*. 1, 13-62.
- Reimóndez, M. (2013) “Faros na escuridade. Ideoloxía e tradución: os enfoques feministas e pos-coloniais”. En *Lingua e tradución: IX Xornadas sobre Lingua e Usos*, ed. por Mosquera Carregal, X. M. A Coruña: Universidade da Coruña – Servicio de Publicación, 163-182.
- Rof Carballo, X. (1957) *Mito e realidade da terra nai*. Vigo: Galaxia.
- Sales Salvador, D. (2013) “Traducir literaturas transculturais”. En *Lingua e tradución: IX Xornadas sobre Lingua e Usos*, ed. por Mosquera Carregal, X. M. A Coruña: Universidade da Coruña – Servicio de Publicación, 17-34.
- Spivak, G. Ch. e Giraldo, S. (2003) “¿Puede hablar el subalterno?”. *Revista Colombiana de Antropología*. 39, 297-364.

Alba Rodríguez Saavedra

Grupo de Investigación en Tradución e Interpretación (T&P) / Universidade de Vigo
albarodriguez@uvigo.es

 orcid.org/0000-0002-9636-3556

RUTH MATILDA ANDERSON: A (PARA)TRADUCCIÓN COMO MECANISMO DE AUTORRECOÑECIMIENTO

RESUMO: No ano 1939 sae do prelo *Gallegan Provinces of Spain: Pontevedra and La Coruña*, unha obra na que se recolle o traballo de investigación etnográfica, histórica, literaria e lingüística arredor de Galicia realizado por Ruth Matilda Anderson. Froito dunha estadía de case dous anos no país, a traballadora de The Hispanic Society of America reflectiu nese volume a realidade dunha parte da historia galega contemporánea adoito ausente da historiografía oficial dándolles voz ás mulleres galegas, ás anónimas e ás coñecidas. Na nosa comunicación debullamos como as contribucións de Anderson nesta obra poñen en valor o determinante papel que as mulleres desenvolveron na conformación da Galicia actual, e como a tradución devén no mecanismo imprescindible para o recoñecemento no sistema meta e de autorrecoñecemento, no de orixe.

PALABRAS CLAVE: Ruth Matilda Anderson, tradución, autorrecoñecemento, mulleres, historia

TITLE: Ruth Matilda Anderson: (Para)translation as a Mechanism for Self-Acknowledgement

ABSTRACT: In 1939, *Gallegan Provinces of Spain: Pontevedra and La Coruña* was published. This book compiles the ethnographic, historic, literary and linguistic research conducted by Ruth Matilda Anderson in Galicia. Based on her two-year stay in the region, the curator at the Hispanic Society of America described a reality usually omitted in the contemporary official historiography by giving voice to women, both anonymous and renowned. We analyse how Anderson's book contributes to value the decisive roles played by women in shaping today's Galicia, and how translation becomes a necessary mechanism for pursuing recognition within the target system, and self-acknowledgement in the source one.

KEYWORDS: Ruth Matilda Anderson, translation, self-acknowledgement, women, history

INTRODUCCIÓN

No ano 2021 dabamos a coñecer que Ruth Matilda Anderson (1893-1983), en calidade de tradutora do maior número de textos de Rosalía de Castro ao inglés desde o galego ata o ano 1964, cando saíu do prelo *Poems*, unha escolma editada e prologada por Filgueira Valverde, ficara ausente de todas as catalogacións e rexistros dedicados a recompilar as aparicións de escritos rosalianos noutras linguas (Rodríguez Saavedra 2021). Tamén comentabamos que se podería tratar da primeira tradutora co par galego-inglés, unha hipótese que no presente traballo debemos xa desbotar, posto que foi Aubrey F. G. Bell (1881-1950), na súa obra *Spanish Galicia* (1922), quen primeiro ofreceu unha versión inglesa a partir do orixinal galego dun poema rosaliano, o 19 de *Cantares gallegos*.

Malia a indiscutible relevancia de contar cunha obra coma a de Anderson á hora de analizar o alcance da produción de Rosalía de Castro noutros sistemas, en ningún rexistro ou catálogo compilatorio das diferentes traducións rosalianas se recollían as asinadas por Ruth Matilda Anderson (López e Pociña 1991, Pociña e López 2000, Casares 2003). Tras debullarmos xa en dous artigos precedentes as posibles causas desta ausencia tan notoria, sobre todo cando, ao contextualizala, observamos que se trata dun caso excepcional, que non responde a criterios temporais, xeográficos, lingüísticos e nin tan sequera atribuíbles a cuestións de xénero verbo da autoría (Rodríguez Saavedra 2021, 2022), as nosas hipóteses céntranse no rexeitamento que no canon patriarcal galego puido supoñer un libro no que se desenmascaran as varias manipulacións sistemáticas que as elites aplicaron a todo canto tiña que ver coa inclusión das mulleres, anónimas ou coñecidas, na nosa historia e na nosa historiografía. Estudamos tamén como, para a consecución deste propósito, *Gallegan Provinces of Spain: Pontevedra and La Coruña* é elidida da listaxe do corpus literario susceptible de ser transvasado ao galego, por ser a tradución un mecanismo de autorrecoñecemento que, ademais de ofrecer un retrato do pasado con abundante presenza feminina activa, deixaría en evidencia as deturpacións constantes para seguir mantendo o feminino en silencio.

Así, desde o feminismo de Rosalía de Castro e de Emilia Pardo Bazán, ata a presenza constante de testemuños das mulleres galegas na altura, *Gallegan Provinces of Spain: Pontevedra and La Coruña* foxe dos enfoques tradicionais para devir nun rexistro veraz da realidade teimudamente dura para quen en Galicia quedaran “soias o máis do tempo, tendo que traballar de sol a sol, e sin axuda pra mal manterse, pra manter ós seus fillos, e quizais ó pai valetudinario, parecen condenadas a non atoparen nunca repouso senón na tomba” (Castro 1880: 26).

En definitiva, cinco anos antes da saída do prelo de *Sempre en Galiza* (1944), Anderson xa publicara un exhaustivo estudo sobre a historia, a literatura, a antropoloxía e a socioloxía galegas no que as mulleres, tanto en virtude de citas de autoridade –como no caso de Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán–, como de protagonistas da vida cotiá na década dos vinte do século pasado, son as figuras esenciais da obra. Con Ruth Matilda desaparece a Rosalía abnegada; Emilia Pardo Bazán é literatura galega; e as mulleres de Galicia recuperan a súa voz.

Abordamos o presente traballo tomando como punto de partida unha idea desenvolvida por Olga Castro Vázquez (2012) que sinala a tradución como un instrumento para a recanonización. No seu artigo, a autora analiza en que grao as diversas traducións contemporáneas ao inglés de Rosalía de Castro contribuíron a desenmascarar a manipulación da súa figura e impulsaren, así, un novo proceso de canonización da escritora, afastado da versión manipulada.

O noso estudo pretende evidenciar as constantes e continuas manipulacións que desde as elites, os grupos dominantes, se produciron, e aínda se producen, de xeito sistemático verbo de Ruth Matilda Anderson, e como un dos instrumentos para a aceptación e consolidación destas deturpacións reside no fortalecemento dun canon que condicione os produtos que o han de integrar, para o que cómpre exercer un control sobre todos os mecanismos de mediación entre a produción e a recepción (Van Dijk 2009: 19-119). A tradución é un dos procesos que contará cunha meirande atención, especialmente ao considerarmos un caso como o galego, cuxo sistema na altura estaba en vías de formación e, polo tanto, precisaba da tradución para a súa afirmación cunha vía de dobre sentido: endóxena e esóxena. Era preciso reforzar o seu corpus de cara ao interior e, en consecuencia, traer para o galego produtos xa existentes noutras linguas, e cumpría, de igual xeito, trasladar a outros sistemas a produción propia. E, con esta finalidade traballaban precisamente os diferentes grupos culturais e políticos a partir do Rexurdimento e que procuraron, permanentemente, a validación do sistema propio a través desta dobre vía.

RUTH MATILDA ANDERSON, ELIDIDA DE GALICIA

Entre os anos 1924 e 1926, nunha investigación de campo fraccionada en dúas etapas, Ruth Matilda Anderson conduciu o estudo máis exhaustivo que, ata a altura, se realizara verbo da cultura de Galicia. Desde o 7 de agosto de 1924 ata o 8 de agosto de 1925 e do 14 de novembro de 1925 ao 31 de maio de 1926, Anderson percorreu as catro provincias galegas. O seu arquivo fotográfico sobre este país, con máis de cinco mil imaxes obtidas ao longo desas estancias, constitúe o máis numeroso

da Hispanic Society of America, a institución con maior fondo hispánico alén de España e para a que traballaba a propia Ruth Matilda. A todas estas fotografías cómpre sumar uns detallados cadernos de campo que, trece anos despois de rematar o seu estudo, serviron de base para a elaboración do seu libro. Consonte as indicacións do presidente da Hispanic Society of America, Archer Milton Huntington (1870-1955), a investigadora debía procurar a recollida das tradicións, dos costumes, que, segundo todo parecía indicar naquel momento, a industrialización podería acabar extinguindo. De aí que o obxecto de análise de Anderson o constituísen os ambiente rurais, dado que, segundo o propio Huntington:

It is in the back country that Spain can be known, in the bare lands that once were covered with great forests and are now inhabited by a scattered and tradition-filled population, one which has preserved the true type better than elsewhere. These amazing peasants, whose struggle for existence is a hard one indeed, are men and women of another age, but fine men and women for all that, erect, preserving an independence and character of truth and honesty which fills one's heart with a sense of freshness and integrity – if you draw near with integrity. I talk with everyone... From these talks I learn so much more than I can get from a more instructed friend. Here are the sources of the national values. The blood that runs in these veins is the national blood undiluted by recent contacts with the world outside. (Huntington *apud* Lenaghan 2009: 472)

Cando en 1939, en Nova York, se publica *Gallegan Provinces of Spain*, Galicia entraba, canda o resto de España, na escura etapa da ditadura franquista. As iniciativas que no primeiro terzo do século grupos como as Irmandades da Fala (1916) ou a Xeración Nós (1930) puxeran en marcha, co propósito de asentar a consolidación do sistema cultural galego, quedaron truncadas. Entre represivos exilios interiores, desterros e asasinatos, a reivindicación da cultura galega foi ferozmente castigada.

O libro de Anderson sae do prelo, por tanto, nunha conxuntura case imposible para que a súa difusión dentro de Galicia se puidese producir. Con todo, existía unha rede de comunicación no exilio capitaneada por algunhas das figuras máis representativas do galeguismo que conseguiran fuxir da represión fascista. Tal foi o caso de Alfonso Daniel Rodríguez Castelao (1886-1950) que, como Seixas Seoane detalla na súa exhaustiva biografía sobre o intelectual rianxeiro, no ano 1939 residía en Nova York. Resulta curioso comprobar como Castelao parece non se facer en ningún momento eco da edición deste volume de Anderson, mesmo cando agora sabemos que entre ambos, e tamén coa Hispanic Society of America, fora xa establecido un vínculo, polo menos, desde o ano 1926, cando Ruth Matilda lle remite unha carta agradecendo a acuarela que Castelao doaba ao museo neiorquino a través dela.

Muy distinguido Señor:

Acabo de recibir de la mano de mi distinguido amigo Señor Don JG Otero, la pintura de las cancionistas.

En este cuadro vemos una indicación de lo que habían sido las decoraciones escénicas de la fiesta de Pascua de la Resurrección, que el Señor Otero me ha descrito con entusiasmado detalle.

Como no domino bien [sic] el castellano me es imposible agradecerle adecuadamente ni describirle verdaderamente el placer que tengo en recibir el cuadro, pero deseo decirle a Vd. que será siempre de las personas más, más apreciadas y que espero que por llevando a mi país pueda ayudar en dar a conocimiento el movimiento artístico y espiritual que se desarrolla actualmente en la hermosa y querida Galicia.

Reiterándole las gracias queda de Vd.

Ruth Matilda Anderson

Gallegan Provinces fica, desde a súa publicación, practicamente alleo ao sistema cultural que retrata. Desde o ano 1939 ata 2020, son case anecdóticas as ocasións en que é mencionado en Galicia. Cordero Carrete (1948) Carballo Calero (1975: 257), Xosé Enrique Acuña (1988, 1991 e 1993) e Seixas Seoane (2009: 63-64) constitúen as referencias das que temos constancia que aludiron a este libro e a Anderson como investigadora. Porén, na súa faceta como fotógrafa é incorporada ao sistema galego a partir do ano 1998, cando a Xunta de Galicia, a través do seu Centro Galego das Artes da Imaxe (CGAI), organiza por primeira vez unha mostra articulada por unha escolma das fotografías da súa estadía en Galicia. Once anos despois, en 2009, a actual Afundación (daquela, Fundación Caixa Galicia) presentou *Unha mirada de antano. Fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*, un catálogo e unha mostra itinerante que, con máis de 500 imaxes, espallaban o recoñecemento de Anderson en Galicia. Este libro presentaba, por primeira vez, textos da investigadora estadounidense, aínda que nos seus apéndices, nos paratextos. Setenta anos despois da edición de *Gallegan Provinces*, as anotacións nos cadernos de campo e o bosquexo, desbotado, do inicio do seu libro aparecían en galego en Galicia a xeito de paratextos, polo tanto, en consonancia coas propostas do Grupo de Investigación en Tradución e Paratradución da Universidade de Vigo, como paratraducións (Yuste Frías 2015: 321-328).

Estamos tratando, pois, un período de oitenta anos de práctica ausencia de *Gallegan Provinces* no sistema galego, mesmo cando xa se estaban constatando iniciativas, con notable éxito de recepción, arredor da difusión da figura de Ruth Matilda Anderson, aínda que ben é certo que limitadas só á súa faceta de fotógrafa.

Así como nos períodos iniciais, tras a publicación de *Gallegan Provinces*, o silencio marcou a súa relación co sistema galego, a partir de 1998, a reacción á entrada de Ruth Matilda Anderson en Galicia reforza, coidamos, as nosas hipóteses sobre a invisibilización intencionada dunha obra pioneira.

Deste xeito, podemos valorar as repetidas traducións que, unha vez asentados os procesos normalizadores e normativizadores da lingua galega tras a restauración democrática de 1978, se centran en verter ao galego estudos sobre o país conducidos por estudosos e estudosas de comezos do século XX e que, pola represiva imposición ditatorial fora imposible acometer con anterioridade. Nesta situación de especie de renacemento das letras galegas tras a longa de noite de pedra, o canon debe reconfigurarse e, para iso, as elites retoman a selección de obras que o han configurar. Verbo dos estudos monográficos que investigadoras e investigadores de contextos anglófilos publicaron sobre Galicia nas primeiras décadas do século XX, tanto *Galicia. The Switzerland of Spain* (1909), de Annette B. Meakin; como *Spain Revisited. A Summer Holiday in Galicia* (1911), de Catherine Gasquoine Hartley; e *Spanish Galicia* (1922), de Aubrey Bell, entraron no sistema galego con varias traducións cada obra en diferentes anos. O volume de Meakin apareceu co título de *Galicia inédita* en 1994 no catálogo de Tambre e en 2023 deuno ao prelo Rinoceronte co título de *Galicia, a Suíza de España*. O libro de Gasquoine Hartley, que, ademais, presenta fragmentos practicamente idénticos aos da monografía de Meakin –esta autora xa denunciara a Hartley por plaxio e gañara– saíu do prelo en 1999 ao abeiro da Editorial Galaxia e, nunha nova versión, en 2021, a instancias de Rinocerente. O volume de Aubrey Bell foi presentado en Galicia en 1994, pola Editorial Galaxia, co título *Galicia vista por un inglés*. Reeditouse en 2005 e, novamente en 2021, en Rinocerente.

Moi desigual sorte, como observamos, experimentou a obra de Ruth Matilda Anderson, e, consonte o que xa apuntabamos en estudos anteriores, coidamos que foi o diferente tratamento da cuestión feminina, en calquera ámbito, o que motivou esta continuada elisión. Así, na obra de Meakin atopamos fragmentos coma os seguintes referidos ás mulleres galegas e mais á propia Rosalía de Castro, para quen “There is no effort about her verses; they are the outpourings of a poetic soul, candid and pure and simple and sparkling as the limpid waters of her native streams” (1909: 185):

When the husbands and sons have emigrated, the wives and daughters cheerfully take upon themselves all the agricultural labour, in addition to the care of the children and the home. Yet, in spite of it all, their cottages are remarkably clean and comfortable. (Meakin 1909: 249)

Galicia has had many sweet singers since the days of Macias, the poet of true love, but none have poured forth a more moving or a more plaintive song than Rosalia Castro. This

poetess loved her beautiful Galicia with a passionate love that could not be surpassed. Her tender woman's heart ached with the pain of her country's everbleeding wound, and she realised only too well that every bright and promising youth who left those shores to seek his fortune in a distant land represented a drop of Galicia's life-blood. She wept for the old people whose children were torn from them in the first bloom of their manhood; she sorrowed for the lonely young wife left behind, and for the helpless babe that never knew its father; tears rilled her eyes at the sight of those luxuriant hills and valleys with no peasants to cultivate their rich and fertile soil. (Meakin 1909: 182)

En liña con esta visión bucólica e coincidente cos parámetros de ideal feminino pretendidos polo canon patriarcal, Gasquoine Hartley describe as mulleres galegas e a Rosalía de Castro do seguinte xeito:

As workers they are most conscientious and intelligent, apt to learn, and ready to adopt improvements. From my personal observations I can bear witness that their children are universally well cared for, and their cottages are almost always clean. What impressed me was that these women looked happy. They are full of energy and vigour, even to an advanced age. They are certainly healthy; and the standard of beauty among them will compare favourably with the women of any other nation. (1911: 294)

Rosalía de Castro saw life well, for she saw it beautiful. She was in perpetual communion with nature. The most charming feature of her work is the great and artless love of one whose soul was in harmony with the flowers and the fields. (1911: 303)

Bell, pola súa banda, presenta unha visión nada idealizada da realidade das mulleres que, de sol a sol, traballan no mar, na terra e na casa:

It is the women who practically rule in Galicia, and this gynocracy perhaps accounts for the conservatism, as well as for the industry and economy there prevalent. These splendid women toil from a very early age to the day of their death without interruption. They dig and plough and sow, trudge for miles to market bearing great burdens, and find time to knit and spin, bake bread, bring up their children, and for all the multifarious tasks connected with the flax, maize, chestnuts and vines. They are usually strong and well-developed, a contrast to their weaker, watery-eyed husbands, whom, however, they rule and, keeping control of the purse strings, grant but a meagre allowance for effectual tavern-haunting. A foreigner has not been long in Galicia before he realizes that it is the land of widows, widows of the living, widows of the dead. Everywhere women and boys, without men, are to be seen at work. (1922: 9-10)

Con todo, no extracto que reproducimos, a confusión en quen le é completa, xa que, dun lado fálasenos de que son elas as responsables de cantas tarefas existan, sen descanso e sen apoios; e do outro, dísenos que Galicia vive nunha xinocracia, e non podemos máis que pensar que tipo de grupo dominante consentiría situarse

nunha posición tan aparentemente próxima á escravitude. Ademais, apreciamos na lectura desta pasaxe que tan só se apunta a opinión de quen mira e que se prescinde do parecer de quen é mirada.

Por outra parte, non existe nesta obra ningunha referencia a Rosalía de Castro máis alá da canónica consideración como “the greatest Galician poet of the nineteenth century” (Bell 1922: 104), e unha afirmación sobre a Casa da Matanza nos seguintes termos: “Her humble attractive house of granite and creeper may be seen from the train as you pass on to Ponte Cesures (the Bridge of Caesar) and the sea” (1922: 87). En aberta oposición, Ruth Matilda describe o descoidado estado do inmoible e a desatención tan notoria, por parte da familia e por parte das institucións, cara á última residencia da gran literata galega (1939: 265-266).

Sinalabamos nestas páxinas que este tipo de deturpacións aínda son constatables a día de hoxe, un feito que atribuímos a ser o seu pouso no imaxinario galego tan fondo, que resulta moi complicado detectar onde se comezan a producir. Así, por exemplo, Ramón Villares, catedrático de Historia na Universidade de Santiago de Compostela e presidente do Consello da Cultura Galega en 2009, ano no que asinou un dos tres estudos analíticos que contextualizan a obra de Ruth Matilda Anderson como fotógrafa en Galicia no libro publicado pola actual Afundación, sinalaba, verbo do traballo da investigadora:

A condición rural da sociedade galega abrolla claramente nos clixés fotográficos de Ruth Anderson. [...] A ruralía era a paisaxe humana básica aínda na Galicia dos anos vinte. Pero unha cousa é unha hexemonía estatística e mesmo cultural e outra que ese mundo rural fose rudo, atrasado e pobre. A visión que moitos coetáneos ofrecen daquel tempo, desde Valeriano Villanueva ou Cruz Gallástegui, ata Lois Peña Novo ou Juan Rof Codina, é a propia dunha sociedade que se está a transformar. Un texto de Villanueva, aínda que peque de optimismo, encaixa ben nesta panorámica innovadora da época: “[...] quen teña viaxado polos campos galegos nestes últimos meses [do ano 1925], terá podido observar que os agricultores non falan de política [...], senón de cañarías de auga, luz eléctrica, adubos minerais, básculas no mercado de gando, liñas de automóbiles e camións, serradoiros e muíños de vapor, accións de empresas industriais, o estado económico de América e cousas así. (2009: 74)

Atribúe a Anderson, nunca a Huntington, malia ser el quen con claridade trasladara as directrices do traballo á súa novel incorporación á Hispanic Society of America e quen, en última instancia, decidía que material se habería publicar e cal desbotar, unha sorte de manipulación do contorno para facelo cadrar cos prexuízos ruralizantes que a estudosa asumira desde o inicio. Así, sinala que “a longa presenza de Anderson en Galicia obedece [...] a esta procura do *tipismo* e de recollida de manifestacións de folclore e cultura popular, máis que a unha vontade de facer unha descuberta, con ánimo e intención simplemente xornalísticos” (2009: 70).

Dous anos despois, o profesor da Universidade de Vigo e escritor, Manuel Forcadela, publicou un artigo sobre a “representación de Galicia en Ruth Matilda Anderson”. Nel, e na mesma liña ca Villares, atopamos críticas moi pouco identificables coas imaxes e cos escritos que se supón que está a analizar. Por exemplo, cando comenta que “[n]a Galicia que Ruth Matilde [sic] constrúe coa súa mirada non semella existir unha grande diferenza entre a vida dos homes e as mulleres, malia sabermos que isto non era así” (2011: 161), non podemos máis que sorprendernos, posto que unha ollada ás imaxes ou aos escritos do libro de 2009 publicado por Afundación, fálannos dunha Galicia de mulleres, e de mulleres privadas de dereitos, pero abafadas en obrigas. Continúa Forcadela unha análise alicerzada nunha permanente oposición binaria da obra de Anderson que, para nós, é inexistente e que el, por exemplo, defende á hora de cualificar a investigadora como “construtora da tradición” (2011: 163), ao centrarse no ámbito rural e desbotar o urbano, o académico ou o burgués. Certamente, no retrato de Anderson son abrumadoramente maioritarias as referencias, visuais e textuais, arredor da ruralía, pero non por ese afán estereotipante que nos parece intuír en Forcadela, senón porque se trata dunha representación fidedigna dunha sociedade con máis dun 91% da súa poboación residente en áreas rurais (De Juana López e Vázquez González 2005: 410-412).

Parecen coincidir ambos os académicos no rexeitamento dun estudo que presenta a poboación da Galicia dos anos vinte do século pasado como rural e sometida a duras condicións de vida. Das súas críticas parécenos concluír que ese retrato, desde o seu punto de vista, está dalgún xeito trucado para corroborar o prexuízo ruralizante do país, entendéndoo como un trazo negativo. Porén, no noso caso, consideramos que o propósito de Anderson residiu no traslado do foco, na procura das protagonistas dunha realidade invisible para as elites. Ruth Matilda levou a un primeiro plano a vida das subalternas dentro da subalternidade, e ese retrato, en consecuencia, non podía devolver, de ningunha forma, unha imaxe amable. Por outra parte, se acudimos, por exemplo, ás imaxes do fotógrafo francés Jean Dieuzaide da Galicia de 1957 a 1961, poderemos comprobar como esa sociedade, máis de trinta anos despois, fica case inalterada, tan só parece variar a lente que a retrata. E, verbo do traballo de Dieuzaide en Galicia, destaca Xulio López Valcárcel que a súa mirada “non xulga, constata” (2007: 15). De igual xeito, Ruth Matilda Anderson non constrúe tradicións, descríbeas.

Nun exemplo aínda máis recente, de 2022, comprobamos como este mesto tecido de deturpacións, mesmo conduce a Encarna Otero Cepeda (2022: 20-21) a equiparar a reivindicación de Galicia e das mulleres en Anderson e en Meakin, cando, como acabamos de demostrar, son visións e análises completamente antagónicas.

En definitiva, interésanos no presente estudo observar o arraigamento das dinámicas canónicas que mesmo, como acontece nos casos de Villares, Forcadela

e Otero, levan a figuras destacadas do sistema galego a achegarse á obra de Anderson desde posicións que, como acabamos de ver, parecen derivarse de lecturas ou consultas parciais tanto das imaxes como dos textos da investigadora estadounidense.

A IMPOSICIÓN CANÓNICA, UN OBSTÁCULO PARA O RECOÑECIMENTO DAS MULLERES NA LITERATURA

Na configuración de cada novo sistema literario varios elementos articuladores dese complexo organismo entran en xogo co propósito de asentar os seus alicerces. Desde a produción autóctona ata a importación de escritos esóxenos que se haberán de incorporar ao sistema a través da tradución, os mecanismos de peneira, determinados polos grupos de poder, polas elites, póñense en marcha. Deste xeito, no marco da edición, a produción, a tradución e a tradición conformarán os distintos elos para o asentamento dos ideais canónicos.

Neste proceso de conformación, a obra e a figura de Rosalía de Castro álzanse como os elementos que acabarán identificándose como verdadeiros mitos fundacionais. Así, a poeta, por obra e graza do seu marido, Manuel Murguía (1833-1923), e da intelectualidade galega das xeracións seguintes, pasará a ser asumida como a resignada nai de Galicia, a *mater dolorosa* (Castro Vázquez 2012) que “consagrou a súa vida a cantar a fermosura dos nosos eidos e a chorar, e maldecir, as inxusticias inferidas por alleos”, como sostiñan as Mocidades Galeguistas de Compostela en 1936.

Esta imaxe sacralizada da escritora, da *santiña*, segundo Carballo Calero (1975: 156) é, ademais, depositaria dos trazos do paradigma de muller segundo a visión canónica, na liña do que o propio Murguía describía como ideal feminino:

Por más que la comparación sea vulgar, siempre se dirá de la mujer que, como la violeta, tanto más escondida vive, tanto mejor es el perfume que exhala. La mujer debe ser sin hechos y sin biografía, pues siempre hay en ella algo que no debe tocarse. Limitada su acción al círculo de la vida doméstica, todo lo santifica desde que entra en su hogar. Tiene en la Tierra una misión de los cielos, y su felicidad debe consistir en llenarla sin vanagloria ni remordimientos. Trasladarse toda entera a sus hijos, vive en su corazón sin que sus penas sean otras que las que los hieren o con ellos se relacionan. (1886: 176)

Como sinala Olga Castro Vázquez (2012), Rosalía constitúe unha excepción a case todo, pero a condición de ser sometida a unha deturpación permanente da súa obra e da súa figura. O canon galego prescindiu da súa reivindicación feminista e da súa denuncia do maltrato secular das mulleres. Erradicou da memoria colectiva o ataque feroz ao que foi sometida por parte dos rexionalistas tras publicar en

El Imparcial (28.03.1881) un artigo no que expoñía un costume, segundo ela, aínda vixente en Galicia, dunha especie de dereito de pernada dos mariñeiros que aportaban tras meses embarcados. O fogar que lles dese pousada podía tamén acceder a que pasasen unha noite con algunha das mulleres da casa, sen a que a honra delas, indica a poeta, quedase cuestionada. As reaccións furibundas dos rexionalistas conducírona á decisión de abandonar o uso do galego.

[...] ni por tres, ni por seis, ni por nueve mil reales volveré a escribir nada en nuestro dialecto, ni acaso tampoco a ocuparme de nada que a nuestro país concierna. [...] ¿Qué algarada ha sido ésa que en contra mía han levantado, cuando es notorio el amor que a mi tierra profeso? Pues bien: el país que así trata a los suyos no merece que aquellos que tales ofensas reciben vuelvan a herir la susceptibilidad de sus compatriotas con sus escritos malos o buenos. (1881)

A entrada da deturpación de Rosalía de Castro no canon tamén serviu para consolidar algúns dos criterios fundacionais para a conformación do sistema, como o filolóxico, determinante para decidir sobre a inclusión ou exclusión dunha obra, o cal, entre outras consecuencias, situaba alén das súas fronteiras, por exemplo, a produción castelá rosaliana, onde, curiosamente, con maior claridade manifesta a autora padronesa as súas inquietudes feministas, antagónicas a esa muller sen biografía que propugnaba Murguía. Este mesmo criterio servía tamén para vetar a inclusión de Emilia Pardo Bazán no sistema galego, mentres que, curiosamente se flexibilizaba para acoller no núcleo ao propio Manuel Murguía, cuxa obra en lingua galega é case anecdótica.

Como vemos, por tanto, e consonte o que comentabamos en páxinas precedentes, todo sistema, o seu cerne, é produto dos intereses que unha determinada elite configura para el (Bourdieu 2016: 12). Neste sentido, Rosalía de Castro, tan só coa súa produción en galego e deturpada nunha poeta bucólica e costumista, é situada no centro mesmo do organismo. Ao seu carón, o seu home, Manuel Murguía. E completamente desaparecida, Emilia Pardo Bazán, paradoxalmente, fundadora e presidenta da Sociedad del Folklore Gallego (1884-1894), presidenta honoraria da Real Academia Galega desde 1905 ata o seu pasamento en 1921 “polos seus indiscutibles méritos”, como reconece a propia institución.

Estas arbitrariedades no deseño do canon galego, produto dos intereses conxunturais das elites patriarcais do sistema (Castro Vázquez 2012), aprécianse con claridade tras a lectura de *Gallegan Provinces*, onde se retrata e relata unha Galicia escasamente identificable con esa fabulación. E na que, por fin, a metade da poboación sistematicamente ignorada se (auto)rrecoñece.

A (PARA)TRADUCCIÓN COMO MECANISMO DE RECOÑECIMIENTO

Nas motivacións para abordar unha tradución, a admiración pola cultura de orixe é un elemento que tende a estar implícito. O habitual é que, partindo desta premisa, atopemos sistemas minoritarios ou minorizados que transvasan cara a eles literaturas procedentes das culturas dominantes (Bassnett e Lefevere 1990: prefacio). Neste sentido, *Gallegan Provinces*, e este libro como paradigma do ideario da HSA, constitúe unha transgresión deste principio, xa que introduce nun sistema dominante como o estadounidense unha obra procedente dun organismo especialmente minorizado e longamente aldraxado (Peres Vigo 2020). Polo tanto, estamos perante un caso no que, ademais da admiración a que aludiamos ao inicio, existen outros criterios igualmente relevantes e de fondo positivo que operan na decisión de traducir obras e testemuños de Galicia cara ao inglés e que se identifican, en esencia, coa vocación de difusión do coñecemento de culturas alleas á propia, que caracterizaba o ideario de Archer Milton Huntington e Ruth Matilda Anderson.

En liña coas teorías que, seis décadas despois de *Gallegan Provinces*, habería propoñer Gayatri Spivak (1988), Anderson habilita unha canle de comunicación para a subalternidade galega. A través das súas traducións, da súa mediación, as mulleres, o campesiñado e as escritoras de Galicia conseguen un medio de ser escoitadas, alén do seu propio sistema, onde, ademais, constitúen a subalternidade da subalternidade.

Na súa faceta de mediadora, Anderson abre, tanto no texto como no paratexto, a participación na súa canle de comunicación ás mulleres galegas. A través das súas (para)traducións ao inglés, elas expresan a dureza das súas vidas, a escaseza dos recursos e suplican que as leve canda ela a Estados Unidos na procura dunha vida que en Galicia lles estaba vetada:

They knew we were from America, the fabulous America of the North, and as soon as they had recovered their breath, they poured it out again, begging to be taken back with us. Their menfolk went to America, they said, earned money and enjoyed life, while they had to stay behind, toiling, waiting hopelessly until they grew old and died in this grey, forgotten corner of the world. The women were five to every man, and that was a dull situation. (Anderson 1939: 327)

Nas traducións de Anderson érguese a voz de Rosalía de Castro despoxada da pátina canónica e deturpada que sobre ela deitaran as elites intelectuais galegas desde o Rexudirmento (1939: 265-266, 285). E tamén a través das traducións de Anderson comprendemos a magnitude do feminismo e da presenza de Galicia nas obras de Emilia Pardo Bazán (1939: 223-224, 361-362).

Con todo, o papel de mediadora de Anderson nesta conxuntura que abordamos sêrvelle, tamén, para limitar ela mesma as voces que participan no seu libro (Castro Vázquez 2006: 49). Así, resulta rechamante, por exemplo, a ausencia dunha das tres figuras fundamentais no Rexurdimento galego, Manuel Curros Enríquez, incoherente co nivel de detalle e de exhaustividade de *Gallegan Provinces*. Carecemos de certezas que nos permitan explicar esta elisión, pero podemos considerar como unha hipótese probable que o republicanismo político (entendido en clave europea) e o anticlericalismo de Curros fosen anatemas para unha muller votante do Partido Republicano estadounidense, conservadora e de firmes conviccións cristiás (Espinosa 2010: 204-210).

Nesta mesma liña, un dos trazos máis notables que se perciben na lectura da obra é a ausencia das voces masculinas canónicas contemporáneas no corpo central. Así, Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán aparecen como as fontes de autoridade máis frecuentes en constante convivencia cos testemuños directos das aldeás, en detrimento da esperable presenza de estudosos como, por exemplo, Manuel Murguía, Vicente Risco, Castelao, Otero Pedrayo ou Eugenio Carré Aldao. Porén, as súas obras si aparecen citadas como documentación de consulta no apéndice de referencias bibliográficas, porque, como vimos remarcando, Anderson é autora dun traballo exhaustivo no que a convivencia entre a historiografía oficial e a recollida directa de informantes é un dos seus trazos distintivos. Con todo, Castelao é o grande ausente deste libro.

A TRADUCIÓN COMO MECANISMO DE AUTORRECOÑECIMIENTO

A entrada dunha obra traducida nun sistema literario prodúcese, como apuntabamos, a causa de intereses dos grupos dominantes que determinan a escolla dos elementos que artellarán o canon. A selección está concibida para contribuír, entre outros factores, a reforzar os ideais dos grupos dominantes dunha determinada cultura apoiándose na validación externa de investigacións coincidentes cos seus intereses (Bassnett e Lefevere 1990: 7). Así, sabendo que a interacción social é un dos principios reitores na tradución interlingüística (Toury 1995: 53), a presentación en galego dunha obra sobre Galicia orixinalmente escrita en inglés e coincidente cos ideais canónicos constitúe, de entrada, un dobre argumento de autoridade.

A aparición de *Gallegan Provinces* en galego supoñería, por conseguinte, a súa aceptación por parte do canon, pero iso significaría, entón, o cuestionamento de posturas nucleares como a identificación de Rosalía de Castro cunha resignada

mater dolorosa, a consideración de Emilia Pardo Bazán como antagonista de todos os valores personificados na *naiciña* da patria ou a ausencia da polifonía feminina da historia de Galicia.

De entrar *Gallegan Provinces* no sistema galego, reforzaríanse, a partir da dobre vertente lexitimadora da tradución que comentabamos, perspectivas de análise que comezaron a abrollar na década dos anos oitenta do século pasado e que tardaron dúas décadas máis aínda en desbancar as deturpacións tan longamente asentadas. Rosalía de Castro, tanto con certa retranscrición –“San Antonio bendito”– como con denuncias claras e directas –o prólogo de *Follas novas*–, reivindicou as mulleres galegas. Emilia Pardo Bazán cuñou o termo “mujericidio” para designar a violencia de xénero (Aleixandre e López Sánchez 2021: 97-121). As mulleres de Galicia abandonan, por fin, as marxes para compartir o núcleo do sistema e falar, por fin, do ignorado secularmente na historiografía, corroborando as penurias e inxustizas das súas vidas.

A tradución deste libro implicaría o autorrecoñecemento das mulleres de Galicia nas descrições, nos relatos e mais nas fotografías de Ruth Matilda Anderson. Significaría, para elas, contaren cunha fonte de autoridade, verificada, ademais, por dous sistemas –un deles, altamente dominante– que secundase o seu papel fundamental na construción dun país e o seu sistemático bloqueo a seren recoñecidas nese sentido. Pero no canon patriarcal da Galicia da altura as mulleres e as reivindicacións feministas non tiñan cabida, e *Gallegan Provinces* nunca se divulgou.

E afirmamos que as mulleres e as reivindicacións feministas non tiñan cabida no sistema galego do primeiro terzo do século XX ao atendermos ao grao de concorrencia destes temas nos materiais publicados durante esta etapa. Se analizamos os textos nos que os intelectuais do Rexurdimento, das Irmandades da Fala ou a Xeración Nós abordaron as demandas feministas e as reivindicacións das mulleres como suxeitos por dereito propio cos homes, atopámonos, en primeiro lugar, con escasos documentos nos que se abrangue esta cuestión, e en segundo, cun case nulo seguimento das súas demandas (Beramendi 2007: 918). Así, sinala este autor que mesmo nas agrupacións femininas vinculadas ao Partido Galeguista, por exemplo, xa na década dos anos trinta, non se trata de entidades con funcionamento reivindicativo, senón da creación de espazos para o encontro ocioso, ou para abordaren algunha tarefa auxiliar ou de propaganda, das familiares dos homes titulares do poder executivo.

Deste xeito, en consonancia coa case total ausencia de presenza feminina no galeguismo do primeiro terzo do século XX e contrariamente á percepción popularmente estendida, os deputados galeguistas –Otero Pedrayo e Castelao, entre eles– non votaron a favor do sufraxio feminino na sesión do 1 de outubro no Congreso dos Deputados promovida por Clara Campoamor. Tampouco votaron en contra,

senón que non se atopaban no hemiciclo nesa xornada crucial para outorgarlles ás mulleres na Constitución de 1931 este dereito fundamental. Descoñecemos os motivos desta ausencia, pero si nos consta, consultados os Diarios de Sesións das Cortes Constituíntes da Segunda República, a súa presenza na cámara o día anterior.

Destacamos a persistencia desta confusión, ou terxiversación, porque, precisamente, encaixa coa base da nosa tese verbo da ausencia de *Gallegan Provinces*, e Ruth Matilda Anderson, en Galicia: o canon, as elites, poden chegar a deturpar de tal maneira un sistema que, sen a consulta directa das fontes primarias, as manipulacións acaban sendo asumidas como verdades. Deste xeito, mesmo na obra máis exhaustiva sobre a biografía de Castealo, a recentemente publicada en tres tomos por Seixas Seoane, o autor redunda nesta permanente confusión (2020: 155), evitando referirse ao Diario de Sesiones e utilizando como fonte de autoridade o libro de Clara Campoamor, *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, onde ela afirma que os deputados galeguistas si votaran a favor, pero na sesión do 1 de decembro dese ano, cando se debateu retrasar a entrada en vigor do voto das mulleres.

CONCLUSIÓN

A pioneira dos estudos sobre a historia das mulleres en Estados Unidos, Gerda Lerner, apuntaba que unha das grandes ameazas para o autorrecoñecemento de calquera grupo dominado era o seu sistemático borrado nos relatos históricos canónicos. No caso das mulleres, ao eliminalas da memoria escrita, ao reducilas a peóns marxinais sen voz propia e só integrantes dunha masa indistinguible e irrelevante, pérdense os referentes nos que poder mirarse e inspirarse (Lerner 1986: 219-226).

No ámbito galego contabamos desde 1939 coa posibilidade de dotarnos dunha obra na que as mulleres, anónimas e coñecidas, comparten máis de cincocentas páxinas destinadas a validar a súa presenza na historia e na historiografía do país. Certamente, a conxuntura temporal foi especialmente adversa, cunha feroz persecución a calquera demanda reivindicativa en España e cunha Europa por reconstruír e sandar. Con todo, tras a restauración democrática, este libro continuou nas marxes, desatendido polo canon galego, mentres outras monografías, análogas a *Gallegan Provinces*, enchían o corpus de libros traducidos do sistema literario de Galicia. Nas páxinas precedentes debullamos as que, para nós, son as motivacións que explican a consistente elisión da Ruth Matilda Anderson investigadora do noso contexto. Coidamos que o seu papel como mediadora, como tradutora das mulleres galegas, foi identificado como un risco potencial para a consolidación dun sistema aínda incipiente que vería, con esta obra, perigar a sacralización dos seus

mitos fundacionais, entre eles, a versión deturpada de Rosalía de Castro. Ademais, a tradución ao galego deste volume favorecería o autorrecoñecemento das mulle- res, fornecéndoas cunha fonte de autoridade onde procurar os seus referentes fur- tados e nos que se poderen apoiar para reivindicar o seu dereito ao futuro, como ansiaban as mozas que, falando con Ruth Matilda Anderson, lle suplicaron que as levase a Estados Unidos para poderen deixar de sobrevivir e comezaren a vivir.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, M. e López Sández, M. (2021) *Movendo os marcos do patriarcado. O pensamento femi- nista de Emilia Pardo Bazán*. Vigo: Galaxia.
- Anderson, R. M. (1939) *Gallegan Provinces of Spain. Pontevedra and La Coruña*. New York: The Hispanic Society of America.
- Bassnett, S. e Lefevere, A. (1990) *Translation, History and Culture*. London: Printer Publishers.
- Bell, A. F. G. (1922) *Spanish Galicia*. London: John Lane the Bodley Head Ltd.
- Bell, A. F. G. (1994) *Galicia vista por un inglés*. Trad. por Xosé María Gómez Clemente. Vigo: Galaxia.
- Bell, A. F. G. (2021) *Galicia vista por un inglés*. Trad. por Xosé María Gómez Clemente. Vigo: Rinoceronte.
- Beramendi, J. (2007) *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Xerais.
- Bourdieu, P. (2016) *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*. Trad. por Esperanza Martínez Pérez. Madrid: Akal.
- Campoamor, C. (2018) *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*. Sevilla: Editorial Renacimiento.
- Carballo Calero, R. (1975) *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Casares, C., dir. (2003) *Catálogo de obras literarias en lingua galega traducidas a outros idiomas. Unha primeira achega* [en liña] dispoñible en <http://culturagalega.gal/especiais/aviles/catalogo_traducidas.pdf>.
- Castelao, A. D. R. (1961) *Sempre en Galiza*. Bos Aires: As Burgas.
- Castro, R. de (1880) *Follas novas*. La Propaganda Literaria: A Habana [en liña] dispoñible en <https://bvg.udc.es/paxina.jsp?frase=soias+o+m%E1is+do+tempo%2C&buscar=Buscar&tipoBusca=frase&id_obra=Fono++++1&id_edicion=Fono++++1001&alias=&formato=texto&pagina=1&cabecera=&formato=texto>.
- Castro, R. de (28.03.1881) “Costumbres gallegas”. En *El Imparcial*.
- Castro, R. de (1881) *Carta a Manuel Murguía*. Consello da Cultura Galega [en liña] dispoñible en <http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistola.php?id=3601&epistolario=1657>.
- Castro Vázquez, O. (2006) “Ideoloxías textuais e paratextuais nas traducións de *Le deuxième sexe*, de Simone de Beauvoir”. *Viceversa*. 12, 49-78.
- Castro Vázquez, O. (2012) “La traducción como mecanismo de (re)canonización. El discurso nacional y feminista de Rosalía de Castro en sus traducciones al inglés”. *Quaderns. Revista de Traducció*. 19, 199-217.
- De Juana López, J. e Vázquez González, A. (2005) “Población y emigración en Galicia”. En *Historia contemporánea de Galicia*, ed. por De Juana López, J. e Prada, J. Barcelona: Ariel.
- Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República Española* (núm. 48, 1 de octubre de 1931).

- Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República Española* (núm. 83, 1 de diciembre de 1931).
- Dieuzaide, J. (2007) *La Galice. Jean Dieuzaide*, Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia.
- Dijk, T. A. van (2009) *Discurso y poder. Contribuciones a los estudios críticos del discurso*. Barcelona: Gedisa.
- Espinosa, N. (2010) *La fotografía en los fondos de la Hispanic Society of America. Ruth Matilda Anderson*. Tese de doutoramento inédita. Ciudad Real: Universidad de Castilla-La Mancha.
- Filgueira Valverde, X., ed. (1964) *Poems (by Rosalía de Castro)*. Trad. por Charles David Ley. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores.
- Gasquoine Hartley, C. (1911) *Spain Revisited: A Summer Holiday in Galicia*. London: Stanley Paul & Co.
- Gasquoine Hartley, C. (1999) *Un verán en Galicia*. Trad. por Xosé María Gómez Clemente. Vigo: Galaxia.
- Gasquoine Hartley, C. (2021) *Un verán en Galicia*. Trad. por Xosé María Gómez Clemente. Vigo: Rinoceronte.
- Hispanic Society of America, ed. (1938) *Translations from Hispanic Poets*. New York: The Hispanic Society of America.
- Lenaghan, P. (2009) "Making a Chronicle of Galicia. Ruth Anderson's Photographic Expeditions for The Hispanic Society of America". En *Unha mirada de antano. Fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. A Coruña: Afundación – The Hispanic Society of America.
- Lerner, G. (1986) *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press.
- López, A. e Pociña, A. (1991) *Rosalía de Castro. Documentación biográfica y bibliografía crítica*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- López Valcárcel, X. (2007) "La Galice de Jean Dieuzaide". En *La Galice. Jean Dieuzaide*. Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia.
- Meakin, A. M. B. (1909) *Galicia. The Switzerland of Spain*. London - Edinburgh: Morrison and London.
- Meakin, A. M. B. (1994) *Galicia inédita. Diario de viaxe de Annette Meakin*. Trad. por Rebeca Quintáns. Oleiros: Tambre.
- Meakin, A. M. B. (2023) *Galicia, a Suíza de España*. Trad. por Alberto Álvarez Lugrís. Vigo: Rinoceronte.
- Mocedades Galeguistas de Compostela (29.04.1936) Sen título. En *El Pueblo Gallego*.
- Otero Cepeda, E. (2022) "As mulleres coa vida na cabeza: as fotografías de Ruth Matilda Anderson na Galiza (agosto 1924-maio 1926)". En *Ruth Matilda Anderson, unha viaxe pola indumentaria tradicional de Galicia*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra – The Hispanic Museum and Library.
- Peres Vigo, A. (2020) *O estereotipo antigalego na literatura española moderna: xénese, desenvolvemento e consolidación*. Tese de doutoramento inédita. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Pociña, A. e López, A. (2000) *Rosalía de Castro. Estudos sobre a vida e a obra*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Rodríguez Saavedra, A. (2021) "De Rosalía de Castro a Ruth Matilda Anderson. Feminismo e paratradución". *Viceversa*. 14, 31-45. DOI: <https://doi.org/10.35869/viceversa.v0i21.3456>
- Rodríguez Saavedra, A. (2022) "Ruth Matilda Anderson: el olvido de una pionera de la traducción y la paratraducción de la literatura gallega". *Itinerarios*. 33, 55-70. DOI: 10.7311/ITINERARIOS.35.2022.03

- Seixas Seoane, M. A. (2009) “Ver Galicia. A mirada ferida e a mirada transferida”. En *Unha mirada de antano. Fotografías de Ruth Matilda Anderson en Galicia*. A Coruña: Afundación – The Hispanic Society of America.
- Seixas Seoane, M. A. (2020) *Castelao. Construtor da nación. Tomo II. 1931-1939*. Vigo: Galaxia.
- Spivak, G. C. (1988) “Can the Subaltern Speak?”. En *Marxism and the Interpretation of Culture*, ed. por Nelson, C. e Grossberg, L. Basingstoke: Macmillan, 66-111.
- Toury, G. (1995) *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Yuste Frías, J. (2015) “Paratraducción: la traducción de los márgenes, al margen de la traducción”. *DELTA*. 31, 317-347. DOI: <https://doi.org/10.1590/0102-445031725373379053>

Jorge Carril Espido

Universidade da Corunha
jorge.carril.espido@udc.es

 orcid.org/0009-0003-2178-035X

Serxio Couso Núñez

Universidade da Corunha
sergio.couso@udc.es

APONTAMENTOS SOBRE O IMPACTO DO CAMINHO DE SANTIAGO NO CAMPO EDITORIAL PORTUGUÊS DO SÉCULO XXI

RESUMO: Nas últimas décadas, a raiz dos vários decretos autonómicos a institucionalizarem o Jacobeu desde o ano 1991, o Caminho de Santiago converteu-se num fenómeno social de grande impacto dentro e fora da Galiza. O objetivo deste trabalho é examinarmos a pegada do Caminho na produção editorial portuguesa do século XXI posto que, ademais de Portugal ser uma comunidade com fortes vínculos históricos e culturais com a Galiza, também é possível verificar aí o incremento do interesse pela promoção do Caminho (evidenciada no decreto-lei 51/2019 que “Regula a valorização e promoção do Caminho de Santiago, através da certificação dos seus itinerários”). A nossa análise é feita a partir do corpus disponível na *Base de Dados Bibliográfica de Produtos Culturais sobre os Caminhos de Santiago (1991-2023)* (<http://caminhosdesantiago.net/>), de onde retiramos muitas das referências correspondentes a Portugal e analisamos (com base na cronologia, autorias, editoras e tipologias textuais) a produção compreendida entre 1993 e 2021, ambos Anos Santos e pontos culminantes da promoção do Caminho. O escasso número de autorias consagradas, o grau em que o caminho português está presente nas obras ou a relação direta existente entre os interesses turísticos e o tipo de obras conforme à editora são algumas conclusões extraídas desta abordagem, a evidenciarem a lenta (mas existente) consolidação que teve o Caminho no campo editorial português no século XXI. Neste sentido, também comprovamos o efeito que os Anos Santos tiveram na normalização desta temática e apresentamos o desenvolvimento que até a data experimentaram os diferentes géneros textuais, fazendo especial finca-pé nos subgéneros narrativos, pois mostram de maneira mais clara os *imagotipos* que se estão a transmitir sobre a cidade de Compostela (e, por extensão, a Galiza). Finalmente, também apontamos possíveis impactos que a cultura do Caminho pode estar a ter na peregrinação ao Santuário de Fátima. Deste modo, conseguimos traçar a evolução e o panorama geral da literatura portuguesa de temática jacobea nas primeiras décadas do século XXI.

PALABRAS CLAVE: Caminho de Santiago, caminho português, identidade galega, literatura jacobea, literatura odepórica

TITLE: Notes on the Impact of the Way of St James on Portuguese Publishing in the 21st Century

ABSTRACT: Due to several autonomous decrees that have institutionalised the Compostela Holy Year since 1991, the Way of St James has recently become a social phenomenon of great significance in Galicia and abroad. This paper examines the impact of the Way on Portuguese publishing in the 21st century. Not only has Portugal strong historical and cultural ties with Galicia, but there has also been an increased interest in the promotion of the Way in this country (as evidenced by the Decree-law 51/2019 on “regulating the valorisation and promotion of the Way of St James through the certification of its itineraries”). Our analysis is based on the corpus available in the *Bibliographic Database of Cultural Products about the Way of St James (1991–2023)* (*Base de Dados Bibliográfica de Produtos Culturais sobre os Caminhos de Santiago [1991–2023]*; <http://caminhosdesantiago.net/>), from which we extracted works published in Portugal between 1993 and 2021, i.e. one of the Compostela Holy Years and the high point of the promotion of the Way of St James. We analysed them in terms of chronology, authorship, publishers and textual typologies. Based on the results of our research—which include findings about the scarce number of renowned authors, the degree to which the Portuguese Way is present in these works, and the direct connection between the tourist interests and the type of works published by a given publisher—we show the slow (but existing) consolidation of the Way in the Portuguese editorial industry in the 21st century. We also prove that the Holy Years have contributed to the normalisation of this topic and describe how different textual genres have developed so far, placing a special emphasis on the narrative subgenres, as they show more clearly the imagery of the city of Compostela (and, by extension, Galicia) that is being disseminated. Finally, we also point out the possible impact that the culture of the Way of St James may have on another pilgrimage route—to the Shrine of Fatima. All of this enables us to trace the evolution and the panorama of Portuguese literature with a Jacobean theme in the first decades of the 21st century.

KEYWORDS: Way of St James, Portuguese Way, Galician identity, Jacobean literature, travel literature

INTRODUÇÃO

No presente trabalho, tratamos de sistematizar a informação relativa à produção editorial portuguesa concernente ao Caminho de Santiago com o fim de determinar a relevância que tem a temática jacobea neste sistema e precisar as formas em que esta se manifesta. Destarte, além de distinguirmos um assunto emergente na literatura portuguesa, procuramos achegar dados que ajudem a enxergar como o fenómeno cultural das peregrinações está a impactar nesta comunidade, pois, na medida em que Portugal é um dos grandes afluentes turísticos no território galaico e que o conhecimento sobre a Galiza está influenciado em boa parte pelo Caminho, “desde fins da década de 80 do século passado, a atração compostelana condiciona a imagem da Galiza em Portugal” (Pazos-Justo 2016: 102).

Na nossa abordagem, pretendemos realizar uma aproximação ao processo de transformação que experimenta a identidade compostelana (e, por extensão, a galega) aprofundando em algumas narrativas e discursos que surgem em torno do Caminho e que se difundem mediante a produção escrita. Para isso, oferecemos uma sucinta análise da informação recolhida: a evolução do número de publicações nas últimas décadas, uma delimitação tipológica e genérica, a relação entre tipo de editora e tipo de publicação, o grau de presença do caminho português etc. Tudo isso, enfim, visando comprovarmos em que grau a literatura jacobea está ligada aos interesses económicos relativos ao turismo. Deste modo, podemos apontar possíveis impactos que a cultura do Caminho pode estar a ter na peregrinação ao Santuário de Fátima e abordar alguns dos *imagentipos* que se estão a transmitir sobre a cidade de Compostela e a Galiza¹.

Para a configuração do corpus, servimo-nos em grande medida da *Base de Dados Bibliográfica de Produtos Culturais sobre os Caminhos de Santiago (1991-2021)*, desenvolvida desde a Rede Galabra e coordenada pelo professor Roberto Samartim²; ademais, adicionamos outras referências bibliográficas não presentes. Para selecionarmos os títulos de interesse para este trabalho, seguimos uns determinados critérios de seleção e delimitação. Em primeiro lugar, um critério temático: obras em que apareça o Caminho de Santiago ou a cidade de Santiago de Compostela. A seguir, um critério cronológico: obras publicadas entre 1990 e 2022 (pondo o foco nos Anos Santos compreendidos entre 1993 e 2021). Sobre a questão genérica, consideramos pertinente estudar todas as classes de tipologias textuais, desde o romance até os guias de viagem. Por último, posto que o foco do estudo é a produção editorial portuguesa, limitámo-nos somente às obras editadas no país luso; neste sentido, não só incorporamos obras publicadas originalmente em português, mas também traduzidas (sempre e quando se mantivesse o critério anterior). Como resultado, a partir de todas as pautas reunimos um total de 84 obras.

¹ Para este trabalho, seguimos a definição de *imagem* como *discurso* ou *crença* que oferece Carlos Pazos-Justo: “uma imagem é como uma silhueta mental do *outro* que determina de alguma maneira a nossa opinião, assim como condiciona o nosso comportamento para com o(s) *outro(s)*” (2015: 18). A respeito disto, utilizaremos o conceito de *imagentipo* enquanto elemento que compõe a totalidade da *imagem*, quer dizer: um discurso imagológico “com percurso e funcionalidade próprios” (2015: 26).

² Esta base de dados foi realizada dentro do projeto “Narrativas, usos e consumos de visitantes como aliados ou ameaças para o bem-estar da comunidade local: o caso de Santiago de Compostela” [Ref: FFI2017-88196-R]. Projeto financiado por FEDER/Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades – Agencia Estatal de Investigación entre 2018 e 2021; o investigador principal deste projeto foi o professor Elias J. Torres Feijó, da Universidade de Santiago de Compostela.

A informação de cada obra foi introduzida numa folha de cálculo, que nos permitiu pôr em relação os numerosos dados. Concretamente, tivemos em conta o ano de publicação, o género e o número de autoras e autores, o tipo de editora, o género e o subgénero textuais, a presença do caminho português e o número das traduções. A partir da análise dos dados extraídos do corpus propósito, tiramos algum conhecimento novo que pode ser de utilidade para a melhor compreensão do impacto do Caminho de Santiago na produção editorial portuguesa.

1. A PRODUÇÃO EDITORIAL SOBRE O CAMINHO DE SANTIAGO: EVOLUÇÃO HISTÓRICA

Em relação com a evolução histórica da produção editorial sobre o Caminho, podem-se assinalar duas balizas cronológicas fundamentais: o Ano Jubilar Compostelano de 1993, primeiro da institucionalização e o aproveitamento como recurso turístico da rota jacobea pelo governo autonómico galego, e o Ano Santo de 2021, prolongado até o 2022 devido à pandemia da covid-19. Entre estas duas datas, que enquadram três décadas, pode-se perceber como evoluiu a presença da temática jacobea no sistema editorial português, um processo que vai da mão da consolidação do Caminho de Santiago como Primeiro Itinerário Cultural Europeu (certificado pelo Conselho da Europa em 1987).

Apesar de o Caminho ser objeto de interesse internacional desde 1982, ano da visita do Papa João Paulo II à cidade de Compostela, é em 1993 quando experimenta uma “forte intensidade da promoção turística, particularmente por parte da Xunta de Galicia” (Torres 2019: 59). Contudo, o impacto deste primeiro impulso não se percebe ainda na produção editorial, com exceção do romance infanto-juvenil *A caminho de Santiago*, escrito por Ana Saldanha e publicado em 1995³. É a partir do Ano Santo 1999 que se começa a regularizar a edição de livros de temática jacobea, que supõe apenas um ou dois por ano até a inflexão que significa o Ano Santo de 2010 (Fig. 1).

³ A publicação desta obra parece responder diretamente à publicidade que desde as instituições galegas e espanholas se fazia do Caminho. Não por acaso, aparece publicada por uma das grandes editoras portuguesas (Caminho, do grupo editorial Leya) e escrito para um público infanto-juvenil por uma autora que se encontra nas listagens de obras recomendadas do projeto Ler+ para o âmbito escolar, desenvolvido por outra instituição pública: o governo português (Rodríguez 2015: 146).

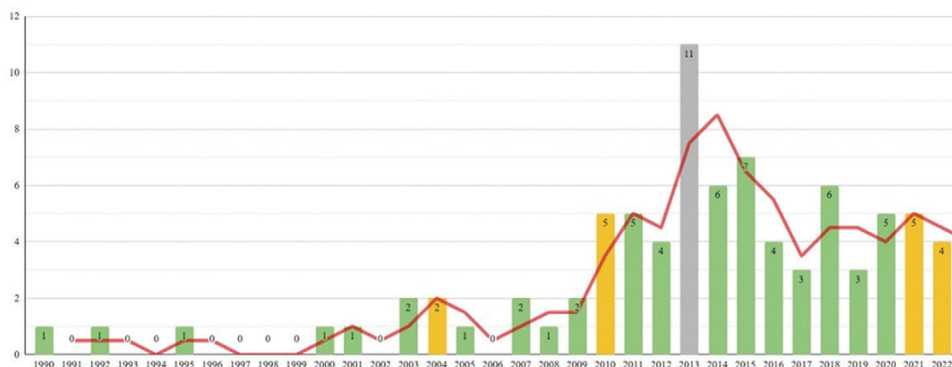


Fig. 1 Evolução da produção editorial. Fonte: Elaboração própria.

No Jubileu de 2010 a produção experimenta um incremento considerável e relativamente estável no tempo, até o ponto de encontrarmos durante essa década uma média de cinco publicações por ano. Prova do impacto que teve este Ano Santo é que também se incrementou o número de diários de peregrinação; de facto, em 2013 foram editados seis diários de viagem (onze livros se temos em conta o resto de géneros). Por outra parte, ainda que se pode observar certa redução, o número de publicações manter-se-á estável durante o último lustro da década. O Ano Santo 2021 deveria ter suposto um novo auge de produção ambientada no Caminho ou em Compostela, mas a pandemia da covid-19 afetou ao número de visitantes e também parece ter impactado negativamente no número de livros de temática jacobea editados em Portugal⁴. Em qualquer caso, com a informação disponível podemos deduzir que a tendência se mantém regular, a apontar para o facto de que a temática jacobea está inserida no aparelho editorial português, com um ritmo de publicação não excessivamente alto, mas sim consistente.

2. DELIMITAÇÃO TIPOLÓGICA: GÉNEROS MENORES E PRINCIPAIS, HIBRIDAÇÕES E SUBCATEGORIAS

Demarcar as extremas entre os diferentes géneros textuais é difícil pelo carácter híbrido que apresentam muitas das obras. Contudo, é possível identificar quatro tipologias principais: *romance*, *diário de viagem*, *ensaio* e *guia turístico*. Por uma

⁴ Este e outras estatísticas podem ser consultadas na página web da *Oficina de Acogida al Peregrino* (2023) (a partir de agora OAP), que recolhe informação mensal e anual (<https://oficinadelperegrino.com/estadisticas-2/>).

parte, cada tipo de texto possui traços particulares que, no geral, os diferenciam: o romance está associado ao ficcional, o diário ao carácter biográfico-referencial, o ensaio ao teórico-académico e o guia ao turístico-noticiário. Por outra parte, estes géneros apresentam um número significativo e igual de obras, com uma vintena de livros cada um, assim como certa regularidade de publicação ao longo do tempo (Fig. 2). Contudo, se bem cada género possui características representativas, compartilham outros elementos responsáveis pela hibridação apontada antes. Por exemplo, há guias turísticos que desenvolvem questões de índole espiritual e diários de viagem que oferecem informação turística. Igualmente, existem diários que entram no terreno especulativo do ensaio e ensaios que surgem de uma peregrinação que é relatada como uma crónica; do mesmo modo, há diários romanceados e romances que emulam a estrutura de um diário. Enfim, estamos perante manifestações de uma realidade plural e complexa que, ainda que dificulte a classificação, possui interesse pela riqueza que tal diversidade supõe temática e formalmente.

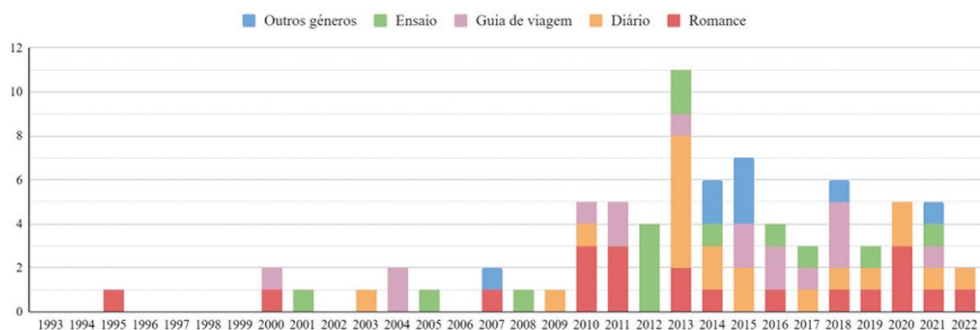


Fig. 2 Evolução da produção editorial (por géneros). Fonte: Elaboração própria.

Apresentamos na continuação quer uma sistematização dos géneros principais e menores quer a evolução no número de publicações que estes experimentaram ao longo do período em foco. Dentro de cada categoria, a partir da sinopse das obras e de recensões realizadas pela crítica e o público, propomos uma classificação em possíveis subgéneros em função da extração de linhas temáticas. Visamos com isto mostrar a hibridação existente entre os géneros principais e, também, deixar constância da heterogeneidade que há no reduzido mas sugestivo corpus jacobeu.

2.1. O guia turístico

A maioria dos textos desta tipologia possui uma finalidade puramente informativa e propagandística, como mostram aquelas obras que publicitam a passagem

do caminho português por determinados lugares, como em *Caminho português de Santiago de Compostela* (2015), de Sérgio Fonseca. Contudo, além da caminhada física, também podem estar focadas em fornecer conselhos para realizar um pèriplo espiritual, como em *Caminho de Santiago. Caminho Português* (2004), de José Antunes da Silva, que, de acordo com a sua sinopse, “apresenta alguns materiais de apoio à caminhada interior e espiritual”. Algo similar foi ensaiado em *GPS do Peregrino* (2015) por António Valério, quem, além de conselhos práticos para a peregrinação, introduz preces, reflexões espirituais e poemas para realizar a viagem interior. Em suma, ante o guia meramente turístico, está-se a desenvolver uma vertente *turístico-espiritual*, acorde com o ideário católico que, desde o Ano Santo 1982, é promovida e vinculada ao Caminho: a peregrinação como elemento vertebrador de Europa, o cristianismo como raiz da identidade e da coesão europeia, e a identificação de Compostela, do Apóstolo e do Caminho como meta e processo de conversão e superação católicas (Torres 2019: 61).

2.2. O ensaio

No âmbito ensaístico podemos distinguir três subgéneros principais: *histórico*, *sociológico* e *espiritual*. Sobre o primeiro tipo, muitos dos ensaios aprofundam no passo do Caminho por um espaço geográfico determinado com o objetivo de o publicitar. Assim, obras como *Caminhos antigos e de peregrinação em Penafiel* (2008), *Barcelos nos caminhos de Santiago* (2012) ou *Caminho de Torres, Caminhos de Santiago* (2021) não se afastam muito do intuito propagandístico anotado para os guias turísticos. No entanto, existem estudos históricos de carácter menos local e mais abrangentes, como *Caminhos de Santiago* (2014), em que Paulo Almeida Fernandes investiga o impacto do culto a Santiago na identidade portuguesa; ou *Santiago de Compostela. Mistérios da Rompida Portuguesa* (2011), em que Vítor Manuel Adrião explora, entre outros aspectos, factos históricos e fantásticos, lendas ligadas à figura do peregrino ou a origem e expansão da rota portuguesa.

Também encontramos ensaios de carácter sociológico centrados na experiência atual do Caminho. Por exemplo, em *Alguma Dor Cura a Alma* (2012), o jornalista Carlos Ferreira apresenta uma reportagem de investigação em que segue vários grupos de pessoas que vão tanto a Compostela como a Fátima. De maneira similar, em *Caminho Português de Santiago: Os Meandros de Um Caminho* (2017), Leandro Gomes indaga, entre outras questões, no impacto socioeconómico que provoca o caminho português nas localidades por onde passa. De facto, esta é uma linha de investigação que também está a ser desenvolvida desde os estudos académicos, sobretudo nos últimos anos. Sirvam de exemplo desta e outras temáticas

de análise as atas resultantes do *Colóquio Internacional dos Caminhos de Santiago*, que se celebra desde 2014 cada um ou dois anos na Vila de Rates; ou o volume *Os Caminhos do Caminho. Viagens em torno dos sentidos do Caminho de Santiago* (2022), publicado por iniciativa da Faculdade de Letras da Universidade do Porto e que inclui contributos de áreas tão diversas como a filosofia, a teologia, a antropologia, a música ou a literatura.

Por outra parte, também encontramos ensaios espirituais, como *Peregrinação e Silêncio* (2018), em que Manuel Vázquez, a partir da rememoração das suas peregrinações, elabora uma teoria do silêncio e estabelece a pausa como matéria essencial da descoberta pessoal no Caminho. Esta obra segue a tendência doutras prévias em que a peregrinação suscita uma série de reflexões religiosas ou morais, como *O Caminho Português de Santiago* (2005), de Lourenço de Almeida e António Homem Cardoso; ou *De Coimbra a Santiago (reflexões teológicas de um peregrino)* (2013), de António Loureiro. Nestes textos não parecem ficar claras as balizas que separam o ensaio espiritual da literatura odepórica, já que muitos partem ou se estruturam como se fossem um diário de viagem. Um caso disto é o livro *Caminho de Santiago pela Via Lunar* (2001), em que Celina Fioravanti narra experiências vividas na peregrinação e oferece informação sobre os diferentes roteiros para realizar o caminho português, na linha marcada pelos guias turísticos; porém, também se detém em questões espirituais, como a preparação anímica prévia, a mística que diferencia o caminho português do francês, as práticas espirituais que há que realizar durante o trajeto ou o crescimento interior que possibilita deter-se uns dias na cidade de Compostela.

2.3. O diário de viagem

Para a análise dos imagotipos transmitidos sobre a Galiza em Portugal, antes que o guia turístico e o ensaio, tem maior interesse a literatura odepórica. No caso do diário de viagem, até ao ano 2010 há poucos exemplos do género, se bem aqueles existentes desfrutavam de um grande sucesso, como *O (des)caminho de Santiago* (2003), do neerlandês Cees Nooteboom (publicada originalmente em 1992) ou, sobretudo, *Diário de um mago*, de Paulo Coelho (reeditado centos de vezes em todo o mundo desde que foi publicado em 1987). Com certeza, a popularidade destas obras inspirou que outras pessoas seguissem o seu modelo, dado que na passada década foram editados quase uma vintena de diários de peregrinação. Como traço definatório, todos partem de uma experiência pessoal que, pretensamente, é plasmada tal como aconteceu, de modo que o aspeto narrativo, antes que se apoiar na ficção, está fundamentado na dimensão biográfico-referencial. Isto é significativo,

já que estas obras podem refletir com precisão os imagotipos reais (negativos/positivos, explícitos/invisíveis) que há sobre a Galiza no imaginário peregrino.

Por outra parte, o desejo autoral de partilhar a experiência da peregrinação entranha às vezes o objetivo de realizar um chamamento ao público para fazer também o Caminho; sirva de exemplo *O caminho português* (2013), de Marjori Lotufo, livro sobre o que a editora salienta que o leitor “chegará no final do livro desejando ser o próximo peregrino”. A respeito disto, põem-se como incentivo ideias difusas de superação pessoal, como em *Bom Caminho: Um Convite à viagem e à reflexão* (2013), de Fausta Cardoso; ou de salvação da alma, como na *Estrada da Salvação* (2017), de Brendan McManus. Devido a esta inerente dimensão espiritual, a maioria dos livros são estruturados ao redor da seguinte comparação: as etapas do Caminho são metáfora das diferentes fases vitais por que passa o ser humano (é significativo o título do livro *Relatos de um caminho. Uma Metáfora de Vida como Viagem* (2015), de Ana Cristina de Sousa). Entramos diretamente no terreno da literatura de autoajuda, em que a experiência da viagem (o Caminho) é mais importante que o lugar de chegada (Compostela), como manifesta um outro título: *O Destino é o Caminho* (2022), de Ricardo Rangel. Enfim, o interesse que desde finais da passada centúria suscitam este tipo de narrativas *New Age* explica tanto a pulsão autoral quanto a causa editorial de proliferarem crónicas sobre a experiência do trajeto, a funcionarem, no fundo, como mais um chamariz turístico.

De todos os modos, se bem a dimensão espiritual é o acicate principal para a publicação da literatura odepórica, o auge dos diários responde também a uma razão instrumental, toda a vez que costumam apresentar conselhos e informação para quem quiser fazer o Caminho (preparação, rotas, possíveis estadias e lugares para comer etc.). Um caso disto encontramos-lo no diário de viagem *O caminho de Santiago em 81 dias*, de Fátima Rodrigues, em que, por exemplo, faz uma lista do conteúdo que deve ter a mochila de uma pessoa peregrina (2018: 10-11)⁵. A isto haveria que adicionar o intuito de alguns autores por dar a conhecer o património paisagístico e cultural, como indica a sinopse de *Bom Caminho para Santiago. Caminho Português da Via da Prata* (2022). O carácter descritivo que costuma acompanhar estes diários aproximam o género odepórico dos lindes do guia turístico e mesmo

⁵ É salientável que a própria autora mencione que o interesse por fazer o Caminho tinha sido acrescentado pela leitura de “livros de outras pessoas que tinham facto essa viagem” (2018: 5). O facto de escrever ela outro diário de viagens não é somente sinal de estarmos ante um fenómeno de produção, senão também de reprodução literária, é dizer: o Caminho é uma cultura endógena capaz de gerar conteúdos de forma autónoma e continuada no tempo. Deste modo (com o *Diário de um mago* de Paulo Coelho como referente primeiro), o diário adquire uma componente iniciática em que a narração de uma experiência invita à redação doutras novas.

do ensaio, na medida em que existe reflexão sobre a idiossincrasia do Caminho. É uma prova mais, julgamos, de a literatura de temática jacobea funcionar como apelo turístico, dado que a presença do espaço geográfico-cultural é o elemento que articula qualquer narrativa ideológica sobreposta.

2.4. O romance

Para analisarmos os diferentes tipos de romances, propomos a seguinte classificação temática: *romance histórico*, *romance de mistério* e *romance de autoajuda*⁶. Sob o primeiro subtipo identificamos aquelas obras ambientadas na Idade Média (*O segredo de Compostela*, 2013, de Alberto S. Santos) ou na Idade Moderna (*Os peregrinos sem fé*, 2007, de Sérgio Luís de Carvalho), quase sempre jogando com a veracidade de factos históricos e normalmente incorporando elementos de tipo fantástico. Não menos fantasiosos são os romances de mistério, categoria que compreende aquelas obras ambientadas na época contemporânea e que versam sobre a resolução de um enigma que diferentes poderes religiosos, políticos ou económicos tratam de ocultar à sociedade atual⁷. Ambos os subgéneros são caracterizados por partilhar os traços estéticos do tróil e por girar em torno de objetos com poderes especiais ou que podem modificar a história tal como está construída. Quanto ao ritmo de publicação, também é similar nos dois casos. Por uma parte, o romance histórico manteve certa regularidade, se bem suficientemente delongada: *Os peregrinos sem fé* (2007), *O segredo de Compostela* (2013) e *O peregrino francês* (2021); por outra, o romance de mistério, também tem um ritmo dilatado, com um pequeno pico no período do Ano Santo 2010: *Chegámos a Fisterra* (2010), *O anjo perdido* (2011), *A marca do herege* (2011), *A sombra da verdade* (2018) e *A irmandade do Caminho* (2020).

Porém, é o *romance de autoajuda* o subgénero que eclodiu com mais força desde o penúltimo Ano Santo. Do mesmo modo que nos diários de viagem, a sua temática centra-se no próprio fenómeno da peregrinação, apresentando a história de uma ou mais personagens cuja viagem a Santiago de Compostela termina por transformar a sua visão acerca do mundo e de si próprias. Devemos levar em

⁶ Como exceção, não incluímos nesta classificação o romance *A caminho de Santiago* (1995, 2010), de Ana Saldanha, pois é uma obra pensada para um público concreto: o infante-juvenil. Em todo o caso, de a classificarmos, pode ser etiquetada como *romance de aventuras*.

⁷ No fundo, todas tratam de seguir a esteira da popular saga de *O código Da Vinci*, de Dão Brown. Se calhar, o caso mais paradigmático é o romance *A sombra da verdade* (2018), de Luís Ferreira, que mesmo é publicitado por ele próprio na sua página web do seguinte modo: “Thriller religioso, ao melhor estilo de Dão Brown”.

conta que 2010 é o momento em que a cifra de visitantes se incrementa a mais de 200.000 por ano (OAP 2023: en liña). Tal aumento supõe, conseqüentemente, que se eleve o número de pessoas que valoram as possibilidades que oferece a experiência peregrina como um assunto literário, bem através de diários, bem por meio de romances. Como resultado, encontramos na última década um ritmo de publicação de quase um *romance de autoajuda* por ano: *Don Peregrino* (2010), *O eremita galego* (2011), *Entre o silêncio das pedras* (2013), *Mar de estrelas* (2014), *O peregrino* (2016), *Bom Caminho!* (2019), *Porque caminhas?* (2020), *O Caminho sob o silêncio das estrelas* (2020), *Sonhos de um Caminho* (2022). Portanto, parece que a tendência dos últimos romances é seguir a esteira do género diarístico, quer dizer: situar a experiência espiritual da peregrinação como assunto principal (Fig. 3).

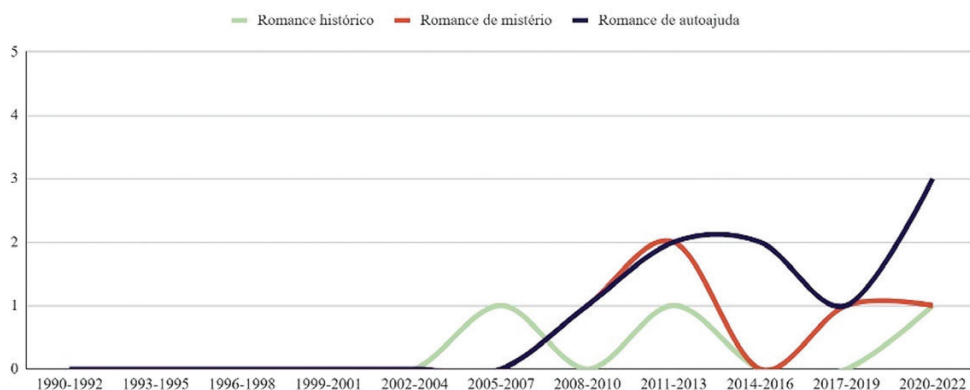


Fig. 3 Evolução dos subgéneros do romance. Fonte: Elaboração própria.

2.5. Outros géneros presentes

Para além destes quatro géneros principais, a temática jacobea abrange também outras tipologias textuais, sobretudo a partir da década de 2010. Por exemplo, encontramos dois casos de poesia, que, se bem de reduzido impacto por serem edições de autor, são objetos de análise interessantes pelas relações galego-portuguesas que expõem, como veremos adiante: *Versos com Santiago: caminho português* (2015), de Frederico Almeida; e *Esperadaça* (2021), de Daniel Feijoó. Fora do âmbito poético, Luís Ferreira, escritor português de dilata trajetória e projeção nacional, alargou as possibilidades a outros géneros. Deste modo, a partir da obra *Entre o Silêncio das Pedras* (2013) compôs um pequeno livro de aforismos com as reflexões do seu protagonista: *O teu caminho* (2015)⁸. Igualmente, efetuou uma proposta de álbum

⁸ Também pode ser encontrado sob o seu primeiro título: *Diário de Xavier Lopes*.

com textos dele e fotografias de Nuno Sousa –*Olhares de um peregrino no Caminho de Santiago* (2015)–, se bem um ano antes já saíra do prelo o álbum *Mil quilómetros pelos caminhos de Santiago* (2014). Por outra parte, quiçá como resultado do valor simbólico adquirido como promotor do Caminho, Luís Ferreira confeccionou por encargo uma agenda pensada para as e os caminhanes: o *Caderno do Peregrino* (2018). Finalmente, também são salientáveis a edição em português da enciclopédia galega *A Grande Obra dos Caminhos de Santiago* (2007) e, sobretudo, a coletânea de relatos *Contos Peregrinos* (2014), em que o autor, Pedro Miguel Rocha, apresenta um conjunto de histórias em que, além dos caminhos de peregrinação, a irmandade galego-portuguesa goza de um importante relevo.

3. QUESTÕES RELATIVAS À AUTORIA E ÀS EDITORAS

3.1. Especialização autoral

Em geral, os ensaios, os diários e os romances têm uma reduzida ou nula projeção dentro do campo literário português (quase não há recensões dos livros, as apresentações costumam ser locais, as obras não são premiadas, raramente experimentam reedições e as tiragens são reduzidas). No entanto, existem autores que alcançam certo sucesso com a literatura de temática jacobea e que mesmo constroem a sua trajetória em torno a esta. Tal é o caso do já mencionado Luís Ferreira, cuja obra orbita, desde há uma década, em volta do Caminho. Entre o primeiro livro publicado em 2013 (*Entre o silêncio das pedras*, um livro de grande tiragem) e a última editada em 2023 (o diário de viagem 282. *O Último Caminho Será Sempre o Primeiro*), escreveu sete livros de temática jacobea. Nenhum outro autor português se aproxima a este número de publicações, talvez à exceção de Pedro Miguel Rocha (dois romances e um livro de contos), também com relativa projeção, especialmente na Galiza. Salvo estes, quase não há escritores que escrevessem mais de uma obra sobre o Caminho ou a cidade de Santiago (José Antunes da Silva, Paulo Almeida Fernandes, Manuel Vázquez ou José Alberto Vaz Acarreto são exemplos de autores que escreveram um outro diário ou ensaio).

Por outra parte, é salientável que quase uma quarta parte da produção se deve à colaboração de duas ou mais pessoas. Estas empresas coletivas tendem a estar dedicadas à redação de guias de viagem ou à investigação científica sobre o Caminho, se bem encontramos a presença doutros géneros como o diário (*Caminho do Amor: Diário de um Caminho a dois rumo a Santiago*, escrito em 2014 por Alexandre e Anabela Narciso), o álbum e mesmo o romance (*Mar de Estrelas*, escrito em 2014

por Alexandre Machado e Luciana Castro). Para além do anterior, se olharmos para as obras de autoria individual, observaremos que a fenda de género é especialmente alta: apenas 20% da produção escrita foi realizada por mulheres. A disparidade de género é tal que termina por se converter num fator fulcral que há de ser levado em conta em qualquer análise, independentemente da tipologia textual. Basta com repararmos em que, perante os 16 ensaios, os 13 guias de viagem e os 13 romances de autoria puramente masculina, apenas há 1 ensaio, 2 guias e 3 romances de autoria feminina. Não por acaso, é no diário de viagem, género historicamente vinculado à experiência privada (e não tanto à vida pública), onde encontramos certa equidade na produção (9 e 8 obras, respetivamente).

3.2. O estado da tradução

O número de traduções de obras de temática jacobea é quase anedótico dentro do campo editorial luso. Assim, apenas localizamos no nosso corpus seis translações para português, quase todas elas diários ou romances. Quanto ao diário, encontramos duas traduções de crónicas com vontade literária e de certo sucesso internacional: *O (des)caminho de Santiago* (2003), de Cees Nooteboom, vertido desde o neerlandês; e *A estrada da salvação* (2017), de Brendan McManus, transferido desde o inglês. No tocante aos romances, todos foram escritos originalmente em espanhol; em relação a isto, apesar de serem *best-sellers*, não parece casual que três destes romances fossem publicados em volta do Ano Santo 2010: *Don Peregrino* (2010), de Cecilia Sanmartin; *O anjo perdido* (2011), de Javier Sierra; e *A marca do herege* (2011), de Susana Fortes. Igualmente, a boa receção em Espanha (e a proximidade do Jubileu 2021) pôde ser a razão de se traduzir *Bom Caminho!* (2019), de Josepe García. Por último, apesar de o sistema editorial galego produzir um número importante de obras de temática jacobea, não existem edições para o português, à exceção da enciclopédia *A Grande Obra dos Caminhos de Santiago* (2007), se bem esta também foi inicialmente publicada em espanhol.

3.3. A visibilidade do caminho português

Em nenhuma das obras traduzidas mencionadas tem relevo o caminho português, mas o francês, rota mais conhecida internacionalmente e porta de entrada de boa parte do turismo europeu. Face a isto, a produção editorial autóctone costuma estar ambientada ou diretamente versar sobre o caminho português. O esforço das instituições públicas e religiosas por promoverem os caminhos a Compostela parece patente: se nas obras autoeditadas e publicadas por editoras convencionais

a presença do caminho luso é de apenas dois terços, na literatura promovida desde o âmbito civil e eclesiástico é plena.

Porém, este total apoio institucional contrasta com o número de obras publicadas, já que a iniciativa pública/civil e a religiosa apenas deram ao prelo 14 e 8 obras, respetivamente (o 26,2% do total); por contra, é na iniciativa privada, em que a presença do caminho português apenas predomina sobre o caminho francês, onde encontramos a maioria de obras: 51 livros de editoras convencionais e 11 edições de autor (o 73,8% do total). Ademais, a presença do caminho francês nos géneros de maior projeção leitora (o romancístico e o diarístico) é similar ao português (no nosso corpus 9 e 13, respetivamente). Em qualquer caso, na medida em que todas as obras coadjuvam a normalizar o Caminho de Santiago no imaginário português, incrementar-se-á necessariamente o número de pessoas que decidam peregrinar por alguma das rotas, no geral aquelas que atravessam o próprio país. A respeito disto, a promoção que nas últimas décadas se fez do caminho português através de diferentes meios (entre eles a produção editorial) teve os seus frutos: se em 2003 o 4,44% das pessoas peregrinas usava a rota do Caminho Central Português, em 2019 a percentagem subiu para 20,82%; igualmente, pelo Caminho Português da Costa, quase inexistente em 2003, caminhou o 6,41% das pessoas que fizeram a peregrinação a Compostela em 2019 (OAP 2023: en liña).

3.4. Géneros textuais segundo o tipo de editora

Se discriminarmos os géneros textuais mais presentes conforme ao tipo de edição, podemos enxergar os objetivos que cada agente (instituições, editoras e autorias) busca dentro do campo editorial português do século XXI. Por exemplo, as associações civis e as entidades administrativas editam, sobretudo, guias turísticos, procurando aproveitar o auge internacional e o pulo institucional do Caminho para dar a conhecer determinada região, vila ou freguesia. Igualmente, os ensaios de carácter histórico sobre uma zona determinada atravessada por algum caminho português são outro género comum a este tipo de editoras (Fig. 4). Por outra parte, a dominância do guia de viagem e do ensaio também se produz nas publicações editadas por entidades religiosas, se bem ambos os géneros estão tingidos de uma pátina espiritual que os distingue (Fig. 5). De facto, o único diário publicado por uma editora católica, *Os Nove Caminhos de Santiago de Compostela* (2019), de Carlos Figueiral Azevedo, não se desprende da dimensão ensaística, pois a partir de oito rotas que o autor fez ao longo da sua vida, reflete sobre uma nona via: a espiritual, a puramente interior.

Precisamente, o diário é o género dominante noutro tipo de edição: a de autor. Após o forte aumento da peregrinação a Compostela, numerosos peregrinos e peregrinas

decidiram publicar ou bem o diário da sua viagem, ou bem umas memórias. Dada a fraqueza desta temática no sistema literário português, a forma mais singela ou acessível é a edição de autor, distribuída, sobretudo, em formato digital, com a possibilidade de imprimir em papel (Fig. 6). Ora bem, isto não significa que a literatura odepórica não tivesse maior projeção; todo o contrário: as editoras convencionais publicaram boa parte dos diários existentes, especialmente após o *boom* de 2013. Não obstante, o género que mais é publicado desde o campo editorial usual é o romance (Fig. 7). Além disso, as editoras convencionais caracterizam-se por ser o espaço em que encontramos uma maior diversidade genérica.

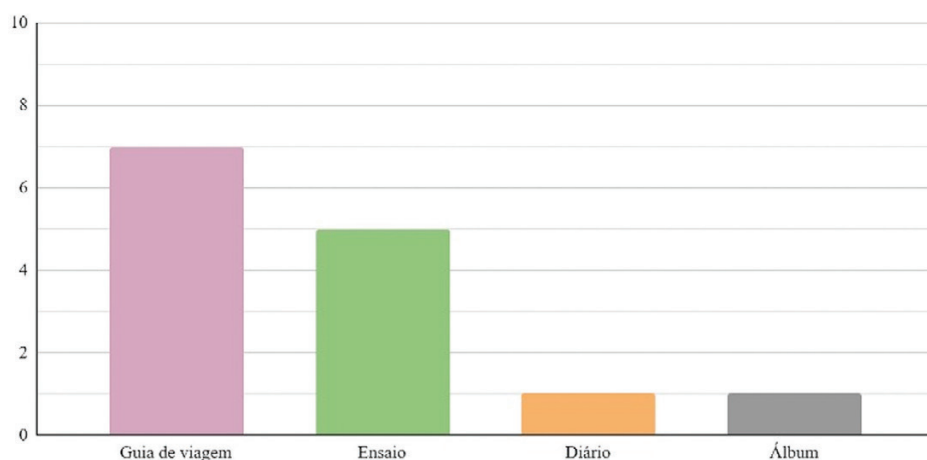


Fig. 4 Livros publicados por entidades civis ou institucionais. Fonte: Elaboração própria.

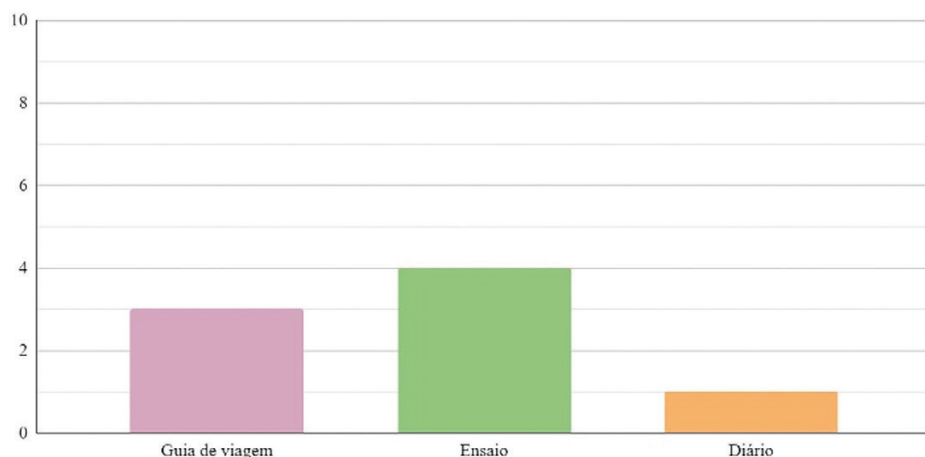


Fig. 5 Livros publicados por entidades ou editoras religiosas. Fonte: Elaboração própria.

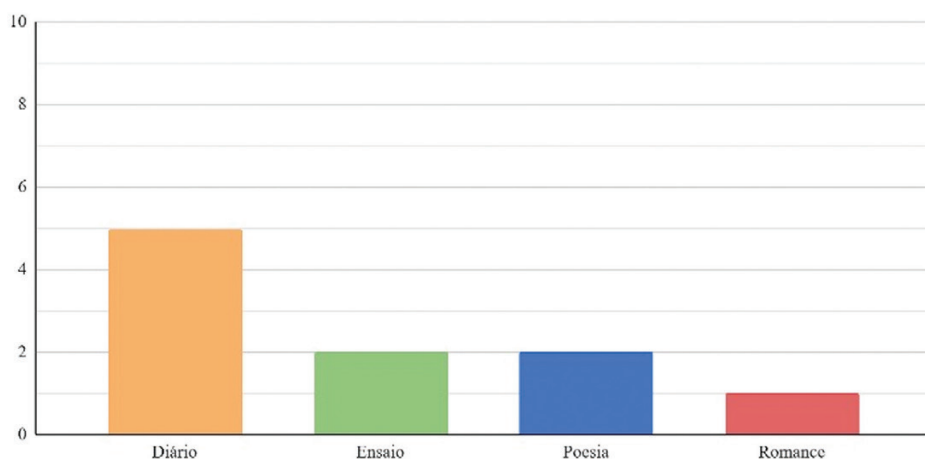


Fig. 6 Livros publicados em edição de autor. Fonte: Elaboração própria.

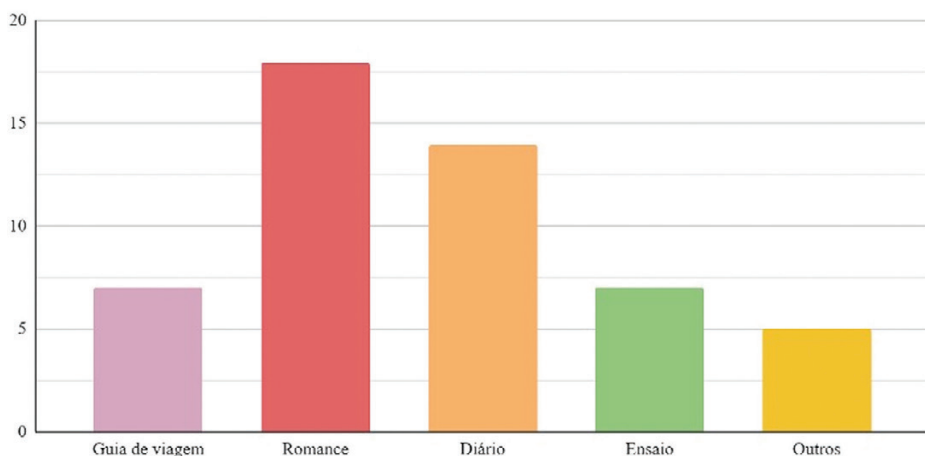


Fig. 7 Livros publicados por uma editora convencional. Fonte: Elaboração própria.

4. SOBRE OS IMAGOTIPOS DA GALIZA NA NARRATIVA PORTUGUESA DE TEMÁTICA JACOBICA

O Caminho de Santiago, na medida em que se estabeleceu como uma das vias de relacionamento cultural e económico mais importantes entre a Galiza e Portugal (Pazos-Justo 2015: 103) e se converteu em tema literário, constitui um objeto de análise fulcral para compreender a relação entre as duas beiras do Minho. Vários dos imagotipos transmitidos através dos textos literários já foram abordados por

Felisa Rodríguez (2015), quem compara os discursos culturais presentes em três romances (mediante a análise das palavras-chave) com discursos reais tirados de entrevistas a turistas de Portugal. Os textos literários examinados foram *A Caminho de Santiago* (2010), *O segredo de Compostela* (2013) e *Entre o silêncio das pedras* (2013).

Sobre o primeiro romance, Rodríguez salienta como vias de relacionamento presentes a geografia (a rota que vai até Compostela é um mostruário de toponímia portuguesa), a cultura (alusão ao passado comum por meio da lírica galego-portuguesa) e a língua (exposição de diferenças e semelhanças linguísticas nos diálogos com personagens galegos). No caso do romance de mistério *O segredo de Compostela*, o priscilianismo e a ambientação de parte da trama na Gallaecia romana funcionam como elo histórico entre a Galiza e o Norte de Portugal⁹. Contudo, apesar da importância da cidade compostelana na trama (especialmente no espaço relativo à cate-dral), na realidade a ligação histórica com as terras portuguesas não é o elemento central dos romances, senão que é secundarizada a outras ideias ou propósitos.

Caso à parte são os romances de autoajuda, já que constituem o subgênero principal. Rodríguez fala do livro de Luís Ferreira *Entre o silêncio das pedras*, do qual destaca que, se bem reitera muitas vezes que Santiago é a meta do Caminho, não aparece uma cultura ou identidade galega em diálogo com Portugal (do mesmo modo que acontecia na popular obra de Paulo Coelho *O diário de um mago*), algo que contrasta com as respostas dos inquéritos aos visitantes a Compostela que compõem o corpus desta investigadora, que sim percebem esta continuidade.

Esta afirmação serve-nos como pedra-de-toque para analisarmos outros dois romances destas características: um escrito por um autor português, outro traduzido de um autor espanhol. O primeiro caso estudado foi *O eremita galego* (2011), escrito por Pedro Miguel Rocha (definido uma vez como autor português de alma galega, pois soe ambientar as suas histórias ao norte do Minho). Neste livro, ainda que não se fala diretamente do Caminho de Santiago, o protagonista segue um périplo similar ao do peregrino, pois o final da sua viagem acontece quando chega a Compostela. É aí onde encontra um sentido à sua vida após escapar de uma desgraça sofrida em terras portuguesas e viver como um eremita em Muxia. Este romance diverge doutros casos do subgênero, já que a ação não se situa na experiência da peregrinação do Caminho, mas nas experiências que vive nos espaços de Muxia e Santiago. Por consequência, a presença de elementos vinculados à realidade galega aumenta, pois a convivência possibilita que, por exemplo, seja feita menção explícita da proximidade cultural (sobretudo linguística).

⁹ Algo similar acontece no romance traduzido *A marca do herege* (2011), em que o mistério que deve ser solucionado tem a ver de novo com Prisciliano.

Caso contrário é o do romance *Bom Caminho!* (2019), de Josepe García, que segue a esteira de *Entre o silêncio das pedras* no sentido de pôr o foco narrativo na cultura endógena do Caminho. Como resultado, quase não se alude à realidade galega, que só aparece de forma difusa no final do livro. Neste sentido, parece que qualquer trama desenvolvida demoradamente numa das rotas jacobéias supõe necessariamente o esvaecimento da Galiza como entidade política (e até cultural) diferenciada. De facto, a consolidação de uma cultura endógena relativa ao Caminho é um fenómeno relacionado com a proliferação de romances de autoajuda nesta última década¹⁰. Em consequência, não resultam surpreendentes as seguintes palavras, ditas por um personagem do romance *O caminho sob o silêncio das estrelas* e que sintetizam bem a ocultação que a cultura do Caminho pode fazer, paradoxalmente, da Galiza como entidade político-cultural diferenciada: “peregrino sim, porém a Santiago não sei” (2020: 5).

Esta dupla opção entre a diluição da identidade galega e a exploração da sua singularidade também a podemos ver nos dois poemários já mencionados, os quais ajudam a visualizar ambas as vertentes. No primeiro, *Versos com Santiago: caminho português* (2015), Frederico de Almeida sequencia os textos como se fosse um diário de viagem, de modo que realiza um percurso desde Ponte da Lima até Compostela, cidade a que dedica várias composições. Porém, o mais interessante é que uma vez que o sujeito lírico passa a fronteira com a Galiza, os versos passam a estar escritos em castelhano, língua que o poeta assume como natural do Estado vizinho; concretamente, no poema “De Tui a Redondela” produz-se a hibridação linguística que dá passo à parte em espanhol. Caso diferente é o do segundo poemário, *Esperadanza* (2021) em que o autor sim mantém a língua portuguesa (ainda que também oferece uma versão do livro traduzida para o castelhano). Nesta última obra, ademais, o autor expõe ao público leitor certos aspetos idiossincráticos da cultura popular galega, como, por exemplo, a queimada, elemento gastronómico que é enquadrado, não por acaso, num tempo passado e remoto (ideia vinculada ao Caminho), neste caso num pretenso período celta (ideia vinculada à Galiza).

¹⁰ A constituição de uma cultura própria e endogâmica aplicada ao Caminho, sintetizada no conceito de *Cultura do Caminho*, é uma das principais conclusões e contributos do já mencionado projeto de Galabra “Narrativas, usos e consumos de visitantes como aliados ou ameaças para o bem-estar da comunidade local: o caso de Santiago de Compostela”. Os resultados globais podem ser consultados em Pazos-Justo e Samartim (2020).

5. A INFLUÊNCIA DO CAMINHO NA PRODUÇÃO EDITORIAL RELATIVO A OUTRAS PEREGRINAÇÕES

O impacto do Caminho na produção editorial de Portugal manifesta-se mesmo além da temática jacobea. Concretamente, junto à promoção do caminho português, em Portugal há outra peregrinação católica, interior: a de Fátima. O seu santuário, como outros tantos templos ao longo dos séculos, é publicitado através de um milagre. Isto supõe uma diferença essencial de base, já que é no lugar de destino onde se produz a experiência religiosa e não tanto durante o trajeto, o acontecido com a peregrinação a Compostela. Porém, pode que esta diferença não seja hoje tão acentuada como antes, já que o *caminho* a Fátima também se pode estar a instituir como um atrativo turístico. Neste sentido, uma hipótese a estudar no futuro pode ser a possível retroalimentação entre os dois fenómenos enquanto ambos focados como produtos turísticos. Alguns dados, atendidos abaixo, podem contribuir ao levantamento desta hipótese.

A vinculação entre estas duas peregrinações pela via de se converterem em interesse turístico-espiritual manifesta-se desde cedo. O primeiro caso de que temos evidência é também o mais claro: os romances infanto-juvenis *A caminho de Fátima* e *A caminho de Santiago*. Ambos foram publicados na década de 90: o primeiro em 1992 (quando se comemoravam 75 anos do acontecimento) e o segundo em 1995 (pouco depois do Ano Santo 1993). A reedição também responderia a questões numerológicas: uma voltaria a sair do prelo no Ano Santo 2010 e outra seria publicada durante o centenário de Fátima de 2017. Em relação a isto, precisamente em 2017 se produz um auge no número de publicações sobre Fátima e, não por acaso, a produção sobre o Caminho de Santiago parece diminuir.

Para além do anterior, constatamos que há um interesse crescente pela prática da peregrinação a Fátima, identificado, pelo seu valor antropológico, como “a componente mais interessante da produção literária mais recente” (Bartolomei 2020: 120). É certo que já existia uma certa tradição de guias de viagem¹¹; porém, não havia uma produção literária centrada na própria experiência da peregrinação a Fátima, pelo menos não do mesmo modo e intensidade que podíamos ver nas

¹¹ O *Guia do Peregrino de Fátima*, editado cada ano desde 1979 pelo próprio santuário, é uma boa prova disto. Para além desta, encontramos já desde o começo do século XXI, a proliferação de guias tanto turísticas – *Caminhos de Fátima/Caminhos do Tejo* (1997, 2004); *Rota do Peregrino de Fátima* (2012) – quanto de carácter mais espiritual – *Fátima. Guia do Peregrino* (2003). De novo, salientamos a importância do centenário em 2017, ano em que se editam novos guias de viagem: *Caminhos de Santa Maria Fátima* (2017); *Fátima. Sou Peregrino* (2017); *O teu caminho: propostas de peregrinação a Fátima* (2017); *Guia do Peregrino 2017-2018*; *Tempo de Graça e Misericórdia* (2018).

narrações de viagens a Compostela. Esta dinâmica poderia estar a mudar nos últimos anos, já que encontramos tanto diários –*Fátima, O meu caminho, a minha fé* (2019), de Fátima Lopes– quanto romances –*História de um Grupo de Peregrinos* (primeira parte em 2016 e continuação em 2017), de Natércia Vieira–, em que o ponto fulcral da história é a mudança que as protagonistas experimentam no percurso da viagem. Mesmo encontramos uma incipiente saga de romances que, ainda que editados pela própria autora, Maria Alice Campos, têm presença os itinerários das duas peregrinações: o primeiro livro está situado no caminho português que leva a Compostela (*A irmandade do Caminho*, 2020) e, segundo a escritora, o seguinte romance desenvolver-se-á na rota que conduz ao Santuário de Fátima. Porém, a confluência das duas peregrinações não é um fenómeno isolado, pois já se encontrava em *GPS do peregrino* (2015), em que António Valério divide o livro em duas propostas: primeiro uma rota ao santuário mariano e depois uma peregrinação a Santiago; ou no já mencionado *Alguma Dor Cura a Alma* (2012).

Seja como for, as similitudes entre estas duas peregrinações parecem evidentes à medida que se vai normalizando o caminho português e a viagem a Fátima se converte num chamariz turístico de maior projeção (tratando de seguir a esteira compostelana). Achamos que o auge da narrativa de autoajuda promovida por escritores populares como Paulo Coelho ou Luís Ferreira tem a ver com este fenómeno incipiente. Graças a isto, a dimensão turística do caminho a Fátima redefine a dimensão puramente católica para a diluir numa experiência espiritual mais abrangente e que não precisa de uma crença inequívoca e clara. No fundo, é sinal de uma mudança ontológica já expressa na visão que se vende e se fomenta sobre o Caminho de Santiago: se antes se esperava que a ajuda viesse de fora (de forma milagrosa no final da etapa), agora a ajuda vem de mudar primeiro o interior da pessoa (trabalho individual ao longo de um processo). Entretanto, do mesmo modo que muitas vilas e freguesias se esforçam por que o caminho português passe pelo seu território com o fim de dinamizar a sua atividade económica, proliferam os caminhos que conduzem ao Santuário de Fátima¹².

Por último, ao crescente interesse pela experiência da peregrinação haveria que acrescentar certa literatura focada somente na *viagem espiritual*. Com isto, referimo-nos a obras de carácter alegórico, isto é: em que o ponto de chegada não se corresponde com um espaço físico, senão com um estado espiritual concreto. A respeito disto, achamos que a internacionalização do Caminho pôde influir na publicação em

¹² O último itinerário constituído oficialmente é o *Caminho do Centenário*, não por acaso concebido e gerido pela ACF (Associação Caminhos de Fátima), uma associação político-civil conformada por catorze Municípios portugueses.

português nestes últimos anos de obras fundamentadas neste carácter simbólico. Este é o caso da reedição dos famosos romances alegóricos de John Bunyan, autor do século XVII que se inspirou, com certeza, nas peregrinações a Jerusalém, Roma e Santiago de Compostela. A reedição dos seus romances mais célebres a partir do centenário de Fátima, um em 2017 (*O Caminho do Peregrino*) e outro em 2022 (*A Sabedoria do Peregrino*), pode ser sintomático do fervor renovado pelo fenómeno da peregrinação, em que o Caminho de Santiago tem muito a ver.

CONCLUSÕES

Ao longo destas páginas tentamos traçar a evolução e o panorama geral da literatura portuguesa de temática jacobea nas primeiras décadas do século XXI. Deste modo, através da análise do corpus, comprovamos o processo por que esta temática se foi introduzindo aos poucos no sistema editorial luso e, finalmente, regularizando-se desde há mais de uma década. Nesta paulatina incorporação tiveram uma importância fulcral os Anos Santos, já que a publicação de literatura jacobea só se começa a normalizar a partir destas efemérides católicas de 1999 e 2004 para, finalmente, se situar sobre cinco livros por ano a partir do ano 2010 (com o ponto culminante em 2013 com 11 livros publicados). A respeito disto, observámos que a estabilização veio da mão da fixação de quatro tipologias principais: o guia turístico, o ensaio, o diário de viagem e o romance.

Estes dois últimos géneros configuram uma tendência ascendente de literatura odepórica no sistema editorial português, fundamental para compreendermos parte dos imagotipos que se projetam sobre a cidade de Santiago de Compostela e da Galiza no exterior. Em relação a isto, a modalidade de maior repercussão (tanto ficcional quanto biográfico-referencial) é a literatura de autoajuda, que é, precisamente, aquela que apresenta de maneira mais difusa a identidade galega. Deste modo, constatámos os riscos sobre os que Felisa Rodríguez já insidia: “Longe de se apropriarem do produto, Compostela e a Galiza correm o risco de serem por ele invisibilizadas cada vez mais, conforme cresce, paradoxalmente, a visibilidade (em termos de marketing) do Caminho como destino turístico” (2015: 156). De facto, a influência do Caminho não só pode estar a mudar a visão que se oferece da Galiza em Portugal, mas também estar a modificar a perspetiva sobre a peregrinação ao Santuário de Fátima, levando-a face um modelo mais centrado no turismo e na experiência do trajeto. Sobre estas e outras questões relativas aos impactos dos Caminhos a Santiago são necessárias ainda outras pesquisas que poderão completar o presente contributo sobre a presença deste tema no campo editorial português das três últimas décadas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bartolomei, T. (2020) “Fátima – a fábula mística e o papel da literatura”. *Ephata*. 2 (1), 95-129. DOI: <https://doi.org/10.34632/ephata.2020.6783>
- Oficina de Acogida al Peregrino (2023) *Información estadística (2003-2023)* [en liña] disponível em <<https://oficinadelperegrino.com/estadisticas-2/>> [7.05.2023].
- Pazos-Justo, C. (2016) *A imagem da Galiza em Portugal: De João de Redondella a Os galegos são nossos irmãos*. Santiago de Compostela: Através Editora.
- Pazos-Justo, C. e Samartim, R. (2020) “Impactos dos Caminhos na comunidade local de Santiago de Compostela: Re-sultados de um projeto de investigação em curso”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*. 23 (Especial), 307-320. DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/madr.73614>
- Rodríguez Prado, M. F. (2015) “Textos ficcionais e práticas culturais de portugueses com relação a Santiago de Compostela: contrastes e homologias”. En *Estudos da AIL em Teoria e Metodologia Relacionamento nas Lusofonias I*, ed. por Torres Feijó, E., Bello Vázquez, R., Samartim, R. e Brito-Semedo, M. Santiago de Compostela – Coimbra: Associação Internacional de Lusitanistas, 143-157.
- Samartim, R., coord. (s. d.) *Base de Dados Bibliográfica de Produtos Culturais sobre os Caminhos de Santiago (1991-2022)* [en liña] disponível em <<https://biblio.caminhosdesantiago.net/lib/>> [7.05.2023].
- Torres Feijó, E. (2019) *Bem-estar comunitário e visitantes através do Caminho de Santiago*. A Corunha: Andavira Editora.

ANEXO: OBRAS PRESENTES NO CORPUS DE TRABALHO

Guia de viagem

- Almada, L. de (1995) *A caminho de Santiago: roteiro do peregrino*. O Porto: Lello.
- Antunes da Silva, J. (2004) *A caminho de Santiago: como quem procura uma fonte ou uma estrela caminho portugueses*. Lisboa: Paulinas.
- Antunes da Silva, J. (2021) *Os verbos do caminho: notas para uma peregrinação a Santiago de Compostela*. Lisboa: Paulinas.
- Basto, C., Agís Villaverde, M. e Barrio Barrio, J. (2013) *Caminho Português de Santiago: uma visão espiritual, artística e cultural*. Município de Barcelos.
- Botão Rego, A. (2018) *Caminho de Santiago: o caminho português da costa através do Concelho de Caminha*. Câmara Municipal de Caminha.
- Brochado, C. A. e Brochado, P. M. (2011) *Caminhos portugueses de peregrinação: o caminho do litoral para Santiago*. São Pedro de Avioso: ISMAI.
- Camões, A. e Pereira, A. I. (2016) *Guias do Caminho de Santiago*. O Porto: Jornal de Notícias.
- Carneiro, C. e Vassallo, J. (2010) *Caminho português de Santiago*. Lisboa: Livros d’Hoje.
- Fonseca, S. (2015) *Caminho português de Santiago de Compostela*. Maia: Objeto Anónimo.
- Gil, C. e Rodrigues, J. (1990) *Pelos Caminhos de Santiago Itinerários portugueses para compostela*. Lisboa: Don Quixote.
- Gomes de Abreu Lima, J. (2004) *Caminho português Porto-Santiago*. Ponte de Lima: Associação dos Amigos do Caminho Português de Santiago.

- Magalhães, A. de (1992) *A caminho de Santiago: da Serra do Pilar a S. Pedro de Rates*. São Pedro de Rates: Associação de Amizade.
- Reis Alves, A. (2017) *Caminhos de Santiago, caminho português da costa: uma vez peregrino, peregrino para sempre*. Câmara Municipal do Porto.
- Valério, A. (2015) *GPS do peregrino*. Braga: Apostolado da Oração.
- Vásquez, M. (2016) *Crónicas de um peregrino*. Lisboa: Glifo.
- VV. AA. (2018a) *Guias do Caminho de Santiago*. O Porto: Porto Editora.
- VV. AA. (2018b) *Roteiros do Património Cultural da AMP - Pelos Caminhos de Santiago*. O Porto: Diário do Porto.

Ensaio histórico

- Adrião, V. M. (2011) *Santiago de Compostela: mistérios da rota portuguesa*. Dinapress: Lisboa.
- Basto, C. (2012) *Barcelos nos caminhos de Santiago*. Guimarães
- Brochado, C. e Sousa, M. (2008) *Caminhos antigos e de peregrinação em Penafiel*. Museu Municipal de Penafiel.
- Costa, A., Falcão, J. A. e Quaresma, A. M. (2012) *No caminho sob as estrelas: Santiago e a peregrinação a Compostela: [catálogo da exposição]*. Câmara Municipal; Departamento do Património Histórico e Artístico da Diocese de Beja.
- Saleiro Beirão, J. J. (2009) *Fragoso nos Caminhos de Compostela: Santa Isabel Peregrina de Santiago*. Fragoso: edição de autor.

Ensaio sociológico

- Ferreira, C. (2012) *Alguma dor cura a alma*. Lisboa: Chiado.
- Gomes, L. E. (2016) *Caminho português de Santiago, os meandros de um caminho*. Lisboa: Flybooks.

Ensaio espiritual

- Abreu, A. A. (2012) *No seio de Deus*. Viana do Castelo: Junta de Freguesia de Meadela.
- Almeida, L. de e Homem Cardoso, A. (2005) *O caminho português de Santiago*. Cascais: Lucerna.
- Fioravanti, C. (2001) *Santiago pela via lunar: peregrinação pelo caminho português*. Cascais: Pergaminho.
- Melo Loureiro, A. J. de (2013) *De Coimbra a Santiago: reflexões teológicas de um peregrino*. Assafarge: Gráfica Coimbra 2.
- Vásquez, M. (2019) *Peregrinação e Silêncio*. Lisboa: Capital Books.

Monografia académica

- VV. AA. (2017) *Caminho português da costa: estudos*. Câmara Municipal do Porto.
- VV. AA. (2022) *Os Caminhos do Caminho. Viagens em torno dos sentidos do Caminho de Santiago*. Lavra: Letras e Coisas.
- VV. AA. (2022) *Contar o Caminho de Santiago*. Colibri: Lisboa.
- VV. AA. (s. d.) *Atas Colóquio Internacional Caminhos de Santiago*. Município da Póvoa de Varzim.

Diário de viagem

- Associação Mutualista de Portugal (2013) *Caminho Português de Santiago: Caminho - A Aventura dos AMUT'eiros*. O Porto: Diário do Porto.
- Cardoso Pereira, F. (2013) *Bom caminho: um convite à viagem e à reflexão: um relato na primeira pessoa da experiência transformadora do Caminho Português de Santiago*. Lisboa: Planeta.

- Ferreirar, J. (2009) *Ultreya: no caminho de Santiago*. s. l.: edição de autor.
- Figueiral Azevedo, C. (2019) *Os Nove Caminhos de Santiago de Compostela*. Lisboa: Paulinas.
- Figueiredo, J. (2010) *Eu, português impuro, no caminho francês de Santiago*. Lisboa: Fonte da Palavra.
- Henriques de Jesus, J. C. (2013) *Em caminho: retrato de uma peregrinação*. Lisboa: Vieira da Silva.
- Lotufo, M. (2013) *O caminho português*. Lisboa: Chiado.
- Machado, A. (2013) *Diário dos Caminhos de Santiago*. O Porto: edição de autor.
- McManus, B. (2017) *A estrada da salvação*. Lisboa: Nascente.
- Mora, C. (2020) *A peregrina no caminho português de Santiago de Compostela: caminho central*. O Porto: Seda.
- Narciso, Al. e Narciso, An. (2014) *Caminho do Amor: Diário de um Caminho a dois rumo a Santiago*. Lisboa: edição de autor.
- Nooteboom, C. (2003) *O (des)caminho de Santiago*. O Porto: Asa.
- Pereira, A. (2015) *Os AMUT'eiros no Caminho de Santiago*. O Porto: edição de autor.
- Pereira Cardoso, J. M. (2013) *O meu caminho: diário de uma viagem de Santiago de Compostela*. Óbidos: Várzea da Rainha Impressores.
- Picado, J. (2013) *No caminho, uma experiência na primeira pessoa*. Lisboa: Chiado.
- Rangel, R. (2020) *O Destino é o Caminho*. Lisboa: Ego Editora.
- Rodrigues, F. (2018) *O caminho de Santiago em 81 dias: Zürich-Santiago de Compostela*. Lisboa: edição de autor.
- Santos, E. (2014) *Os anjos não têm asas*. Lisboa: Chiado.
- Sousa, A. C. de (2015) *Relatos de um caminho: uma metáfora de vida como viagem*. Lisboa: Chiado.
- Vaz Carreto, J. A. (2020) *Santiago: A Caminho de Compostela. Caminho português central*. Lisboa: Farol.
- Vaz Carreto, J. A. (2022) *Bom Caminho para Santiago Caminho português da via da prata*. Lisboa: Vieira da Silva.

Romance histórico

- Carvalho, S. L. de (2007) *Os peregrinos sem fé*. O Porto: Campo das Letras.
- Santos, A. S. (2013) *O segredo de Compostela*. O Porto: Porto Editora.
- Vieira, A. (2021) *O peregrino francês*. Lisboa: Chiado.

Romance de mistério

- Campos, M. A. (2020) *A Irmandade do Caminho*. Lisboa: edição de autor.
- Ferreira, L. (2018) *A sombra da verdade*. Lisboa: Ego Editora.
- Fortes, S. (2011) *A marca do herege*. O Porto: Porto Editora.
- Rocha, P. M. (2010) *Chegámos a Fisterra*. Ermesinde: Edições Ecopy.
- Sierra, J. (2011) *O anjo perdido*. Lisboa: Planeta.

Romance de autoajuda

- Castro, L. e Machado, A. (2014) *Mar de estrelas*. Lisboa: Chiado.
- Ferreira, L. (2013) *Entre o silêncio das pedras*. Lisboa: Esfera do Caos.
- Ferreira, L. (2016) *O peregrino*. Lisboa: Capital Books.
- Ferreira, L. (2020) *Porque caminhas?* Lisboa: Ego Editora.
- García Miguel, J. (2019) *Bom Caminho!* Lisboa: Oficina do Livro.
- Leal, A. (2020) *O Caminho sob o silêncio das estrelas*. Lisboa: Ego Editora.
- Palma, S. (2022) *Sonhos de um Caminho*. Lisboa: Astrolábio.

Rocha, P. M. (2011) *O eremita galego*. Lisboa: Esfera do Caos.

Sanmartín, C. (2010) *Dom Peregrino*. Lisboa: Vogais Editora.

Romance infanto-juvenil

Saldanha, A. (1995) *A Caminho de Santiago*. O Porto: Campo das Letras.

Saldanha, A. (2010) *A Caminho de Santiago*. Lisboa: Caminho (reedición com mudançás no conteúdo).

Poesia

Almeida, F. (2015) *Versos com Santiago: caminho português*. Óbidos: edição de autor.

Feijóo Caldas Almeida, D. (2021) *Esperança*. s. l.: edição de autor.

Enciclopédia

VV. AA. (2007) *A Grande Obra dos Caminhos de Santiago*. Coord. por Vázquez, A. S. Estarreja: Mel Editores.

Narrativa breve (contos)

Rocha, P. M. (2014) *Contos peregrinos*. Lisboa: Esfera do Caos.

Álbum fotográfico

Ferreira, L. e Sousa, N. (2015) *Olhares de um peregrino no Caminho de Santiago*. Lisboa: Chiado.

Oliveira, C., Oliveira, A. e Escada, A. (2014) *Mil quilómetros pelos caminhos de Santiago*. O Porto: Omnisinal.

Livro de aforismos

Ferreira, L. (2015) *O teu caminho*. Lisboa: Ego Editora.

Agenda

Ferreira, L. (2018) *Caderno do Peregrino*. Lisboa: Ego Editora.

Género textual sem especificar

Gonçalves, A. (2003) *Pegadas: caminho português de Santiago*. Braga: edição de autor.

Antón Corbacho Quintela

Universidade Federal de Goiás

corbachoq@ufg.br

 orcid.org/0000-0002-8803-3717

O DISCURSO SOBRE O TURISMO NO BRASIL DE ÁLVARO DE LAS CASAS

RESUMO: Dos treze anos de exílio no Cone Sul de Álvaro de Las Casas (1901-1950), três anos desse período foram no Brasil, onde ele se apresentou como intelectual e se desempenhou profissionalmente como jornalista, conferencista e ensaísta, especializando-se em divulgar o campo cultural espanhol e narrando as suas impressões dos campos sociais brasileiros. No Rio de Janeiro, publicou os livros *Espanha (Gênese da Revolução)* (Las Casas, [abril] 1937a), *Oraciones y consejos de amor* ([junho e 2. ed. em outubro] 1937b e 1937c), *O sentimento nacional em Cristo* ([julho] 1937d), *Angústia das nossas horas: A pátria. A democracia. Os ditadores. A guerra* ([dezembro] 1937e), *Sonetos Brasileños* ([abril] Academia... 1938), *Os dois* ([maio] 1938) e *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil* ([dezembro] 1939). Neste artigo, avaliam-se, em primeiro lugar, os procedimentos que, como estratégias de sucesso, seguiu Las Casas para obter o reconhecimento, por parte do campo intelectual brasileiro, tanto como interlocutor válido sobre a História de Espanha quanto como observador crítico da realidade brasileira. Em segundo lugar, mostra-se como nos doze relatos do livro de viagens intitulado *Na labareda dos trópicos* Las Casas traçou uma avaliação favorável sobre as condições das regiões Norte e Nordeste do Brasil para a sua exploração como novos destinos turísticos no país. Finalmente, visamos a comparar se a visão de Las Casas a respeito do Turismo estava em consonância com a política estatal brasileira.

PALAVRAS-CHAVE: Álvaro de Las Casas, Exílio, Turismo, Aculturação, Brasil

TITLE: Álvaro de Las Casas' Discourse on Tourism in Brazil

ABSTRACT: Álvaro de Las Casas (1901-1950) spent three years of his thirteen-year-long exile in the Southern Cone in Brazil, where he presented himself as an intellectual and worked professionally as a journalist, lecturer and essayist, specialising in promoting Spanish culture and sharing his impressions of the Brazilian social sphere. In Rio de Janeiro, he published the books *Espanha (Gênese da Revolução)* ([April] 1937a), *Oraciones y consejos de amor* ([June and 2nd ed. in October] 1937b and 1937c), *O sentimento nacional em Cristo* ([July] 1937d), *Angústia das nossas horas: A pátria. A democracia. Os ditadores. A guerra* ([December] 1937e), *Sonetos Brasileños* ([April] Academia... 1938), *Os dois* ([May] 1938) and *Na labareda dos trópicos: Viagem*

ao Norte do Brasil ([December] 1939). In this article, we first evaluate the strategies that Las Casas successfully employed to gain recognition from the Brazilian intellectual circles, both as a credible interlocutor on the history of Spain and as a critical observer of Brazilian reality. Second, we show how in the twelve reports that make up his travel book entitled *Na labareda dos trópicos*, he favourably assessed the conditions of the northern and northeastern regions of Brazil as having potential to become new tourist destinations in the country. Finally, we analyse whether Las Casas' vision of tourism was in line with Brazilian state policy.

KEYWORDS: Álvaro de Las Casas, exile, tourism, acculturation, Brazil

Não há registros a partir dos quais se possa indicar com exatidão quantos galegos residiam estavelmente no Brasil na década de 1930; é provável que a quantidade girasse ao redor de três dezenas de milhares. Todavia, cabe asseverar que só dois galegos – Álvaro María de Las Casas Blanco e José Casais Santaló, dessa colônia de estrangeiros, podiam ser classificados como exilados políticos, embora eles, em algumas declarações, se autorreconhecessem como turistas – turistas em estadia no Brasil por prazo indefinido – e embora eles, em nenhum momento, tivessem solicitado oficialmente asilo.

Só esses dois galegos não eram, objetivamente, imigrantes no Brasil na década de 1930. Nem eles se sentiam imigrantes nem eram enxergados como tais, isto é, não deixaram o seu país com o propósito explícito de procurar um emprego melhor do que lá tinham e com o anseio de fazer fortuna. Também não se esperava deles que servissem como braços para a lavoura ou que se empregassem na indústria ou no setor serviços em uma cidade. De fato, ambos, ao chegarem ao Brasil, atuaram como intelectuais sem trabalho fixo, como distintos freelances, demonstrando que eram, porque queriam e podiam, competentes agentes da cultura, publicando, no Rio de Janeiro, livros de sucesso e deixando que a imprensa do país fizesse eco das suas intervenções.

Álvaro de Las Casas Blanco e José Casais não fizeram questão de se envolver ou de participar em agremiações de imigrantes espanhóis, ou seja, não visaram a intervir e a se integrar nessa colônia de trabalhadores forâneos e a se converter em seus porta-vozes ou a liderá-la; eles eram exilados-turistas que expuseram nos seus discursos o orgulho que sentiam da sua origem, mas mostraram que preferiam entrosar com os brasileiros e não com os seus patrícios. E ambos, no início, mostraram ademais que não vieram ao Brasil para cair no anonimato ou para passar despercebidos nos campos sociais nacionais; desde o seu desembarque, estabeleceram contato com agentes culturais brasileiros que os podiam reconhecer como pares e que os podiam ajudar para se projetarem como estrangeiros com excelência

intelectual, de turismo no país, merecedores de serem lidos aqui pela notoriedade das suas reflexões.

Esses dois galegos – Álvaro de Las Casas e José Casais, no final da década de 1930, coincidentemente decidiram, em aparente consonância com as diretrizes para o fomento do turismo do Departamento Nacional de Propaganda (DNP)/ Departamento de Informação e Propaganda (DIP), percorrer e observar espaços do Brasil. Os destinos selecionados por eles, que, no caso de Las Casas, incluíam a Amazônia e, no caso de Casais, o sertão, eram, no entanto, pouco destacados nos recomendados roteiros turísticos da época. Como fruto desses passeios, compuseram livros de viagem nos quais, além de se descrever paisagens e de se apontar as virtudes dos campos sociais dos lugares visitados, e de se salientar, em geral, as potencialidades desses lugares, mostrava-se que valia muito a pena conhecer o Brasil além do eixo metropolitano Rio de Janeiro-São Paulo.

As obras publicadas por Álvaro de Las Casas e José Casais sobre a sua percepção do Brasil são, respectivamente, *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil* e *Un turista en el Brasil*, a primeira publicada em português, no final de 1939, e a segunda, em espanhol, no início de 1940. Essas obras são contemporâneas de *Rio* (Gibson 1937) – livro de sucesso, em inglês, em que se promovia o Rio de Janeiro como destino turístico, do ensaio que virou o paradigma da interpretação esperançosa, por parte de um estrangeiro, das potencialidades do Brasil – *Brasil, país do futuro*, de Stefan Zweig (1941) – e, no caso galego, formaram, junto a *Brasil: La gran potencia del siglo XXI*, de Antonio Meijide Pardo (1955), a tríade de produtos que exaltavam o Brasil e apresentavam fatores que, se adequadamente explorados, poderiam propiciar o grande desenvolvimento do país.

A seguir, foca-se o processo de inserção de Álvaro de Las Casas no campo cultural brasileiro e a compreensão que ele teve da promoção do turismo no Brasil. Procura-se entender, em primeiro lugar, os motivos que fizeram com que esse agente da cultura chegasse ao Brasil. Interessa também entender por que, durante a sua estadia no Brasil, ele decidiu viajar durante alguns meses e registrar por escrito as suas experiências e reflexões realçando destinos além da, então, capital da República e dos estados de Rio de Janeiro e de São Paulo. Assinala-se também que fatores motivaram a publicação dessas crônicas após Álvaro de Las Casas haver encerrado para sempre as suas excursões turísticas pelo Brasil e avalia-se a repercussão e a fortuna crítica que esse discurso teve.

Finalmente, quer-se esclarecer se no ânimo excursionista de Las Casas incidiu, e em que grau, ademais do próprio gosto e da vontade de se destacar publicando um livro de viagem – *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil*, os planos e as estratégias de Lourival Fontes. Ele, do poder executivo, no comando, primeiro,

da organização do turismo no Departamento Nacional de Propaganda (DNP) e, em sequência, da Divisão de Turismo do Departamento de Imprensa e Propaganda (DIP), planejou a promoção do turismo no Brasil e a exposição do valor do patrimônio nacional, tanto entre os brasileiros quanto na América Hispânica. Tratava-se de objetivos em consonância com a missão do Serviço do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional (SPHAN), criado em 1936 pelo Ministério da Educação e Saúde Pública. Nessa circunstância, Las Casas, enquanto a Espanha estava em guerra, fez turismo no Brasil; assim, é preciso saber se a essa estranha e distinta atitude contribuíram incentivos do Estado.

A CHEGADA AO BRASIL DE ÁLVARO DE LAS CASAS

Deve-se frisar que o Governo de Getúlio Vargas só em março de 1939 reconheceu oficialmente as forças do general Franco como o legítimo governo espanhol – Luis Amador Sánchez, último cônsul da II República Espanhola no Rio de Janeiro relatou a entrega, no Itamaraty, das chaves da Embaixada e do Consulado espanhóis (1944: 14-16). Contudo, desde o início da guerra o presidente Vargas tinha mostrado a sua simpatia pessoal por esse general. Isso é o revelado pelo envio, como presente, de 600 toneladas de café, por parte do governo de Getúlio Vargas, para as tropas do bando nacional em outubro de 1936. Por outro lado, foram publicadas diversas pesquisas (Quintela 2009: 352-363) que focaram a repressão tanto contra os imigrantes espanhóis qualificados de comunistas quanto contra as associações que promoviam atividades em prol da causa republicana espanhola. Conclui-se ao respeito que o Brasil, durante toda a Guerra Civil Espanhola, não era um país recomendável para os republicanos espanhóis em busca de asilo, e isso explicaria que aqui se tivessem refugiado só Las Casas e Casais amparando-se em uma excêntrica condição de intelectuais turistas.

Após a repressão do regime varguista contra os imigrantes espanhóis republicanos e os seus centros, na década de 1940, e até a redemocratização da Espanha no final da década de 1970, unicamente o Centro Galego – Centro Democrático Espanhol da cidade de São Paulo manteve com constância, entre os imigrantes espanhóis, a denúncia pública da barbárie do regime franquista como um dos seus objetivos. Nesse sentido, criticando a adesão ao franquismo da maioria dos imigrantes galegos em Salvador (Bahia) e como paradigma fictício da atuação dessa colônia, o professor, jornalista e teatrólogo Néelson Correia de Araújo (1926-1993) publicou em 1987 a novela *Vida, Paixão e Morte Republicana de Don Ramón Fernández y Fernández*. Nela cria a dramática biografia de quem teria sido o único

galego republicano e socialista – culto, livre-pensador, cidadão trabalhador e solitário – de uma colônia de imigrantes galegos da capital de Bahia, retratada como um conjunto de sujeitos reacionários e ignorantes que marginalizou o republicano “Ramón Fernández”.

Pelos dados de que dispomos, destacamos que, embora contemporâneos, Las Casas e Casais, caso se tenham conhecido no Distrito Federal no final do ano 1938, não fizeram alusão um ao outro nos seus escritos, inclusive apesar de terem estado, em alguns momentos durante as suas viagens, com pouco tempo de diferença, nos mesmos lugares. Embora no início da Guerra Civil Espanhola ambos tivessem sido cassados pelo bando do general Franco, distancia totalmente Álvaro de Las Casas de José Casais o fato de Las Casas, nada mais aportar no Rio de Janeiro, fazer apologia, em depoimentos e mediante as suas análises de História e Ciências Políticas, do fascismo, enquanto Casais, embora se declarasse anticomunista, cingiu os seus escritos e testemunhos à descrição e avaliação do que enxergava nas suas viagens sem se manifestar publicamente, em nenhum sentido, sobre a política espanhola.

Ora, além da ideologia, distancia Casais de Las Casas o fato de o último ter permanecido no Brasil – Las Casas partiu para o Uruguai em dezembro 1938 e só regressou em junho de 1949, e o fato de Casais, após concluir a sua experiência de turista cronista, ter parado de publicar – só voltou a publicar, em 1970, o livro sobre enologia *O champagne e... os “champagnes”*, enquanto Las Casas continuou lançando obras de diversos gêneros e ministrando palestras, e publicou em periódicos brasileiros até poucos dias antes da sua morte. Nesse sentido, neste texto visamos também mostrar que Las Casas, até o final dos seus dias investiu com intensidade na manutenção do seu perfil de intelectual estrangeiro – jornalista, ensaísta e produtor literário – digno de interlocução com o campo cultural brasileiro enquanto que Casais, após se haver inserido com sucesso nesse campo, decidiu afastar-se dele discretamente. A seguir, tentamos, pois, reconstruir a trajetória de Las Casas no Brasil, especialmente visando a entender por que escreveu *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil*.

O EXÍLIO DE ÁLVARO DE LAS CASAS NO BRASIL EM FEVEREIRO DE 1937 E A PUBLICAÇÃO DE *ESPANHA (GÊNESE DA REVOLUÇÃO)*

Álvaro de Las Casas (Ourense, 02.07.1901 – Barcelona, 08.03.1950) passou, dos seus 48 anos de vida, os 13 últimos exilado no Cone Sul e, destes, dois anos e oito meses no Brasil. Publicou sete obras na primeira etapa do seu exílio – de janeiro de 1937 a dezembro de 1938; passou a maior parte desse período na cidade do Rio

de Janeiro. Regressou ao Brasil em junho de 1949; então, ministrou muitas palestras, mas não publicou mais livros. Em fevereiro de 1950, doente, embarcou, no Rio, rumo a Barcelona, onde faleceu aos poucos dias de desembarcar.

Os sete livros publicados nessa primeira etapa são os seguintes, ordenados segundo a data do seu lançamento: *Espanha (Gênese da Revolução)* (Las Casas, [abril] 1937a), *Oraciones y consejos de amor* ([junho e 2. ed. em outubro] 1937b e 1937c), *O sentimento nacional em Cristo* ([julho] 1937d), *Angústia das nossas horas: A pátria. A democracia. Os ditadores. A guerra* ([dezembro] 1937e), *Sonetos Brasileños* ([abril] Academia... 1938), *Os dois* ([maio] 1938) e *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil* ([dezembro] 1939a). De média, e sem considerar que *Oraciones y consejos de amor* teve uma segunda edição, Álvaro de Las Casas teria publicado um livro a cada quatro meses.

Las Casas também ministrou dezenas de palestras, participou em dezenas de recitais de poesia e escreveu matérias para jornais e revistas: reportagens, crônicas, artigos de opinião e pequenos ensaios. Em *Na labareda dos trópicos* ele diz ter publicado, nos dois anos que levava no Brasil, mais de duzentos artigos (Las Casas 1939a: 121), isto é, em média, um artigo a cada quatro dias. Na “Coleção Digital de Jornais e Revistas da Biblioteca Nacional”, do Rio de Janeiro, podem ser lidos dezenas desses textos nos periódicos *A cigarra*, *A Manhã*, *A Noite*, *A Noite Ilustrada*, *A Ordem*, *Carioca*, *Correio da Manhã*, *Diário de Notícias*, *Diário de Pernambuco*, *Ilustração Brasileira*, *Jornal do Commercio*, *Jornal do Brasil*, *O Jornal*, *O Malho*, *Revista da Semana*, *Vamos lêr!*

Segundo a revista semanal carioca *Vamos lêr!*, gerenciada por Vasco Lima, da empresa “A Noite S.A.”, a primeira publicação de Las Casas no Brasil foi um artigo jornalístico publicado nesse periódico aos 11 de março de 1937 com o título “Pranto e riso das máscaras” (Pranto e... 1937: 4-5); antes dessa colaboração, fora inserida uma nota em que se informava que era “a primeira página de Álvaro de Las Casas escrita especialmente para a imprensa brasileira”¹. Nesse número de *Vamos lêr!* Las Casas é apresentado como “uma das figuras mais ilustres da moderna intelectualidade espanhola”, exilado voluntariamente da Espanha porque “Sua consciência de intelectual não se acomodou às restrições impostas pelo governo espanhol aos homens de pensamento”. Inclusive se esclarece que Las Casas escolhera o Brasil por recomendação de João de Barros e que o intelectual galego estava “Encantado com o nosso ambiente, com a nossa gente, com o nosso povo e com os círculos intelectuais brasileiros”.

A matéria escrita por Las Casas é uma comparação do carnaval europeu com o carioca, na qual ele exalta o carnaval carioca por ainda ser alegre frente ao entrudo

¹ Nas citações, adaptamos a ortografia ao Acordo Ortográfico de 2008.

angustiado da sociedade europeia. Embora a revista semanal *Vamos lêr!* classifique o texto “Pranto e riso das máscaras” como a primeira colaboração de Las Casas, uns dias antes – o dia 4 de março, no diário *A Noite*, da mesma empresa que a revista, havia sido publicado um texto do intelectual galego, intitulado “Antecipação do Brasil” (Antecipação... 1937: 40). Nesse texto, Las Casas justificava a sua vinda ao Brasil mencionando os seus colegas portugueses que lhe recomendaram este país. Também apontava os autores – especialmente Waldo Frank – cujos textos lhe fizeram pensar sobre o Brasil e sintetizou o que mais o atraía deste país: “Procurar as veias por onde fluem sangues distintos, compreender a idiossincrasia dos Estados, perceber a convivência das linhagens, tudo nesta polifonia inconfundível das vozes indistintas e ritmo único – eis a minha grande curiosidade”. Devemos considerar o poder simbólico desse discurso a respeito do *habitus* de Las Casas, pois contém enunciados sobre o Brasil que Las Casas repetirá durante todo o seu exílio: a harmonia gerada na convivência entre as raças, a existência de uma positiva fusão entre elas e a atração que provocam no visitante as particularidades identitárias dos estados brasileiros.

A chegada de Las Casas ao Brasil tinha sido noticiada (O Brasil... 1937: 10) inclusive no momento em que ele ainda se encontrava dentro do navio que o levava de Lisboa ao Rio de Janeiro; nessa notícia, ele comunicou que tinha chegado como turista (“Aqui estou. Demorar-me-ei tanto tempo quanto me permitem as leis sobre turismo, pois viajo com passaporte de turista”). O diário *A Noite*, aos 6 de fevereiro de 1937, ao publicar essa entrevista ao intelectual galego feita ainda no transatlântico, antes de ele definitivamente desembarcar, intitulada “O Brasil é a terra que lhe serve – Aconselha João de Barros ao escritor espanhol Álvaro de Las Casas”, favoreceu Las Casas fazendo com que ele pudesse justificar amplamente a sua vinda, amparando também a decisão da sua escolha do Brasil em um conselho de João de Barros.

Nessa entrevista, Las Casas expôs, inclusive, os seus planos. Declarou que “não sou, não fui e não desejo ser político militante” e esclareceu que “como intelectual, não me interessa senão o estudo das questões que dão origem às revoluções e daquelas que advêm das mesmas revoluções”, alegando que “jamais me filiei a qualquer partido político da minha terra”, o qual não era verdade, pois, tal como aponta Diéguez-Cequiel (2003: 45), ele, em dezembro de 1931, havido sido um dos fundadores do Partido Galeguista.

Na entrevista, o intelectual explicou por que saíra da Galiza; disse que devido “ao meu temperamento, à minha educação repugnavam os relatos que, dia a dia, chegavam aos meus ouvidos. Ontem a morte de um amigo, hoje, a prisão de um outro [...], tudo isto me obrigou a transportar-me a Lisboa”. Às perguntas do anônimo

entrevistador sobre a guerra na Espanha e sobre as novas lideranças europeias, Las Casas respondeu que, na Espanha em guerra, “um cabo de artilharia vale mais do que um cientista” e, ao comparar Salazar com Mussolini e Hitler, salientou o seguinte: “Salazar é uma figura diferente dos outros ditadores. Trabalha sem alarde e sabe que na hora decisiva só poderá contar consigo mesmo”. Poucos dias depois – 16 de fevereiro de 1937, o mesmo jornal – *A Noite* – noticiava a visita que Las Casas fizera à sua redação, informando-se (Um expoente... 1937: 1) que ele procurava no Brasil a tranquilidade da qual precisava para “realizar seus planos literários e de estudos”.

Também o *Correio da Manhã* tinha noticiado a chegada de Las Casas. A notícia, publicada na edição do dia 2 de fevereiro, permite precisar o dia em que aportou, no Rio, o navio em que viajava o intelectual: dia 1 de fevereiro no transatlântico “Almirante Alexandrino”. Intitula-se “Visita o Brasil um escritor e poeta espanhol – Álvaro de Las Casas milita entre os mais graduados nacionalistas” (Visita o... 1937: 6) e não deixa lugar para a dúvida sobre o compromisso político de Las Casas com a causa do bando do general Franco: “suas atividades em prol da causa nacionalista exigiram-lhe sacrifícios e trabalhos não pequenos”. Acrescentava-se que, por isso, ele, que tinha chegado ao Brasil “como turista”, precisava “descansar um pouco” – “três meses”. Las Casas declarou que esperava que triunfasse a “causa nacionalista” e, nessa ocasião, especificou que, embora tivesse pertencido ao Partido Galeguista, sendo um dos fundadores, esse partido era “uma instituição alheia à política”.

O escritor e advogado mineiro Vivaldi Moreira (1912-2001), muitos anos depois da chegada de Las Casas ao Rio, em 1968, inclusive sem saber que ele tinha falecido, publicou um artigo no *Jornal do Commercio* evocando o momento em que conheceu o intelectual galego e agradecendo-lhe ter-lhe recomendado a leitura de autores como Unamuno e Ortega y Gasset. O texto de Moreira (1968: 2) intitula-se “Lembrança de D. Álvaro de Las Casas” e nele o jornalista reconstrói o momento em que Las Casas chegou à Capital Federal. Moreira retrata Las Casas como um “espanhol republicano”, desembarcado um dia antes de eles se conhecerem, “sem ambiente em Portugal” e que queria “ganhar a vida no Brasil”. O intelectual galego apresentara-se na redação do jornal quinzenal *A Informação Econômica e Financeira* com uma carta de recomendação de João de Barros para Cândido Campos, diretor do jornal. Campos teria explicado a Las Casas que *A Informação Econômica e Financeira* era um periódico econômico onde ele não se encaixaria e, portanto, teria encontrado emprego para o intelectual galego em *A Noite*: “Daí a dois dias saía o primeiro artigo assinado de D. Álvaro. Dali partiu o espanhol para outros «bicos» e se arranjou logo”.

No seu primeiro mês de estadia no Rio, Las Casas participou em um programa radiofônico; aos 19 de fevereiro interveio na Rádio Nacional, da empresa “A Noite S.A.”.

No dia seguinte, o diário *A Noite* resenhou essa intervenção por meio de uma matéria intitulada “Uma voz da Hespanha eterna – De Las Casas ao microfone da Rádio Nacional” (Uma voz... 1937: 8), na qual se indicava que Las Casas tinha se posicionado explicitamente sobre a Guerra Civil Espanhola:

De Las Casas atribuiu a eclosão do movimento revolucionário à conjunção de três correntes ideológicas, irmanadas pelo mesmo entranhado amor ao solo comum: a dos monarquistas, a dos católicos e a dos falangistas.

A vitória dos revolucionários espanhóis – disse Las Casas – será uma vitória da própria civilização, aviltada e conspurcada até os limites extremos pela horda bárbara dos comunistas. Na Espanha se decide a sorte da própria humanidade cristã – acrescentou o grande pensador. E de fato, o triunfo dos esquerdistas representaria a aluição integral de todos os princípios que fizeram a grandeza e o esplendor dos povos criados à sombra do Cristianismo.

Das duas entrevistas, da intervenção radiofônica e dos apontamentos de Vivaldi Moreira infere-se que Las Casas não queria se apresentar no Brasil republicano como monarquista, mas, sim, como um conservador católico – um anticomunista. Fazia questão, por um lado, de se posicionar cinicamente ou convenientemente como um intelectual galego não-militante em favor da causa liderada, na guerra espanhola, pelo general Franco; por outro, divulgava um discurso em favor do salazarismo. Simultaneamente, ele pretendia não deixar nenhuma dúvida quanto a que ele não havia chegado ao Brasil para intervir na política nacional, mas, sim, para agir como um intelectual útil informando no Brasil sobre os acontecimentos na Espanha e na Europa.

Devido a esses motivos, entende-se a sua pressa em publicar a sua primeira obra, *Espanha (Gênese da Revolução)*, pois precisava materializar o que dizia que viera a fazer no Brasil, isto é, expor aos brasileiros as causas da Guerra Civil Espanhola ao mesmo tempo em que explicava a deriva ideológica dele e, do desespero, justificava a sua decisão de se afastar do conflito refugiando-se temporariamente no Rio de Janeiro.

AS EDIÇÕES DE ORACIONES Y CONSEJOS DE AMOR E A PUBLICAÇÃO DE OS DOIS

A seguinte obra publicada por Las Casas, *Oraciones y consejos de amor* (1937b), com duas edições no mesmo ano – em julho e em outubro 1937, é um livro de máximas. O vínculo sistêmico desse produto literário com o Brasil é, unicamente, ter sido aqui publicado e criticado. Apesar de Las Casas poder haver optado por

uma edição em português ou por uma publicação bilíngue, as duas edições foram em língua espanhola. Por outro lado, Las Casas, nos doze anos que passou na Argentina e no Chile ao abandonar o Brasil, reeditou esse livro, trocando-lhe o título, até alcançar, em 1946, a oitava edição.

O título dado ao livro desde 1939, nas edições argentinas, foi *Altar de amor*. Consultamos a oitava edição, de 1946, pela editora Handler, de Buenos Aires. Não podemos assegurar se Las Casas reconhecia publicamente que *Altar de amor* era uma edição revista e ampliada de *Oraciones y consejos de amor*; na edição que consultamos essa informação não consta. Contudo, comprovamos que dela faziam parte todas as máximas de *Oraciones y consejos de amor*, algumas com ligeiras modificações ou acréscimos. Além dessas máximas, constam em *Altar de amor* várias dezenas de novas máximas.

A terceira obra de 1937, com o título *O sentimento nacional em Cristo* (Las Casas 1937d), lançada no mês de julho pela carioca Edições Rudá, mas por meio das oficinas gráficas de A Noite, é um ensaio na área das ciências políticas em que, de uma perspectiva católica, o autor disserta sobre a relação entre o cristianismo e a construção da identidade de uma pátria. Esse livro de 90 páginas recolhe uma conferência pronunciada no dia 28 de novembro de 1936 na Associação dos Estudantes do Porto (Portugal) na qual Las Casas ressaltava a figura de Cristo como modelo para o pensamento e para a ação do cidadão patriota.

Na quarta obra que publicou em 1937, Las Casas expos já sem ambages a sua ideologia. Trata-se do ensaio *Angústia das nossas horas* (Las Casas 1937e), datado em Petrópolis, aos 12 de outubro de 1937, e publicado, no Rio, pela editora Moura Fontes & Flores. Em 1940, em Santiago de Chile, publicou-se a tradução ao espanhol dessa obra, sob o título *La angustia de nuestro tiempo: La patria; La nación; El Estado; La ditadura; La guerra* (Las Casas 1940).

Em *Angústia das nossas horas*, Las Casas combinou o discurso didático para divulgar e esclarecer conceitos das ciências políticas com o que parece ser o seu manifesto ideológico. O livro está dividido em sete capítulos: (I) “Pátria, Nação e Estado”; (II) “Internacionalismo e solidariedade internacional”; (III) “Formas de nacionalismo”; (IV) “A expressão da pátria nos Evangelhos”; (V) “Valor atual da democracia”; (VI) “Normas para a restauração do Estado”; e (VII) “Na constelação das ditaduras”.

Álvaro de Las Casas encerrou o seu ensaio redundando no discurso de que nunca o mundo tinha vivido horas tão angustiosas e de que, nessa circunstância, só sobreviveriam “as almas fortes” e “os temperamentos aguerridos” que tivessem sabido ocupar e guardar o seu posto no combate. O autoexilado autor dedicou as derradeiras linhas de *Angústia das nossas horas* a exortar os seus leitores para que escolhessem acertadamente a sua metade do mundo em beligerância: “Escolhamos

dignamente o nosso posto e não nos importe a morte, senão como vamos morrer: sobre as cinzas de Crespo caiu um dilúvio de desdêns; da tumba de Leônidas elevou-se um coro de cânticos” (Las Casas 1937e: 160).

Angústia das nossas horas: A pátria. A democracia. Os ditadores. A guerra, publicada sete meses depois de *Espanha (Gênese da Revolução)* mostrou um erudito e delirante agente cultural estrangeiro que decidira abandonar a prudência, ou a dissimulação, que, no tocante às ciências políticas e às relações internacionais, tinha tentado manter na primeira obra que publicou ao desembarcar no Brasil. Em dezembro de 1937, Las Casas fez, pois, evidente a sua adesão ao fascismo. Mostrou-se como um divulgador e um sentimental apologista dessa ideologia e argumentou que o processo de fascistização devia ser liderado e controlado pela aristocracia.

Um mês antes do lançamento de *Angústia das nossas horas* proclamou-se o Estado Novo; não sabemos em que grau o novo regime influenciou a decisão de Las Casas, durante o ano em que ainda permaneceu no Brasil, de não publicar mais ensaios sobre política. No entanto, *Angústia das nossas horas* não deve haver sido um produto mal recebido, pois contabilizamos (Quintela 2009: 739-742) 27 escritos laudatórios a essa obra.

Poucos meses depois, em 1938, Las Casas inseriu-se plenamente, como válido interlocutor estrangeiro, no campo cultural brasileiro. Em abril desse ano, justo um ano após o lançamento da sua primeira publicação no Brasil – *Espanha (Gênese da Revolução)*, foi publicada a antologia *Sonetos Brasileños* (Academia... 1938). Tratava-se de uma publicação oficial da Academia Brasileira de Letras – ABL. Continha uma seleção de cinquenta sonetos de poetas brasileiros, do Barroco ao Modernismo, que Álvaro de Las Casas traduzira ao espanhol. O livro foi apresentado por Cláudio de Souza, presidente da ABL, quem explicou por que foram aceitas essas traduções de Las Casas:

O Sr. Álvaro de Las Casas, que ao chegar ao Rio foi devidamente recebido em nossa Casa e deu brilhantes palestras em nosso Salão de Honra que mereceram aplausos calorosos, quis oferecer suas traduções à Academia. Lidas por dois poetas acadêmicos, Filinto de Almeida e Ademar Tavares, foram trazidas para a sessão plenária com louvável parecer e aplausos para tão fina e determinada tarefa, lamentando apenas que as traduções não tivessem sido mais, para que não ficasse sem versão espanhola muito ouro de lei de nosso riquíssimo tesouro poético. Contudo, a quem dá não se pode pedir mais do que oferece.

A Academia decidiu publicar essas traduções, como o início do trabalho de divulgação de nossa literatura em várias línguas estrangeiras. (tradução nossa) (Academia... 1938: 9-10).

Antes de se asilar no Brasil, Las Casas não se tinha singularizado, mediante alguma publicação, pelo seu conhecimento da literatura brasileira; no prazo de

poucos meses, Las Casas não só se fizera especialista na história da poesia brasileira como também conseguiu que a ABL lhe reconhecesse a sua autoridade para seleccionar criticamente sonetos para uma publicação oficial da instituição. Essas mesmas traduções voltariam a ser publicadas por Las Casas quando já não residia mais no Brasil; em 1938, em Santiago de Chile, *Sonetos Brasileños* teve uma segunda edição (Las Casas 1939b).

Um mês depois da publicação de *Sonetos Brasileños*, Las Casas lançou um romance – *Os dois* – pela empresa “A Noite”, somando, assim, um quarto título à estreita relação dele com esse grupo empresarial. A narrativa de *Os dois* consiste nas anotações de um diário escrito por um fidalgo cosmopolita e dândi – o protagonista Fernando – que regressa aos seus senhorios para ajudar um amigo da infância e da adolescência, também fidalgo – a personagem Luiz, que ele sentia abatido e precisando de uma companhia capaz de reorientar a sua vida. Na estruturação da ficção da obra, esse diário foi casualmente encontrado sobre um banco de um trem na Galiza por um misterioso sujeito que decidiu divulgar esses escritos.

O espaço em que se desenvolve o romance – o fictício diário – é um paço galego isolado, rodeado de campinas e de mata. Situam-se os fatos nos primeiros anos da década de 1930. No paço, o protagonista interage com o seu amigo depressivo Luiz, herdeiro desse paço e das suas terras. Fernando diz que se trasladara ao paço de Luiz para ajudá-lo, pois percebera que Luiz estava melancólico e apático, sem um projeto de vida, após o falecimento de seus pais. A missão que assume Fernando, quem se desloca até esse recôndito paço depois de anos de vida vagando por Europa devido à sua condição de diplomata, é a de revitalizar o seu amigo. Em *Os dois* fica patente um procedimento que, na atualidade, seria susceptível de ser objeto de estudo do Direito Autoral. Embora o argumento seja diferente, cenas de *Os dois* foram parafraseadas de um romance, intitulado *Xornadas de Bastián Albor*, publicado seis anos antes por Las Casas na Galiza (Las Casas 1931).

NA LABAREDA DOS TRÓPICOS: A DESPEDIDA, DE CRUZEIRO, DO BRASIL

Na seguinte obra dele – *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil* (Las Casas 1939a), o olhar desse agente cultural pousou-se no Norte e no Nordeste. Cumpre frisar que não se tratava do primeiro livro de viagem de Las Casas², mas

² Os livros de viagens anteriores foram os seguintes: *La ciudad de las sonrisas* (lembração de Viana do Castelo), de 1926, *Dos días en Orense*, de 1928, *A Illa de Nos*, de 1935, e *El cementerio de Noya*, de 1936.

foi o primeiro sobre percursos fora da Galiza e do norte de Portugal. *Na labareda dos trópicos* reúne os doze relatos de uma suposta travessia amena – um cruzeiro, na nomenclatura do autor. Escrevemos “suposta” porque, como será exposto a seguir, na narrativa, por um lado, essa travessia inicia-se *in medias res*, no atual estado de Roraima, sem que saibamos como o intelectual galego percorreu os cinco mil quilômetros de distância entre o Rio de Janeiro e Boa Vista. Por outro lado, a narração do regresso, expressando entusiasmo ao voltar a contemplar a Baía de Guanabara, tinha sido publicada, como crônica independente (“O littoral do Brasil” [O littoral... 1937: 10]), na *Ilustração Brasileira*, dois anos e seis meses antes do lançamento da obra.

Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil começou a ser divulgado pelo diário *A Noite*, pertencente à mesma empresa da editora responsável pela obra, no dia 20 de dezembro de 1939. A nota de publicidade para anunciar o livro e indicar onde podia ser adquirido foi intitulada “Visão deslumbrante do Amazonas” e foi periodicamente reproduzida nesse diário, sem alterações, até o dia 20 de janeiro de 1941; continha a seguinte resenha:

Álvaro de Las Casas, eminente escritor espanhol que se encontra há tempos em nosso país, de que é enamorado estudioso, pôde percorrer a região amazônica. Sua sensibilidade vibrou ante os espetáculos deslumbrantes da selva e do poderoso quadro fluvial do território brasileiro naquele trecho opulento. Viu o homem e a natureza em cotejo. Viu as paisagens fabulosas do rio-mar.

Depois, escreveu impressões exaradas “com a sinceridade com que escreveria meu testamento”. Essas impressões formam, *Na labareda dos trópicos*, um livro rico de sugestões e de ensinamentos. (Visão... 1939: 14)

Sabemos como realmente terminaram as viagens que motivaram a narrativa por uma notícia publicada pelo diário *A Noite* aos 29 de outubro de 1938 sob o título “Álvaro de Las Casas – Regressou ao Rio, depois de uma larga excursão pelo país, esse eminente escritor” (Álvaro... 1938: 2). Nessa matéria informa-se que Las Casas percorrera o Norte e o Nordeste “observando a natureza, os aspectos de costumes, os cenários da nossa evolução histórica”. Sabemos também que Las Casas publicou em diversos jornais, como crônicas avulsas, textos que depois ele usou para compor *Na labareda dos trópicos* e sabemos que a obra foi lançada no Rio de Janeiro um ano depois da data que o intelectual galego registrou no final da obra (“Rio de Janeiro, 5 de dezembro de 1938”); nessa data, além do mais, Las Casas já não se encontrava no Brasil, pois, aos 3 de dezembro, o diário *A Noite* publicara uma notícia (Servindo... 1937: 3) comunicando que no dia 4 de dezembro o intelectual galego partia rumo a Buenos Aires para atuar como correspondente dos periódicos da empresa “A Noite S.A.”.

No Prefácio de *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil*, Las Casas explica por que empreendeu essas viagens e por que decidiu “contar o que fui vendo”. Apresenta-as como a sua despedida misteriosa do Brasil (“Circunstâncias imprevistas podem afastar-me daqui a qualquer hora, e não quisera ter o remorso, amanhã, de haver reduzido a minha permanência aqui ao eixo metropolitano Rio-São Paulo”, [Las Casas 1939a: 5]) e como uma autoimposta obrigação moral com o país que “tão cordialmente” o acolhera nos dias “mais difíceis” da sua vida; qualifica a travessia empreendida de agradável, apontando que “mil vezes que pudesse, mil vezes repetiria o cruzeiro”.

O discurso de Las Casas, ao combinar a pretensão de observação crítica dos campos sociais com o deliberado intuito de se deleitar com visões e sensações, faz com que, do início da narração, os leitores percebam que o livro de viagens parte de uma ótica muito subjetiva e que tem um tom literário, o qual deriva em que a travessia do autor não possa se tomar como um roteiro gerado para a sua repetição – haveria que possuir o *habitus* de Las Casas e contar com cicerones parecidos aos que ele teve para poder emular as suas vivências.

De Boa Vista, capital do atual estado de Roraima, onde inicia a narração, Las Casas relata que viaja a Manaus. Já em Manaus, cidade à qual dedica o capítulo II (“Na corte dos reis de ouro”), avalia a elegância da cidade e a educação dos seus moradores; ele enxerga uma próspera, harmoniosa e feliz urbe ocidental com algumas marcas tropicais. Ao se referir a Manaus, Las Casas resume a história da cidade e expõe traços do folclore regional do Amazonas, que compara com o galego, encontrando muitas similitudes. Por outro lado, menciona um dado que permite marcar a cronologia da viagem – estava em Manaus na véspera de São João, isto é, supostamente a travessia, em Rondônia, teria começado na segunda semana do mês de junho de 1938. Após isso, passa a descrever a “vida intelectual” da cidade, criando-se, assim, uma estrutura narrativa que se repetirá em todas as cidades que visite: resumo da história, apontamentos sobre a economia, descrição de monumentos, mercados, instituições e espaços para o lazer e menção às autoridades, especialmente às integrantes do campo cultural.

Em Manaus, fez um passeio em canoa com Álvaro Maia, interventor do estado, para ver as vitórias-régias. Esse passeio foi descrito, pelo antropólogo e ictiólogo Manuel Nunes Pereira, para o periódico *Carioca*, em uma reportagem com o título “Coisas e aspectos do Brasil nos domínios da vitória-régia” (Coisas... 1938: 4-5). Nunes Pereira apontava o interesse de Lourival Fontes, quer dizer, do Departamento Nacional de Propaganda (DNP), e do *Touring Club* em promover a região amazônica como destino turístico e refere-se ao passeio de Las Casas como uma demonstração da atração que a natureza e os habitantes do Amazonas despertavam no visitante.

Depois, Las Casas viajará até Santa Maria de Belém do Grão Pará, descrita no capítulo IV (“O empório vazio”). De Belém partirá a São Luís do Maranhão – capítulo V (“A cidade das lágrimas”). De São Luís, Las Casas navegará até a “próspera e riquíssima” cidade de Fortaleza (capítulo VI – No rum-rum da fábrica). Acompanhado de vários engenheiros, percorrerá o interior do Ceará e da Paraíba até alcançar João Pessoa; a isso dedicará o capítulo VII (“Os sertões”). À cidade de João Pessoa dedica o capítulo VIII (“Os mortos mandam”); por sua vez, o capítulo IX (“A mão de Deus”) é dedicado a Olinda e a Recife. Do Recife, Las Casas parte para Maceió, cidade à que dedica o capítulo X (“A costa da saudade”), e de Maceió vai a Aracajú combinando o ônibus (até Penedo), a “canoa” (pelo rio São Francisco, de Penedo até Propriá) e o trem (de Propriá a Aracajú). O seguinte destino é a cidade de Salvador, aonde chega de navio e à qual dedica o capítulo XI (“A Baía em Kodak”). O regresso de navio ao Rio de Janeiro, fazendo uma escala em Vitória, acontecerá, segundo o registro de Las Casas, aos 25 de outubro de 1938; esse retorno é relatado no último capítulo (“A Vitória do Espírito Santo”).

CONSIDERAÇÕES FINAIS

O problema principal para a credibilidade do cruzeiro empreendido por Las Casas de junho a dezembro de 1938 é, como indicamos acima, que no n. 27 da revista *Ilustração Brasileira*, de julho de 1937, Las Casas publicara uma crônica intitulada “O littoral do Brasil”, contendo exatamente o texto que republica nas páginas 177-179 de *Na labareda dos trópicos* ao narrar a entrada do navio em que viajava na baía de Guanabara e imaginar uma recepção, do litoral, por meio de uma desvairada cerimônia pagã. Esse fato levanta a dúvida de se esse cruzeiro realmente existiu com o propósito de gerar a obra ou de se esse livro de viagens não é uma recopilção, revista e ampliada, das crônicas que, ao longo dos dois anos que Las Casas permaneceu no Brasil, fora redigindo e publicando em diversos periódicos nacionais. Las Casas, de fato, viajou pelo Norte e pelo Nordeste no Brasil, mas tudo indica que *Na labareda dos trópicos* é a solução encontrada por ele para republicar crônicas sobre as suas impressões de localidades que tinha conhecido em uma sequência que não se corresponde à do cruzeiro com que quis estruturar o livro.

Não sabemos se a saída de Las Casas do Brasil para ser correspondente dos periódicos da empresa A Noite em Montevideú, Buenos Aires e Santiago de Chile foi uma solicitação dele ou uma imposição da empresa. A trajetória do intelectual galego nessas cidades mostra que ele tinha suficientes contatos e que pôde desenvolver com relativa estabilidade econômica o seu ofício de intelectual, agindo como

editor, jornalista, tradutor, poeta e ensaísta, especialmente em Buenos Aires e em Santiago de Chile, em um modo tão intenso como o que o tinha caracterizado no Rio de Janeiro.

A primeira matéria que, após a sua saída do Rio, remeteu Las Casas ao diário *A Noite* foi uma reportagem sobre a capital uruguaia, intitulada “Montevidéu e seu esplendor arquitetônico” (Las Casas 1939c: 1), na qual o intelectual galego manteve a estrutura que desenvolvera em *Na labareda dos trópicos* para retratar as cidades brasileiras visitadas, ou seja, encontro com autoridades, passeio pela cidade, descrição de monumentos, prédios e instituições, observações gerais sobre a estética da cidade e algumas considerações sobre os campos sociais. Essa reportagem foi publicada no dia 8 de janeiro de 1939. No dia seguinte, o mesmo diário ressaltava, em uma coluna, o acerto de ter enviado Las Casas como correspondente para o Cone Sul. O título da coluna foi “Álvaro de Las Casas – Sua missão de intercâmbio cultural como enviado de *A Noite*” (Álvaro... 1939: 30); nela, indica-se que a imprensa da Argentina elogiara a decisão de *A Noite* de enviar Las Casas para estreitar o intercâmbio cultural entre os países da região e informava-se que o intelectual galego partia para Santiago de Chile.

Ao regressar ao Rio de Janeiro, após onze anos de ausência, Las Casas assumiu um frenético plano de palestras, mas não publicou mais livros e escreveu muito poucas matérias para periódicos. A última colaboração dele que localizamos é um pequeno ensaio intitulado “O fascínio do tango” (O fascínio... 1949: 12) publicado na edição de novembro de 1949 do mensário *O Malho*.

A morte de Las Casas foi noticiada pela imprensa carioca. Foi o *Jornal do Commercio* o periódico que publicou a nota de falecimento mais extensa e laudatória entre as que localizamos. Nessa notícia, anônima, publicada aos 15 de março de 1950, informa-se que o P.E.N. Club remetera a nota do falecimento no dia 10 de março do intelectual galego. O *Jornal do Commercio* (O Prof. Álvaro... 1950: 4) reproduz essa nota e, a continuação dela, resume os últimos oito meses passados por Las Casas na Capital Federal, assinalando a consequência do esgotamento que lhe provocou ministrar tantas palestras e interagir intensamente no campo cultural carioca:

Fatigou-se em demasia de trabalho e adoeceu. Tratado na Beneficência Portuguesa com especial carinho, veio a restabelecer-se necessitando, porém, de repouso para readquirir a saúde. Seu ânimo laborioso e otimista não se quis submeter a esse repouso. Voltou a fazer conferências das quais a última foi sob os auspícios da Embaixada de Espanha, que realizou no salão do Copacabana Palace Hotel, sob a presidência do Embaixador de Espanha, com uma assistência na qual se viam as mais altas figuras de nossas letras, de nosso quadro diplomático e da nossa universidade.

Não cabe dúvida de que Las Casas, no Rio de Janeiro, durante a sua primeira estadia, foi um muito ativo conferencista com inegável capacidade como orador; ele sabia se adaptar, na escolha dos temas que desenvolvia nas suas intervenções, às demandas de assuntos e ao gosto do seu público. Las Casas tinha reconhecido que havia um horizonte de expectativas em que havia espaço para um agente cultural galego com capacidade para discorrer sobre temas da história da cultura na Espanha, sobre poesia galega e sobre a necessidade da defesa política de patrióticos valores cristãos, embora fosse necessário compatibilizá-los com o fascismo.

Observa-se, porém, que Las Casas, na sua derradeira permanência no Rio, eliminou das suas intervenções as alegações diretas em prol dos regimes totalitários conservadores e fascistas. Embora o regime salazarista estivesse, relativamente, consolidado e estável no ano 1949 e embora o governo do general Franco tivesse podido subsistir, o fascismo italiano e o nazismo foram derrotados na II Guerra Mundial e o Estado Novo Brasileiro fora dissolvido. O entusiasmo nacional-católico e a apologia proselitista do fascismo que caracterizaram Las Casas nos anos 1937 e 1938 já não lhe podiam gerar réditos e, em 1949, investiu em satisfazer as suas plateias – diplomatas, intelectuais conservadores, saudosistas do Império do Brasil, membros da elite carioca apreciadores de amenas exposições sobre história, arte, cultura e identidade – com, sobretudo, explanações sobre os esplendores da Espanha.

É patente, no entanto, que Las Casas, para a confecção das palestras e dos textos jornalísticos apontados ao longo deste texto, não realizou pesquisas novas no Brasil. Com um afã divulgador docente, nos dois períodos que passou no Rio de Janeiro, desenvolveu, nas suas exposições, temas que, na sua maioria, faziam parte da bagagem cultural que adquirira antes de iniciar o seu autoexílio. Excetuando *Na labareda dos trópicos*, essa forma de proceder também se aplica aos livros que publicou. Como autoexilado de turismo pelo Norte e pelo Nordeste do Brasil, as crônicas reunidas em *Na labareda dos trópicos* mostraram a complacência do seu olhar estrangeiro perante a cotidianidade das cidades que visitava, ressaltando a sua monumentalidade, a sua amenidade e com uns campos sociais qualificados por ele como promissores.

Contudo, Las Casas, como repórter e turista, não foi capaz de compreender o planeamento do turismo de massas que, desde o final da década de 1930, o Estado desenvolvia para o Brasil. Com a exceção do passeio em canoa, acima mencionado, junto ao interventor do Estado do Amazonas, para ver as vitórias-régias, o intelectual galego procurou, nas capitais do Norte e do Nordeste, as mesmas atrações urbanas que apreciava no Rio de Janeiro, isto é, por um lado, os sinais de progresso económico na indústria e no comércio e, por outro, sob o seu olhar, as materialidades da civilização: a monumentalidade, as praças e alamedas, os museus, as igrejas, os

palácios do governo e a finesse e o glamour nas relações sociais. Das experiências prazerosas narradas por Las Casas em *Na labareda dos trópicos* não fizeram parte a prática esportes, o banho de mar ou nos rios ou o termalismo. Ele não conseguiu adotar o olhar de um turista moderno e se assumir como tal; nos cenários exóticos do Norte e Nordeste do Brasil, Las Casas continuou sendo um palestrante, em constante turnê, para as elites e um jornalista cosmopolita e conservador na procura de matérias sobre a tradição e a distinção para as suas reportagens.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Academia Brasileira de Letras (1938) *Sonetos Brasileños*. Tradução de Álvaro de Las Casas. Rio de Janeiro: Gráfica Sauer.
- “Álvaro de Las Casas – regressou ao Rio, depois de uma larga excursão pelo país, esse eminente escritor”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 29 out. 1938. edição 9598 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/58566> [24.04.2023].
- “Álvaro de Las Casas – sua missão de intercâmbio cultural como enviado de *A Noite*”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 09 jan. 1939. edição 9669 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/60517> [24.04.2023].
- Amador Sánchez, L. (1944) *El llanto de los hombres*. São Paulo: Letras Editora Continental.
- “Antecipação do Brasil – (de Álvaro de Las Casas, especial para *A Noite*)”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 04 mar. 1937. edição 9000 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/40957> [24.04.2023].
- Araújo, N. C. de (1987) “Vida, Paixão e Morte Republicana de Don Ramón Fernández y Fernández”. *Três novelas do povo baiano*. Salvador: Ianamá.
- “Coisas e aspectos do Brasil nos domínios da vitória-régia”. *Carioca*, Rio de Janeiro, 1938. edição 145 [em linha] disponível em <<http://memoria.bn.br/DocReader/830259/8753>> [24.04.2023].
- Diéguez Cequiel, U.-B. (2003) *Álvaro de las Casas – biografia, documentos e epistolário*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Gibson, H. (1937) *Rio*. New York: Doubleday, Doran & Company Inc.
- Meijide Pardo, A. (1955) *Brasil, la gran potencia del siglo XXI*. Santiago de Compostela: Porto y Cía.
- Las Casas, Á. de (1931) *Xornadas de Bastián Albor*. Ourense: Alauda.
- Las Casas, Á. de (1937a) *Espanha (Gênese da Revolução)*. Rio de Janeiro: A Noite.
- Las Casas, Á. de (1937b) *Oraciones y consejos de amor*. Rio de Janeiro: [s.n.].
- Las Casas, Á. de (1937c) *Oraciones y consejos de amor*. Rio de Janeiro: Edições Rudá.
- Las Casas, Á. de (1937d) *O sentimento nacional em Cristo*. Rio de Janeiro: Edições Rudá.
- Las Casas, Á. de (1937e) *Angústia das nossas horas: A pátria. A democracia. Os ditadores. A guerra*. Rio de Janeiro: Moura Fontes & Flores.
- Las Casas, Á. de (1938) *Os dois*. Rio de Janeiro: A Noite.
- Las Casas, Á. de (1939a) *Na labareda dos trópicos: Viagem ao Norte do Brasil*. Rio de Janeiro: A Noite.
- Las Casas, Á. de (1939b) *Sonetos Brasileños*. Santiago de Chile: Nascimento.
- Las Casas, Á. de (1939c) *Montevideu e seu esplendor arquitetônico*. *A Noite*, Rio de Janeiro, 08 jan. edição 9668 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/60471> [24.04.2023].

- Las Casas, Á. de (1940) *La angustia de nuestro tiempo: La patria; La nación; El Estado; La ditadura; La guerra*. Santiago de Chile: Nascimento.
- Las Casas, Á. de (1946) *Altar de amor*. 8. ed. Buenos Aires: Edición de Handler.
- Moreira, V. (1969) “Lembrança de D. Álvaro de Las Casas”. *Jornal do Commercio*, Rio de Janeiro, 14 jul. 1968. edição 238 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/364568_15/52865> [24.04.2023].
- “O Brasil é a terra que lhe serve – aconselha João de Barros ao escritor espanhol Álvaro de Las Casas”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 06.02.1937. edição 8975 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/40070> [24.04.2023].
- “O fascínio do tango...”. *O Malho*, Rio de Janeiro, ano XLVII, n. 118, nov. 1949 [em linha] disponível em <<http://memoria.bn.br/DocReader/116300/100737>> [24.04.2023].
- “O Littoral do Brasil”. *Ilustração Brasileira*, Rio de Janeiro, n. 27, jul. 1937. edição 27 [em linha] disponível em <<http://memoria.bn.br/DocReader/107468/28020>> [24.04.2023].
- “O Professor Álvaro de Las Casas”. *O Jornal*, Rio de Janeiro, 09 jul. 1949. edição 8956 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/110523_04/49899> [24.04.2023].
- “Pranto e riso das máscaras”. *Vamos lêr!*, Rio de Janeiro, 1937. ano II, n. 32 [em linha] disponível em <<http://memoria.bn.br/DocReader/183245/867>> [24.04.2023].
- Quintela, A. C. (2009) *A aculturação e os galegos no Brasil: o vazio galeguista*. Santiago de Compostela. Tese de doutorado não publicada. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela [em linha] disponível em <<http://hdl.handle.net/10347/2596>> [23.04.2023].
- “Servindo ao sentido do intercambio internacional”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 03 dez. 1938. edição 9632 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/59455> [24.04.2023].
- “Uma voz da Hespanha eterna – de Las Casas ao microfone da Rádio Nacional”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 20 fev. 1937. edição 8988 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/40492> [24.04.2023].
- “Um expoente da cultura hespanhola”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 16.02.1937. edição 8984 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/40333> [24.04.2023].
- “Visão deslumbrante do Amazonas”. *A Noite*, Rio de Janeiro, 20 dez. 1939. edição 10.008 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/348970_03/69284> [24.04.2023].
- “Visita o Brasil um escriptor e poeta espanhol”. *Correio da Manhã*, Rio de Janeiro, 2 fev. 1937. edição 12.954 [em linha] disponível em <http://memoria.bn.br/DocReader/089842_04/38357> [24.04.2023].
- Zweig, Stefan (1941) *Brasil, país do futuro*. Tradução de Odilon Gallotti. Rio de Janeiro: Editora Guanabara.

Alexandre Peres Vigo

Universidade da Coruña

alexandre.pvigo@gmail.com

 orcid.org/0000-0002-4862-5048

GALEGOS E POLACOS NO SÉCULO XIX: ESTEREOTIPOS PARALELOS Á SOMBRA DA XENOFOBIA

RESUMO: Obxecto de estudo desde comezos do século XX, os estereotipos marxinais do Outro teñen incluído, historicamente, atributos de gran negatividade social como a inmoralidade, o salvaxismo, a falta de intelixencia e a pobreza. Seguindo unha longa tradición, os imaxinarios colectivos ibérico e báltico atribuíron este tipo de imaxes desvirtuadas a galegos e polacos respectivamente ao longo de todo o século XIX. Unha realidade estereotípica que conecta ambos os dous países mais que tamén resulta próxima a outros grupos secularmente estigmatizados en Europa, tales como os irlandeses, os xitanos ou os xudeus. No caso galego, unha aproximación á literatura castelá decimonónica descóbrenos como o fluxo migratorio, o supremacismo cultural castelán e a consideración de Galiza como unha periferia política definiron o imaxinario colectivo arredor da figura, xa de por si estigmatizada, do “gallego”. Non moi afastado deste, o caso polaco encóntrase, porén, fortemente determinado polas relacións políticas entre Polonia e os seus veciños, especialmente após as sucesivas reparticións do territorio polaco entre Prusia, Austria e Rusia durante segunda metade do século XVIII. Este artigo constitúe unha achega ás –por agora– pouco exploradas relacións entre os retratos heteroestereotípicos de galegos e polacos nas súas sociedades veciñas, co obxectivo de confrontar as diversas concomitancias e diverxencias entre ambas imaxes étnicas, así como os diferentes contextos sociopolíticos que as envolveron e viron nacer.

PALABRAS CLAVE: galegos, polacos, xenofobia, século XIX, estereotipos

TITLE: Galicians and Poles in the 19th century: Parallel Stereotypes in the Shadow of Xenophobia

ABSTRACT: An object of study since the beginning of the 20th century, marginal stereotypes of the Other have historically included attributes perceived negatively in the society, e.g. immorality, savagery, lack of intelligence and poverty. Following a long tradition, throughout the 19th century, the Iberian and Baltic collective imaginaries ascribed this type of distorted images to Galicians and Poles respectively. Such stereotyping was similar to that concerning other groups that were stigmatised in Europe in that period, such as the Irish, the Gypsies or the Jews. In the Galician case, an analysis of 19th-century Castilian literature reveals how

the migratory flow, Castilian cultural supremacism and the perception of Galicia as a political periphery defined the collective imagination around the already-stigmatised figure of the “Galician”. The Polish case, though similar, was in addition strongly determined by the political relations between Poland and its neighbours, especially after the successive partitions of the Polish territory between Prussia, Austria and Russia in the second half of the 18th century. This article contributes to the study of the, as yet, little explored relationships between the heterostereotypes of Galicians and Poles functioning in their neighbouring societies, with the aim of identifying the various similarities and divergences between both ethnic images, as well as confronting the different socio-political contexts that surrounded their emergence.

KEYWORDS: Galicians, Poles, xenophobia, 19th century, stereotypes

INTRODUCCIÓN

Conceptualizadas como extrapolacións inxustificadas sobre características atribuídas a un colectivo étnico (Brigham 1971: 29, *apud* Schneider 2004: 16) e, simultaneamente, como construcións cognitivas que asignan propiedades comúns aos integrantes dun grupo étnico específico (Ashmore e Del Boca 2015: 13), os estereotipos étnicos e/ou nacionais veñen representando o eixe central de numerosos estudos e investigacións multidisciplinares desde a primeira metade do século XX. Unha atención académica motivada, en gran medida, polo impacto emocional e social do clima bélico global, a aínda marcada pola intensificación do odio cara ao Outro da man de ideoloxías, entón en auxe, como o antisemitismo e o fascismo. Naquel contexto interbélico sitúase a aparición de obras, hoxe clásicas, como a inaugural *Public Opinion* (1922) de Lippmann, ou achegas focalizadas na influencia dos estereotipos nas relacións intergrupais como “The negro in Greek and Roman civilization; a study of the Ethiopian type” (Nova York, 1929).

En relación a Galiza, as primeiras reflexións académicas acerca da imaxe do pobo galego non virían precisamente da man da psicoloxía social, senón dos incipientes estudos literarios e o ensaio político. Entre os primeiros sen dúbida destaca, pola súa precocidade, a caracterización que Carolina Michaëlis de Vasconcelos xa atribuíra ao personaxe teatral do “gallego” cando o identificaba como “figura cómica de teatro em Hespanha e Portugal”, ao que se lle presupoñía ser un home “tosco, lorpa, boçal, bronco” (1904: 785-786). Para o ámbito castelán, o imaxinario estereotípico reflectido na produción literaria, nomeadamente teatral e novelesca, sería sistematicamente analizada, dúas décadas máis tarde, polo cervantista andaluz Miguel Herrero García, quen xa no capítulo VII da súa célebre obra *Ideas de los Españoles del siglo XVII* (1928), sinalaba como “el tipo del gallego ha sido uno de

los tópicos satíricos de la literatura española más llevados y abusivamente traídos” (1966: 202). A estas reflexións, sumaranse, ao longo do século XX, toda unha serie de achegas académicas arredor do que Eduardo Blanco Amor deu en chamar, en 1933, a “leyenda negra del gallego zafio” (2004: 52). Entre esta cada vez máis ampla bibliografía sobresaen obras antolóxicas como a de Alonso Montero, *Galicia vista por los no gallegos. Cuatrocientos autores: de Estrabón a Laín Entralgo* (1974), mais tamén monográficos exhaustivos como *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos* (1985) de Pensado Tomé e *A imaxe de Galicia e os galegos na literatura castelá* (1993) de Caramés Martínez, entre outros moitos títulos.

A diferenza do mundo académico galego, en Polonia a investigación acerca dos estereotipos étnicos e/ou nacionais gozou dunha maior atención multidisciplinar. Tal e como ten sinalado Łaszkiwicz (2017: 158), un dos pioneiros polacos no estudo do fenómeno estereotípico foi Jan Stanisław Bystron, quen xa en *Megalomania narodowa* (1935) aludía á existencia de estereotipos e a cuxo traballo cabe xa sumar outros baixo unha óptica sociolóxica; tales como *Studia nad antagonizmem do obcych* (1931) de Florian Znaniecki e as achegas de Józef Chałasiński, quen destacou a estreita relación entre os conflitos étnicos e a aparición de estereotipos danosos. Precisamente sería Chałasiński un dos primeiros estudosos en examinar o papel dos estereotipos nas relacións polaco-xermanas a través da súa disertación *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej “Kopalnia” na Górnym Śląsku: studjum socjologiczne* (1935). Unha liña investigadora que se irá nutriendo, en décadas posteriores, de diversas disciplinas como a socioloxía, a lingüística ou a psicoloxía social.

Xa na segunda metade do século XX, especialmente após a conferencia interdisciplinaria organizada polo catedrático de historia Wojciech Wrzesiński en Trzebieszowice (setembro de 1976), o número de ensaios dedicados á percepción estereotípica dos polacos nas sociedades veciñas, nomeadamente na xermana, non fixo máis que se acrecentar progresivamente (Szarota 1995: 5). Así, en anos sucesivos, aparecerán títulos como *Stereotyp Polski i Polaków w oczach Niemców podczas II wojny światowej* (Szarota 1978), *Das Polenbild der Deutschen 1772-1848: Anthologie* (Kozielek 1989), *Wokół stereotypów polaków i niemców* (Wrzesiński 1993) ou *Stosunki polsko-rosyjskie: stereotypy, realia, nadzieje* (2008), entre outras moitos.

Porén, con independencia dos focamentos e alén das evidentes diverxencias históricas entre os pobos galego e polaco, con certeza o século XIX representa un momento de especial atención para o estudo duns heteroestereotipos denigrantes cuxos ecos aínda chegan até os nosos días. Marcadas pola emigración, a perda de soberanía política e pola súa condición de nacións sen Estado, a Polonia e a Galiza decimonónicas comparten numerosos denominadores que permiten establecer

analogías no eido do imaxinario estereotípico e os sentimentos xenófobos. No entanto, como *constructos* sociais de gran permanencia e resistencia a mudar, o estudo dos estereotipos exige retrocedermos até os alicerces que fundamentan, en moitos casos, as fobias entre etnias e/ou nacións.

OS ANTECEDENTES: VISIÓN E AVERSIÓN MEDIEVAIS E MODERNAS

Se ben a crítica literaria galega e española, ten posto a súa atención, tradicionalmente, no *corpus* literario moderno e contemporáneo, a fin de analizar a orixe do estereotipo antigalego, nos últimos anos son cada vez máis as voces que dirixen a súa ollada ao Medievo en tanto que período crucial onde se sitúa a propia xénese de moitos Estados e pobos, e aínda de numerosos estereotipos e aversións interétnicas. Esta realidade é a que teñen evidenciado nas últimas dúas décadas, investigacións como as de Chacón Alvar (2015) ou Navas Sánchez-Élez, quen en referencia á imaxe estereotípica do “galego”, sinala o feito de esta estar xa presente na pena de Gil Vicente (ca. 1465 – ca. 1536), autor que apenas “transmite la «leyenda» gallega imperante desde finales del siglo XV en Castilla” (2007: 608).

Na actualidade, as diferentes análises acerca do estereotipo antigalego veñen confirmar como, en efecto, foi a comezos desa centuria –e aínda en séculos anteriores– cando se foi consolidando unha imaxe pouco favorecedora do pobo galego en Castela, especialmente desde as esferas áulicas. Entre estas primeiras referencias literarias resultan especialmente reveladoras as de Juan de Mena (1411-1456), poeta andaluz e cronista oficial da coroa de Castela, cando no seu *Laberinto de Fortuna* (1444), dedicado “al muy prepotente don Juan el segundo”, identificaba Galiza como unha terra *brava*, onde *se cria feroce la gente* (1501: fol. 15 [s.p.]). Unha percepción salvaxista e/ou barbarista, que tal e como xulgaba Mena, non deixaba de ser a consecuencia lóxica da calidade “brava” do país, configurando unha interpretación xeodeterminista plenamente visíbel en numerosos autores posteriores. Entre estes cómpre mencionar a figura de Alfonso de Palencia (1423-1492), tamén cronista oficial da monarquía castelá ao igual que Mena, e fervente defensor da autoridade rexia castelá sobre o reino de Galiza. Será nunha das súas obras máis sobranceiras, *Bellum adversus Granatenses*, onde o intelectual castelán tire uso da imaxe salvaxe dos galegos, para criminalizar os seus nobres a fin de xustificar o sometemento *manu militari* do reino galego e da súa aristocracia a mans dos Reis Católicos:

Una vez desaparecido el pesar que sentían los Reyes por la reconocida maldad de los gallegos, arraigada en sus costumbres por larga práctica de desafueros y siempre en busca de

males y subterfugios para prolongar de siglo en siglo sus desenfrenados hábitos de vida, como gente hecha a la lucha sangrienta de encarnizados bandos, quebrantadora de toda fe y juramentos y entregada al lujo, a la glotonería y a las demás disoluciones. [...] Cuando carecían de recursos, despojaban de los suyos a sus convecinos o atentaban contra su vida entre el encarnizado fragor de las facciones, huyendo luego a esconderse en la espesura de las selvas llenas de malezas y breñales. (Palencia 1909: 255)

Demonizados como xentes malvadas, heréticas e inmoraís, os galegos descritos por Palencia, aos que fai moradores dunha terra fragosa e salvaxe, non deixan de lembrar aos polacos de certas obras propagandísticas elaboradas en territorio xermano desde o século XIV, precisamente non contexto determinado polas convulsas relacións políticas entre o reino de Polonia e os seus veciños. Nesta corrente antipolaca destacarían os escritos do teólogo e dominico xermano Johannes Falkenberg, autor da *Satira contra hereses et cetera nephanda Polonorum et eorum regis Jaghel* en que se defendía o sometemento e xenocidio dos polacos, por seren consideradas xentes inferiores, heréticas e impías:

Et ergo indubie omnes, qui ad hereticorum exterminium ex caritate se accinxerint, vitam merentur eternam. Sed Poloni et eorum rex Jaghel sunt odibiles heretici et impudici canes reversi ad vomitus sue inidelitatis. Et ergo securissime omnes non solum principes seculi, verum eciam inferiores, qui ad Polonorum et eorum regis Jaghel exterminium ex caritate se accinxerint, vitam merentur eternam. (*apud* Graff 2017: 151)

Indicadores dunha opinión pública especialmente adversa ao *Outro*, este tipo de prexuízos adquirirán unha dimensión –até daquela descoñecida– desde finais do século XV. Desde entón, e da man da revolución da imprenta, será cando a literatura experimente unha difusión sen precedentes que para alén de multiplicar o número de lectores, escritores e títulos, tamén acabaría por se converter nun vehículo privilexiado de todo tipo de prexuízos, ideoloxías e estereotipos sociais. No caso galego, a extraordinaria proxección e promoción das letras castelás baixo o esplendor dos Habsburgo –o bautizado como *Siglo de oro español*– acabaría por se tornar fundamental na transmisión dun estereotipo fortemente antigalego a través das máis célebres plumas da literatura barroca española. Así, será ao longo do século XVII cando con maior profusión se documenten algunhas das alusións máis desdeñosas contra o pobo galego, tales como a de Miguel de Cervantes cando afirmaba en *La tía fingida* que “los Gallegos no se colocan en predicamento, porque no son aluiquen” (1838: 595), ou a de Lope en *La burgalesa de Lerma* (1613) ao se referir á muller galega como un ser “entre puerca y muger [sic]” (1618: fol. 260r). Consideracións, todas elas, que viñan reflectir un estado de opinión especialmente adverso cara a poboación galega, como cara a propia Galiza, e que era plenamente

recoñecido por intelectuais como o propio Quevedo, quen en *La España defendida* (1609) afirmaba, sen reviravoltas, que “en España es tenuta [Galiza] aun de los mismos españoles en desprecio, por ruda, pobre, barbara i remota, poco faborezida de naturaleza, fea con montes i aspera” (1916 [1609]: 27). Sexa como for, resulta evidente que o prexuízo non se limitaba xeograficamente á poboación da Meseta nin ás coroas de Castela e Aragón. Como parte integrante desa concepción xeográfica hispánica, de inspiración clásica, tampouco a intelectualidade portuguesa da altura foi completamente allea a un sentir galego. Quer como unha influencia castelá, quer como un fenómeno endógeno, o certo é que a imaxe negativa dos galegos xa viña atopando, desde décadas atrás, un lugar en penas tan celebradas como a do lisboeta Luís de Camões, tal e como evidencian algúns versos dos seus *Lusíadas* dirixidos aos “sordidos galegos”:

A vos outros também não tolheo medo,
O sordidos Galegos, duro bando,
Que pera resistirdes, vos armastes,
Aaquelles, cujos golpes ja provastes. (1572: fol. 63v)

ENTRE A ILUSTRACIÓN E A MODERNIDADE: FOBIAS E ESTEREOTIPOS

Erixidos como intelectuais decididos a combater a superstición e os prexuízos a través da lóxica e da razón, os ilustrados galegos como Feijoo, Cernadas de Castro “o Cura de Fruíme” ou Martín Sarmiento dirixiron os seus esforzos a desmentir e derrubar os tópicos negativos acerca dos galegos e da súa lingua, considerada entón unha vulgar e arcaizante desviación do castelán cando non unha mera “lengua de aguadores y lacayos” (Mira de Amescua 2010). O propio Sarmiento sometería a crítica boa parte do discurso antigalego de séculos pasados, até dedicar un apaixonado retrucamento contra o que denominou “soez y sórdido poeta camoeso”³.

³ “También es razón que yo comente la sórdida y soez expresión en vocativo: ¡Oh sórdidos galegos! del soez y sórdido poeta camoeso, y del cachibirrio de camuesos poetastros que quieren ensayarse en disparatar. [...] Si los gallegos hubiesen reservado sus sesenta mil sórdidos gallegos para su defensa y no hubiesen salido a socorrer a los lusitanos, nunca Bruto se llamaría *Sórdido Callaico*. [...] Los suevos no pusieron sus cortes de Braga y Lugo, sino en el país de los sórdidos gallegos. Los moros se entraron por Portugal como por su casa y allí se arrellanaron hasta que los sórdidos gallegos los echaron a coces, substituyendo allí el Evangelio por el Alcorán, y por la algarabía la lengua que los sórdidos gallegos hablaban. Por lo años de 870 ya el Papa llamaba a don Alonso III «Rey de las Galicias», más de 250 años antes que sonase Rey de Portugal. [...] En el siglo XIV vino una sórdida dama gallega, doña Inés de Castro, en la cual tuvo hijos don

A pesar do seu incansábel labor, o degradado concepto do reino de Galiza, como o dos seus moradores, apenas se viu alterado dentro dun imaxinario colectivo no que as figuras xocosas do “gallego” e da “gallega” estaban tan fortemente asentadas. Do éxito e perpetuación dos tópicos pasados, nunca desterrados nin superados, fala a presenza de personaxes galegos na literatura española setecentista, onde o galego non deixou de ser representado como un ser servil, miserábel, bruto e de fala igualmente rústica.

Unha imaxe burlesca que corría parella á consideración despectiva que vía nos galegos unha man de obra barata que desenvolvía o seu traballo no campo castelán e en urbes como Madrid, Sevilla ou Lisboa, no medio dunhas condicións labores dunha dureza extrema. Esta situación, denunciada tamén por diferentes viaxeiros extrapeninsulares, acabaría consolidándose na propia fraseoloxía castelá a través de expresións como “ser tratado como un galego”, homóloga a “ser tratado como un negro” ou “ser tratado como un escravo”. Así o refería Luis Moreri no seu *Gran Diccionario histórico* (París, 1753) cando recordaba como os galegos sufrían un especial noxo social en España até o punto de seren “vistos en todas partes con tal menosprecio” que “para explicar el mal tratamiento de alguno, se expresa diciendo que lo trataron como si fuera un gallego” (*apud* Sabucedo e Fernández 1998: 11). Xunto a esta expresión, fundamentada nun trato discriminatorio e xenófobo, rexístranse outras de inspiración igualmente menosprezativa: é o caso de “ir a buscar la madre gallega”, amplamente presente en diferentes obras castelás do século XVIII, tales como na *Zarzuela burlesca Las segadoras*, obra do madrileño Ramón de la Cruz:

El Tío. Olá! Si digo yo bien,
 Que el Mundo es una miseria.
 Yo os aseguro bribones
 Que ajuste de otra manera
 Mi jornal, y que os vais à
 Buscar la Madre Gallega. (1768: 11)

Pedro. Y también una sórdida moza gallega, Tereyxa, de cualquiera cosa, en la cual el mismo don Pedro tuvo por hijo al bastardo sórdido Maestre de Avis, alias Juan I. Entonces concurrió un sórdido gallego, Juan de Andeyro, que, como el rey don Fernando había hurtado una mujer casada, el sórdido gallego Andeyro hurtó al rey su propia mujer, y en la cual tuvo unos sórdidos galleguitos, según la voz vulgar. Cánsome de apuntar tantos sórdidos gallegos y gallegas. Sobre los sórdidos gallegos y soberbios castellanos ya dije algo hablando de la Aljubarrota, en la cual solo estos dichos ganaron la batalla contra los henriquistas. [...] Yo también soy un sórdido gallego. Y me sobra sordidez para comentar y deshacer en polvo todo el sórdido poema del camoeso Camoens” (Sarmiento 2008: 155-157).

Identificada por Meijide Pardo, como unha “interesante alusión al peculiar carácter migratorio del gallego” (1960: 6), en efecto a locución coloquial “ir a buscar la madre gallega” ou “irse con su madre gallega”, descansaba sobre o tópico desvirtuado que vía no galego un pobo mísero, errante e entregado á procura de fortuna e mantenza, por ruín que for. Ese é, precisamente, o sentido (burlesco) que a expresión adquire en obras como *Los desamparados de Madrid*, escrita por unha pluma tan pouco favorábel aos galegos como a do salmantino Diego de Torres Villaroel:

Componese este pegujal de muchachos de algunos, de los infinitos que aborta cada día el relleno vientre de la Inclusa; de otros, paridos tambien de priessa, y à cencerros tapados; y de muchos, que aunque salen impressos, con las licencias necesarias, la pobreza de sus autores los embia à que busquen la madre gallega en la comun misericordia de esta Casa. Chupando la debilissima substancia de los estrujados pechos de esta piadosa Madre, y bebiendo los puchos de una miserable doctrina en las sequedades de un enjuto Maestro, que nunca les brindo con mas enseñanza que la de la Cartilla, y los Palotes, vivieron siempre estos infelices desvalidos; y hasta que el tiempo les ponía en la cabeza el gran dote del uso de la razon, que regularmente lo concede à los siete, ù ocho años de la vida, les duraba este simplicissimo cubierto. (1748: 1-2)

En opinión de Sobrado Correa, mostras de “desprecio hacia los emigrantes gallegos” (2001: 388-389) como estas, derivadas en gran medida da súa falta de recursos económicos e da súa condición inmigrante, revelan unha realidade social tremendamente adversa contra a diáspora galega, mais que foi denunciada dentro e fóra do propio Estado. Entre estas críticas, sen dúbida resulta nomeadamente significativo o testemuño transmitido polo anónimo autor do ensaio *L'État politique et morale du royaume d'Espagne* (1765) cando se refería ao menosprezo e maltrato que os españois inflixían aos galegos. Non sen deixar de considerar o seu autor que esta antipatía abría as portas a unha reunificación político galego-portuguesa, a cal xulgaba doada debido á identificación étnica e lingüística de ambos as dúas nacións:

Este carácter [dos galegos] es casi el mismo que el de los portugueses de las provincias del norte, con los cuales se las entienden mucho mejor que con los españoles. Van en gran cantidad a servir a Lisboa, y su fidelidad es tan conocida, que durante la guerra de 1762 había cuarenta mil gallegos en esa capital. Los españoles los desprecian, porque son trabajadores y limitados, empleándolos en los trabajos más bajos, y los tratan duramente. Esa conducta les inspira aversión a España y ofrecen buena ocasión a las empresas que pudieran un día hacer los portugueses sobre esa provincia, que les conviene prodigiosamente. Son las mismas costumbres, la misma alineación y la misma demarcación que ese reino, del que están separados solamente por el Miño. Los españoles no han tomado cuidado ninguno en fortificar esa frontera, que merece toda su atención. (*apud* García Mercadal 1999: V, 48)

Desde unha perspectiva etnolingüística, este tipo de expresións de cariz nomeadamente pexorativo (“ser tratado como un gallego” ou “ir a buscar la madre gallega”) tampouco foron alleas ás relacións xermano-polacas durante o século XVIII. Así o sinala Kordel (2020: 891) ao lembrar como na Prusia setecentistase facía uso, cunha vocación pexorativa e burlesca, do termo *polnische wirtschafft* (“economía polaca”), documentado xa en 1723 na obra *Schlesischer Robinson oder Frantz Anton Wentzels v. C*** do prusiano Christian Stieffs. O termo, dotado de longa proxenie ao longo das sucesivas décadas, viña incidir nun menosprezo da economía e da sociedade polacas, en tanto que concibidas como ineficientes, atrasadas, desorganizadas e, finalmente, incivilizadas; xusto a antítese estereotípica de como os xermanos se consideraban a si mesmos. No fondo, como subliña Koller (2011: 20), o termo asentábase nunha ideoloxía supremacista que partía dun preconceito racista: a inferioridade intelectuais e racial dos polacos fronte aos seus veciños xermanos. Unha idea próxima ao racismo colonial, que máis tarde sería recuperado co obxectivo político de xustificar o dominio prusiano e austríaco sobre o occidente de Polonia e mesmo como argumento para a xermanización da poboación polaca: un proceso que mesmo se quixo facer sinónimo ao de humanización/civilización. Mais para alén da inclusión deste tipo de expresións, as referencias xermanas á *polnische wirtschafft* representaron unha mostra do crecente antipolonismo (“antypolonizm”) que se foi apoderando da sociedade prusiana, mesmo entre as capas máis ilustradas. Como ten sinalado Horst-Joachim Seepel (1967), exemplo da extensión desta adversión xermánica por Polonia, foi o triunfo destas ideas no imaxinario estereotípico dos intelectuais máis destacados da cultura xermana, entre os que se atopan nomes como Georg Forster, escritor ilustrado, etnólogo e profesor de historia natural en Vilinius:

Nie będę się rozwodził na temat polskiej gospodarki, nieopisanego braku czystości, lenistwa, upijania się i niekompetencji wszystkich służących [...] beczelności rzemieślników, ich niewiarygodnie marnej pracy ani zadowolenia Polaków z całego tego burdelu, ich przywiązania do ojczystych zwyczajów, bo list wyszedłby długi. (*apud* Łukasiewicz 2020: 200-201)

Ben coñecido pola súa aversión contra os polacos, nunha carta enviada ao intelectual berlinense Karl Philipp Spener, o propio Forster chegaría a cualificar os polacos como “bestas de carga con corpo humano” (Kordel 2020). Unha referencia profundamente denigrante e deshumanizadora que se asemella ás palabras de José de Cañizares na súa “comedia de figurón” *El asturiano en Madrid y observador instruido* (ca. 1790) cando describía os galegos e asturianos como “machos de carga nacidos para alivio de las bestias” (ca. 1790: 16). Un xuízo que non debía resultar extravagante na sociedade española altura, pois a obra sería estreada o 12 de xullo

de 1790 no Teatro del Príncipe, un dos principais lugares de encontro da intelectualidade madrileña da altura.

ESTEREOTIPOS LITERARIOS E FOBIAS DECIMONÓNICAS

Momento de emerxencia e emancipación de numerosos Estados, especialmente no continente americano, o século XIX marcaría un punto de inflexión na historia política de Polonia e Galiza, paradoxalmente, no sentido contrario. No Báltico, como consecuencia das sucesivas reparticións do país (1772, 1793, 1795) entre potencias estranxeiras (Prusia, Austria e Rusia), Polonia, soberana até finais do século XVIII, careceu dun Estado propio ao longo de todo o século XIX. Mentres, na península ibérica, o reino de Galiza, gobernado en última instancia pola corte madrileña dos Borbóns e o Consello de Castela, experimentou un constante retroceso no que atinxe á soberanía e autonomía política durante o século XIX. Así, se durante a Guerra Peninsular (1807-1814) a Xunta Suprema do reino de Galiza (1808) chegou a se constituír como un auténtico goberno soberano galego, con plena independencia diplomática e militar, unhas décadas máis tarde, desde 1833, as autoridades españolas acabaría disolvendo a unidade administrativa do reino de Galiza entre as catro demarcacións provincias aínda hoxe vixentes. Malia que o novo contexto político en ambas as dúas nacións non careceu de resposta, tal e como foron as numerosas revoltas frustradas entre as que destacan a de 1846 en Galiza e a de 1848 en Polonia, este tamén se tornou fundamental na xénese dunha nova literatura comprometida co país, de corte nacionalista ou protonacionalista, onde destacaron nomes como os de Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Adam Mickiewicz ou Juliusz Słowacki, entre outros. Nunhas sociedades como entón eran a galega e a polaca, azoutadas polo crecente éxodo migratorio a América e expostas a unhas agresivas políticas de aculturización (xermanización, rusificación e castelanización), as intelectualidades galega e polaca axiña dirixiron os seus esforzos para loitar contra as imaxes denigrantes dos seus respectivos países nos imaxinarios colectivos veciños. A este respecto, paradigmática resulta a enérxica denuncia de Rosalía de Castro cando no prólogo de *Cantares Gallegos* (1863) criticaba a “falsedade con que fóra de aquí pintan así ós fillos de Galicia como a Galicia mesma, a quen xeneralmente xuzgan o mais desprezable e feio de España, cando acaso sea o mais hermoso e dino de alabanza” (2013: 121-123), para finalmente arengar os seus compatriotas baixo os célebres versos: “Probe Galicia, non debes / chamarte nunca española, / que España de ti se olvida / Cando eres, aí!, tan hermosa” (p. 260). Con certeza a crítica rosaliana non era inxustificada. Para alén da propia literatura barroca, o tipo ridículo do

“gallego” seguía a manter toda a súa vitalidade na España do século XIX. Se cadra o mellor testemuño desta viveza estereotípica que vía no galego un pobo emigrante de escasa intelixencia, servil *per natura* e provisto dunha linguaxe rústica, sexan os numerosos relatos que teñen por protagonista un inmigrante galego sobre o que caen toda clase de tópicos satíricos, especialmente os da irracionalidade, a brutalidade e a torpeza. Así o vemos no relato do “galleguito, recién venido de la tierra” contido na anónima *Pepitoria, mescolanza, ó recoleccion de cuentos anécdotas, consejas, chascarros, dicharachos, ocurrencias agudas ó necias, sucedidos, epigramas, etc.* (1865: 520):

Llevaba un gallego á casa de su amo dos hermosos jarrones de china, que este había comprado en una tienda; y habiendo tropezado en el camino, cayó y rompió uno de ellos. Marchó con el otro, mohíno y cariacontecido, y contó al amo el fatal lance que le había ocurrido: y como este, montando en cólera, le dijese: –¿Pero cómo lo rompiste, bárbaro?– Contestó, figurando que tropezaba, y dejándose caer al suelo; haciendo también pedazos el otro, que aun tenía en la mano: –Señor, de esta maneira.⁴

Mais para alén das antoloxías de contos tradicionais e chistes, a narrativa española máis convencional tamén adoeceu, durante todo o século XIX, do abuso de figuras galaicas e referencias antigalegas que manifestan unha profunda xenofobia social. Un sentimento de aversión e menosprezo que autores como Pensado (1985: 307) e Vidal Abascal (1973: 28) deron en denominar “galaicofobia”, xa na segunda metade do século XX. Así se rexistra en obras como *Un año en Madrid* (1851-52), onde malia censurar o maltrato e as burlas de que eran obxecto os inmigrantes galegos –e asturianos– no Madrid da época, o seu autor, o madrileño Ramón de Mesonero Romanos non deixaba de contemplar o “gallego” como “un ser más o menos racional” (*apud* Harguindey Banet 2013: 10). Un tipo de xuízos denigrantes e deshumanizadores previamente utilizados polo propio escritor madrileño nas súas *Escenas matritenses* (1832-1842) ao definir o personaxe do galego Farruco Bragado como un ser “casi humano” (1845: 470).

Nesta corrente antigalega aínda cómpre incluír toda unha xeira de escritores entre os que se atopan o andaluz Pedro Antonio de Alarcón, quen en *El Capitán Veneno* (1881) aludía a unha “doméstica” galega, a “la cual ya hemos hecho demasiado favor [...] con reconocer que pertenecía a la especie humana” (*apud* Alonso Montero 1974: 262) ou Mariano Ponz, autor da peza teatral *Un músico viejo*, onde un dos seus personaxes insiste en negar a calidade humana dos galegos:

⁴ En *Pepitoria, mescolanza ó recoleccion de cuentos anécdotas, consejas, chascarros, dicharachos, ocurrencias agudas ó necias, sucedidos, epigramas, etc.* (1865: 498).

- Juan. ¿Qué es eso de viejecito? ¡Yo no soy viejecito!... soy... un hombre de una edad regular... Repito que no conoces á los hombres.
- Luisa. Vaya, ¿y Pepinillo? ¿no conozco á Pepinillo?
- Juan. ¡Pepinillo! Un criado... ¡un gallego!
- Luisa. Y bien... un gallego, ¿no es un hombre?
- Juan. Sostengo que no. (1864: 9-10)

Vistos como inmigrantes subhumanos e aínda moradores dun país atrasado e periférico, sen dúbida os galegos e a súa imaxe en España non resultou especialmente afastada da que algúns intelectuais e políticos prusianos dedicaron aos polacos desde o século XIX. Entre eles destacou, tamén pola súa polonofobia, o novelista silesio Gustav Freytag (1816-1895), quen nos seis volumes de *Soll und Haben* (1855), considerada tradicionalmente como o *bestseller* da narrativa xermana decimonónica, desenvolveu un discurso especialmente antipolaco baseado, en gran medida, no discurso político bismasquiano. Así, o sinala Nance, recordando as duras palabras de Freytag contra os polacos nun artigo publicado en *Die Grenzboten* baixo o título de *Die Polnische bewegung und die Deutschen* (2006: 45).

Como fiel representante da *Ostmarkenliteratur* decimonónica, en opinión de Lieskounig (1999: 146), o discurso etnocentrista e “racial” desenvolvido por Freytag, estaba indefectibelmente dirixido a atribuír o salvaxismo á polonidade baixo a “intention to justify the colonisation of Poland as historically progressive and necessary”, o que pasaba fundamentalmente por perpetuar o estereotipo racial e cultural que, décadas máis tarde, acabaría guiando o discurso antipolaco do Terceiro Reich. Na realidade, a descrición denigrante de Polonia, concibido como un vasto territorio sen civilidade e unha nación habitaba por labregos incultos, preguiceiros e sucios, viña incidir, novamente no tópico setecentista do *polnische Wirtschaft*. Co obxectivo de perpetuar e difundir –non sen gran éxito– esta visión prexuzosa, gran parte da *Ostmarkenliteratur* xermana valeríase do personaxe literario do colono alemán como auténtica metáfora do pragmatismo e intelixencia xermana, converténdose nunha síntese etopeica de toda a desexabilidade social negada aos polacos. No que atinxe a esta figura, precisamente un dos exemplos máis coñecidos atópase en *Soll und Haben*, a través do seu protagonista, o personaxe de Anton Wohlfart, un comerciante honrado, organizado e esforzado que encarnaba os valores sociais e “raciais” atribuídos aos xermanos. A este tipo de figuras uníranse outras na novela, tales como o personaxe do comerciante T. O. Schröter, a través de quen Freytag plasma unha idea desvirtuada do pobo polaco, e eslavo en conxunto, cando os describe como unha “raza” inherentemente inculta e bárbara:

Es giebt keine Race, welche so wenig das Zeug hat, vorwärts zu kommen und sich durch ihre Capitalien Menschlichkeit und Bildung zu erwerben, als die slavische. Was die Leute dort im Müßiggang durch den Druck der stupiden Masse zusammengebracht haben, vergeuden sie in phantastischen Spielereien. Bei uns thun so etwas doch nur einzelne bevorzugte Klassen, und die Nation kann es zur Noth ertragen. Dort drüben erheben die Privilegirten den Anspruch, das Volk darzustellen. Als wenn Edelleute und leibeigene Bauern einen Staat bilden könnten! Sie haben nicht mehr Berechtigung dazu, als dieses Volk Sperlinge auf den Bäumen. Das Schlimme ist nur, daß wir ihre unglücklichen Versuche auch mit unserem Gelde bezahlen müssen. (2020, I: 282)

Descritos como preguiceiros, incontrolábeis e salvaxes en contraste coa eficiencia e superioridade racial xermana (Nance 2006: 46), os polacos imaxinados pola sociedade prusiana –e posteriormente alemá– foron creados a través da antagonía dun autoestereotipo colectivo xermano que na altura estaba fortemente supeditado a unha ideoloxía supremacista e mesmo imperialista. Nesta idea interviñeron elementos heteroxéneos (ambicións expansionistas, antieslavismo, etnonocentrismo etc.) que impulsaron a difusión dunha imaxe bárbara e incivilizada da sociedade polaca até mesmo a súa concepción deshumanizada. Unha ferramenta psicosocial ao servizo dunha ideoloxía imperialista que, aplicado á Galiza, non deixa de lembrar testemuños como os do enxeñeiro Alejandro Mola cando en 1897, a través das páxinas de *Madrid científico*, ridiculizaba –e criticaba– as aspiracións de promoción social dos emigrantes galegos, non sen deixar de establecer unha obvia analoxía entre estes e a diáspora irlandesa asentada nos Estados Unidos:

Aparte de los segadores que van á todos lados, la mayoría de los gallegos que acuden á Madrid, Cádiz y otras capitales, son la hez de lo más pobre, los que en su país arrastran una vida de sufrimiento y de necesidad, y vienen en busca de humilde jornal en clase de mozos de cuerda, de cuadra, aguadores, camareros, basureros y barrenderos [...].

Pero si por cualquier circunstancia adquieren una colocación, en casa pudiente, de mozo de comedor, ayuda de cámara, lacayo, portero, etc., al contemplarse en blasonado carruaje con elevado sombrero y finas pieles, cubierto de galones con casacón de dorados botones, de frac con insignias de autoridad, de empalagosos y ridículos que entonces se muestran no se le puede aguantar, en atención a que, además de la crasa ignorancia y mala educación, reúne el gallego la innata vanidad de su vecino el portugués.

Pero menos mal si sólo tuvieran semejantes defectos, sino lo indiscretos y exigentes que luego se vuelven en el trabajo, salario, vestir y comer, sin acordarse de que en su tierra iban descalzos, rotos y mugrientos, conduciendo el rebaño al prado o monte, durmiendo en duro suelo, sin siquiera conocer el pan de trigo, pues por felices pudieran considerarse en tenerlo de borona o maíz... Pues lo mismo ocurre con los emigrantes irlandeses que van en busca de colocación a los Estados Unidos, donde se les considera igual que a los gallegos en España... (1897: 1161-1162)

CONCLUSIÓN

A pesar das diverxencias históricas entre Galiza e Polonia, a través da literatura comparada entre a tradición ibérica, nomeadamente española, e a báltica –a destacar a xermana–, é posíbel identificar notábeis paralelismos entre os heteroeostereotipos creados sobre ambas nacións.

Iniciados nos últimos séculos da Idade Media, en ambos os dous casos, os estereotipos danosos sobre galegos e polacos afondan as súas raíces nos conflitos interétnicos e políticos coas potencias veciñas, caso de Castela e os Estados xermanos respectivamente. Estas imaxes degradantes, especialmente desenvolvidas ao longo da Idade Moderna desembocaron na demonización e subhumanización do Outro, plenamente visíbel na produción literaria do século XIX. Esta baseouse, principalmente, na atribución, a polacos e a galegos, de características denigrantes como o atraso económico, o salvaxismo, a falta de intelixencia, a rudeza e a inferioridade racial. A ampla aceptación social destas imaxes negativas nas sociedades veciñas, mesmo incorporadas na linguaxe coloquial, permitiu a súa perpetuación na literatura, e impulsou un tipo de propaganda política dirixida a xustificar o dominio político. A discriminación racial, a xenofobia e as tentativas de asimilación cultural, que se centraron na lingua e, no caso específico de Polonia, tamén na relixión, foron evidente consecuencia máis deste fenómeno. Porén, estes procesos historicamente paralelos tamén posúen evidentes diverxencias derivadas do contexto relacional entre os grupos estereotipadores e os estereotipados. Nese sentido, mentres o estereotipo antigalego decimonónico estivo fortemente influenciado pola imaxe do inmigrante, o estereotipo antipolaco estivo máis fortemente ligado á conflitividade política con Prusia, o nacente Estado alemán, e aínda co imperio ruso.

A influencia da xenofobia contra ambas nacións, a galaicofobia e polonofobia, especialmente evidente desde os discursos ilustrados e aínda decimonónicos, evidencia a necesidade dun campo de investigación amplo para estudar as causas e consecuencias destes antiestereotipos, mesmo na actualidade. A análise destes fenómenos sen dúbida contribuirá a comprender mellor o impacto dos estereotipos na sociedade e a superar prexuízos aínda hoxe presentes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, X. (1974) *Galicia vista por los no gallegos: cuatrocientos autores: de Estrabón a Laín Entralgo*. Madrid: Ediciones Júcar.
- Anónimo (1865) *Pepitoria, mescolanza, ó recoleccion de cuentos anécdotas, consejas, chascarros, dicharachos, ocurrencias agudas ó necias, sucedidos, epigramas, etc.* Madrid: Imprenta de R. Labajos

- Ashmore, R. D. e Del Boca, F. K. (2015) "Conceptual approaches to stereotypes". En *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, ed. por Hamilton, D. L., New York: Psychology Press, 1-35.
- Blanco Amor, E. (2004) *Artigos en "La Nación", 1929-1936*. Vigo: Galaxia.
- Camões, L. de (1572) *Os Lusíadas*. Lisboa: Em casa de Antonio Gôçalvez Impresor.
- Castro, R. de (2013) *Cantares Gallegos*. Ed. por A. Angueira. Vigo: Xerais.
- Cervantes Saavedra, M. de (1838) "La tía fingida". En *Novelas ejemplares*. II, París: Librería Europea de Baudry, 388-402.
- Chacón Calvar, R. (2015) "Prestixio e desprestixio do galego en alleas terras" [en liña] dispoñible en <<http://bouvard.blogaliza.org/2015/02/17/prestixio-e-desprestixio-do-galegoen-alleas-terras>> [4.09.2017].
- Cruz, R. de la (1768) *Las segadoras: zarzuela en dos actos*. Madrid: Imprenta de don Antonio Muñoz del Valle.
- Freytag, G. (2020) *Soll und Haben*. I. Outlook Verlag.
- García Mercadal, J. (1999) *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Valladolid: Junta de Castilla y León (5 vols.).
- Graff, T. (2017) "Servants of the devil or protectors of Christianity and apostles among pagans? Shaping the image of Poland and Poles in the context of steps taken by Wladyslaw II Jagiello's diplomacy against «Satira» by John Falkenberg". *Folia Historica Cracoviensia*. 23, 143-176. DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/fhc.2211>
- Harguindey Banet, H. (2013) *La Galice: Dez séculos de olladas francesas*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da USC.
- Herrero García, M. (1966 [1928]) *Ideas de los españoles del siglo XVII*. Madrid: Gredos.
- Koller, C. (2011) "Racisms made in Germany: Without «Sonderweg» to a «Rupture in civilisation»". En *Racisms made in Germany*, ed. por Hund, W., Koller, C. e Zimmermann, M. Berlin: Lit, 9-40.
- Kordel, J. (2020) "Zur Entstehung des Begriffs polnische Wirtschaft". *Przegląd Historyczny*. CXI, 4, 879-902.
- Łaszkiwicz, M. (2017) "National stereotypes in Polish studies and research". En *Stereotypes and linguistic prejudices in Europe. Contributions to the EFNIL Conference 2016 in Warsaw*, ed. por Dąbrowska, A., Pisarek, W. e Stickel, G. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, 157-173.
- Łukasiewicz, D. (2020) *Życie codzienne w Królestwie Prus w latach 1701-1933*. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Meijide Pardo, A. (1960) *La Emigración gallega intrapeninsular en el siglo XVIII*. Madrid: Instituto Balnes de Sociología.
- Mena, J. de (1501) *Las trezientas*. Toledo: Pedro Hagembach.
- Mesonero Romanos, R. de (1845) *Escenas Matritenses por el Curioso parlante*. Madrid: Imprenta y librería de D. Ignacio Boix.
- Michaëlis de Vasconcellos, C. (1904) *Cancioneiro da Ajuda*. Halle: Max Niemeyer (2 vols.).
- Mira de Amesqua, A. (2010) *Amor, ingenio y mujer...* Alicante – Madrid: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes – Biblioteca Nacional.
- Mola, A. (1897) "Estados Unidos". *Madrid científico. Revista de Ciencias, Ingeniería y Electricidad*. 161, 1161-1162.
- Nance, A. B. (2006) *Literary and Cultural Images of a Nation Without a State: The Case of Nineteenth-century Poland*. New York: Peter Lang.

- Navas Sánchez-Élez, M. V. (2007) "Visión de Galicia en escritores portugueses: el caso de Fernando Assis Pacheco (1937-1995) en *Trabalhos e paixões de Benito Prada: galego de Ourense que veio a Portugal ganhar a vida*". En *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península. Barcelona 28 ó 31 de maio de 2003*, ed. por González, H. E Xesus Lama, M. Sada: Edición do Castro – Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) – Universitat de Barcelona, 603-616.
- Palencia, A. de (1909) *Guerra de Granada*. Trad. de A. Paz y Meliá. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos.
- Pensado, J. L. (1985) *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Ponz, M. (1864) *Un músico viejo: Juguete cómico en un acto*. Madrid: Imprenta de José Rodríguez.
- Quevedo, F. de (1916) "España defendida y los tiempos de ahora, de las calumnias de los noveleros y sediciosos". Ed. por R. Selden Rose. *Boletín de la Real Academia de la Historia*. 68, 629-639.
- Sabucedo Cameselle, J. M. e Fernández Rodríguez, C. (1998) "Nacionalismos e Ideología. Un análisis psicosocial". *Psicología Política*. 17, 7-19.
- Sarmiento, M. (2008) *Obra de 660 pliegos. IV. De historia natural y todo género de erudición*. Ed. de H. Monteagudo. Santiago de Compostela – Madrid: Consello da Cultura Galega – Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Schneider, D. J. (2004) *Distinguished contributions in psychology. The psychology of stereotyping*. New York, US: Guilford.
- Sobrado Correa, H. (2001) *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Szarota, T. (1995) "Stereotypy narodowe jako temat badań historycznych w Polsce". *Dzieje najnowsze*. 27, 3-12.
- Torres Villarroel, D. de (1748) *Los desamparados de Madrid*. Barcelona: Casa Juan Piferrer.
- Vega, L. de (1618) "Comedia famosa de la Burgalesa de Lerma". En *Decima parte de las comedias de Lope de Vega Carpio*: ff. 248v-272v. Madrid: por la viuda de Alonso Martin de Balboa.
- Vidal Abascal, E. (1973) *Influencia de algunos matemáticos y universitarios en el renacimiento cultural de Galicia: discurso inaugural leído en la solemne apertura del curso académico 1973-1974*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

■ SOBRE AS NOSAS AUTORAS E OS NOSOS AUTORES

Ana Acuña Trabazo é profesora contratada doutora do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo. As súas investigacións (centradas no exilio e na emigración, na literatura popular de transmisión oral, no ecofeminismo, no feito literario alofónico e nas persoas escritoras vinculadas á cidade de Pontevedra) encóntranse en publicacións periódicas e monografías. Unha mostra é o libro *Conciencia política e literatura galega en Madrid* (2014) e mais a edición de *Letras nómades. Experiencias da mobilidade feminina na literatura galega* (2014). De forma individual e en colaboración elaborou paseos literarios, comisariou exposicións, impartiu conferencias e participou en eventos académicos nacionais e internacionais.

Nicola Bermingham é profesora titular de Estudos Hispánicos na University of Liverpool. A súa investigación sitúase na intersección entre a sociolingüística, a lingüística educativa e as lingüísticas hispánica e lusófona, centrándose en particular nos contextos de Galicia e Cabo Verde. É investigadora principal do proxecto “Monolingual Schools in Multilingual Societies: rethinking language and education in Cape Verde”, financiado pola British Academy. No marco deste proxecto, a doutora Bermingham explora as formas en que é posible garantir o acceso a unha educación inclusiva e equitativa en contextos multilingües e poscoloniais. Editora da sección de Lingüística de Modern Languages Open e mais editora adxunta do *Bulletin of Hispanic Studies*, foi presidenta da Asociación Internacional para el Estudio del Español en la Sociedad entre 2019 e 2023 e é representante hispana do University Council for Languages desde 2020.

Jorge Carril Espido é graduado en Galego e Portugués: Estudos Lingüísticos e Literarios e graduado en Español: Estudos Lingüísticos e Literarios pola Universidade

da Coruña. Ademais ten o Máster en Formación do Profesorado pola Universidade de Santiago de Compostela. Actualmente está cursando o Mestrado en Literatura, Cultura e Diversidade na Facultade de Filoloxía da Universidade da Coruña. A súa investigación céntrase nas actualizacións das tradicións na literatura galega, como o tratamento do Camiño de Santiago ou a recreación medieval na obra de Luís Seoane, sobre a que pronunciou unha conferencia na Asociación Cultural Alexandre Bóveda. Ademais, actualmente está investigando a actualización do soneto na literatura galega do século XXI grazas a unha bolsa de colaboración na Universidade da Coruña.

Antón Corbacho Quintela é doutor (2009) en Filoloxía Galega pola Universidade de Santiago de Compostela. Desde o ano 1997, a súa experiencia profesional céntrase no ensino de materias de Letras na Universidade Federal Goiás – UFG (Brasil). Entre 2000 e 2005, foi consultor do Ministerio de Educación do Brasil para a autorización e o recoñecemento de cursos de Español. Na década de 2010, coordinou o Centro de Linguas e dirixiu o Centro Editorial e Gráfico da UFG. É autor de trinta capítulos e artigos académicos sobre a inmigración galega no Brasil, o campo cultural de Goiás e a toponimia. É membro do Grupo Galabra (Goiás e Brasília); na actualidade, nos seus proxectos de investigación e de extensión e cultura dedícase ao estudo da categoría estranxeiro e do turismo no Brasil.

Serxio Couso Núñez é titulado no Grao en Español e no Grao en Galego e Portugués pola Universidade da Coruña, recibiu o Premio fin de carreira da Comunidade Autónoma de Galicia no ano 2022 por este último. Para alén de recensións sobre diversas obras académicas, poden ser consultados no repositorio universitario da Universidade da Coruña traballos relativos ao campo dos estudos oterianos e á produción humanística neolatina. En 2021, foille concedida unha bolsa de colaboración do Ministerio para investigar no Departamento de Letras da Universidade da Coruña sobre poesía galega contemporánea, proxecto aínda en curso. Cursa actualmente o Mestrado de Literatura, Cultura e Diversidade na súa *alma mater*.

Eva María Domínguez Noya é investigadora asociada adscrita ao Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela, na que se doutorou en 2013 coa tese titulada *Etiquetaxe e desambiguación automáticas en galego: o sistema Xiada*. A súa investigación céntrase na área da lingüística computacional: coordina a parte lingüística do Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA) e é a responsable dos recursos lingüísticos que emprega o etiquetador XIADA para a súa anotación automática. A súa experiencia na construción de corpus e na súa codificación leváronme a colaborar, xa para español, no proxecto DRASAE (Desenvolvemento

de recursos para a análise sintáctica automática do español) e máis recentemente en ESLORA, o corpus para o estudo do español oral. Os seus intereses na actualidade diríxense a mellorar a anotación morfosintáctica de corpus mediante a construción de regras lingüísticas e a lematización automática e mais cara á análise sintáctica do rexistro oral.

Inma Doval-Porto é licenciada en Historia, especialidade Arte moderna e contemporánea pola Universidade de Santiago de Compostela. Máster en Literatura, cultura e diversidade pola Universidade da Coruña. Actualmente desenvolve a súa tese dentro do Programa de Doutoramento en Estudos Literarios (UDCUVigo), sobre as relacións entre poesía e artes plásticas en autoras contemporáneas de Galicia, Portugal e Brasil. Membro do Grupo de Investigación Lingüística e Literaria (ILLA). Forma parte do proxecto de investigación financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación “La edición literaria en Galicia (1975-2000)”. Bibliotecaria. Artista multidisciplinar. Creadora e curadora do proxecto artístico-discursivo “Nómades: entre a palabra e a imaxe”. Autora de *Círculo dentro do círculo* (2021), con colaxes de Emma Pedreira. Editora da antoloxía verbo-visual de autoras galegas *Entre leiras e labores* (2022). Ten publicados artigos en revistas literarias.

Cecilia Farias de Souza é mestra en Lingüística pola Universidade de São Paulo-USP (coa tese *Éche o que hai! Um estudo sobre dativos interacionais galegos*) e estudante de doutoramento na USP. A súa investigación céntrase nas realidades plurilingües, nas linguas minorizadas e nas relacións sociais vinculadas á lingua. A súa tese de doutoramento enfócase na ecoloxía lingüística de Galicia, partindo dunha nova perspectiva do contacto lingüístico na rexión, baseada na teoría da ecoloxía de contacto proposta por Mufwene (2001, 2008), e nun enfoque que analiza as linguas como sistemas complexos e dinámicos. Actualmente, traballa como investigadora no Centro de Referencia do Museu da Língua Portuguesa; produce o Babel Podcast, un proxecto dedicado á promoción da diversidade lingüística no Brasil e no mundo; desenvolve investigación no LLICC-USP (Laboratorio de Linguaxe, Interacción, Cultura e Cognición); e é tradutora no Coletivo Sycorax, un colectivo de tradución feminista que traduciu ao portugués brasileiro, entre outros, *Calibã e a bruxa* (2017) e *Patriarcado & acumulação em escala mundial* (2022).

Vicente Feijoo Ares é licenciado en Filoloxía Hispánica (subsección Galego-portugués) pola Universidade de Santiago de Compostela (1998). Realizou os cursos de doutoramento no Departamento de Lingüística da Facultade de Filoloxía (1999-2000) e obtivo o DEA en 2001. Actualmente está facendo unha tese doutoral

sobre a Litonomía de Galicia. Leva 23 anos traballando coa toponimia galega: foi coordinador dos traballos de campo do Proxecto Toponimia de Galicia da Xunta (2000-2011) e actualmente é o coordinador da Unidade Técnica de Toponimia da RAG, dentro do Seminario de Onomástica (2012-2023). Desde este posto como técnico especialista, entre outras funcións, coordina o proxecto colaborativo “Galicia Nomeada”, o proxecto de revisión e actualización do Nomenclátor de Galicia e imparte as charlas da campaña de divulgación Toponimízate. A súa actividade investigadora céntrase basicamente no campo da Toponimia, campo en que participou en dúcias de congresos, xornada e simposios, nacionais e internacionais. Sobre esta temática tamén ten moitas publicacións. É membro da Ponencia de Estudos da Comisión de Toponimia da Xunta; da Asociación Galega de Onomástica (AGOn); dos grupos de traballo da Comisión Especializada en Nombres Geográficos (CENG) do Instituto Geográfico Nacional (IGN); da Estratexia de Especialización Intelixente de Galicia RIS3 (2021-2027); asesor científico dos microdocumentais “Os nomes da nosa terra”. Tamén é profesor colaborador da Escola Galega de Administración Pública (EGAP); nos cursos de verán de lingua e cultura galegas para estranxeiros da USC-RAG; avaliador das probas CELGA.

Carme Fernández Pérez-San Julián é profesora titular na área de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña. A súa investigación pon o foco nas relacións entre os discursos literarios, culturais e políticos dentro da literatura galega e portuguesa contemporáneas, as Humanidades Dixitais e a edición na Galiza. Neste liña, dirixiu tres proxectos de investigación, dous centrados na etapa franquista (<https://ediciongalizafranquista.udc.gal/>) e outro, en vigor, no período 1975-2000. Publicou, entre outros, os libros *A construción nacional no discurso narrativo de Ramón Otero Pedrayo* (Premio Sempre en Galiza de Ensaio 2002), a edición crítica de *Fígados de Tigre* de Gomes de Amorim ou *As bibliotecas dixitais*. Un dos seus últimos traballos foi a edición de *Intenso e solidario feminismo. Estudos rosalianos* de Pilar García Negro (2023). Dirixiu 4 teses de doutoramento.

Dosinda G. Alvite (Ph.D. University of Michigan) é profesora titular de español na Denison University (Ohio, EEUU). O seu interese investigador e docente céntrase nas representacións de movementos migratorios, da memoria histórica e de cuestións de xénero na Galicia e España contemporáneas. Ten publicados máis de trinta ensaios académicos sobre estes temas en capítulos de libros o en diversas revistas como *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies*, *Hispania*, ou *Iberoamericana*. É coautora dun libro de cine feito por directoras titulado *La mirada horizontal. Cineastas del siglo XXI: autoría, compromiso social y conciencia de género* (2024).

Manuel González González é catedrático emérito de Filoloxía Románica da Universidade de Santiago de Compostela, é membro do Instituto da Lingua Galega, académico numerario da RAG (onde coordina os Seminarios de Lexicografía e de Terminoloxía) e correspondente do IEC e da Euskaltzaindia, coordinador científico do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, director de TERMIGAL e presidente de PuntoGal. En 1987 puxo en marcha os *Cursos de lingua e cultura galegas para estranxeiros*, que dirixiu durante 21 anos. No ámbito da lexicografía, é o director do actual *Dicionario da RAG* e do *Dicionario castelán-galego da Real Academia Galega* (2005), coautor do VOLGa (con A. Santamarina), director da base de datos terminolóxica TERGAL, e coordinador dunha vintena de vocabularios terminolóxicos. Pioneiro nos estudos de fonética acústica do galego e nas tecnoloxías da fala; coordinou a elaboración de *Cotovía*, o primeiro conversor texto-voz do galego, e *Laverca. Diccionario de verbos galegos con voz sintetizada*. No ámbito da xeolingüística é un dos autores do *Atlas Lingüístico Galego*, e é membro do comité de redacción do *Atlas Linguistique Roman* e do *Atlas Linguarum Europae*. Ocupouse de diversos aspectos de sociolingüística. En 1994 substituíu a Guillermo Rojo na dirección do *Mapa sociolingüístico de Galicia* e dirixiu tamén a súa *Actualización* do ano 2004 e o proxecto *O galego segundo a mocidade*. Presidiu a Comisión Técnica encargada da elaboración do *Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega*, colaborou na elaboración das *Bases prá unificación das Normas Lingüísticas do Galego* (1977), das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* do ILG-RAG de 1982 e na chamada normativa de concordia do 2003. Director de *Cadernos de lingua* e membro do comité de redacción ou do consello científico dun numeroso número de revistas.

Xosé María Gómez Clemente é doutor en Filoloxía Galega pola Universidade de Santiago de Compostela (2001) e profesor do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo (1991). Profesor titular de Universidade dende 2003. As súas liñas de investigación centráronse no estudo da Neoloxía e Terminoloxía en Lingua Galega (traballos aplicados e lexicográficos), Lexicografía (coautor dun dicionario de sinónimos), Lexicoloxía/Semántica (traballos sobre Wordnet) e Fraseoloxía (fraseoloxía comparada, edición de coleccións fraseolóxicas). Nestes momentos forma parte do equipo do *Dicionario Histórico Etimolóxico da Lingua Galega* dirixido por María Dolores Sánchez Palomino (UDC) e Manuel González González (USC).

Takeshi Kakihara é profesor da Escola de Posgrao de Lingua, Comunicación e Cultura e da Facultade de Administración de Empresas da Universidad Kwansei Gakuin (Xapón). Investigador visitante no Instituto da Lingua Galega en 2022-2023. Doutoramento en Estudos de Lingua e Cultura pola Universidade de Osaka en 2006.

Investiga a política lingüística do mundo hispánico, particularmente a de Galicia. Publicou artigos como: “O uso lingüístico no ámbito comercial reflectido na paisaxe lingüística no centro de Santiago” (*Cadernos da Lingua*, 35, 2014) ou “A difusión exterior do galego e a diáspora galega” (*Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*, 22, 2019).

Ánxela Lema París é investigadora posdoutoral Margarita Salas, membro do Grupo de Investigación Lingüística e Literaria Galega (ILLA) da Universidade da Coruña, colaboradora do grupo EDILIGAL e membro da Rede Galega de Estudos Queer. Obtivo o título de doutora en Estudos de xénero e literarios pola Universidade da Coruña, a Universidade de Vigo e a Université Paris 8 Vincennes-Saint-Denis coa tese titulada *Deconstruír o erotismo poético desde as non-monogamias. Estudo e relectura da poesía erótica galega e da súa recepción crítica na primeira década do século XXI*, dirixida por Carme Fernández Pérez-Sanjulián e Marta Segarra. Exerceu a docencia como lectora de galego na Université Sorbonne-Nouvelle Paris 3 e como lectora de español no Institut Universitaire de Technologie d’Amiens-Université de Picardie Jules Verne. Publicou xa varios artigos sobre mononormatividade, biografismo e sexualización na lectura.

María Sol López Martínez é profesora titular de Filoloxía Galega na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela. A súa traxectoria científica está centrada no estudo da lingua galega tanto desde un punto de vista diacrónico como sincrónico e en estudos baseados na análise dos datos que nos achegan os corpus lingüísticos. Desde 1998 dirixe o proxecto CORGA (Corpus de Referencia do Galego Actual). Un corpus lingüístico do galego actual que abrangue desde 1975 ata a actualidade e que está lematizado e con anotación morfolóxica. Este proxecto desenvólvese no Centro Ramón Piñeiro Para a Investigación en Humanidades e desde 1998 é a directora xunto ó profesor Guillermo Rojo (Director técnico del área de Lingüística). Entre 2005-2009 foi a responsable da Secretaría Xeral de Política Lingüística de la Xunta de Galicia.

María Obdulia Luis Gamallo é licenciada en Filoloxía Hispánica, Filoloxía Románica e Filoloxía Francesa (Universidade de Santiago de Compostela), doutorouse na Université Sorbonne-Nouvelle Paris 3, cunha tese sobre a novela galega contemporánea. Incorporouse á Universidade da Coruña en 2008 e actualmente é profesora contratada doutora de francés. Con anterioridade traballou en Francia como profesora de español. Autora de máis de cincuenta artigos, conferencias e recensións, as súas principais liñas de investigación son: Literaturas minoritarias, Francofonía,

Imaxinario e identidade, Feminismo africano, Tradución. É tradutora ao galego do teatro de Octave Mirbeau e de *Lettres de Galice* de Prosper-Henri Devos.

María Xesús Nogueira Pereira é doutora en Filoloxía Galega e profesora de Literatura Galega na Universidade de Santiago de Compostela (USC). É autora de varios libros e numerosos estudos sobre literatura galega contemporánea centrados na poesía galega actual, a literatura en relación co xénero e o medioambiente, e a ecopoesía. Entre as súas últimas publicacións figuran *Trece. Antoloxía da poesía galega próxima* (2017), *Corpos, territorios e resistencias. Os traballos das mulleres nas literaturas galega e irlandesa* (2017, coeditado con Ana Acuña), *Xela Arias. Poesía reunida* (2018), *Xela Arias. Os territorios da liberdade* (2021), *Xela Arias. De certo a vida ía en serio* (2021) e *Ecocríticas. Palabras e imaxes* (2022, coeditado con Ana Acuña). Desde hai máis de dúas décadas vén exercendo como crítica literaria en diferentes medios.

Alexandre Peres Vigo é licenciado en Humanidades pola Universidade da Coruña e doutor por esta mesma institución. Na actualidade é profesor da Área de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña. Forma parte do Grupo de Investigación Lingüística e Literaria Galega (ILLA) e do equipo do Proxecto Universo Cantigas para a edición crítica da poesía medieval galego-portuguesa. Participou en publicacións académicas e xornalísticas de diversos ámbitos da cultura galega, quer en relación á imaxe do reino de Galiza e os galegos na literatura castelá, quer no relativo ás súas implicacións políticas, literarias e sociolingüísticas. É autor de diferentes artigos e libros centrados no medievo galego, ben como na galaicofo-bia e no estereotipo antigalego. O estudo destes últimos fenómenos, con especial atención á expresión literaria e paremiolóxica, representa a súa principal liña de investigación actual.

María Jesús Piñeiro Domínguez é doutora en Estudos Literarios pola Universidad Complutense de Madrid e licenciada en Filoloxía Inglesa pola Universitat de Barcelona. Os seus campos de investigación abranguen temas como o exilio, o retorno e a identidade nas narrativas peninsulares a partir de 1939, ámbitos nos que conta con publicacións periódicas desde 2007. Colaborou na redacción do *Dicionario Galego de Construción Naval* (2008) e na monografía *Dos vidas y un exilio. Ramón de Valenzuela y María Victoria Villaverde. Estudio y antología* (2011). Levou a cabo a reedición do ensaio *A bordo dun barco sen luces. O mundo poético de Luís Pimentel*, de Luz Pozo Garza (2011) e a edición do volume *Voces de escritoras olvidadas. Antología de la guerra civil y del exilio* (2021). Profesionalmente, dedícase á edición no ámbito educativo.

Mario Regueira é licenciado en Filoloxía Galega e doutor en Teoría de la Literatura e Literatura Comparada, área na que exerce como profesor na Universidade de Santiago de Compostela. A súa tese de doutoramento foi publicada no ano 2020 baixo o título *Narrativa e imaxinario nacional: A reconstrución do campo literario na posguerra (1936-1966)*. As súas liñas de investigación céntranse na literatura galega de posguerra, a poesía galega contemporánea e a ficción científica. Tamén ten realizado incursións no ámbito da teoría *queer* e a representación das realidades sexo-afectivas non hexemónicas en relación a varios destes ámbitos. Debutou como autor literario en lingua galega co libro de relatos *Rebelión no inverno* (2004), e foi premiado varias veces no ámbito da narrativa e da poesía. Ao mesmo tempo, ten colaborado no ámbito da opinión e da crítica xornalística con multitude de medios galegos.

Alba Rodríguez Saavedra é tradutora e editora técnica en Afundación, e integrante do Grupo de Investigación en Tradución e Paratradución (T & P) da Universidade de Vigo. A súa tese, dirixida polo profesor Alberto Álvarez Lugrís, analiza a manipulación sincrónica e diacrónica nos procesos de tradución e paratradución das entidades femininas senlleiras nas tradicións orais galega e irlandesa, nomeadamente, a moura e a *cailleach*. En paralelo, estuda e reivindica a silenciada contribución ao sistema galego de Ruth Matilda Anderson como investigadora etnográfica, ensaísta e tradutora de Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán.

María Dolores Sánchez Palomino é catedrática de Filoloxía Románica na Universidade da Coruña, onde coordina o grupo de investigación “Estudios románicos e comparados”, e académica numeraria da Real Academia Galega. A súa investigación ten como foco fundamental a lexicografía en distintas vertentes. Ademais de ser autora de numerosos estudos no marco desta disciplina, foi redactora dos dicionarios monolingües da institución académica e dirixe o seu dicionario bilingüe castelán-galego. Tamén é membro dos Seminarios de Lexicografía e Terminoloxía da mesma institución. Impulsora do *Dicionario Histórico e Etimolóxico da Lingua Galega (DHELG)*, dirixe esta obra, xunto a Manuel González González.

Carme Silva-Domínguez é doutora en Filoloxía Galega pola Universidade de Santiago de Compostela, é profesora titular do Departamento de Filoloxía Galega desta universidade e pertence nela ao grupo de investigación Filoloxía e Lingüística Galega (FILGA). Como estudosa da gramática da lingua ocupouse fundamentalmente do cambio sintáctico que tivo lugar nas frases nominais e adverbiais con posesivo desde a época medieval á lingua máis recente. A partir da primeira década do século XXI, a súa investigación céntrase tamén no proceso de asentamento de

nova poboación en Galicia, tanto desde un punto de vista lingüístico como nas súas implicacións de carácter educativo. Ao interese pola inmigración súmase na actualidade o seu traballo sobre o retorno transxeracional desde a perspectiva da análise do discurso.

ANUARIO HISTÓRICO IBÉRICO



3²⁰²⁴

ANUÁRIO HISTÓRICO IBÉRICO



FUERA DE LUGAR

cuerpos (in)tangibles
en las culturas minorizadas
de la Península Ibérica

Literatura, cine y arte



LEJLA KAMRŪZ GORRITZ UNGARICZUKA, BEIRAN PENINSULA, CULTURA GUTXTUTENAL, DZESKUA, ZINEMIA ETX ARTA
FUERA DE LUGAR: CUERPOS (IN)TANGIBLES EN LAS CULTURAS MINORITARIAS DE LA PENINSULA IBERICA, LITERATURA, CINE Y ARTE
FUERA DE LUGAR: CORPOS (IN)TANGÍVEIS NAS CULTURAS MINORITARIAS DA PENÍNSULA IBERICA, LITERATURA, CINEMA E ARTE



La traducción literaria en el contexto de las lenguas ibéricas

Eds.
Gerardo Beltrán-Cejudo
Aleksandra Jackiewicz
Katarzyna Popek-Bernat
Edyta Waluch de la Torre



ARÁNZAZU CALDERÓN PUERTA

PARIAS Y RESISTENTES

La guerra interminable
según Almudena Grandes

BIBLIOTECA
FILOLÓGICA HISPANA



Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Smyczkowa 5/7, 02-678 Warszawa
tel. 22 55 31 333
www.wuw.pl

O volume *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos* recolle vinte artigos especializados con relación aos estudos sobre Galicia e ás últimas tendencias na investigación sobre a lingua, a literatura, a cultura, a historia e os estudos de tradución e, ao mesmo tempo, apuntan a complexidade dos temas abordados. Nesta obra arguméntase sobre temas como a identidade lingüística, a linguaxe inclusiva, a historia e etimoloxía da lingua galega, a migración, a literatura feminista, a literatura infantil e xuvenil, a ecocrítica, a tradución, o patrimonio cultural, etc. Tanto as temáticas como as áreas de estudo representadas son variadas, pero no seu conxunto permiten apreciar a situación dos estudos galegos no século XXI e dan a seguranza de que esta vertente ten un futuro garantido e prometedor.

The volume *Abrindo rutas, expandindo camiños. Novas perspectivas nos estudos lingüísticos e literarios galegos* contains twenty specialised articles in the field of Galician studies and the latest trends in the study of language, literature, culture, history, and translation, while emphasizing the complexity of the topics discussed. Here we find considerations on issues such as linguistic identity, inclusive language, history and etymology of the Galician language, migration, feminist literature, children's and young adult literature, ecocriticism, translation, cultural heritage, etc. Both the topics covered and the areas of research represented are diverse, but as a whole they allow to appreciate the essence of Galician studies in the 21st century and confirm the belief that they have a certain and promising future.